श्रीकामकोटिग्रन्थावलिः २०

श्रीः

॥ श्रीचन्द्रमौळीश्वराय नमः ॥

अद्वैतसभासुवर्णमहोत्सवे समर्पिता

॥ अद्वैताक्षरमालिका ॥

यतिवर्यैः पण्डितैश्च संग्रथिता

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीकामकोटिपीठाधीश्वर श्रीजगद्गुरु
श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादानां
श्रीमुखेन समुद्भासिता

श्रीकामकोटिर्विजयते

श्रीकामकोटि कोशस्थानं ५७ पश्चिमडबीर् वीथी
कुम्भघोणम्
१९४६

 [मूल्यम् ५ रूप्याणि

Printed at the M.L.J. Press,
for Kamakoti Publishing House,
M. S. No. 301—600 copies.

PREFATORY NOTE

The fifty one articles on Adwaita included in the volume were contributed by various scholars and presented to the Adwaita Sabha, Kumbakonam, as a garland on the occasion of the celebration of its Golden Jubilee on the 7th of March 1945 under the noble and inspiring presence and with the benediction of His Holiness Jagadguru Sri Chandrasekharendra Sarasvati Samyamindra Sri Kanchi Kamakoti Peetadhipati Sri Śankaracharya Swamigal of Kumbakonam.

The Sabha owes its origin to certain prominent gentlemen of culture of the Tanjore District, who gathered at Kumbakonam under the blessings of Sri Chandrasekharendra Sarasvati Samyamindra, the Paramaguru of the present head of Sri Kanchi Kamakoti Pitha at Kumbakonam, and it was founded with the object of encouraging the study of Adwaita Philosophy by arranging for its systematic teaching and the publication of unpublished works. The Sabha holds annual conferences of learned Pandits and scholars when philosophic discussions in Sanskrit are held and popular lectures are delivered in Tamil. The first annual gathering was held in 1895 in the immediate presence of His Holiness in the hall of Sri Sankara Mutt, Kumbakonam. Sir A. Seshayya Sastri, Dewan Bahadur R. Raghunatha Rao, Rao Bahadur S. Appu Sastri, Rao Bahadur Prof. M. Rangacharya, Sri S. A. Swaminatha Iyer and other lovers of our ancient culture were present. Eminent scholars like Brahmasri Mahamahopadhyaya Raju Sastriar of Mannargudi and Brahmasries Kuppuswami Sastriar of Pudukottah, Mahalinga Sastriar of Tiruvisanallur, Balakrishna Sastrigal of Trivadi, Harihara Sastrigal of Chidambaram and others took part in the discussions and delivered popular lectures for ten days. The Sabha expanded and extended its influence through

its annual Vidwad Parishads and lectures. In 1900, the management was taken up by an Executive Committee over which Dr. Sir S. Subramania Iyer presided. As the Sabha grew in importance, it was registered in 1908 under the Societies Act of 1860 and the management was vested in a body of members called the Council of the Adwaita Sabha, Kumbakonam. The annual reports of the Sabha published with the audited statements of accounts show the steady progress that was made from year to year.

The annual gathering of Pandits were utilised for drawing up a scheme of studies in Adwaita Philosophy and conducting written as well as oral examinations with a view to create a steadily increasing class of pandits proficient in Adwaita.

In the year 1898, discussions in Dharma Sastra were also added to the activities of the Sabha. Sambhavanas are awarded annually to the Pandits and Scholars whose merits have been tested by a Board of Examiners and once a scholar has passed the test prescribed, the Sambhavanas allowed to him are given to him annually on his presenting himself at the annual session. Their number increased from 20 in 1895 to 160 in 1945. Mention may be made of the publication of a research thesis, *Chaturmata Sāmarasyam*, of Brahmasri Rama Sastrial of Polakam now Professor of Vedanta in Madras Sanskrit College, in 1944. It is intended to make such publications an annual feature.

The annual gatherings were not confined to Kumbakonam but were also held in different centres as Madras, Madura, Palghat, Shiyali, Konerirajapuram, Mudikondan, Anaithandavapuram and other places.

The main activity of the Sabha is the conduct of daily Vedanta classes at Kumbakonam and arranging for periodical lectures in other places. Brahmasri Balakrishna Sastrial of Trivadi began Vedanta classes at Kumbakonam with eight students in 1898; in 1905 Brahmasri Vedanta Kesari Ganapathy

Sastrial was appointed the Sabha Pandit for conducting these classes and for delivering periodical lectures at Kumbakonam and other places. Eminent pandits succeeding him have been expounding Sri Sankara Bhashya daily at Kumbakonam and delivering periodical lectures in Tamil. These lectures were promoted by endowments made by Sri P. R. Suudara Iyer, Sri V. Krishnaswami Iyer, Sir C. P. Ramaswami Iyer, Professor K. Sundararama Iyer and others. An Endowment of Rs. 65,300 made by Brahmasri Ayyu Aiyar of Palamaneri enabled the Sabha to provide for a regular course of Vedanta studies with three Studentships at a time, in a Pāṭhaśāla which has been named after him, the classes being held in the Kumbakonam Mutt. Another endowment in Mahamahopadhyaya Brahmasri Raju Sastriar's name enables the Advaita Sabha to found another studentship for advanced Advaitic studies, especially of the works of the great Sri Appayya Dikshitar.

The activities of the Sabha are conducted with the aid of subscriptions and donations. From a sum of Rs. 520 in 1894-95, the subscriptions have now increased to Rs. 1,500 but the funded capital stands only at Rs. 17,000. Funds are required for editing a journal, and for publication of unpublished works and research works. It is hoped that liberal donations will be forthcoming towards the funded capital to enable the Sabha to fulfill its worthy objects.

The Sabha celebrated its Golden Jubilee at Sri Sankara Mutt, Kumbakonam for a week following the Mahamakham festival in February, 1945. Arrangements were made for the discussions on Vedanta philosophy and on the Hindu religion and the delivery of popular lectures in Tamil. His Holiness Jagadguru Sri Chandrasekharendra Samyamindra Swamigal of Sri Kamakoti Piṭha under whose auspices the celebration took place was pleased to preside over the festivities and deliver illuminating addresses on several occasions. At the close of the festival on March 7, 1945, His Holiness presented gold coins to all the Pandits who attended.

the commemoration volumes of Essays on Adwaita in Sanskrit, English and Tamil, which were intended to be published on the occasion could not be got in English and Tamil ready in time, owing to shortage of paper, only brief resumes of the essays cou u published then. A volume of 25 essays in Tamil has since been published.

This volume of 51 essays in Sanskrit, has been contributed by the many scholars whose names are given in the table of contents and to whom the thanks of the Sabha are due. They clearly establish that the essential purport of the Śruti, the Smṛtis and the Purāṇas and other Vidyāsthānas as well as that of the Pāncharattra, Vaikhānasa and Śaiva Āgamas and even of Alankaraśāstra and the works of Mahākavis is ultimately the Advaita Siddhanta whose unique contribution to the happiness of humanity it has been the primary purpose of the Advaita Sabha to propagate during the last fifty years culminating in the celebration of the Golden Jubilee last year.

It is the happy privilege of the Sabha to record their high appreciation of the way in which the Kamakoti Kosasthanam has undertaken and completed the publication of this volume. In this connection, the services of Valuttoor Sri Rajagopala Sarma Sanskrit Pandit of Ramakrishna Boy's High School, Tyagarayanagar in seeing the volume through the press are appreciated.

Our thanks are also due to Sri N. Ramaratnam, Proprietor of the Madras Law Journal Press, Madras, for his help in carrying this volume through the Press.

S. VAIDYANATHAN,
Secretary.

Adwaita Sabha,
Kumbakonam.
1—9—1946.

The Golden-Jubilee Aksharamalika

The word Golden Jubilee when translated into Sanskrit becomes Suvarna Mahotsava. The word 'suvarna' suggests also "auspicious letters." In the Mantra Sastra, Devi the Divine Mother is represented as Mantra-Matrika, *i.e.*, Her very form is made up of 51 letters beginning from अ to क्ष, the *aksharas*. According to Sastra, all Mantras, such as Panchakshara and Ashakshara, should be counted during Japa prefixing the *aksharas* अ, to क्ष, (Meru) in succession in ascending and descending order. From this the letters come to be regarded as Japa garland or Aksharamala. When other beads come to be used in Japa counting, they take the name of 'alphabetical garland' or अक्षमाला such as रुद्राक्षमाला, स्फटिकाक्षमाला, तामरसाक्षमाला.

Thus the Suvarna Mahotsava of Advaita Sabha is celebrated by the presenting of the Advaitaksharamalika, containing 51 minor prakaranas, the number corresponding to that of the galaxy of *Varnas* constituting the form of Brahmavidya, the Divine Mother.

The first session of the Advaita Sabha assembled in 1895, and the session of 1945 held at Thirukkarugavoor represents its towering Meru. The *prakaranas* in the Aksharamalika are contributed by great Brahmavids and scholars of Bharata Varsha, such as Parama Pujya Karapatria Tridandi Swami Maharaj from the banks of the Ganges, Bhashyaswami Sacchidananda Tirtha from the banks of the Akhanda Kaveri, Panditaraja Rajeswara Sastrin Sastraratnakara, Mahamahopadyaya Chinnaswami Sastrin Sastraratnakara, Sri Ramachandra Dikshita Sastraratnakara, Sri Vijayananda Tripathi of Benares, Ramaswami Sastrin of Baroda, Mandalika Venkatesa Sastrin of Godavari, Ananthanarayana Sastrin of Poona, Bhandarkar Oriental Institute, and almost all the scholars of Advaita philosophy in South India. From the pen of S. Subramania Sastrin, the all-round scholar and Adhyapaka of the Advaita Sabha, have emanated some six Prakaranas. Polakam Rama Sastrin and Seruvamani Krishnamurthi Sastrin of the Madras Sanskrit College have contributed not a little to the effulgence of the Malika. The Dhanadikarin of Pudukottah State, an adept in all the three systems of Philosophy, Vidvan Mandalamandanam Kali Rangacharya and Mahamahopadhyaya Panditaraja Krishnamurthi Sastrin of Madura have embellished the Malika with a *prakarana* in Vyakarana, their special subject. The elderly examiner of the *Sabha*, Polakam Sundara Sastrin, combining in himself a mastery over Rig Veda and the Dharma Sastra, Sivaramakrishna Ghanapathi, the Rig Vedic scholar of Jambukeswaram and Ramanatha Dikshita of the great Samavedic family of Appayya Dikshita have furnished the Malika with their researches in Vedas and Smritis. Sri Krishna Sastrin of Devakottah Sivagama Sanga has furnished us with minute excerpts from the Saivagamas. The Puranas and Ithihasas are represented by Sri Veppathur Vaidya-

natha Sastrin, the resident Adhyapaka of the Sabha, Angarai Rangaswami Sastrin of the Rama Mandir Vedanta Pathasala, Umayalpuram Ramanatha Sastrin, a retired Government official, Sri Subramania Sastrin of Varahoor, Sri Panchapagesa Sastrin of Devangudi, Painganad Srinivasa Satrin of Thooppil Visvamitra line of the famous Ratnakara Dikshita, the saintly Somayajin of Krishnarayapuram, Sri Sankara Dikshita and the pious Professor of Vedanta in Kaladi, the birth-place of Sri Sankaracharya, have handled the subtlest aspects of Advaita philosophy. Sri Arunachala Sastrin of Varahoor has brought out that the heart of all great poets is in Advaita. Sri Vanchinatha Iyer of Mudicondan, a Sanskrit-Hindi scholar and R. V. Sitarama Sastrin, a pleader of Masulipatam, (both of them non-specialists) have contributed their mite. Further, the authors of some prakaranas have chosen to remain anonymous. Panditaraja Subramania Sastrin of Annamalai University has contributed the concluding prakaranas with his usual clearness.

The following couplets found at the end of the article ब्रह्मसूत्रेषु अद्वैतभावाः carry the final solution of the intellectual problems on the philosophical plane, being the essence of the authoritative pronouncements of the great authors on the subject.

शुद्धे ब्रह्मणि निर्धर्मे कथं शब्दादिलक्ष्यता ।
निर्विकल्पः कथं बोध उपलक्ष्यत्वमेव वा ॥
इति शङ्कासमाधानं प्राग्ग्रन्थेष्वेव दृश्यते ।
मणिकारादयोऽप्यैच्छन् आकाशादिपदैरपि ॥
स्मरणं निर्विकल्पं यत् न्यायज्ञाद्वैतिनोऽप्यमी ।
निर्धर्मके धर्मभूग आविद्यक इतीरितः ॥
आविद्यकेन धर्मेण निर्धर्मत्वं न हीयते ।
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणन्त्वात्मनिश्चयात् ।
उपलक्षणमप्यस्तु धर्मो ब्रह्मणि निर्गुणे ॥
उपलक्ष्यस्य नो किञ्चिद्रूपेणैवोपलक्ष्यता ।
स्वरूपमेवोपलक्ष्यं विनाऽवच्छेदकं क्वचित् ॥
जातेः स्वरूपतो भानं विनावच्छेदकं यथा ।
चन्द्रस्वरूपमात्रस्य प्रकृष्टा या प्रकाशता ॥
सोपलक्षणमित्येव सिद्धं लोके प्रदृश्यते ।
तन्निदर्शनासिद्धं नः स्वरूपस्योपलक्षणम ॥

सिद्ध्यादिदर्शिनामेतदतिरोहितमेव नः ।
सगुणप्राप्तिरूपाया मुक्तेरपि निरूपणे ॥
मध्ये विकारनिर्मुक्तं रूपं सूत्रेण सूचितम् ।
विकारावर्ति च प्राह स्थितिं श्रुतिरितीरयन् ॥
विकारादनृतादन्यत् सत्यं ब्रह्माह सूत्रकृत् ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥
यथैवं द्वैतवर्त्मस्थः सोऽन्ते पक्वः शिवोऽद्वयः ।

THE PURPORT

The identity of the individual soul with God-head and the realisation of all the objective phenomena of the universe, causing pain or pleasure, as the manifestation of that Supreme God-head—the very goal of life in the Universe, is the purport of not only all the revealed Vedas with their Angas, but also of the various differing schools of philosophical thought—the Darsanas. The Rig Veda Samhita exclaims 'EKAM SAT,' the one Truth. Taking the Veda as a whole, another Vedic passage declares सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति* All the Vedas contemplate the one Word and that word is OM. In the Mandukya Upanishad of the Atharva Veda a special explanation of the Supreme syllable concludes with the words शान्तं शिवं अद्वैतम् । The four Mahavakyas of the four Vedas and the passage पुरुष एवेदँ सर्वम् repeated in all the four Vedas converge on this Supreme Light, the Supreme Happiness.

---

*Modern orientalists are generally of opinion that the Samhita portion of the Rig Veda speaks only of a primitive nature worship and that the sublime Advaita philosophy was only a later development in the Upanishadic literature, but strangely enough the researches of our scholars show that the Rig Veda Samhita advocates the final Advaitic Truth in unmistakable terms, sometimes more clearly than the Upanishads themselves—vide the article ऋग्वेदे अद्वैतभावाः in this Malika.

In this connection, the following remarks under the heading 'Indian Arts' in the Indian Year Book 1940—41 (published by the Times of India Office) dealing with the primitive Stone Architecture of the Hindus may well be appropriately quoted.

A curious fact in relation to Hindu work is that priority of date appears to have no relation to artistic development. It is not possible to trace, as in the case of Greek, Roman and Mediaeval craftwork, the regular progressive steps from art in its primitive state to its culminating point and its subsequent decay. *Styles in India seem to spring into existence fully developed*; the earlier examples often exhibiting finer craftsmanship than those of a later date.

What is true of gross objects is also true of the sublime plane of philosophic truths.

But the question arises, if this is the conclusive idea of all the authorities and experience, How is it to be explained that many saints and seers have identified themselves with varying schools of philosophical thought, such as Mimamsa, Nyaya, Vyakarana, Yoga, Saivagamas, Vaishnavagamas, etc. The main purport of the Aksharamalika is to search the hearts of these saints and seers and find in them their real conviction and the way in which these different schools help to arrive at the supreme truth.

Prabhakara, the founder of the Guru-Mata of Purva Mimamsa, throws direct light on the point. He says that the Mimamsa Bhashyakara, *i.e.*, Sabaraswami, did not explain the true nature of the ego "I" and "Mine"—which is only a result of the misconceived identity of the *Atma* with *Anatma*, the matter, because Bhagavan Sri Krishna has given his injunction in the Gita—"Do not perplex the undeveloped minds of the ignorant, who hold fast to Karma." Sabaraswami has not dwelt at length on this point, not because of his ignorance of the Truth, but on account of the direct injunction that those who are in the stage of Karma are not to be disturbed by the preaching of the Upanishadic truth.

Kumarila-Bhatta, the founder of the other and more popular school of Purva Mimamsa, tells us in the course of explaining the nature of the soul that there the Mimamsa Bhashyakara deals only with the existence of soul, as different from body, and not with its full nature, because he is there concerned only with refuting atheistic Buddhists and that, for the realisation of the true nature of the Atman, which is Vibhu (all-pervading), the Vedanta should be studied.

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुः आत्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयःप्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

Again, in the Sutras of the Nyaya philosophy, Sage Gautama says that the Nyaya system serves only as a fence to the previous plant-seed of the ultimate Truth; तत्त्वाध्यवसाय etc., and the Nyaya Bhashyakara Vatsyayana, commenting upon this, says that this is a step for those who have not realised the ultimate Truth on account of their mental plane not having been cleansed of sins (but who in some way or other are striving towards it. अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानाम्). This topic has been clearly expounded by Nagoji Bhatta, the great grammarian, in his *Manjusha*. Udayanacharya, the great logician, who has propagated both the Nyaya and Vaiseshika schools in the last millenium, when dealing with the Buddhist logicians, points out the discrepancy in their Sunya-Vada, and when comparing his own system with Advaita says, "What has a ginger trader to do with a sea-going vessel? किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया." After first exhorting them to get themselves absorbed in Advaita, where intellect itself

is absorbed in the Supreme, he suggests to them an alternative to remain in the intellectual plane according to the Nyaya system after cleansing the muddiness of their intellect. (Here he alludes to a certain Buddhist theory of *Kalushavignanadhara*, a muddy flow of momentary knowledge). Kaiyata, the great grammarian, commenting upon Patanjali's Mahabhasya, in the course of inquiring what the real nature of matter is, says that matter is the True Brahman in untrue colours, असत्योपाध्यवच्छिन्नं सर्वं ब्रह्मतत्वं द्रव्यशब्दवाच्यम् ।

Patanjali, the author of Mahabhashya himself, while explaining a sentence, "The self hurts the self," says, the subject self is what is limited by mind or अन्तःकरण and the object self is that limited by the body or Deha (देहात्मा and अन्तरात्मा). This remarkable utterance directly suggests the Advaitic conception of the limited self which, when freed from limitation, becomes the Supreme Self.

Almost all the philosophers of the different schools, whether belonging to the Vedic or non-Vedic systems, prior or posterior to Sri Gaudapadacharya and Sri Sankaracharya, refer to the Advaita philosophers as Brahmavadins or Brahmavids, *Aupanishadas* or *Adhyatmakusalas*.

Vidyananda, a Jain author who flourished about eleven centuries ago, in his तत्वार्थश्लोकवार्तिक (published in Gandhi Natharanga Jainagrantha mala) refers to the Advaitins as Brahmavadins. The famous Asvaghosha, in his *Buddha Charita*, refers to the Advaitin as Adhytmakusala. Prabhakara Guru, in the Brihati, refers to them as Brahmavids. Udayanacharya refers to Advaita as Vedanaya (the Vedic school) and hails victory to Advaita and designates them as Aupanishadas. Even the Dvaitic author of Nyayamritam, (an attack on Advaita) quotes an ancient authority wherein the Advaitins are clearly termed Vedantins (to the exclusion of the Dvaitins). Kamalasila (the disciple of Santarakshita the Buddhist author of Tattvasangraha)* and his commentator who flourished twelve centuries ago, when dealing with other systems of philosophy, refer to Advaitins as "followers of the Upanishad."

The purport of the Upanishads or the Vedantas is put in a nutshell in Sukra Niti, the earliest work on political science.

ब्रह्मैकमद्वितीयं स्यात् नेह नानास्ति किंचन ।
मायिकं सर्वमज्ञानादिति वेदांतिनां मतम् ॥

नानापथजुषामेको गम्यस्त्वमसि Pushpadanta Kavi.

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः

*Gaekwad's Oriental Series, Vol. LXXX.

CONTENTS

CONTENTS.

श्रीदक्षिणामूर्तिः

मुद्रां भद्रार्थदात्रीं सपरशुहरिणां बाहुभिर्बाहुमेकं
जान्वासक्तं दधानो भुजगवरसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः ।
आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटः क्षीरगौरस्त्रिणेत्रो
दद्यादाद्यैः शुकाद्यैर्मुनिभिरभिनुतो भावशुद्धिं भवो वः ॥

प्र. २० प. २६–८ श्लो

श्रीः

॥ श्रीदक्षिणामूर्त्यष्टकम् ॥

मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्त्वं युवानम्
वर्षिष्ठान्तेऽवसदृषिगणैरावृतं ब्रह्मनिष्ठैः ।
आचार्येन्द्रं करकलितचिन्मुद्रमानन्दमूर्तिं
स्वात्मारामं मुदितवदनं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ।
यस्साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १ ॥

बीजस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनः
मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यस्स्वेच्छया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥

यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवाम्भोनिधौ
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३ ॥

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग-
त्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४ ॥

देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदु-
स्स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः ।
मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५ ॥

राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशो मायासमाच्छादना-
त्सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६ ॥

बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि
व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तस्स्फुरन्तं सदा ।
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो मुद्रया भद्रया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७ ॥

विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबन्धतः
शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामित-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ८ ॥

भूरम्भांस्यनलोऽनिलोऽम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमान्
इत्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम्।
नान्यत्किंचन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभो-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ९ ॥

सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिंस्तवे
तेनास्य श्रवणात्तदर्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात्।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वत-
स्सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १० ॥

वटविटपिसमीपे भूमिभागे निषण्णं
सकलमुनिजनानां ज्ञानदातारमारात्।
त्रिभुवनगुरुमीशं दक्षिणामूर्तिदेवं
जननमरणदुःखच्छेददक्षं नमामि ॥ ११ ॥

चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाश्शिष्या गुरुर्युवा।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छिन्नसंशयाः ॥ १२ ॥

चिद्घनाय महेशाय वटमूलनिवासिने।
सच्चिदानन्दरूपाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ १३ ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुस्साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १४ ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीयोगमुद्राव्याजेन देहिनाम् ।
श्रुत्यर्थं ब्रह्मजीवैक्यं दर्शयन्योऽवताच्छिवः ॥ १५ ॥

मुनिव्रातावीतं मुदितधियमम्भोदरुचिर-
 द्युतिं व्याख्यामुद्राकलनाविलसद्दक्षिणकरम् ।
परं जानौ कृत्वा दृढकलितकक्ष्ये कविवरं
 समासीनं व्यासं स्मरत निरतं पुण्यचरितम् ॥

प्र. २० प. २३ श्लो ६६

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अफाललोचनश्शम्भुर्भगवान्बादरायणः ॥

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य जगद्गुरु
श्रीमदादिशङ्करभगवत्पादाः

ॐ

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥ [बृ–उ–भा]

ओं नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च ॥ [क. उ. भा]

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्दधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतोः
यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥
[मा–का–भा ४-१०२]

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जंश्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥
[मा–का–भा ४०३]

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्ताः तान्नित्यं प्रणतोस्म्यहम् ॥
[तै–उ–भा–२]

सर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचरं तमगोचरम् ।
गोविन्दं परमानन्दं सद्गुरुं प्रणतोस्म्यहम् ॥ [वि–चू]

अखण्डानन्दसंबोधो वन्दनाद्यस्य जायते ।
गोविन्दं तमहं वन्दे चिदानन्दतनुं गुरुम् ॥ [वि–चू]

ॐ

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्तसंगाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे भूम्ने सदाऽपारदयांबुधाम्ने ॥

[वि–चू–४८७]

स्वाराज्यसांराज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोस्तु ॥

भगवत्पादाः [वि–चू–५१८]

नमाम्यभोगिपरिवारसंपदं निरस्तभूतिमनुमार्धविग्रहम् ।
अनुग्रमुन्मृदितकाललाञ्छनं विना विनायकमपूर्वशंकरम् ॥

[पञ्चपा–३]

यद्वक्त्रमानससरःप्रतिलब्धजन्मभाष्यारविन्दमकरन्दरसं पिबन्ति ।
प्रत्याशमुन्मुखविनीतविनेयभृङ्गाः तान्भाष्यवित्तकगुरून्प्रणतोऽस्मि मूर्ध्ना ॥

पद्मपादाचार्याः [पञ्चपा–४]

यत्प्रज्ञोदाधियुक्तिशब्दनखजश्रद्धैकसन्नेत्रक-
स्थैर्यस्तम्भमुमुक्षुदुःखि कृपायत्नोत्थबोधामृतम् ।
पीत्वा जन्ममृतिप्रवाहविधुरा मोक्षं ययुर्मोक्षिणः
तं वन्देऽत्रिकुलप्रसूतममलं वेधोभिधं मद्गुरुम् ॥

मिथ्याज्ञानविजृम्भमाणजगतामभ्यन्तरे भुञ्जतः
स्वारब्धानि निरीक्ष्य जीवनिचयान्मूढानविद्यावशान् ।
देवः कारुणिकोऽवतीर्य समशासद्यस्तु शारीरके
भाष्यं तं प्रणमामि शङ्करगुरुं निःश्रेयसावाप्तये ॥

आशैलादुदयात्तथास्तगिरितो भास्वद्यशोरश्मिभि-
र्व्याप्तं विश्वमनन्धकारमभवद्यस्य स्म शिष्यैरिदम् ।
आराज्ज्ञानगभस्तिभिः प्रतिहतश्चन्द्रायते भास्करः
तस्मै शङ्करभानवे तनुमनोवाग्भिर्नमस्तात्सदा ॥

सुरेश्वराचार्याः [बृ-वा]

ॐ

उद्धृत्य वेदपयसः कमलामिवाब्धेः आलिङ्गिताखिलजगत्प्रभवैकमूर्तिम् ।
विद्यामशेषजगतां सुखदामदाद्यः तं शङ्करं विमलभाष्यकृतं नमामि ॥
प्रकाशात्मश्रीचरणाः [पञ्च·वि ५]

वक्तारमासाद्य यमेव नित्या सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ।
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥
सर्वज्ञात्मगुरवः [सं-शा-१-७]

भगवत्पादपादाब्जपांसवः सन्तु सन्ततम् ।
अपारासारसंसारसागरोत्तारसेतवः ॥
चित्सुखाचार्याः [सू-भा व्या-चित्सु १]

वेदान्तार्थतदाभासक्षीरनीरविवेकिनम् ।
नमामि भगवत्पादं परहंसधुरंधरम् ॥ अमलानन्दाः [वे-कल्प-७]

वेदान्ताम्भोगभीरा नयमकरकुला ब्रह्मविद्याब्जषण्डा
पाषण्डोत्तुङ्गवृक्षप्रमथननिपुणा मानवीचितरङ्गा ।
यस्यास्योत्था सरस्वत्यखिलभवभयध्वंसिनी शङ्करस्य
गङ्गा शंभोः कपर्दादिव निखिलगुरोर्नौमि तत्पादपद्मम् ॥
ज्ञानघनपादाः [तत्व-शु-१]

न स्तौमि तं व्यासमशेषमर्थं सम्यङ्न सूत्रैरपि यो बबन्ध ।
विनापि तैस्सङ्ग्रथिताखिलार्थं तं शङ्करं नौमि सुरेश्वरञ्च ॥ [सि-बि-१]

मीमांसया कपटतो भुजगांबयेव स्वाधीनतामुपनिषद्विनतेव नीता ।
येनोद्धृताऽमृतफलेन गरुत्मतेव तस्मै नमो भगवतेऽद्भुतशङ्कराय ॥
मधुसूदनसरस्वत्यः [वे-क-ल-१]

अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् संप्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माऽद्वयैकपरायणा ॥ [सि-ले-सं-१]

ॐ

नानाभाष्यादृता सा सगुणफलगतिर्वैधविद्याविशेषैः
तत्तद्देशाप्तिरम्या सरिदिव सकला यत्र यात्यंशभूयम् ।
तस्मिन्नानन्दसिन्धावतिमहति फले भावविश्रान्तिमुद्रा
शास्त्रस्योद्घाटिता यैः प्रणमत हृदि तान्नित्यमाचार्यपादान् ॥

अप्पयदीक्षिताः [न्यायर-७]

यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयो मधुप्रार्थना
सार्थव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ।
यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितस्संबभौ
तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां बिभ्रते ॥

आनन्दगिर्याचार्याः [सूत्र-भा-व्या-आ-६]

कुम्भघोणं अद्वैतसभाप्रतिष्ठापक श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य
श्रीजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादाः

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

विषयानुक्रमणिका

कुम्भघोणाद्वैतसभाप्रारम्भकपण्डितरत्न

महामहोपाध्याय-ब्रह्मश्री राजुशास्त्रिण:
महामहोपाध्याय-ब्रह्मश्री बालकृष्णशास्त्रिण:
महामहोपाध्याय ब्रह्मश्री हरिहरशास्त्रिण:
मीमांसा - ब्रह्मश्री कुप्पुस्वामिशास्त्रिण:

६. ब्रह्मश्री नीलकण्ठदीक्षितेन्द्रा:
७. ब्रह्मश्री नारायणदीक्षितेन्द्रा:
८. ब्रह्मश्री सुन्दरवाजपेयिन:
९. श्रीयुत-सर्-ए. शेषय्याशास्त्रि

प्रमुमणय श्रीपादाश्च

११. श्रीयुत वि कृष्णार्याः

१२. श्रीयुत एम् . वैद्यनाथार्याः

१३. श्रीयुत साम्बशिवार्याः

१४. श्रीयुत एस् . अप्पुशास्त्रिणः

६. सि. ए. इ.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीजगद्गुरु श्रीकाञ्चिकामकोटिपीठाधिपतयः
श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादाः

ॐ

कुम्भघोणे विराजमानाया अद्वैतसभायाः सुवर्णमहोत्सवे समर्पिता अद्वैताक्षरमालिका

॥ श्रीमुखम् ॥

जनिमतामुपकारकेष्वर्थेषु परमार्थप्रकाशिका परमोपकारिणी अद्वैतविद्या। तत्त्वजिज्ञासूनां निर्वृतिपरकाष्ठा यत्र स परमार्थः। क्लिश्यतां जीवानां सर्वक्लेशनिवारको यः स परमोपकारकः। "तत्र को मोहः? कः शोकः? एकत्वमनुपश्यतः" (ईशा-७) इति श्रुतिः एकत्वानुदर्शनरूपाद्वैतविद्यावतः सहेतुकशोकमात्रं कण्ठरवेण प्रतिषेधति। "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" (गौड-आग-१७) "तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" (छा-६-८-७) इत्याद्यागमश्च अद्वैततत्त्वस्य परमार्थतामुद्घोषयति।

तत्र केन प्रकारेण प्राणिनां क्लेशपात्राणां प्रत्यक्षसिद्धं तादृशक्लेशसमूहमुन्मूलयति अद्वैतविद्या?

दुःखमात्रप्रहाणं हि दुःखमूलस्य प्रहाणं विना कदापि न सेत्स्यति। यद्यपि कर्मोपासनादिः धर्मः अर्थो वा तादात्विक - यत्किञ्चिद्दुःखनिवृत्तौ प्रभवेत्; तथापि यथा पुनःप्ररोहो न स्यात् तथा सर्वदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिः दुःखमात्रस्य यन्मूलं तन्निवृत्तिं विना न घटेत।

किन्नु अस्य दुःखस्य मूलम्? जन्मेत्युच्यते विचारकैः। "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" (छा-८-१२-१) इति श्रुतेः।

तर्हि जन्मनः किं मूलम्? कर्मेत्याहुः त एव परीक्षकाः। यदि कर्मणो विरमेत् जनः, तदा आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः हस्तसिद्धेति नोपायान्तरानुसरणे व्याप्रियतां मुमुक्षुलोक इति मध्ये विचिकित्स्येत। पूर्वजन्मसु अस्मिंश्च जन्मनि एतत्क्षणपर्यन्तमनुष्ठितानां कर्मणां यन्मूलं तदनिवर्तने कर्मविरामसंकल्पः वाङ्मात्र एवावशिष्येत।

---

१. ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। श्वेता०।

श्रीमुखम्

तर्हि किं मूलं कर्मसामान्यस्य? राग इत्याहुः, रागं तदुपलक्षितं द्वेषभयादिकं च दोषशब्देनाचक्षते। यस्मिन् कस्मिंश्चित् वस्तुनि यावत् रागो द्वेषो वा वर्तते तावत् तद्वस्तुनः प्राप्तये प्रहाणाय वा प्रयत्नं कुर्वन्नेव दृश्यते जनः।

पूर्वोक्तदोषस्य किं मूलम्? द्वितीयप्रतिभानमित्याहुः ब्रह्मविदः। तथा हि श्रुतिः "द्वितीयाद्वै भयं भवति" (बृह-१-४-२) इति। यदि द्वितीयवस्तुप्रतिभानमेव नाभविष्यत् तर्हि निरालम्बनतया भयस्य द्वेषस्य रागस्य वा कर्ममूलस्य प्रसक्तिरेव नोदैष्यत्। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्, तत् केन कं जिघ्रेत्, तत् केन कं शृणुयात्, तत् केन कं विजानीयात्" (बृह-२-४-१४) इति हि श्रुतिः।

तर्हि द्वैतभाने बीजं किम्? मिथ्याज्ञानमित्याहुः परमे परीक्षकाः। तच्च मिथ्याज्ञानं सर्वसंसारबीजत्वेन न्यायविद्भिराचार्यैः विनिश्चितम् अद्वितीयतत्त्वसाक्षात्कारेणैव निवर्तत इति अद्वैतविद्या परममुपकरोति जनिमताम्। ज्ञानमेव हि अज्ञानविरोधि। द्वितीयवस्तुभानहेतोः मिथ्याभूतस्याज्ञानस्य अद्वितीयतत्त्वसाक्षात्कार एव निवर्तकः। मनश्शान्तिः भगवदुपासनादिकं सर्वमपि अन्यत् शास्त्रप्रसिद्धं तादृशसाक्षात्कारोत्पत्तावेव प्रयोजकं सत् पूर्वसोपानप्रविष्टं भवति।

तच्चाद्वैततत्त्वं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा-३-१४-१) "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै-३-६) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ब्र-३-९-२८) इति श्रुतिभिः जेगीयमानत्वात् परमानन्दघनमिति प्राणिनां परमपुरुषार्थो भवति। तज्ज्ञापिका अद्वैतविद्यापि प्राणिनां मातापितृसहस्रेभ्योऽपि परमप्रेयसीति परमोपकारिणी।

अद्वैततत्त्वस्य परमार्थतायां मातापितृसहस्रेभ्योऽपि परमहितैषिणी श्रुतिः स्वयमेवोपपत्तिमित्थं दर्शयति। कारणात् कार्ये अनुभूयमानो भेदः नामरूपाभ्यामेव। घट इति नामभेदः; पृथुबुध्नोदरत्वादिराकारभेदश्च। एते एव हि नामरूपे तत्र तत्र श्रुतिषु कथ्येते। "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते

यदन्तरा तद्ब्रह्म" (छा-८-१४-१) "नामरूपे व्याकरवाणि" (छा-६ ३-१) इति । मृदेव हि घटः । कारणमेव हि कार्यम् । नामभेदः आकारभेदो वा केवलं काल्पनिकः । अत एवाह श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा-६-१-४) इति । मृत्तिकेत्येव इत्येवकारेण विकारजातं अवस्तुतया अनृतम् , कारणमेव सत्यमिति प्रतीयते । एवं कारणपरम्पराविचारेण परमकारणे ब्रह्मणि अवधार्यमाणे ब्रह्मण एकस्यैव निरुपचरितं सत्यत्वरूपपारमार्थिकत्वं, तद्भिन्नानां सर्वेषामेव सत्येतरत्वरूपकाल्पनिकत्वं च स्पष्टं श्रुत्या तात्पर्यनिर्णयाय उपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकमुपवर्णितं भवति । "तत्त्वमसि" (छा-६-८-७) इति यदद्वैतात्मरूपं निरूपितं तस्यैवाध्यायस्योपक्रमे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा-६-२-१) इति परमकारणत्वेन निरूपणात् तादृशाद्वितीयतत्त्वस्य पारमार्थिकत्वं प्रतिपादितं भवति । परमार्थज्ञापकत्वादेव हि परमोपकारकत्वम् । अपि च नारदः किल देवर्षिः सर्वविद्योऽपि आजानसिद्धमहायोगिनं सनत्कुमारं ब्रह्मविद्यार्थं "अधीहि भगव" इति मन्त्रेण उपससाद इति छान्दोग्याख्यायिकातः "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्" (मुः-२-२-२) इति मुण्डकवाक्यतश्चाद्वैतविद्यायाःपरमोपकारकत्वं प्रख्यापितं भवतीति अद्वैतविद्यायाः परमार्थप्रकाशकत्वं परमोपकारकत्वं च पूर्वं प्रतिज्ञातं सुस्थमेव ।

एवमनितरसाधारणतया लोकोपकरणे अद्वितीयायाः अद्वैतविद्यायाः निरर्गलप्रचारे बद्धादरायाः नित्यतरुण्याः अद्वैतसभायाः अकारादिक्षकारान्तसुसंस्कृतवर्णसमसङ्ख्याकशरत्प्राप्तिनिमित्तसमुज्जृम्भमाणपञ्चाशत्तमवर्षप्राप्तसुवर्णमहोत्सवे "आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण" (छा-२-६-६) इति वेदप्रतिपाद्यस्य श्रीचन्द्रमौलीश्वरस्य प्रसादेन इतोऽपि सहस्रं शरदः आस्तिकाढ्यलोकनीरदनिर्मुच्यमानसुवर्णधाराभिषेचनेन अन्तर्वाणिगणमुखोल्लासिसुवर्णवाङ्मुखभूषणाकलनेन च सौभाग्यं पूर्वाधिकतरप्रकाशेन वर्धतामभिवर्धतां जेजीयतामित्याशास्महे ।

नारायणस्मृतिः

(अ) 1 ॥ भगवत्पादसिद्धान्ते शिवविष्ण्वभेदः ॥

शिवनामनि भाविते॓ऽन्तरङ्गे महति ज्योतिषि मानिनीमयार्धे ।
दुरितान्यपयान्ति दूरदूरे मुहुरायान्ति महान्ति मङ्गळानि ॥

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥

ஸ்ரீ ஆதிசங்கராசார்ய ஸ்வாமிகள் 'தசசுலோகி'யில் शिवः केवलोहं என்று சிவோऽஹம்பாவனையையும் வாக்யவிருத்தி என்னும் ஞான நூலில் यस्य प्रसादादहमेव विष्णुः (எவனுடைய கிருபையால் யானே விஷ்ணு தத்வம் எனத் தெளிந்திருக்கின்றேனோ) என்ற தெளிவையும் கூறியிருப்பதால் சிவ விஷ்ணு ஸ்வரூப பேதம் இல்லை என்று தெரிகிறது.

அவ்விதமே பிரம்ம ஸூத்ர பாஷ்யத்திலும் இந்த அபேதத்தை விளக்கியிருக்கிறார்கள். பிரம்ம ஸூத்திர நூலில் பாசுபதம் என்னும் சைவமதமும் பாஞ்சராத்ரம் என்னும் வைஷ்ணவ மதமும் விசாரிக்கப்பட்டிருக்கின்றன. ஸ்ரீ ஆசார்ய ஸ்வாமிகள் பாசுபத மத விசாரத்தில் சிவாகமங்களில் சொல்லப்பட்ட ஈசுவரனே உலகத்திற்கு முதற்காரணம் என பிரம்ம ஸூத்ரம் (प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्) ஸ்தாபித்திருப்பதை விளக்கியிருக்கிறார்கள். அதற்கடுத்த பாஞ்சராத்ர விசாரத்தில் வைஷ்ணவாகமத்தில் சொல்லப்பட்ட நாராயணனே பரமாத்மா என்றும், அவனே எல்லாமாயிருக்கிறானென்றும் நிரூபித்திருக்கிறார்கள். இதனாலும் ஸ்ரீ ஆசார்யஸித்தாந்தத்தில் சிவ-விஷ்ணு-அபேதமே நிலைபெறுகிறது. இவ்விஷயத்தைப்பற்றிய சில சூக்ஷ்மசங்கை ஸமாதானங்களும் இவ்வுபன்யாஸத்தில் சேர்க்கப்பட்டிருக்கின்றன.

Sri Bhagavatpāda speaks of Śiva and Vishnu as the one supreme Īsvara and makes no difference between them. This is clear from his Sūtra-Bhashya and other minor works.

In the Pāśupatādhikaraṇa he tells us that it is the Lord Śiva of the Śaivāgamas who is spoken of as both the material and efficient cause of the universe in the section प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् of the Brahma-Sūtras: while in the Pāñcharātrādhikaraṇa he asserts that Nārāyaṇa is the Paramātman.

भगवत्पादसिद्धान्ते शिवविष्णवभेदः

यथा दशश्लोक्यां —"न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुः" इत्युपक्रम्य "तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम्" इत्युपसंहृतवन्तः भगवत्पादाः, तथा वाक्यवृत्तौ "यस्य प्रसादादहमेव विष्णुः मय्येव सर्वं परिकल्पितं च" इति त एव उपसंजहुः । अनेन भगवत्पादानां हृदये शिवहरिशब्दयोः अर्थभेदो नाभिमत इति प्रस्फुटं प्रतीयते । "कश्च भगवान्महेशः शङ्करनारायणात्मैकः" इति च प्रश्नोत्तररत्नमालिकायांयाम् ।

यद्यप्येवं प्रकरणेषु भगवत्पादैः हरिहराभेदः जोघुष्यते, तथापि आकरत्वेन प्रख्याते परमार्थैकबोधपरे भाष्ये हरिहराभेदनिरूपणप्रस्तावं जिज्ञासन्ते बहवः परीक्षकाः । तत्र पाशुपतपाञ्चरात्राधिकरणयोः भवति भाष्ये प्रसक्तिः पशुपति-वासुदेवयोः प्रस्तावस्य । तत्र पाञ्चरात्राधिकरणे––

"तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति तन्न निराक्रियते । "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्य अधि-गतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमनन्य-चित्ततया अभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् " इत्युपवर्णितमस्ति । तेन भट्टभास्करहरदत्ताचार्यादीनामिव वासुदेवे जीवत्वभावो नैवास्ति लेशतोऽपि भगवत्पादानां इति स्फुटमवगच्छामः । तथा पाशुपताधिकरणे––

"इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते, "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यत्र प्रकृति-भावेनाधिष्ठातृभावेन च उभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेव (बादरायण)आचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनः अविशेषेण ईश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत" इति भगवत्पादैः निरूपितमस्ति ।

अनेन पाशुपतागमेषु प्रतिपादितो यः पशुपतिरीश्वरः स एव वेदान्तेषु जगदुपादानत्वेन निमित्तत्वेन च "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यधिकरणे निर्धारित इति दृढं निरूपयन्ति भगवत्पादा इति निश्चप्रचम् । यदि पाशुपताधिकरणे निरूपितस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वमात्रमेव निराक्रियेत तदा सूत्रकाराणां पूर्वोत्तरविरुद्धप्रक्रमित्वापत्तिमपि घोषयन्ति भगवत्पादाः । एवं द्वयोः प्रकृत्यधिकरणपाशुपताधिकरणयोः प्रतिपाद्यविशेष्यैक्यसमन्वयनिरूपणेन वेदान्तमीमांसाशास्त्रे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसर्वाधिकरणतात्पर्यविषयीभूतं ब्रह्म पाशुपतागमप्रसिद्धः परमेश्वर एवेति गम्यते । अत एव भगवत्पादाः तत्तदधिकरणविचारेषु शिवे शीघ्रोपस्थितिमता ईश्वरशब्देन परमेश्वरशब्देन च परं ब्रह्म उपाददते । उपास्यसगुणप्रतिपादकाधिकरणभाष्येषु अन्यत्र भाष्येषु च परिच्छिन्नोपाधौ परिपूर्णपरमेश्वरदृष्टिसंभावितत्वे दृष्टान्तत्वेन तत्र तत्र "यथा साळग्रामे हरिः" "प्रतिमायां विष्णुबुद्धिः" इत्यादिवाक्यैः हरिमेवोपाददते । इदं च उपमोपादानम् आलङ्कारिकसमयानुसारेण काल्पनिकमपि वा ईषद्भेदमपेक्षते । न चोपमेयस्य निर्गुणत्वं उपमानस्य सगुणत्वं चाङ्गीकृत्य भेदो निर्वोढुं शक्यः । परिच्छिन्नोपाधौ उपास्यत्वेनोपदिष्टस्य उपमेयस्य सगुणत्वावश्यंभावात् । एवं-चोपमेयभूतोऽत्र उपास्यः सगुणः भिन्नोपाधिकत्वेन कथंचित् विष्णुभिन्नः परमेश्वरशब्दवाच्यश्च वक्तव्य इति शिवस्योपमेयत्वं उपास्यत्वं च सिध्यति । परमेश्वरविष्ण्वोश्च स्वरूपैक्येऽपि उपमापेक्षितं आहार्यभेदकल्पनं, यथा एकस्यैव विष्णोः वेणुकोदण्डाद्यायुधभेदेन रुक्मिणीपतित्वसीतापतित्वाद्युपाधिभेदेन च रामकृष्णादिभेदकल्पनं तथा नीलमेघश्यामळत्वस्फटिकसंकाशत्वादिभेदेन चक्र-परश्वाद्यायुधभेदादिना च कृतमिति सुष्ठु संपन्नम् । पाशुपताधिकरणे प्रसिद्धपरमेश्वर-एव उत्तरमीमांसाधिकरणेषु सर्वत्र तात्पर्यविषयभूतोऽर्थ इति निर्णीयते । पाशुपता-धिकरणे " निमित्तकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्यते" इति भगवत्पादवचनात् तदंशभिन्नयोगक्रियाचर्यादीनां अधिकार्यानुगुण्येन श्रुत्यविरुद्धत्वं भगवत्पादाभिमतत्वं च प्रतीयते ।

श्रीः

॥ हरिहराभेदः ॥

"सर्वश्शर्वश्शिवस्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः" इति विष्णुसहस्रनाम-वाक्ये शिवशब्दव्याख्यानावसरे श्रीभगवत्पादाचार्यैः "स ब्रह्मा स शिवः" इत्यभेदोपदेशात्" इत्यभिधानमपि भगवत्पादाचार्याणां शिवविष्ण्वभेद एवाभिमतः इत्यत्र प्रमाणम् ।

किञ्च "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविग्रहम् कृष्णपिङ्गलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितं उमापतिं पशुपतिं पिनाकिनं ह्यमितद्युतिं, ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिः" इत्यत्र नृसिंह-पूर्वतापनीयोपनिषद्भगवत्पादभाष्यमपि हरिहराभेदे श्रेष्ठं प्रमाणं भवति । तद्भाष्येऽपि "अत्र केचित् प्रागुक्तमाकारं मन्त्रवर्णात्पृथक्त्वेन उपास्यमाचक्षते । तदयुक्तम् । एवं तर्हि उपक्रमोपसंहाराभ्यां नृसिंहब्रह्मविद्यैक्यमवगतं बाध्येत । नृसिंहपदव्याख्यानावसरे नृसिंह एव आसीत्परमेश्वरः इति नृसिंहेश्वरयोः सामानाधिकरण्यमवगतं बाध्येत । तस्मात् त्रिणेत्राद्याकारविशिष्टः अस्यां विद्यायां नृसिंह एवोपास्यः इत्युक्त्या भगवत्पदाचार्याणामपि शिवविष्ण्वभेदस्सम्मत इति विज्ञायते । "नृसिंहेश्वरयोः सामानाधिकरण्यादि"ति भाष्य-वाक्ये भगवत्पादाः ईश्वरशब्देन त्र्यम्बकं असाधारणतया अभिदधतीति च विशदीभवति । "प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥" इत्यत्र विष्णुर्मृगः सिंहः....गिरिष्ठाः गिरिः पर्वतः तत्स्थः ईश्वरात्मकः इत्यर्थः इति भगवत्पाद-भाष्ये नृसिंहस्य परमेश्वरात्मकत्वोक्त्या हरिहराभेदस्तदभिमत इति निश्चीयते । किञ्च "तस्मात् नृसिंह आसीत्परमेश्वरः" इति श्रुतेः भगवत्पादीयभाष्यम्—— "यस्मादेवं तस्मात् नृसिंहः परमेश्वरः आसीदित्यन्वयः । न च नृसिंहे परमेश्वर आसीदित्यन्वयः । वैयधिकरण्यापत्तेः । सामानाधिकरण्यान्वयोपपत्तौ सत्यां वैय्यधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्मान्नृसिंहः परमेश्वरस्त्रिणेत्रो नीलकण्ठः पिनाकीति सिद्धं" इति । अनेनापि हरिहराभेदे तात्पर्यं तेषां वज्रलेपायितमिति ।

एवं पाशुपतपाञ्चरात्राधिकरणयोः विहितः सूक्ष्मेक्षिकया विचारः वाक्यवृत्तिदशश्लोक्यादिष्विव पशुपतिवासुदेवयोरविशिष्टप्रतिपत्तिमेव भगवत्पादानां स्फुटयति । अत एव तत्रभवान् भर्तृहरिः—"महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि । न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥" (वैरा-८४) इत्युदघुष्यत् । किं च भगवत्पादीयगीताभाष्ये तत्र तत्र "नारायणाख्यं परंब्रह्म"इति नारायणः ब्रह्मेति व्यवहृतः । केनोपनिषद्भाष्ये तु "उमां हैमवतीं" इत्यत्र उमया नित्यं सहसिद्धः परमेश्वरः ब्रह्मेति निर्धारितः ।

* उपास्यब्रह्मनिरूपणपरेषु ब्रह्ममीमांसाधिकरणेषु अन्यत्र च "यथा साळग्रामे हरिः" इत्यादिना हरेरुपास्यब्रह्मोपमानत्वोपस्थापनेनैव अभेदप्रतिपत्तिमतामपि भगवत्पादानां लोकसंग्रहार्थोपासनाकाले चन्द्रमौळीश्वराराधनं शिवोपासनोपदेशश्च युज्यते । अत एव शिवरहस्ये नवमांशे—"तद्योगभोगवरमुक्तिसुमोक्षयोगलिङ्गार्चनाप्राप्तजयः स्वकाश्रमे" इत्यादि भगवत्पादान् प्रकृत्य अभिहितं दृश्यते ॥

शिवविष्णवभेदः न केवलं पारमार्थिकः, अपि तु व्यावहारिकोऽपि । जीवेश्वरयोस्तु व्यावहारिक एव भेदः । अभेदस्तु पारमार्थिकः । इत्येतत्परमाचार्याणां भगवत्पादानां हृदयङ्गमं तात्पर्यमिति ।

---

* यथा दहराधिकरणे "परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति" इत्युपक्रम्य, "अथवा जीवपुर एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते, यथा साळग्रामे विष्णुः सन्निहित इति तद्वत्" ॥

(आ) 2 ॥ को नाम अद्वैतसिद्धान्तः ॥

வேதம், ஸ்ம்ருதி, புராணம், தர்சனக் கிரந்தங்கள் முதலிய எல்லாத் தத்துவ நூல்களுக்கும் அத்வைதத்திலேயே கருத்து. அத்வைத தர்சனத்தின் விசேஷ லக்ஷணங்களாவன: (1) ப்ரஹ்மம் ஸர்வாத்மகம் (2) அதிஷ்டானமாயுள்ள ப்ரஹ்மத்தில் அஞ்ஞானத்தாலே கல்பிக்கப்பட்ட பிரபஞ்சம் மித்யை (3) ஞானத்தாலே தான் மோக்ஷம் (4) ஜீவப்ரஹ்மாபேதம் (5) ப்ரஹ்மம் நிர்க்குணம் (6) ஜீவன்முக்தி (7) மூவகை ஸத்யம் (8) ஹரிஹராபேதம். இந்த லக்ஷணங்களில் யாதொன்றேனும் ஒரு நூலிலே எங்கேனும் காணப்பெற்றால், அந்நூலிலே த்வைத வாக்கியங்கள் பல இருந்தாலும், அந்நூல் முழுவதுமே அத்வைதத்தைப் போதிக்கின்றது என்று கொள்ளவேண்டும். ஏனென்றால், த்வைத ஞானத்தைக்கொண்டு அனுஷ்டிக்கப்பெறும் கர்மாக்கள் உபாஸனைகள் முதலிய பஹிரங்க அந்தரங்க ஸாதனங்கள் அத்வைத ஞானத்திலேதான் கொண்டுபோய்விடும். தத்தமது வர்ணாசிரம தர்மங்களை அனுஷ்டித்தும் தவம் புரிந்தும் ஹரியை ஆராதித்தும் வைராக்யம் முதலிய ஸாதனங்கள் நான்கையும் பெறுகிறான் என்று ஸ்ரீபகவத்பாதர்களே விளக்கியிருக்கிறார்கள். ஆதலால், த்வைத வாக்கியங்கள் அதிகமாகக் காணப்படுவது அத்வைதத்திற்குப் பாதகம் ஆகாது. அந்நூல்களிலே காணப்படும் அத்வைத வாக்கியம் ஒன்றேனும் த்வைதத்தைப் போதிப்பதற்கு அவசியமில்லை. ஆதலால் அதன் கருத்து அத்வைதத்தைப் போதிப்பதே யாகும். இவ்வாறு 'எல்லா தத்துவ நூல்களுக்குமே அத்வைத ஸித்தாந்தமே பரம லக்ஷ்யம்' என்று முன்னோர்களால் நிரூபிக்கப் பெற்றுள்ளது.

This article points out that ADVAITA alone is the purport of all the Upanishads as well as of the Mahabharata and of the several Smrities and Puranas. For, though Dvaita ideas abound in a particular work expounding the Truth, if that work contains, as it inevitably does, at least one or two passages of Advaitic import. the entire work must be regarded as establishing Advaita.

को नाम अद्वैतसिद्धान्तः

Dvaita passages are to be expected and are explained by Sri Sankara Bhagavatpāda and other Acharyas as helpful by their insistence on KARMĀNUSHTHĀNA and UPASĀNĀ and on the discipline of the fourfold Sadhana so essential for grasping the Advaitic Truth. On the other hand, the Advaita passages are out of place and cannot be fitted into the structure of Dvaita doctrine.

The concepts and fundamental characteristics of Advaita are: (1) Brahman is the Atman of everything. (2) Prapañca for the phenomenal world is Mithya (3) Moksha, (Salvation) is only through Gñana. (4) The Jivas and the Brahman — all is one. (5) The Brahman has no attributes, is Nirguṇa. (6) Jīvanmukti (release during this life) is attainable. (7) The three kinds of Sattya (Truth). (8) Non-difference between Hari and Hara. Therefore, if any of these characteristics are found anywhere in any work, that work in its entirety is Advaitic.

अद्वैततत्त्व एव सर्वासां विद्यानां सर्वेषां प्राचीनाचार्याणां च परमतात्पर्यनिष्ठा भवति । श्रीकण्ठभाष्यव्याख्यानावसरे एवमभाणि श्रीदीक्षितेन्द्रैः—

" यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा
साकं सर्वैः पुराणैस्स्मृतिनिकरमहाभारतादिप्रबन्धैः ।
तत्रैव ब्रह्मसूत्राण्यपि च विमृशतां भान्ति विश्रान्तिमन्ति
प्राचैराचार्यरत्नैरपि परिजगृहे शङ्कराद्यैस्तदेव ॥

तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः ।
अद्वैतवासना पुंसाम् आविर्भवति नान्यथा ॥ "

सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयैः करुणालयैः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैश्च कण्ठत एवोक्तम् ।

पूर्वोदाहृतदीक्षितेन्द्रवाक्यात् दीनोद्धरणैकोद्देशेन प्रवृत्तानां प्राचुर्येण सर्वेषां ग्रन्थानामाचार्याणां च अन्यत्र सोपानभूतसिद्धान्तेषु अवान्तरतात्पर्यवतामपि परमतात्पर्यमद्वैत एवेति गम्यते । एवं सति केषां प्रबन्धानां केन प्रकारेण अद्वैततत्त्वबोधकत्वमिति यथामति परिशीलनेन निष्पन्नान् अर्थान् तत्त्वविचारप्रेमवतां लोकानां पुरतः समर्प्य तत्सेवाकलनम् अद्वैतविद्यैकशरणानां पण्डितानामवश्यकर्तव्येषु अन्यतमं भवति ।

तत्र तत्तत्प्रबन्धेषु केन केन प्रकारेणाद्वैततत्त्वं निरूपितमिति बोधयितुम् अङ्गतया अद्वैतदर्शने निरूप्यमाणास्सिद्धान्ता विविच्य सप्रमाणमिह संग्रहेण निरूप्यन्ते । यत्र प्रबन्धे बहून्यपि द्वैतबोधकानि वाक्यानि सन्ति तत्रैकमपि अद्वैततत्त्वावेदकं वाक्यमस्ति चेत् तस्य ग्रन्थस्य समग्रस्यापि अद्वैतबोधन एव तात्पर्यमवसेयम् । यतोऽद्वैततत्त्वं नान्तरीयकतया द्वैतमपेक्षत एव । द्वैतविज्ञानसाध्यकर्मोपासनादिबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसाध्यत्वादद्वैतसाक्षात्कारस्य । तथाहि— "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुतिः । अत्रैव च, "तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः । अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा" इति दीक्षितेन्द्राः । श्रीभगवत्पादैरपि च "स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् । साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥" इत्युक्तम् ।

अद्वैतस्य द्वैतनिषेधरूपत्वात् निषेधस्य निषेध्यसमर्पणसापेक्षत्वात् द्वैतवाक्यानाम् अद्वैतोपयोगित्वम् । सिद्धान्ते अद्वैतस्य पारमार्थिकत्वेन द्वैतस्य काल्पनिकत्वेन च काल्पनिकभेदनिरूपणं न पारमार्थिकाद्वैतनिरूपणेन विरुध्येत । तदेवं द्वैतवाक्यानामद्वैतोपयोगित्वम् । नैवं द्वैतस्य अद्वैतापेक्षानियमः । अद्वैतानुसंधानं विनाऽपि द्वैतबुद्धिसाध्यकर्मोपासनादेः सुसंपादत्वात् । न केवलं द्वैते अद्वैतानपेक्षा । किं तु द्वैतविघटकत्वमपि अद्वैतानुभवस्य । तथाहि— "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्" इति क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । तस्मात् द्वैतवाक्यबहुळेष्वपि ग्रन्थेषु एकमपि सदद्वैततत्त्वबोधकं वाक्यं कृत्स्नस्य तस्य ग्रन्थस्याद्वैतपरतां व्यनक्ति ।

॥ ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वम् ॥

"पुरुष एवेदं सर्वम्" इति ऋग्यजुस्सामान्युद्घुष्यन्ति । "पुरुष एवेदं विश्वम्" इति चाथर्वणश्रुतिः । अनेन ब्रह्मैव सत्यं न ब्रह्मणोऽन्यत्परमार्थवस्त्वस्तीति अयमेकोऽसाधारणोऽद्वैतसिद्धान्तः प्रदर्शितो भवति ।

॥ प्रपञ्चस्याधिष्ठानब्रह्माज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्यात्वम् ॥

एवं च सति प्रपञ्चस्य परमात्मव्यतिरिक्तत्वेन जडत्वेन परस्परपृथक्त्वेन च यत् भानं तन्न तात्त्विकम् । किं तु अज्ञानमूलान्यथाभानमेव । अत एव प्रपञ्चानृतत्वं नामायमेकोऽसाधारणोऽद्वैतसिद्धान्तः । प्रपञ्चाभिसंधस्य बन्धः सर्वानुभवसिद्धः । ब्रह्माभिसंधस्य मोक्षश्च श्रुतिविद्वदनुभवसिद्धः । छान्दोग्यश्रुतिश्च "पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति अपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते" इति प्रथममन्त्रेण, "अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धस्सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।" इति द्वितीयमन्त्रेण, "स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति" इति तृतीयमन्त्रेण च अनृताभिसंधस्य बन्धं सत्याभिसंधस्य मोक्षं च दर्शयति । अतः प्रपञ्चस्य अनृतत्वरूपं मिथ्यात्वं ब्रह्मणः सत्यत्वं च सिद्धं भवति ॥

॥ ज्ञानादेव मोक्षः ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इत्ययमप्येकोऽसाधारणस्सिद्धान्तः अद्वैतदर्शने । "तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति पुरुषसूक्तश्रुते । यस्मादिदं सर्वमात्मैव भवति यस्माद्द्वैतमेव रागादीनां दुःखबीजानामालंबनं च भवति तस्मादज्ञानप्रभवस्य दुःखहेतोर्द्वैतभानस्य समूलस्य निवृत्तिरेव मुक्तिः । सा च रज्जौ सर्पबुद्धेः निवृत्तिवत् सर्वात्मनोऽद्वितीयस्य परमात्मनः यथार्थज्ञानमात्रेणैव भवति । इति मोक्षहेतुर्ज्ञानमेव नान्यत् ॥

तच्च ज्ञानं सदाचारविवेकवैराग्यभक्तिध्यानादिसंपादितेश्वरानुग्रहात् सिध्यति। यदि बन्धहेतुः प्रपञ्चोऽनृतो न स्यात्तदा ज्ञानेन बन्धनिवृत्तिर्न स्यात्। बन्धनिवृतिश्च मोक्षः। अमृतत्वरूपमोक्षस्य ज्ञानमेवोपाय इति निरूपयति श्रुतिशतम्। अतः तस्य द्वैतप्रपञ्चस्य ज्ञानबाध्याज्ञानकल्पितत्वरूपानृतत्वोपपत्तिः। द्वैतप्रपञ्चस्यानृतत्वादर्शिनो मोक्षानुपपत्तिश्च भवति। यावद्द्वितीयवस्तुज्ञानं तावद्रागप्रसक्तिः, यावद्रागप्रसक्तिः तावद्दुःखम्। ततः सर्वात्मकब्रह्मसाक्षात्कारेण मिथ्याप्रपञ्चस्य निवृत्त्या मोक्षोपपत्तिः॥

॥ जीवब्रह्माभेदः ॥

यथा जडवस्तूनां सर्वेषां कल्पितत्वं परमार्थतश्च ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वं एवं जीवानामपि ब्रह्माभेदं बोधयति श्रुतिः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति श्रुतिः इदङ्कारास्पदस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतां बोधयित्वा अहङ्कारास्पदानां जीवानां यदि ब्रह्मात्मताबोधिका न स्यात् तदा पुनः द्वितीयवस्त्वनिवृत्त्या दुःखहेतुभूतरागाद्यालंबनं द्वैतं दुःखसंतानमुत्पादयेदेव। अत एवोपदिशति श्रुतिः "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि। न चैतज्जीवब्रह्माभेदज्ञानं स्थूलोऽहं नीलोऽहं इत्यादिदेहात्मज्ञानवच्छरीरशरीरिभावनिबन्धनम्। चार्वाकपामरबालादीनामपि तदुदयात्तस्य भ्रमत्वात्। तत्त्वमसीत्युपदेशस्य च "यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" इत्युत्तरवाक्येन मोक्षोद्देशेनैव प्रवृत्तत्वात्, तत्त्वमसीति वाक्यात्पूर्वमुदाहृतवाक्ये च सत्याभिसंधस्यैव मोक्षसंभववचनाच्च, तत्त्वमसीति वाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदज्ञानं यथार्थज्ञानमेव। न तु स्थूलोऽहमित्यादिज्ञानवद्भ्रान्तिर्भवितुमर्हति। तादृशज्ञानस्य बन्धजनकत्वेन मोक्षजनकत्वायोगात्।

अन्यच्च। यदि जीवः स्वभावत एव ब्रह्मभिन्नस्स्यान्न तूपाधितः, तर्हि मोक्षदशायामपि जीवस्य ब्रह्मैकता न स्यात्। मोक्षो नाम मनोग्राह्यः कश्चित्सुखविशेष इति पर्यवस्येत्। तादृशमोक्षस्य च आगन्तुकत्वात्कार्यत्वमपि

स्यात् । यत्कार्यं तदनित्यमिति न्यायाच्च तादृशमोक्षस्य अनित्यत्वापत्त्या आत्यन्तिकपुरुषार्थता न स्यात् । अतो नित्यमोक्षान्यथानुपपत्त्याऽपि महावाक्यैरुपदिष्टो जीवब्रह्माभेद इतरदर्शनप्रक्रियासु कुत्राप्यनुल्लिखितोऽद्वैतदर्शने परमस्सिद्धान्तः ।

यत्र क्वचन मतान्तरे जीवाः प्रपञ्चश्च ब्रह्मणः पृथग्भूता एव इति कल्पयित्वा मोक्षदशायां परं शिवे जीवस्य लयोऽभ्युपगम्यते तन्मते तादृशलयः विद्यमानस्यैव भेदस्य अस्फुरणमात्रमेव न त्वभेदः इत्यभ्युपगमात् संसारदशायां सत्यविषयज्ञानं मोक्षदशायां तदज्ञानमिति असामञ्जस्यापातः । सत्याभिसंधमोक्षनिर्वाहाय महावाक्यबोधितः पारमार्थिकः जीवब्रह्माभेदः अद्वैतदर्शने इष्यते । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।" इति मोक्षवादिश्रुतिप्रदर्शितजलसमुद्रदृष्टान्तेनाऽपि जीवब्रह्मणोस्स्वाभाविकोऽभेदः औपाधिकश्च भेद इति व्यञ्जितो भवति । समुद्रस्थमेव हि जलं सूर्यकिरणसंयोगात् पर्वतादिसंयोगाच्च मेघनद्यादिरूपाण्यौपाधिकानि भजते । स्वभावतस्तु सलिलमेकरसमेव । नात्र किंचिद्वैलक्षण्यं इत्येवमियं श्रुतिः दृष्टान्तमुखेनाऽपि जीवब्रह्माभेदं बोधयति ।

॥ निर्गुणं ब्रह्म ॥

ब्रह्मणः परमार्थतः निर्गुणत्वमित्ययमेकोऽसाधारणोऽद्वैतसिद्धान्तः । "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति हि श्रुतिः । यदि सगुणत्वमेव पारमार्थिकं स्वरूपं परात्मनः, तदा परमात्मभिन्नः परमात्मवत्सत्यः, गुणसमूहो वर्ततइत्यभ्युपगन्तव्यम् । परमात्मभिन्नः एकोऽपि पदार्थोऽस्ति चेत् वस्तुकृतपरिच्छेदापत्त्या परमात्मनः पूर्णत्वं हीयेत । परमात्मा हि पूर्णः पुरुष इति चोद्घुष्यते श्रुतिषु । यथा पूर्णत्वान्यथानुपपत्त्या सर्वात्मत्वं निश्चीयते तथा निर्गुणत्वमपि निश्चीयते । एवं जीवब्रह्माभेदबोधोऽपि पूर्णत्वमेवोपोद्बलयति । अत एव "परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः" "पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि"

"न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्" "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्विजानाति स भूमा" "यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं" इति सगुणनिर्गुणविभाजकश्रुतयः दृष्टिभेदेनैव नेतव्याः । उपास्योपासकभावक्षमं विश्वरूपादिप्रदर्शकं यदपरं ब्रह्म तत्पूर्णब्रह्मसाक्षात्काररहितानां आरुरुक्षूणामुपकारार्थं कल्पितविग्रहम् । परमार्थतस्तु तदेव पूर्णं निर्गुणमिति परमार्थापरमार्थदृष्टिभेदेन निर्गुणसगुणविभागोऽयं श्रुतिसिद्धः ।

॥ जीवन्मुक्तिः ॥

मुक्तेः ऐहिकफलत्वमिति जीवन्मुक्त्यभ्युपगमः असाधारण एकोऽद्वैतसिद्धान्तः । "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इति इहशब्दघटितं श्रूयते अमृतत्वबोधकं वाक्यं पुरुषसूक्ते । "ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे" इति च ब्रह्मसूत्रम् । "इह चेदवेदीत्" इति केनोपनिषच्छ्रुतिः । "गर्भेनु सन्नन्वेषां" इत्यैतरेयश्रुतिः ॥ उपपन्ना चेयं जीवन्मुक्तिः, यत् मुक्त्यपेक्षितचित्तपरिपाकः यदि जीवदवस्थायां न संपन्नः तदा मरणमात्रेण संपत्स्यत इति कल्पनाया अरमणीयत्वम् । "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इतीयमपि श्रुतिः "अमृत इह भवति" इति श्रुतिसमानार्थिका । एवमत्रैव जन्मनि तत्त्वज्ञानेन सर्वात्मभावमप्राप्तस्य कर्मोपासनायोगसाधनादिसहितस्य तुरीयाश्रमनिष्ठस्य वा अपरमार्थविदोऽपि सगुणपरमेश्वरलोकप्राप्तिरूपा क्रममुक्तिः श्रुत्यादिषु तत्र तत्रोपवर्णिता । तादृशीं मुक्तिमापन्नानां महाप्रळयकाले भगवद्विग्रहस्याऽपि तिरोधानदशायां तावत्पर्यन्तं भगवत्सान्निध्यरूपसंस्कारवशात् उत्पन्नसर्वात्मभावानां निर्गुणब्रह्मभाव इतीममर्थं प्रतिपादयति "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥" इति स्मृतिः ।

॥ सत्तात्रैविध्यम् ॥

रज्जुसर्पादिमिथ्याभावपदार्थः रज्ज्वाद्यधिष्ठानदर्शने अपैति । एवमयं गिरिसमुद्रादिजाग्रत्प्रपञ्चः सर्वोऽपि तदधिष्ठानभूतब्रह्मदर्शने अपैति इति ब्रह्मणः

पारमार्थिकी सत्ता; भ्रान्तिस्वप्नादिरहितजाग्रत्कालीनप्रपञ्चस्य व्यावहारिकी सत्ता; शुक्तिरजताद्यध्यस्तपदार्थानां स्वाप्निकपदार्थानां च प्रातिभासिकी सत्ता इति सत्तात्रैविध्यं अद्वैतदर्शने असाधारणतयाऽभ्युपगम्यते । "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इति तैत्तिरीयश्रुतिः परमार्थसत्यं ब्रह्मैव व्यावहारिकपृथिव्यादिरूपेण प्रातिभासिकानृतस्वप्नादिरूपेण च अभवदिति निरूपयति । "सत्यस्य सत्यं तेषामेष सत्यं" इति श्रुतिश्च पारमार्थिकव्यावहारिकसत्तयोर्विभागं दर्शयति । द्वैतश्रुतीनां प्रत्यक्षानुमानाद्यवगतभेदानुवादकत्वात् "अग्निर्हिमस्यभेषजम्" इत्यादिवत् त्रिविधार्थवादमध्ये अनुवादरूपार्थवादत्वं सिद्धम् । एवं चासां पूर्णब्रह्मसाक्षात्कारोदयापेक्षितचित्तशुद्धिचित्तैकाग्र्यादिसंपादककर्मोपासनादिस्तावकत्वेन तादृशकर्मोपासनपरमफलभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्तावकत्वमपि परंपरया सिद्धम् ।

॥ हरिहराभेदः ॥

एवं व्यावहारिकोपासनाकाण्डे उपास्यस्य सगुणमूर्तेः ईश्वरत्वमिष्यतेऽद्वैतसिद्धान्ते । तस्यैव "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।" इति श्रुतिनिरुक्तानां त्रयाणां प्रपञ्चकृत्यानां मध्ये एकैकावलम्बनेन तस्यैव ब्रह्मविष्णुशिवमूर्तिभेदकॢप्तेः शिवविष्ण्वादिभेदे आग्रहः अनवसरः । यथा व्यावहारिकदशायामपि रामकृष्णाद्यभेदः यथा वा दक्षिणामूर्तिनटराजाद्यभेदः एवं हरिहराद्वैतमपीति अद्वैतसिद्धान्तः । "शान्तं शिवमद्वैतम्" इति माण्डूक्यश्रुतिः शिवपदेनैव ब्रह्माचष्ट । काठकश्रुतिश्च "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति विष्णुशब्देन ब्रह्माचष्टे ॥

॥ इति शिवम् ॥

(इ) 3 ॥ ऋग्वेदे अद्वैतभावाः ॥

(जम्बुकेश्वरं शिवरामकृष्णघनपाठी शिरोमणिः)

ஒவ்வொரு வேதமும் கர்ம காண்டம் ஞானகாண்டமென்று இருவகையாக அமைந்திருக்கிறது. கர்ம காண்டம் ஈசுவர னுடைய கட்டளையால் உலகத்தை ரக்ஷிப்பதற்காக நியமிக்கப் பட்ட தேவதைகளை யஜ்ஞங்களின் மூலம் வழிபட்டு உலக க்ஷேமத்தை நிலை நாட்டுவதற்காக ஏற்பட்டது.

ஞான காண்டம் நிஷ்காம யஜ்ஞானுஷ்டானத்தால் சித்த சுத்தி ஏற்பட்ட ஜீவன்களை ஈசுவரோபாஸனையில் ஏற்றி ஈசுவர கிருபையை அடைவித்துப்பின்பு சிரவண மனன தியானங்களால் பேதம் அகல ஈசுவரனுடைய பரிபூர்ணாத்வைத தத்வ ஸாக்ஷாத்கா ரத்தை அனுபவிக்கக் செய்விக்கிறது.

ஞான காண்டத்திற்கு உபநிஷத் என்று பெயர். ஞான காண்டத்தில் அத்வைதம் சொல்லப்படுவது ஸஹஜம். கர்ம காண்டத்திலும் கூட ஆங்காங்கு அத்வைத தத்வம் மிளிர்கிறது.

ரிக் வேத்தில் ஐதரேயோபநிஷத் என்னும் ஞான காண்டத் தில் மஹாவாக்யத்திலுள்ள அத்வைதத்தைத் தவிர கர்ம காண்டத் திலும் ஆங்காங்கு அத்வைத உண்மைகள் வெளிப் படுத்தப்பட் டிருக்கின்றன. அவைகளில் சிலவற்றை சதச்லோகீ என்னும் ஞான நூல் எடுத்துக் காட்டியிருக்கிறது. அதிலுள்ளவைகளும் மற்றும் அனேக வாக்யங்களும் இந்த வியாஸத்தில் விவரிக்கப் பட்டுள்ளன.

ஒன்றாயிருக்கும் உண்மையையே இந்திரனென்றும் வருண னென்றும் யமனென்றும் வேதியர்கள் அனேகமாகச் சொல்கிறார் கள் என்று பொருள்படும் ரிக்2-3-22-6-இல் காணப்படுகிறது.

ஒரே சூரியன் எல்லாப் பிரகாசமுமாய் ஆகியிருப்பது போல ஒரே பொருள் எல்லாமாயிற்று. 2-3-22-6.

கர்ப்பத்திலிருக்கும் பொழுதே வாமதேவ ரிஷி முக்தியடைந்தார். கர்ப்பத்திலிருந்தே அவர் அறிந்ததாவது "நானே மனு; நானே சூரியன்." என்னும் உண்மை—3-6-15-1. நானே எல்லாமாயிருக்கிறேன் என்ற பொருள் இதற்கேற்படுகிறது.

ஜீவன் துக்கப்படுவது ஈசுவரத்தன்மையின்மையாலேயே. தேகம் மனம் இவைகளைவிட வேறுபட்ட ஈசனை அறியும் பொழுது சோகம் விலகுகிறது. ஈசனுடைய நிறைவை யடைகிறான் என்று பொருளுடைய ருக்—

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं अस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

மரித்தபின் பரலோகமடைவது ஆத்மா அல்ல. மனமே போகிறது. மனம் போவதால் ஆத்மா போவதாக வியவகரிக்கப்படுகிறது. ஜீவாத்மாவோ எங்கும் நிறைந்த பொருள்—என்ற பொருளுடைய விஸ்தாரமான கதை 8-1-20-1.

Every Veda is divided into two parts—the Karmakāṇḍa and the Jñānakāṇḍa. The Karmakāṇḍa is intended to bring prosperity to the world through the various sacrifices enjoined in it. The Jñānakāṇḍa is intended to bring about the self-realisation of the identity of the Jīvas with the Lord, through the ladder of unselfish performance of the sacrifices, devotion, hearing, contemplation, and concentration.

It is essential that Vedāntic truths are set out in the Jñānakāṇḍa. But in the Karmakāṇḍa too we find many passages relating to the advaitic truth. This is the case with Ṛg Veda also.

The Brahmins speak of the one truth as many, Indra, Mitra, Varuṇa, Agni, Garutmān etc. (2-3-22-6.)

"I became Manu, Sūrya, Kakṣhīvan and others"—(3-6-15-1), so declared Vamadeva.

The jīva's misery is due to the non-realization of his identity with the Godhead. When he realizes it as different from body, mind etc., he attains his Glory and becomes free from sorrow (8-1-20-1).

कल्याणाद्भुतगात्राय कामितार्थप्रदायिने ।
श्रीमद्वेङ्कटनाथाय श्रीनिवासाय मङ्गळम् ॥

" या वेदान्तार्थतत्त्वैकस्वरूपा परमार्थतः ।
नामरूपात्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ १ ॥
या साङ्गोपाङ्गवेदेषु चतुर्ष्वेकैव गीयते ।
अद्वैता ब्रह्मणश्शक्तिः सा मां पातु सरस्वती ॥ २ ॥
या वर्णपदवाक्यार्थस्वरूपेण विवर्तते ।
अनादिनिधनाऽनन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ ३ ॥
अध्यात्ममधिदैवं च देवानां सम्यगीश्वरी ।
प्रत्यगास्ते वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥ ४ ॥
अन्तर्याम्यात्मना विश्वं त्रैलोक्यं या नियच्छति ।
रुद्रादित्यादिरूपस्था सा मां पातु सरस्वती ॥ ५ ॥
या प्रत्यग्दृष्टिभिर्जीवैः व्यज्यमानाऽनुभूयते ।
व्यापिनी ज्ञप्तिरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ ६ ॥
नामजात्यादिभिर्भेदैरष्टधा या विकल्पिता ।
निर्विकल्पात्मनाऽव्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥ ७ ॥
व्यक्ताव्यक्तगिरस्सर्वा वेदाद्या व्याहरन्ति याम् ।
सर्वकामदुघा धेनुस्सा मां पातु सरस्वती ॥ ८ ॥

यां विदित्वाऽखिलं बन्धं निर्मथ्याखिलवर्त्मना ।
योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सरस्वती ॥ ९ ॥

नामरूपात्मकं सर्वं यस्यामावेश्य तां पुनः ।
ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ १० ॥

इमे दश श्लोका ऋग्वेदीयसरस्वतीरहस्योपनिषदि वर्तन्ते । तेषां चाद्वैतात्मपरत्वं स्पष्टं प्रतीयते । अथ ऋग्वेदे विशिष्य कर्मकाण्डे अद्वैतस्य परमात्मनः सर्वात्मनः सर्वात्मत्वं, प्रपञ्चरूपभेदस्य जीवेश्वरभावस्य च मायाप्रयुक्तत्वं, मायायास्सदसद्विलक्षणत्वं, संसारदशायां ब्रह्मणो मायया आवृतत्वं, इत्यादयः परमाद्वैतसिद्धान्तानुसारिणोऽर्थविशेषा यत्र यत्र निरूप्यन्ते, तानि वाक्यानि, श्रीसायणाचार्यभाष्यसहायेन सङ्कलय्य अभिज्ञानां पुरत उपहरामि ।

तत्र ऐतरेयोपनिषदि तृतीयाध्याये पंचमखण्डे "कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरस्स आत्मा । येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।" इत्यात्मजिज्ञासूनां मुमुक्षूणां आत्मतत्त्वनिर्धारणार्थान्वेषणमुपक्रम्य "यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिस्संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" इत्यन्तेन ग्रन्थेन अन्तःकरणादिधर्माणां अमूर्तानां आन्तरपदार्थानां वाचकशब्दानां प्रज्ञानस्यात्मनो नामधेयत्वकथनेन, तैस्साकं आत्मनस्तादात्म्यमुपवर्ण्य, "एष ब्रह्म एष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीँषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव" इति ब्रह्मेन्द्रपृथिव्यादिवस्तुतादात्म्यं प्रदर्श्य, "बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्" इति ग्रन्थेन अण्डजजरायुजादिभेदभिन्नप्राणिजातात्मकस्य स्थावरजङ्गमरूपस्य च सर्वस्य

जगतः प्रज्ञानेत्रत्वं प्रदर्श्य, "प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा" इत्यनेन द्वैतसामान्यस्य प्रज्ञानेऽधिष्ठाने कल्पितत्ववर्णनेन वक्ष्यमाणैक्ययोग्यतां जीवेश्वरयोः प्रदर्श्य, "प्रज्ञानं ब्रह्म" इति महावाक्येन, प्रज्ञानशब्दार्थस्य उपक्रमे दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वेन निर्दिष्टस्य जीवात्मनः शोधनपूर्वकं निर्विशेष-ब्रह्मभावस्य बोधनेन अद्वैतब्रह्मबोधनपरैवेयमुपनिषत् इति स्फुटमवगम्यते ।

तत्र सर्वस्यापि प्रज्ञानात्मत्वं प्रतिपाद्य, तादृशप्रज्ञानाभिन्नः परमात्मा इति जीवब्रह्मैक्यं बोधितम् । एतादृशजीवब्रह्माभेदानुभववतो वामदेवस्य तत्त्वज्ञा-नफलसार्वात्म्यानुभवप्रदर्शिका इमा ऋचः—

३-६-१५-१ अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृंजेहं कविरुशना पश्यतामा ।

३-६-१५-२ अहं भूमिमददामार्यां याहं दृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।
अहमपो अनयं वाव शनाममेदवासो अनुकेतमायन् ।

३-६-१५-३ अहं पुरो मन्दसानोव्यैरनवंसाकं नवतीः शम्बरस्य ।
शततमं वेश्यं सर्वता ता दिवोदासमातिथिग्वं यदावे ।

३-६-१६-१ गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयम् ।

अत्र पूर्वाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः उत्पन्नात्मैकत्वविज्ञानवतो वामदेवमहर्षेः तत्वज्ञानफलभूतसार्वात्म्यानुभवो मन्वादिभवनद्वारेण प्रदर्श्यते । तुरीयया ऋचा अहं ब्रह्मास्मीत्यनुभववता वामदेवेन सर्वेषां देवानां जन्मानि परमात्माभिन्नेन मया ज्ञातानि ; तादृशाभेदज्ञानाधिगमात् पूर्वं मया बन्धकानि अयोमयान्यतिकठिनानि

अपरिमितानि शरीराणि धृतानि । ज्ञानाधिगमानन्तरं तेभ्यो बन्धकेभ्यो निर्मुक्तोऽहं इति स्वानुभवः उद्घुष्यते ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि च प्रथमाध्याये चतुर्थब्राह्मणे "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति" इति वाक्येन ऋग्वेदीयवामदेवसूक्तगताः एत एव मन्त्राः ब्रह्मविद्यायास्सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्य पूर्वं तत्रैवोक्तस्य अद्वैतानुसारिणोऽर्थस्य द्रढिम्न उदाहृताः ॥

६-४-२९-२ एकं एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकस्सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः । एकैवोषास्सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विबभूव सर्वम् ।

अत्र अग्निसूर्यादिदृष्टान्तेन एकं ब्रह्मैव सर्वमभवत् इति वर्ण्यते ।

२-३-२२-६ इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः सस्सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।

अत्र परमात्मानमेकं सन्तं, विप्राः इन्द्रमित्रादिभेदेन बहुधा वाङ्मात्रेण व्यवहरन्ति, वस्तुतत्त्वं अद्वैतमेवेति प्रतिपाद्यते ।

८-७-१७-१ नासदासीन्नोऽसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ।

अत्र नामरूपात्मकस्य दृश्यमानस्य जगतः उपादानकारणं किं स्यादिति संदिह्य, न तावच्छुद्धस्यानीहस्य ब्रह्मणस्तथात्वमुपपद्यते । अथैतदतिरिक्तस्य तथात्वकल्पनं, तदा तत् किं असद्वा सद्वा भवेत् । न तावदाद्यः । कुतः ? गगनकुसुमवदसतः तुच्छत्वात् । अत्यन्तासत्त्वेन उपादानकारणत्वानर्हत्वात् ।

नापि सत् । शुद्धब्रह्मणोऽन्यस्य सतोऽभावात् । अतः पारिशेष्यात् सदसद्विलक्षणं किञ्चिदासीदित्यवसीयते । तदेव माया । एवं व्योमादेः सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य निषेधपूर्वकं कुहकस्यैन्द्रजालिकस्य मायया स्थले जलभ्रममुत्पादयतः मायया क्षणं उत्पन्नं जलं यथा भ्रमनिवृत्तौ सत्यां स्थलस्यावरणं न भवति तद्वत् प्रकृतेऽपि आवरणसामान्यमपि निषिध्यते । तथा च शतश्लोक्यां आचार्यपादाः प्राहुः—

" तुच्छत्वान्नासदासीद्गगनकुसुमवद्भेदकं नो सदासीत्
किन्त्वाभ्यामन्यदासीद्व्यवहृतिगतिसन्नास लोकस्तदानीम् ।
किं त्वर्वागेव शुक्तौ रजतवदपरो नो विराड् व्योमपूर्वः
शर्मण्यात्मन्यथैतत्कुहकसलिलवत्किंभवेदावरीवः" ॥ (२३) ॥ इति ।

८-७-१७-२ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास ।

अत्र वस्तुतो ब्रह्मरूपाणामेव सतां जीवानां बन्धमोक्षावप्यज्ञानकृतौ । यथा रात्रिदिनव्यवहारः जगच्चक्षुषां सूर्यादर्शनदर्शनजनितो भास्करे आपेक्षिकः, न तु सततोदिते तस्मिन्वास्तविकः, तथा ब्रह्मण्यपि बन्धमोक्षव्यवहारः न वास्तविकः, किं तु आज्ञानिक इत्युच्यते । जीवव्यवहारः कथमित्याकाङ्क्षायां "आनीदवातं स्वधया तदेकं" इति शुद्धस्य ब्रह्मणः प्राणसंबन्धाभावादप्राणं एकमद्वितीयं तत् मायया कर्तृसंज्ञं हिरण्यगर्भाख्यमभवत् । तदन्यन्नासीत् । तदेव स्वधाशब्दवाच्यमायया परिवृतं सत् जीवभावं प्राप्तं, न पृथक्कश्चिज्जीवोऽस्तीत्यर्थः । तथा च शतश्लोक्यामाचार्यपादाः—

" बन्धो जन्मात्ययात्मा यदि न पुनरभूत्तर्हि मोक्षोऽपि नासी-
द्यद्वद्रात्रिर्दिनं वा न भवति तरणौ किं तु दृग्दोष एषः ।
अप्राणं शुद्धमेकं समभवदथ तन्मायया कर्तृसंज्ञं
तस्मादन्यच्च नासीत्परिवृतमजया जीवभूतं तदेव" ॥ २४ ॥ इति ।

८-७-१७-३१ तम॑ आसीत्तम॑सा गूढमग्रे॑ प्रकेतं स॑लिलं सर्व॑मा इदम् । तुच्छ्येनाभ्वपि॑हितं यदासी॑त्तप॑सस्तन्महिनाजा॑यतैकम् ।

८-७-११-४७ कामस्तदग्रे॑ सम॑वर्तताधि मन॑सो रेतः॑ प्रथमं यदासी॑त् । सतो बन्धुमस॑ति निर॑विन्दन्हृदि प्रतीष्या॑ कवयो॑ मनी॑षा ।

अत्र प्रथममन्त्रेण भावरूपमज्ञानं ब्रह्माधिष्ठितं सत् प्रळयकाले सर्वावारकं सूक्ष्मजगद्रूपं चासीत् । तदा तमस्तादात्म्यापन्नजगतः तमसस्सकाशात् यदाविर्भवनं नामरूपाभ्यां तदेव तस्य जन्म । तथा च तस्मिन्काले मायायां तिरोहितं जगत् नीरे क्षीरमिव ज्ञातुमशक्यम् । तुच्छकल्पेन भावरूपाज्ञानेन आवृतमपि ब्रह्मणस्तपसो महिम्ना स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य माहात्म्येनोत्पन्नमित्युच्यते । "कामस्तदग्रे" इति द्वितीयमन्त्रेण ईश्वरस्य स्रष्टव्यपर्यालोचनं कथं कुतो जायते इत्याशङ्कायां, सर्वप्राणिनामन्तःकरणसमवेतं पुण्यादिरूपं यत्कर्म सृष्टिसमये फलोन्मुखमासीत्, तद्दृष्ट्वा कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य सिसृक्षा जाता, ततः सृजति यथा कल्पान्तर इत्युच्यते । इममेवार्थमनुवदन्ति शतश्लोक्यामाचार्याः—

"प्रागासीद्भावरूपं तम इति तमसा गूढमस्मादतर्क्यं
क्षीरान्तर्यद्वदंभोजनिरिह जगतो नामरूपात्मकस्य ।
कामाद्धातुः सिसृक्षोरनुगतजगतः कर्मभिस्संप्रवृत्ता-
द्रेतोरूपैर्मनोभिः प्रथममनुगतैः संततैः कार्यमाणैः ॥ २५ ॥ इति ।

८-४-१७-२ पुरु॑ष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्य॑म् ।

अत्र निर्विशेषम् अद्वितीयं ब्रह्मैव भूतभविष्यद्वर्तमानप्रपञ्चरूपेण वर्तत इति वर्ण्यते ।

अहं रुद्रेभिर्वसु॑भिश्चराम्यहमा॑दित्यैरुत विश्वदे॑वैः । अहं मित्रावरु॑णो-

भाविभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ —

इत्यारभ्य "अहमेव वात इव प्रवाम्यरभमाणा भुवनानि विश्वा परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावतीमहिना संबभूव" इत्यन्तः सूक्तभागः देवीसूक्ततया प्रसिद्धः अष्टमन्त्रात्मकः। अत्र अंभृणमहर्षिदुहिता आंभृणी नाम कन्या स्वस्य अद्वैतात्मज्ञानफलभूतं सार्वात्म्यानुभवं प्रकाशयति। तेन तस्या अद्वितीयब्रह्मरूपत्वेन सर्वजगद्रूपत्वं सर्वजगदधिष्ठानत्वं च वर्ण्यते।

८-३-१७-७ न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव। नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति।

अत्र निर्विशेषब्रह्मात्मानुभवः सर्वेषां कुतो न जायते, सर्वेषां जीवानामात्मत्वाविशेषात् ब्रह्मण, इति शङ्का परिह्रियते। तथाहि—हे नरा यूयं परमात्मानं न जानीथ, यः परमात्मा इमानि भूतान्युत्पादितवान्। कुतो न ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायां, "अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव" इत्युत्तरम्। अयमर्थः। युष्माकं अहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामन्यत् वेदान्तवेद्यं परमात्मतत्त्वम् अन्तरं व्यवहितं वर्तते। तस्मादहंप्रत्ययेषु परमात्मा न प्रकाशत इति। ननु वस्तुतो जीवब्रह्मणोरभेदादहंप्रत्ययेऽपि परमात्मा कुतो न भासते इति शङ्कायां, "नीहारेण प्रावृता जल्प्या च" इति उच्यते। अयमर्थः। हे नरा यूयं नीहारेण नीहारसदृशेनाज्ञानेन आवृताः। अतो न जानीथ। अत एवोदरंभराः नानाविधेषु यज्ञेषु प्रउगनिष्केवल्यादिशस्त्रं शंसन्तश्चरथ। तस्मात् ब्रह्मभावो नानुभूयते भवद्भिः। अज्ञानरूपावरणनिवृत्तौ सत्यां जायेत ब्रह्मात्मानुभव इति, माया, तदावृतत्वं ब्रह्मणः, तेन च बन्धः, आवरणनिवृत्तौ स्वरूपाविर्भावो मोक्ष इत्यादयः अत्र प्रतिपादिताः।

८-६-१६-३ चतुष्कपर्दा युवतिस्सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते। तस्यांसुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्।

अत्र मायाया उत्कर्षो वर्ण्यते । तथा हि—अस्यां मायायां चतुष्कपर्दाः-चत्वारः कपर्दाः उत्कर्षाः सन्ति । तत्र आद्यः उत्कर्षः युवतिरिति । एषा माया नित्यं नूतना कदाऽपि स्थविरा न भवति । अतो युवतिरित्युच्यते । अस्मदेहादि-वार्धकेऽपि सा तरुण्येवास्ते । अयमेक उत्कर्षः । अथ द्वितीयः उत्कर्षः सुपेशा इति । सुकुशलेत्यर्थः । यस्मात्कारणादियम् अघटितघटनापाटवं कौशलं विक्षेपे याति । तस्मात् सुपेशस्त्वं तस्या द्वितीय उत्कर्षः । तथेयं घृतप्रतीका । घृतवन्मृष्टं प्रतीकं मुखं यस्यास्सा तथा । यस्य कस्याप्यारम्भे मृष्टं दर्शयति, परिणामे विषोपमम् इत्यर्थः । अयं तृतीय उत्कर्षः । अथ वयुनानि उपनिषत्प्रतिपादितान्यात्मज्ञानानि आवरणशक्त्याऽऽच्छादयति । अयं चतुर्थ उत्कर्षः । तस्यां चतुरुत्कर्षवत्यां मायायां वृषणौ सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ तिष्ठतः । यया मायया इन्द्रियादयः स्वस्वविषये प्रवर्तन्त इति । अत्र मायाधीनः जीवपरमात्मभेद इति, मायासंबन्धं विना इन्द्रियादयो जीवं स्वस्वविषयेष्वाकृष्टुं न शक्नुवन्ति इति च वर्णितम् । अस्मान्मन्त्रात्पूर्वं द्वौ मन्त्रौ जीवपरमायाप्रति-पादकतया सायणाचार्येण व्याख्यातौ । इमं मन्त्रार्थमनुसृत्य शतश्लोक्यां आचार्यपादाः—

"चत्वारोऽस्याः कपर्दा युवतिरथ भवेन्नूतना नित्यमेषा
माया वा पेशला स्यादघटितघटनापाटवं याति यस्मात् ।
स्यादारम्भे घृतास्याश्रुतिभववयुनान्येवमाच्छादयन्ती
तस्यामेतौ सुपर्णाविव परपुरुषौ तिष्ठतोऽर्थप्रतीत्या"॥२६॥ इति प्राहुः ।

८-६-१६-४ एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचेष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् । सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

अत्र जीवपरमात्मनोर्मध्ये एकः परमात्मा असङ्गोऽस्ति । तदपरो जीवः अज्ञानसिन्धुं प्रविष्टः । स चात्मस्वरूपं विस्मृत्य विविधजगदाकारं प्रातिभासि-कमाभासम् आत्मानं पश्यति । ततः पाकेन मनसा उत्पन्नात्मतत्त्वनिश्चयात्मिकया

बुद्ध्या स्वस्वरूप एव सर्वं पश्यति सर्वं ब्रह्म ब्रह्मैवाहमस्मीति । तदा सा माया तं जीवं विसृजति । स च तां मायां विसृजति । अन्तर्दृष्ट्या विचार्यमाणे मायाजीवयोरसंस्पर्शे अखण्डमेवानुभूयते । तर्हि सुपर्णद्वयकल्पना कुत इत्यत आह—"एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति" इति । अयमर्थः । तमेकमेवात्मानं विप्राः श्रुतिज्ञाः कवयः शिष्यबोधादिव्यवहृतिविधये वाग्भिरनेकधा कल्पयन्ति । न त्वनुभवत इति । तथा चेयं श्रुतिः जीवपरयोर्भेदः मायानिबन्धनः, माया च यावत्तत्त्वज्ञानं जीवमावृणोति । आवरकाज्ञाने निवृत्ते ब्रह्मात्मतत्त्वं प्रकाशते इत्येतत्प्रतिपादयति । तथा च शतश्लोक्यामाचार्यपादाः प्राहुः—

"एकस्तत्रास्त्यसङ्गस्तदनु तदपरोऽज्ञानसिन्धुं प्रविष्टो
विस्मृत्यात्मस्वरूपं स विविधजगदाकारमात्मानमक्षैत् ।
बुद्ध्यान्तर्यावदैक्षद्विसृजति तमजा सोऽपि तामेवमेकः
तावद्विप्रास्तमेकं कथमपि बहुधा कल्पयन्ति स्ववाग्भिः" ॥२७॥ इति ।

अथ प्रत्यगात्मा प्रजननसमये गर्भाविर्भावे सति नागच्छति, न यात्यन्तकाले, विभुत्वात्, अतोऽपरिच्छिन्नोऽखण्डोऽस्तीति प्रतिपादयितुं तत्काले लिङ्गदेहविशिष्टमनस एव गर्भे प्रवेशः, अन्तकाले ऊर्ध्वलोकगमनं च भवति, इति प्रतिपादयन्तः केचन मन्त्राः प्रदर्श्यन्ते । तत्र काचनाख्यायिका वर्तते । तथाहि—पूर्वं सनातिसंज्ञस्य राज्ञो गृहे बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरिति चत्वारो भ्रातरः पुरोहिता आसन् । ते द्विषन्नाशाय राज्ञा अभिचारकर्म कर्तुं नियोजिताः । ते चाभिचारकर्म न कृतवन्तः । ततः सनातिनाम्ना राज्ञा ते पौरोहित्याद्बहिष्कृताः । मायाविनौ च अपरौ पुरोहितौ संवृत्तौ । तेन बन्ध्वादयः क्रुद्धाः सन्तः राज्ञः आभिचारिकं कर्तुं प्रवृत्ताः । तच्छ्रुत्वा मायाविनौ पुरोहितौ आभिचारिककर्मणा सुबन्धुं जघ्नतुः । ततः सुबन्धोर्भ्रातरः तं पुनर्जीवयितुं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरुपायं चक्रुः । तत्र प्रथमो मन्त्रः—

८-१-२० यत्ते॑ य॒मं वै॑वस्व॒तं मनो॑ ज॒गाम॑ दू॒रक॑म् । तत्त॒ आव॑र्तयाम॒सीह क्षया॑य जी॒वसे॑ ।

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनो नाम बहुधा विशीर्णं भवति, तस्य पुनस्सं-भरणमन्त्रउच्यते । हे म्रियमाण पुरुष ते - तव मनः इन्द्रियवर्गसहितं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकं अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा जगाम । ते तव तन्मनः आवर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थं, इह क्षयाय इह लोके, निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय इत्यर्थः । अत्र लैङ्गिकमनस एव बहिर्गमनपुनरावर्त-नयोर्वर्णनात् आत्मनोऽन्यत्र गमनं नास्ति विभुत्वादित्यादि सूचितम् । अथ मनसः अन्तकाले बहिर्निष्क्रमणे प्राप्ते, बाह्यस्थानानि द्वादश प्रदर्श्य तेभ्यः पुनरावर्तनं क्रमेण वर्ण्यते । तत्र द्वितीयमन्त्रो यथा—

८-१-२०-२ यत्ते दिवं यत्पृथिवीं मनो जगाम दूरकम् । तत्त आवर्तयामसी हक्षयाय जीवसे ।

अत्रायमर्थः । हे सुबन्धो यत्ते मनो दिवं जगाम यच्च पृथिवीम् । दूरकं क्रियाविशेषणमेतत् । तदिह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः इति । अत्र सूक्ते द्वादशमन्त्रेष्वपि प्रथमपाद एव व्यत्यासः । द्वितीयतृतीयचतुर्थपादास्सरूपाः ।

८-१-२०-३	यत्ते	भूमिं चतुर्भृष्टिं	जीवसे
८-१-२०-४	यत्ते	चतस्रः प्रदिशो	जीवसे
८-१-२०-५	यत्ते	समुद्रमर्णवम्	जीवसे
८-१-२०-६	यत्ते	मरीचीः प्रवतो	जीवसे
८-१-२१-१	यत्ते	अपो यदोषधीः	जीवसे
८-१-२१-२	यत्ते	सूर्यं यदुषसं	जीवसे
८-१-२१-३	यत्ते	पर्वतान्बृहतो	जीवसे
८ १-२१-४	यत्ते	विश्वमिदं जगत्	जीवसे

८-१-२१-५ यत्ते पराः परावतो जीवसे

८-१-२१-६ यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत्त आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे । इति ।

एवं अन्योऽपि मन्त्रो वदति ।

८-१-२१-४ यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥

अनेन मन्त्रेण सुबन्धोर्मनसः प्रत्यावर्तनं कृतम् । स च पुनरुज्जीवित इति वर्णितम् ।

अत्रार्थे शतश्लोक्यामाचार्यपादा :—

" नायाति प्रत्यगात्मा प्रजननसमये नैव यात्यन्तकाले
यत्सोखण्डोऽस्ति लैङ्गं मन इह विशति प्रव्रजत्यूर्ध्वमर्वाक् ।
तत्कार्श्यं स्थूलतां वा न भजति वपुषः किं तु संस्कारजातं
तेजोमात्रा गृहीत्वा व्रजति पुनरिहायाति तैस्तैस्सहैव " ॥ २७ ॥

" आसीत्पूर्वं सुबन्धुर्भूशमवनिसुरो यः पुरोधास्सनातेः
ब्राह्मयात्कूटाभिचारात्स खलु मृतिमितस्तन्मनोगात्कृतान्तम् ।
तद्भ्राता श्रौतमन्त्रैः पुनरनयदिति प्राह सूक्तेन वेद-
स्तस्मादात्माभियुक्तं व्रजति ननु मनः कर्हिचिन्नान्तरात्मा " ॥ २८ ॥ इति

४-७-३३-३ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं परिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ।

अनेन मन्त्रेण इन्द्रः परमात्मा सर्वगतः सच्चिदानन्दरूपः अन्तः-करणाद्युपाधिभिः प्रतिशरीरमवच्छिन्नस्सन् जीव इति व्यपदिश्यते । स एव

अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते । इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेत्यर्थः । यद्वा रूपं रूपं—रूप्यतेऽनेनेति रूपं, शरीरमित्यर्थः । रूपं रूपं प्रतिशरीरं, प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपस्सन् सर्वाणि शरीराणि प्राप्नोत् बिम्बभूत ईश्वरः । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय—प्रतिनियताकारस्य ब्रह्मरूपस्य दर्शनाय भवति इति जीवपरयोरवच्छेदवादः बिम्बप्रतिबिम्बवादश्च निरूपितः । अतो ज्ञायते जीवपरयोरभेदः श्रुत्यर्थ इति । अस्य च दशशतसहस्रसंख्याका या इन्द्रियवृत्तयः विषयग्रहणायोद्युक्तास्सन्ति तदप्यस्य वास्तवरूपदर्शनाय भवति इत्यर्थः ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि च द्वितीयाध्याये पञ्चमब्राह्मणे, "तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" इत्यादिना अयमेव मन्त्रः तत्रैव पूर्वमुक्तकक्ष्य(गोप्य) मधुरूपाद्वितीयात्मज्ञानप्रकाशकत्वेनानूदितः ।

अथ अद्वैतसिद्धान्तानुकूलतया सायणाचार्यैर्यत्र यत्रार्थो निरूपितः, ते मन्त्रा अष्टकाध्यायवर्गमन्त्राणां अङ्कनिर्देशपूर्वकं प्रतीकवारणप्रदर्शनद्वारा प्रदर्श्यन्ते ।

३-७-१४-५	हँसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्	१
२-३-१४-२	सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्	२
२-३-१४-३	इमं रथमधि ये संप्रतस्थुः	३
२-३-१४-४	को ददर्श प्रथमं जायमानम्	४
२-३-१४-५	पाकः पृच्छामि मनसा विजानन्	५
२-३-१५-२	इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेद	६
१-८-८-१	चित्रं देवानामुदगादनीकम्	७
२-३-१४-१	अस्य वामस्य पलितस्य होतुः	८
२-३-१६ १	तिस्रो मातॄस्त्रीन् पितॄन्बिभ्रदेकः	९
२-३-१७-१	स्त्रियस्सतीस्ता उ मे पुँस आहुः	१०

२-३-१७-३	अवः परेण पितरं यो अस्य	११
२-३-१७-५	द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया	१२
२-३ १८-१	यत्रासुपर्णा अमृतस्य भागम्	१३
२-३-१८-२	यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा	१४
२-३-१९-५	अनच्छये तुरगातु जीवम्	१५
२-३-२०-१	अपश्यं गोपामनिपद्यमानं	१६
२-३-२०-२	य ईं चकार न सो अस्य वेद	१७
२-३-२१-१	सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः	१८
२-३-२१-२	न विजानामि यदि वेदमस्मि	१९
२-३-२१-३	अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः	२०
२-३-२१-४	ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्	२१
२-३-२२-४	त्रयः केशीन ऋतुथा विचक्षते	२२
२-३-२२-६	इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः	२३
८-१-२०-१	'यत्ते यमं वैवस्वतं' इत्यादयो द्वादश मन्त्राः	२४
८-१-२६-४	यस्मादहं वैवस्वतात्	२५
४-७-३३-३	रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव	२६
८-३-१६-१	'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्' इति सूक्तं सप्तमन्त्रात्मकम्	२७
८-३-१७-१	'चक्षुषः पिता मनसा हि धीरः' इति सप्तमन्त्रात्मकं सूक्तम्	२८
८-६-१६-१	'घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुः' इति पञ्चमन्त्रात्मको वर्गः	२९
८-७-१७-१	'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं' इति सप्तमन्त्रात्मको वर्गः	३०
८-४ १७-१	'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति षोडशमन्त्रात्मकम् पुरुषसूक्तम्	३१
८-७-१-१	तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्	३२
८-७-११-१	'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि' इदमष्टमन्त्रात्मकम	३३
८-७-२३-३	यं कुमारनवं रथम्	३४
८-७-२३-४	यं कुमार प्रावर्तयः	३५
८-७-२३-५	कः कुमारमजनयत्	३६

एवं, " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः " ॥

इति मन्त्रे स्पष्टमद्वैतप्रक्रिया उक्ता । शरीरे निमग्नः—तदभेदमापन्नः, स्वस्य अनीशया ईश्वरभेदभावनया मुह्यति । वृक्षशब्दितशरीराद्भिन्नं आत्मानमीश्वरं यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवति इति मन्त्रार्थः ॥

अथैतरेयारण्यके उपदिश्यमानास्सर्वा अप्युपासनाः प्रायः अद्वैतज्ञानानुकूलतया वर्तन्ते । यद्यपि तास्सगुणाः, तथाऽपि तासां उपासकस्य सार्वात्म्यादिफलकत्वात् , उपास्योपासकयोः अभेदभावनाविषयकत्वात्, व्यतिहारोक्त्या च ताः अद्वैतानुकूलाः प्रतीयन्ते ।

तथाहि—(२-२-४) तद्योऽहं सोसौ योसौ सोहं, तत् —तस्मिन् सर्वात्मके प्राणदेवतास्वरूपे योऽहं उपासकशरीरवर्ती, सोऽसौ—स एवादित्यमण्डलस्थः पुरुषः, तथा योऽसौ—अधिदैवम् आदित्यमण्डलस्थः पुरुषः यः, सोऽहं—स एवोपासकशरीरस्थोऽहमस्मि इत्यन्योन्यतादात्म्यं ध्यायेत् इत्यर्थः । तथा च श्रुतिस्तत्र तत्र अद्वैते तात्पर्यवती तदनुकूलतया उपासनं विधत्ते ।

सर्वमूलप्रमाणाय विष्णोरमिततेजसे ।
आद्याय सर्ववेदानाम् ऋग्वेदाय नमो नमः ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादशङ्करं लोकशङ्करम् ॥

॥ इति शिवम् ॥

(ई) 4 ॥ यजुर्वेदे अद्वैतभावाः ॥

॥ श्री· शंकरकिंकराः ॥

யஜுர்வேதத்தில் 101 சாகைகள்; அவைகளில் பிரசித்தி பெற்றதும் தக்ஷிணதேசத்தில் வியாபித்திருப்பதுமானது தைத்திரீய சாகை; அதில் உபநிஷத்திலும் கர்மகாண்டத்திலும் பல விடங்களில் அத்வைத பாவங்கள் காணப்படுகின்றன.

'அவனே பிரபஞ்சத்தை ஸ்ருஷ்டித்து அதற்குள் புகுந்தான்' (தை - உ) 'புருஷனிடத்தில் இருப்பவனும் சூர்யனிடத்திலிருப்பவனும் ஒன்றே' (தை - உ) 'எவன் நமக்கு தகப்பனும் காப்பாற்றுபவனுமோ, எவன் ஒருவனாக இருந்து தேவர்களின் பெயரையடைகிறானோ, அவனை எல்லாப் புவனங்களும் பிரளய காலத்தில் அடைகின்றன.' (தை - ஸம்.)
'எவன் இந்த உலகங்களைப் படைத்தானோ அவனையறியமாட்டீர்கள். அவனுக்கும் உங்களுக்கும் நடுவில் பனிபோல் ஒரு மறைப்பு இருக்கிறது; அதால் மறைபட்டு உயிரில் ஆசையுடன் கர்மங்களைச் செய்கிறார்கள்'. (தை - ஸம்.)

The Yajurveda is divided into 101 śakhas of which the Taittirīya is widely prevalent in South India. We find in the Taittirīya Upaniṣad as well as in the Karmakāṇḍa many passages expounding the Advaitic principles.

He created the universe and entered into it (*Tai. Up.*),

He who is in the sun; He who is in the person; They both are One. (*Tai, Up.*).

He who is our father and preserver, who created as from his own self, who assumes the names of all the Devas, in him all the world rests at the deluge. (*Tai. Sam.*).

You do not know him who created the world. There is something dewlike betwixt you. People take pleasure in the vital airs and talk under the mask of the dew (*of Nescience*).

॥ शुक्लयजुर्वेदे अद्वैतभावाः ॥

एवं किल उपाख्यायते पराशरात् सत्यवत्यां व्यासरूपेणावतीर्णो भगवान् वेदराशिं विभज्य पैलवैशंपायनजैमिनिसुमन्तुसंज्ञकेभ्यः चतुर्भ्यः शिष्येभ्यः क्रमेण ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्याश्चतस्रः संहिताः प्रददौ । ते च पैलादयः स्वशिष्यगणान् अध्यापयामासुः स्वां स्वां संहिताम् । अथ कदाचित् दैवयोगेन यजुर्वेदाध्यापननिरतः वैशंपायनः अनिच्छयापि पदा स्पृष्टस्य बालस्य मरणेन ब्रह्महत्यां प्राप्तः । तच्छिष्यास्तु गुरोः पापशांतये तन्निदेशेन उग्रं तपश्चेरुः । याज्ञवल्क्यस्तु वैशंपायनशिष्येष्वन्यतमः अन्यान् सहाध्यायिनोऽवजानन्निव प्रोवाच " किमेभिः अल्पसारैः चरितेन मन्दतपसा । अहं चरिष्यामि सुदुश्चरं तप " इति । गुरुस्तु ' अलं त्वया विप्रावमन्त्रा शिष्येण, मदधीतं त्यक्त्वा याहि" इत्याज्ञापयांचकार । सोपि महाप्रभावो याज्ञवल्क्यः गुरोरधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा निष्क्रम्य उग्रं तपश्चरन् भगवन्तं त्रयीमयमादित्यमुपतस्थे । तस्य भक्त्या तुष्टो भगवान् सहस्ररश्मिः याज्ञवल्क्याय अयातयामानि यजूंषि अन्वग्रहीत् । याज्ञवल्क्येन छर्दिताः मन्त्राः पुनः इतरशिष्यैः तित्तिरिरूपेण खादिताः तैत्तिरीया अभवन् । तेन आदित्यप्रसादलब्धस्तु शुक्लयजुर्वेदः वाजसनेय इति चाख्यायते। शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशशाखाः काण्वमाध्यंदिनप्रभृतयः । तेष्वपि बहुलं अद्वैतभावाः सन्दृश्यन्ते ॥

तथाहि—शतपथब्राह्मणान्तःपातिन्यां बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये श्रूयते "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" इत्यादि । अत्र च स्पष्टं जीवस्य ब्रह्मणा अभेदज्ञानं सर्वात्मभावशब्दितमोक्षसाधनमिति । तत्रैव "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति द्वैतस्य भयाख्यसंसारहेतुत्वं स्फुटीकृतं । न च " स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते" इत्यपि श्रवणात् द्वितीयस्यैव सुखहेतुत्वावगमात् कथमिदमिति शङ्का संभवति । अस्य अविद्वद्विषयत्वात् । अत एवारत्यादिवचनं संगच्छते । नहि ज्ञानिनः अरतिः संभवतीति ।

एवं द्वितीयाध्याये, "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति स्वसमीपं प्राप्तं गार्ग्यं अपरब्रह्मवित्त्वेन तूष्णींभूतं बुबोधयिषुः अजातशत्रुस्तं सुप्तपुरुषसमीपमानीय यष्टिघातोत्थापनेन प्राणस्य अब्रह्मत्वमुपपाद्य तत्साक्षिणं जीवमेव ब्रह्मत्वेनावेदयति । तमेव अग्निविस्फुलिंगन्यायेन सकलप्रपञ्चोपादानम् सत्यस्य सत्यं निर्धारयति । तदिदं अद्वैतमत एव सङ्गच्छते । मैत्रेयीब्राह्मणे च प्रियसंसूचितस्य आत्मन एव द्रष्टव्यत्वं प्रक्रम्य तस्यैव " अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतत् " इत्यादिना जगदुपादानत्वं कथयति ॥

"यत्रहि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् पश्यति" इत्यादिना संसारावस्थायां दर्शनादिव्यवहारः, " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत् " इत्यादिना मोक्षावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभावश्च अद्वैतशास्त्राभिमतमोक्षप्रक्रियां दृढीकुरुतः । "अयमात्मा ब्रह्म" इति च अत्रैव महावाक्यान्तरम् । तृतीये च "यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहोनेति "—इति आर्तभागप्रश्ने याज्ञवल्क्यप्रतिवचनं "नेति होवाच याज्ञवल्क्य" इति । अत्र ज्ञानिनः अत्रैव मोक्षः, नतु लोकान्तरगमनमिति अद्वैतपक्ष एव समञ्जसम् ॥

तत्रैव अक्षरं परं ब्रह्म प्रकृत्य "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ" इत्यादिवचनं जीवस्य ब्रह्माव्यतिरेकं स्पष्टीकरोति । चतुर्थाध्याये च ज्योतिर्ब्राह्मणे 'कतम आत्मेति' इति जीवमुपक्रम्य तमेव अवस्थात्रयविरहितत्वेन संशोध्य पुनः तमेव" स वा एष महानज आत्मा " इति समाकृष्य "सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ....एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति" रित्यादिना ईश्वराभेदं विदधती श्रुतिः जीवस्यैव शोधितं रूपं ब्रह्मेति प्रकटयति ।

शुक्लयजुर्वेदसंहितायामपि अद्वैतभावा उपलभ्यन्ते—तथा हि रुद्राध्याये श्रीरुद्रस्य सर्वात्मत्वं, पुरुषसूक्ते च "पुरुष एवेदँ सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं" इत्यत्रापि पुरुषशब्दितस्य परमात्मनः सर्वात्मत्वं उच्यमानं ईश्वरस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वतादात्म्यं, सर्वेषां ब्रह्मव्यतिरेकेण अभावं बोधयतीति सिद्धमद्वैतम् । पुनश्च "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"

(३१-१८) इति मोक्षस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वं दृढीकरोति, ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मृत्युशब्दोक्तबन्धस्यं मिथ्यात्वं सूचयति ।

" परिद्यावापृथिवी सद्य इत्वा परिलोकान् परिदिशः परिस्वः ।
ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत् तदभवत् तदासीत्" ॥ (३२-१२)

अयमर्थः–(भाष्ये) परीत्युपसर्गः इत्वेत्यनेन संबध्यते, सर्वमेधयाजी तद्ब्रह्म अपश्यत् पश्यति, तत् अभवत् भवति, तदासीत्, वस्तुगत्या तदेव अस्ति, छन्दसि कालानियमात् । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनंचेति भावः । 'तदेवसन्तस्तदुतद्भवाम' इत्युक्तेः । किंकृत्वा—द्यावापृथिव्यादिकं परीत्य परितः तद्रूपेण ज्ञात्वा, यज्ञस्य ऋतस्य तन्तुं इतिकर्तव्यतां विचृत्य समाप्येति यावत् । अत्र जीवस्य स्वरूपमेव ब्रह्म, तज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति प्रतिपादितम् ॥

" परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश" ॥ ३२–११ ॥

अयमर्थः—किं च सर्वभूतेषु अहमस्मि, सर्वाणि भूतानि मयि, इति ज्ञानवतः मुक्तिरुच्यते—एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण तस्य यज्ञस्य आत्मानं अधिष्ठातारं परमेश्वरं अभिसंविवेश प्रविशति । किं कृत्वा—भूतानि परीत्य ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा , लोकान् भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा, प्रथमजां वाचं वेदरूपां संसेव्य श्रवणादिकं कृत्वेत्यर्थः । अत्र च जीवस्य ब्रह्मरूपतापत्तिः मोक्षः स च ज्ञानसाध्यः इति स्फुटीकृतम् ॥

संहितोपनिषदि च " यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते " ॥ (४०-६)

अत्र भाष्यं—यस्तु सर्वाणि चेतनाचे-तनानि आत्मन्येव पश्यति । मय्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्व्यतिरिक्तानि अहमेव परंब्रह्मेति सर्वभूतेषु च आत्मानमवस्थितं तद्व्यतिरिक्तं पश्यति, सः न विजुगुप्सते घृणां न करोति । नविचिकित्सति इति माध्यंदिनपाठः ।

" यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " ॥ ४०-७ ॥

अत्र च आत्मैवाभूदित्यस्य आत्मव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः। एवकार-स्वारस्यात् एकत्वमनुपश्यतः इत्युक्तेश्च। ततश्च द्वैताभावोपलक्षितब्रह्मसाक्षात्कारात् शोकमोहोपलक्षितः संसारो निवर्तत इत्यवगतम्। तथा,

अहं परस्तात् अहमवस्तात् यदन्तरिक्षं तदु मेति नास।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहायत्॥ (८-६-२)

अत्र मन्त्रद्रष्टुः सर्वात्मकत्ववर्णनं स्वस्य सर्वात्मकब्रह्मरूपत्वं सर्वस्य स्वव्यतिरेकेणाभावं च द्योतयति॥

——

॥ कृष्णयजुर्वेदे अद्वैतभावाः ॥

तत्रतावत् कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि विस्पष्टमद्वैतभावा अवगम्यन्ते। तथाहि—आनन्दवल्ल्यामादौ ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इति लक्षणमुखेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुक्त्वा विदुषः "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह" इति यौगपद्येन सकलानन्दानुभवितृत्वमाह। तच्चाद्वैतगमकं। न हि इतरमते सकलजीवगतभूत-भविष्यदादिसकलानन्दानुभवितृत्वं मुक्तस्येच्छन्ति। अद्वैते तु सर्वेषामानन्दानां तत्तद्वृत्त्यभिव्यक्तब्रह्मानन्दरूपत्वोपगमात् इदं संगच्छते तराम्। एवं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यत्र प्रकृतब्रह्माभेदेन जीवनिर्देशः इमं सिद्धांतमुपोद्बलयति। तथा "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवावि-कृतस्य जीवभावं ब्रवीति॥

तथा "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इत्यत्र भेददर्शिनः संसारभयमनुवदति। नह्यत्र भेददर्शनं विहाय अन्यदेव भय-कारणमुक्तमिति भ्रमितव्यं "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुत्यन्तरे भेददर्शनस्यैव भयहेतुत्वोक्तेः। "यदा ह्येवैष एतस्मिन्....अभयं प्रतिष्ठां विन्दते" इति पूर्वतनवाक्ये च अभेददर्शनस्यैव अभयहेतुत्वं उच्यत इति रमणीयम्। तथा "स यश्चायं

पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इति जीवस्य आदित्यान्तर्वर्तिपरमात्माभेदः प्रतिपादितः। न ह्यत्र आदित्यांतर्वर्तिजीवपुरुषाभेदः प्रतिपाद्यते, बाधात्, नापि उभयत्र अंतर्यामी एक इत्यर्थो युक्तः नियम्यभेदेन नियामकभेदस्य अप्रसक्तत्वात् तन्निषेधे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इति श्रौतप्रत्यभिज्ञया च परमात्मग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्च तत्रैव जीवाभेदः प्रतिपाद्यत इति युक्तं। अन्ते च 'अहमन्नं अहमन्नादः' इति आत्मनः सर्वात्मत्ववचनेनोपसंहारः अद्वैतसिद्धान्तमेव द्रढयति।

एवं कर्मकाण्डेपि तत्र तत्राद्वैतभावाः स्फुटमुपलभ्यन्ते। तथा हि—तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसादापिता नः। स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आविवेश" इति॥

अस्यार्थः—यो विश्वकर्मा इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले संहरन् सर्वज्ञो होता अस्माकं पिता निषसाद स्वयं तस्थिवान्। सृष्टेः पूर्वमेक एवासीत् इत्यर्थः। सः आशिषा बहुस्यां प्रजायेय इति इच्छया द्रविणं जगद्भोगं इच्छन् परमच्छदः परमं स्वकीयं परमार्थरूपं आवृण्वन् वरे हृत्पुण्डरीके आविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः। अत्र च ईश्वरस्यैव जीवभावः स्वस्वरूपस्य अविद्यया आवृतत्वं च स्पष्टम्।

"यो नः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्यासज्जजान। यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवनायन्त्यन्या" इति च॥

अयमर्थः—यः नः पालयिता उत्पादयिताच। यश्च नः सत् वर्तमानं भोग्यजातं सतः स्वस्वरूपात् उत्पादयामास। यश्च देवानां इन्द्रमित्रवरुणादीनां नामधारकः। अत एवोक्तं ऋग्वेदे—"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः अथो दिव्यःससुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति"—इत्यादि। वस्तुतस्तु सः एक एव। तं अन्यानि भुवनानि प्रलयकाले यन्ति। संप्रश्नं यथा तथा, यथा कः ईश्वरः कानि भुवनानीत्येवं संप्रश्नो भवेत् तथेत्यर्थः। अत्र च एकस्य परमात्मनः अनेकधाभावः स्फुटः॥

"न तं विदाथ य इमं जजानान्यद्युष्माकमंतरं भवति। नीहारेण प्रावृताजल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" इति।

अयमर्थः—यो विश्वकर्मा इदं जजान उत्पादितवान्, तं हे जीवाः यूयं न जानीथ। देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहं इति जानीम इति चेत्, नैतत् युष्माकं पारमार्थिकं रूपं, किंतु तदन्यत् वेदान्तवेद्यं ईश्वरतत्त्वं विद्यते। तथापि कुतो न जानीमस्तद्रूपं इति शंकायामुत्तरं नीहारेणेति—यथा नीहारः नात्यन्तमसन्। दृष्टेरावारकत्वात्। नापि सन्, काष्ठादिरूपान्तरेण संबन्धुम् अयोग्यत्वात्, एवं अज्ञानमपि सदसद्विलक्षणं, तेन यूयं प्रावृताः मनुष्योऽहमिति जल्प्याश्च असुषु तृप्यन्ति, न परमेश्वरतत्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते परलोकार्थं। यज्ञेषु उक्थ्यादिशस्त्रं शंसन्ति इत्यर्थः। अत्र जीवेश्वरभेदकं अज्ञानमेव नान्यत् स्वतस्तु ऐक्यमेव तयोरित्युक्तम्।

"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उतविश्वतस्स्पात्। संबाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः"॥ इति।

अयमर्थः—चक्षुरादिप्राणानां द्यावापृथिव्योश्चोत्पत्तेरूर्ध्वं विश्वरूपधरः परमेश्वर एवं भासते। कथं? विश्वतः चक्षूंषि यस्यासौ विश्वतश्चक्षुः, परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वात् यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी ते तदुपाधिकस्य परमश्वेरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षूंषि संपद्यन्ते। एवं मुखादिष्वपि। अत्र परमात्मनः सर्वात्मत्वमुक्तम्।

"नासदासीन्नोसदासीत् तदानीं। नासीद्रजो नो व्योमा परोयत्। किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्। अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्। नमृत्युरमृतं तर्हिन। रात्रिया अन्ह आसीत्प्रकेतः। आनीदवातं स्वधया तदेकम्। तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्। तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्" (तै-ब्रा-२-८-९) इत्यादिवाक्यानि सदसद्विलक्षणस्य तमःशब्दितस्य मायातत्वस्य प्रतिपादकानि। "अतृष्यँस्तृष्यध्यायत्। अस्माज्जाता मेमिथू चरन्। पुत्रो निऋत्या वैदेहः। अचेता यश्चचेतनः। सतंमणिमविन्दत्। सोऽनंगुलिरावयत्" (तै. आ. १-११-)।

अयमर्थः––अयमात्मा स्वयमतृष्यन्नेव तृषां प्राप्नोतीव गम्यते । जडतादात्म्याध्यासात् । तथा ध्यानरहितोऽपि ध्यायतीव । तथा अस्माद्देहाज्जाताः पुत्रादयः मे मदीया इति भ्राम्यति । मिथू - मिथः चिज्जडाध्यासात् चरन् मदीयमिति वृथा भ्राम्यति । पुत्रः अहंकारः देहरहितस्य चिदात्मनः संबन्धी वैदेहः स्वयं अचेताः अचेतनः चैतन्यच्छायापत्या चेतन इव लक्ष्यते । अत्रापि जीवस्य निर्धर्मकत्वं स्वतः, अध्यासेन सधर्मकत्वं चाद्वैतिनामभिमतमेव स्पष्टीकृतम् ॥

" नामनामैवनाममे । नपुंसकं पुमां स्त्र्यस्मि । स्थावरोस्म्यथजंगमः । यजेयक्षियष्टाहे च " । (आ. १-११.) ॥ अत्र ब्रह्मणः सार्वात्म्यमुच्यते । अत्राद्यौ नामशब्दौ नकारान्तौ नामधेयमाचक्षाते, तृतीयो नामशब्दः प्रसिद्धिवाचकमव्ययं, ब्रह्मवित् स्वानुभवं प्रकटयति । मे मम पूर्वमज्ञानदशायां देवोमनुष्यः गौरश्व इत्येवं तत्तज्जन्मसु यन्नाम व्यवह्रियते तत्सर्वं नामैव शब्दमात्रमेव न तु परस्परविलक्षणः कश्चिदर्थोऽस्ति । उक्तं च 'वाचारंभणंविकारोनामधेयं ' इति । लोके यन्नपुंसकं पुमान् स्त्रीवा तत्सर्वमहमेवास्मि । स्थावरजङ्गमौ च अहमेव । सर्ववस्तुषु अनुगतं सच्चिदानन्दरूपं यद्ब्रह्म तेदवाहमस्मीत्यर्थः ।

तथा होतृहृदयाख्यमंत्रेष्वपि अद्वैतभावाः दृश्यंते । तथाहि––"एकः सन् बहुधा विचारः" इति । सचान्तर्यामी परमात्मा स्वेन रूपेण एक एव सन् जीवरूपेण बहुधाभूत्वा विविधचरणवान् भवतीत्यर्थः ॥

' समानसीन आत्मा जनानां 'इति च । स च सर्वेषां जीवानां स्वरूपभूतः मनसा योगयुक्तेन ग्राह्यो भवतीत्यर्थः ॥

तथा पुरुषसूक्ते "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते " इत्यत्र यःस्रष्टा स एव स्वसृष्टेषु देहेषु अनुप्रविश्य व्यवहरन् आस्ते इति वदन् ब्रह्मैव जीव इति विस्पष्टयति ।

अन्यत्रापि ' ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यति ' ' यो देवानां नामधा एक एव ' ' ब्रह्मविश्वमिदं जगत् ' इत्यादीनि अद्वैतभावावेदकानि वाक्यानि द्रष्टव्यानि ॥

(उ) 5. ॥ सामवेदे अद्वैतभावाः ॥

(मायूरवासी रामनाथदीक्षितः)

ஸாமவேதம் ஆயிரம் சாகைகளுள்ளது. அவைகளில் கௌதும சாகை தென் தேசத்தில் பிரசாரத்திலிருக்கிறது. இந்த வேதத்தில் மந்திரபாகம், பூர்வார்ச்சிகம் உத்தரார்ச்சிகம் என்று இரண்டு வகைப்பட்டது. பிராஹ்மண பாகம் எட்டுவிதம்; ப்ரௌடம், ஷட்விம்சம், ஸாமவிதி, ஆர்ஷேயம், தேவதாத்யாயம், உபநிஷத், ஸம்ஹிதோபநிஷத், வம்சம் என்பன. இவ்வுபந்யாஸத்தில் மந்திரபாகத்திலும் ப்ராஹ்மண பாகத்திலும் தோன்றும் அத்வைத பாவங்கள் குறிக்கப்பட்டுள்ளன.

சாந்தோக்ய உபநிஷத்தில் ஆறுவது அத்யாயத்தில், 'பிரபஞ்சம் ஸத்யமன்று; அதற்குக் காரணமான பிரஹ்ம ஸ்வரூபமே ஸத்யம்' என்பதை நிரூபிக்க எடுக்கப்பட்டிருக்கும் உதாரணம் கவனிக்கத்தக்கது. உத்தாலகர் என்ற மஹர்ஷி தன் புத்திரன் 12 வருஷங்கள் குருகுலத்தில் வசித்து சகல வித்யைகளையும் கரை கண்டு மிகுந்த கர்வத்தோடு வரக்கண்டு, கேட்கிறார். "மகனே! எதைத் தெரிந்தால் எல்லாம் தெரிந்ததாகுமோ அந்த வஸ்துவைக் கேட்டாயா" என்றார். மகன் "இல்லை", என்று கூறி, "அஃது எப்படி இருக்கக்கூடும்" என ஆச்சரியத்துடன் வினவ, தந்தை "குழந்தாய்! எப்படி ஒரு மண்கட்டியை யறிந்தால் பானை முதலான சகல விகாரங்களையு மறிந்ததாகுமோ, எப்படி ஒரு தங்கக்கட்டியை யறிந்தால் சகல தங்கநகைகளையு மறிந்ததாகுமோ அப்படியே என்று உணர்ந்துகொள். மண்ணை யறிந்தும் விகாரங்களின் உருவம் அறியப்படவில்லையே என்று ஸந்தேகம் வேண்டாம். உருவம் என்பது வெறும் பெயர்தான். மண் ஒன்றே உண்மை" என்று விவரித்தார். இவ்விடம் 'பிரபஞ்சம் முழுவதும் கல்பனை. காரணபூதமான ப்ரஹ்மமே ஸத்யம்' என்று தெளிவாகிறது. 'तत्त्वमसि' என்னும் ஜீவபிரஹ்ம ஐக்யத்தைப் போதிக்கும் மஹாவாக்யம் இந்த உபநிஷத்திலேயே உள்ளது.

सामवेदे अद्वैतभावाः

ஸாமவிதானத்தில் பரமேச்வரனைக் குறித்து 'अहमः' என்று பெயர் குறிக்கப்பட்டிருக்கிறது. 'நான் என்று கூப்பிடப்படுகிறவன்' என்பது அதன் பொருள். உலகில் 'நான்' என்று வ்யவஹரிக்கப் படுகிறவன் ஜீவனே. இப் பெயரை ஈச்வரனுக்குப் பொருத்தி ஜீவன் ஈசன் இருவரும் ஒன்றே என்று கொள்ள வேண்டும் என்று போதிக்கப்படுகின்றது.

Sama Veda is said to have one thousand sub-divisions of which Kauthuma Sakha alone is prevalent in South India. The Samhita and the eight Brahmanas contain many truths of the Advaita philosophy.

The Lord is spoken of as 'अहमः' (the purport of the word I). in the Samavidhana Brahmana. From this it is clear that the Lord is identical with the Jiva, who is the meaning of the word I.

"Just as the effects of clay are realised from the knowledge of clay—the effects being mere name, and the clay alone true; so also when the Atman is realised, everything is known." (Ch. 6) "That thou art." (Ch. 6). "He entered the body himself in the form of Jiva and created name and form." (Ch. 6). These are from the Chhandogyopanishad.

ओं नमस्सामवेदाय सामवेदप्रियाय च ।
यश्शङ्कर इति ख्यातः स मे शं तनुताच्चिरम् ॥

चन्द्रशेखरयोगीन्द्रं नमस्कृत्य तदाज्ञया ।
सामवेदेऽद्वैतभावान् सङ्गृह्णामि यथामति ॥

इह खलु सहस्रशाखात्मकसामवेदः साम्बप्रिय इति प्रसिद्धतरं लोके । मन्त्रब्राह्मणात्मके तस्मिन्मन्त्रभागो द्विविधः, पूर्वार्चिकः उत्तरार्चिकश्चेति । अर्चिकग्रन्थे गीयमानानां साम्नां आधारभूता ऋच एव पठिताः । ताश्च इन्द्रादिदेवतास्तुतिपराः । ब्राह्मणग्रन्थः अष्टविधः ॥

तथा च प्राचां वचनम्—

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढब्राह्मणमादिमम् ।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततस्सामविधिर्भवेत् ॥
आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावुदीरिताः ॥ इति ।

१. तत्र प्रौढे ब्राह्मणे अग्निष्टोमसंस्थाकं ज्योतिष्टोममारभ्य सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्ताः सोमयागा अनुक्रमेण विहिताः । तदङ्गभूतानि सामवेदीयानि स्तोत्राणि स्तोमाः तेषां विष्टुतिप्रकाराश्च विहिताः ।

२. द्वितीये च षड्विंशे ब्राह्मणे प्रौढाख्यताण्ड्योक्तशेषाः केचन विशेषाः - श्येनादियागविशेषाः सुब्रह्मण्याह्वानविधयश्च विहिताः ।

३. तृतीये च सामविधाने क्रतुष्वशक्तानां तत्फलसिद्धये कृच्छ्रानुष्ठानपूर्वकं सामजप उक्तः ।

४. चतुर्थे आर्षेये साम्नां ऋषिच्छन्दोदेवताः प्रतिपादिताः ।

५. पञ्चमे दैवते निधनानां छन्दोवर्णदेवतानां निरूपणं तन्नामनिर्वचनञ्च कृतम् ।

६. षष्ठे च छान्दोग्ये जीवपरमात्माभेदः जगन्मिथ्यात्वं तदौपयिकान्युपाख्यानानि नानाविधोपासनानि च श्रूयन्ते ।

७. सप्तमे संहितोपनिषदाख्ये मन्त्रसंहिताभेदः तत्तदध्ययनप्रशंसा दैवासुरादिभेदेन गानप्रकारः तत्फलादिकञ्च प्रतिपादितम् ।

८. अष्टमे च वंशब्राह्मणे सम्प्रदायप्रवर्तकानां आचार्याणां परम्पराऽनुकीर्तिता । अत्र छान्दोग्योपनिषद्व्यतिरिक्तेषु ग्रन्थेषु कर्मस्वरूपतदितिकर्तव्यतातदधिकारितत्फलादिकस्य प्रायेण प्रतिपादकेषु भेदावगमेऽपि सूक्ष्मेक्षिकया समन्वेषणे तेषां अद्वैतात्मतत्त्वविषये तात्पर्यमिति यथामति निरूप्यते ॥

सामवेदे अद्वैतभावाः

१. आरण्यसंहितायां चतुर्थखण्डे पञ्चमी ऋक् 'पुरुष एवेदँ सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्' इति । अत्र भूतभविष्यद्वर्तमानात्मकप्रपञ्चजातस्य पुरुषाभिन्नत्वं बोध्यते सावधारणम् । तच्च ब्रह्मण एव सत्यत्वं प्रपञ्चस्य च कल्पितत्वमित्यनभ्युपगमे न घटते, जडचेतनयोरभेदायोगात् । तथा च एवकारार्थ-प्रधानमिदं वाक्यं जगतो ब्रह्मभेदनिराकरणेन मिथ्यात्वमावेदयति । अत्रत्य-पुरुषशब्दस्य सच्चिदानन्दात्मकब्रह्मैवार्थः । तच्च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्युत्तरार्धव्याख्यानावसरे सायणभाष्ये 'यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनन्तस्य ब्रह्मणः पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं, तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपचारः' इत्यनेन स्पष्टम् ॥

२. ताण्ड्यमहाब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमखण्डे 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्' इति चतुर्थं ब्राह्मणम्, तत्रैव षोडशाध्यायारम्भे ज्योतिर्नामकक्रतुविधायकं ब्राह्मणं 'प्रजापतिर्वा इदमक आसीन्नाहरासीन्न रात्रिरासीत्' इत्यादि ॥

तथा विंशाध्यायचतुर्दशखण्डे त्रिरात्रक्रतुस्तुतिप्रकरणे 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्तस्य वागेव स्वमासीत्' इत्यादिवाक्यम्, सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् तस्य तेजोरसोऽत्यरिच्यत' इति प्रथमाध्याये अग्रिमं ब्राह्मणम्, इति चैवमादौ इदंशब्दनिर्दिष्टस्य नामरूपात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रजापतिशब्दनिर्दिष्टचैतन्येन साकं अभेदो बोध्यतेऽवधारणपूर्वकम् । तथा च सायणभाष्यं "इदं नामरूपात्मकं प्रतीयमानं प्रपञ्चजातं अग्रे सृष्टेः पूर्वं प्रळयावस्थायां ब्रह्मैवासीत्, ह प्रसिद्धौ, सा च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्यन्तरापेक्षया । वा इत्येवकारार्थे । अत्र यः स्थाणुः स पुरुषः इतिवत् इदं ब्रह्म आसीत् इति बाधायां सामानाधि-करण्यम् । इदं सर्वं कारणरूपब्रह्मैवासीत् न कार्यं किञ्चिदपीत्यर्थः" ॥ इति । अत्रत्यप्रजापतिशब्दस्य प्रपञ्चकारणीभूत ईश्वर एवार्थः तदानीं हिरण्यगर्भादीनां अनुत्पत्तेः । तथा च भाष्यं—"प्रजापतिशब्देनात्र चिदेकरसरूपो

मायाशक्तियुक्तः परमेश्वर उच्यत " इति । अत्र सर्वत्र प्रपञ्चब्रह्मणोः जड-चेतनयोः प्रतिपाद्यमानः अभेदः अन्यतरस्य मिथ्यात्वं विनाऽनुपपद्यमानः प्रमाणासिद्धस्य ब्रह्मचैतन्यस्य मिथ्यात्वाभावे प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं परिशेषयति । तथा च अद्वैतात्मसिद्धिः ॥

३. तत्रैव सामविधानब्राह्मणे प्रथमाध्याये द्वितीयखण्डे कृच्छ्रत्रयनिरूपणावसरे प्राजापत्यकृच्छ्रानुष्ठातुः काश्चिदितिकर्तव्यतामाह—'अथोदकतर्पणम्' इत्यादिना । तत्र मन्त्रचतुष्टयेन उदकतर्पणं विधीयते । मन्त्रप्रतिपाद्यो देवः परमेश्वरः, शिवायेति स्पष्टलिङ्गसद्भावात् । तत्र 'अहमाय' इति मन्त्रविवरणे 'माङ् माने शब्दे च अहमिति शब्द्यते सर्वैर्मनुष्यैरित्यहमः परमेश्वरः अहंशब्दवाच्य इत्यर्थः । सर्वे जनाः कस्त्वमिति पृष्टाः अहमिति स्वात्मानं कथयन्ति । तादृशाय नमः' इति भाष्यम् । अत्र अहंशब्दवाच्यस्य परमेश्वरत्वोक्त्या जीवब्रह्माभेदः सिध्यति । भेदे अहंशब्दवाच्यत्वायोगात् परमेश्वरस्य ॥

४. कर्मकाण्डात्मके छान्दोग्योपनिषत्पूर्वभागे मन्त्रब्राह्मणापरनामधेये षष्ठे ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायद्वितीयखण्डे आग्रहायणाख्यकर्मणि अग्न्युपस्थाने विनियुक्तो मन्त्रः—' प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिप्राणे प्रतितिष्ठामि पुष्टौ । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मनि ' इत्यादिः ॥

अत्र प्रतितिष्ठाम्यात्मनीति विवरणे 'जीवात्माहं परमात्मनि प्रतितिष्ठामि स्वरूपनिष्ठो भवामीत्यर्थः' इति भाष्यम् । तथा च जीवस्य परः स्वरूपमित्यायातम् ॥

५. तत्रैव चतुर्थे खण्डे भोगकामस्यादित्योपस्थाने विनियुक्तो मन्त्रः—'वृष इव पक्वस्तिष्ठसि - सर्वान्कामान्भुवस्पते' इत्यादिः । तत्र भाष्यं 'भुवस्पते शरीररूपस्य भुवनस्य अधिपते अन्तरात्मन् पक्वः परिपक्वः वृद्धिक्षयरहितः । वृक्ष इव ऊर्ध्वमूलावाक्शाखेन तिष्ठसि' इति । अत्र आदित्यदेवतायाः

अस्मच्छरीरपतित्वायोगात् आदित्यान्तर्वर्ती परमात्मा ग्राह्यः उपस्थेयत्वेन। तस्य च शरीराधिपतित्वं पूर्वोक्तदिशा जीवपराभेदाभिप्रायेणैवेति तयोरभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यम् ॥

६. तत्रैव समनन्तरे मन्त्रे अश्वादीनां वाहनानां शोभनाविच्छेदकामस्य परिविष्यमाण आदित्ये कर्तव्यहोमे विनियुक्ते 'ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितं भूतं भविष्यता सह' इत्यादिवाक्यं विद्यते। 'ऋतं व्यावहारिकं कृत्स्नं जगत्सत्ये परमात्मनि' इति विवृते तत्र च 'सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं' इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेन व्यावहारिकप्रपञ्चस्य पारमार्थिकब्रह्मणि कल्पितत्वरूपं प्रतिष्ठितत्वं उक्तं भवति ॥

७. छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्याये चतुर्दशखण्डे शाण्डिल्यविद्यायां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति वाक्यम्, इदं सर्वं ब्रह्म इति सामानाधिकरण्येन सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्माभिन्नत्वमुक्त्वा कथं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वमित्याकाङ्क्षायां तज्जलानिति वाक्येन 'यत् यस्मादुत्पद्यते यस्मिन्प्रलीयते यस्मिन्विद्यते तत्तदभिन्नम्, यथा पटः, इति लोकसिद्धयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं प्रपञ्चस्य श्रुतिसिद्धब्रह्मजत्वब्रह्मणिलीयमानत्वब्रह्मनिष्ठत्वहेतूक्त्या उपपादयति। तदभिन्नत्वञ्च जडस्य प्रपञ्चस्य चैतन्येन साकं तात्विकाभेदायोगात् आध्यासिकतादात्म्यरूपं ग्राह्यम्। तदात्वे च प्रपञ्चस्याध्यस्तत्वं ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वं चेति अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ॥

८. षष्ठाध्याये उद्दालको नाम महर्षिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं द्वादशवर्षाणि गुरुकुले उषित्वा सर्वान् वेदानधीत्य वैदुष्यगर्वेण स्तब्धतया प्रतिनिवृत्तं विलोक्य तादृशाविनीतत्वपनयनाय ब्रह्मविद्यामुपदिदिक्षुः 'यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मिति पृष्ट्वा, 'कथन्नु भगवस्स आदेशो भवती'ति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं कथं उपपद्यत इत्याशयवता तेन पृष्टः 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इत्यादिदृष्टान्तवाक्यै-

स्तदुपपादयामासेति उपाख्यायते । अत्र दृष्टान्तवाक्ये मृत्पिण्डादिज्ञानेन तत्कार्यभूतघटादयः ज्ञाता भवन्तीत्युक्तम् । कथमिदं उपपद्यते ? उपादानेन ज्ञातेन उपादेयं न हि ज्ञातं भवति उपादानोपादेययोर्भेदादिति शङ्कायाम् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यनेन तदुपपादनं कृतम् । अयमर्थः । योऽयं घटशरावादिरूपः विकारः मृदादिव्यतिरिक्त इवावभासते स सर्वोपि वाचारम्भणं वाङ्मात्रालम्बनं न तु वस्तुतोऽस्तीति । तदेव स्पष्टीक्रियते नामधेयमिति । नामधेयमात्रं इत्युक्ते अर्थासत्वं अनुक्तमपि प्रतीयते लोके । ननु असन्विकारः कथं भासते इति शङ्कायां मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तं । मृदादिरेव सत्यः तद्व्यतिरिक्ततयाऽवभासमानः घटशरावादिरूपः विकारः असत्य एव मायामयः रज्जुसर्पादिवदवभासते इति तदर्थः । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिवाक्यानि मृदादीनां न सत्यत्वप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तानि, अपितु तेषामेवासत्यत्वप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तानि इति वक्तुं शक्यते इतिशब्दशिरस्कत्वात् । यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादीनि मनआदीनामब्रह्मत्वङ्गमयन्ति तद्वत् । तथा च दृष्टान्तेषु उपादानातिरिक्तविकारसत्यत्वाभावप्रतिपादनस्य दार्ष्टान्तिकेपि तथात्वमिति प्रत्यायनार्थत्वात् सर्वोपादानभूतसद्रूपचैतन्यज्ञानेन तत्कल्पितप्रपञ्चतत्वज्ञानं संभवतीत्येतत्सिद्धं भवति । एवं च अधिष्ठानभूतसद्रूपचैतन्यभिन्नस्य सत्यत्वाभावनिश्चयात् पारमार्थिकं ब्रह्मैकमेवेति अद्वैतप्रतिपादकं महदेतल्लिङ्गम् ॥

९. तत्रैव षष्ठाध्याये सद्विद्यारम्भे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति अग्रे सृष्टेः पूर्वं परिदृश्यमानं चराचरात्मकं वस्तुजातं सद्रूपचैतन्याभिन्नं आसीत् तच्च सत् एकमेवाद्वितीयम् सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं इति प्रतिपादितम् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तदानीं सूक्ष्मावस्थस्य तस्य सत्त्वात् जीवस्य च भिन्नत्वे तस्य सत्त्वाच्च सजातीयविजातीयभेदवत्वं स्यादिति श्रुतेरश्रुतार्थकल्पनं स्यात् । तच्चानिष्टम् । अतः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं जीवस्य चाभिन्नत्वम् इति यथाश्रुत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च अस्याः श्रुतेरद्वैतप्रतिपादकत्वं सुप्रसिद्धमेव ॥

१०. तथा 'हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यांकरवाणि' इति त्रिवृत्करणप्रतिपादनावसरे जीवेनात्मना इति जीवस्य स्वस्वरूपत्वं कण्ठत एव उच्यते सदाख्यदेवतया । तथात्वे नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादीनां का गतिरितिचेत् । औपाधिकभेदमादाय उपपत्तेः । जीवो हि नाम अन्तःकरणे चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः आदर्श इव पुरुषस्य । तथा च आचार्यपादाः 'जीवो हि नाम देवतायाः आभासमात्रं' इति । तथा च जीवब्रह्माभेदबोधिकेयं श्रुतिः इति स्पष्टतरमवगम्यते । पूर्वमद्वैतात्मानमभिधाय तद्रूपसत्याभिसन्धस्य मुक्तिः अनृताभिसन्धस्य बन्ध इति च ब्रुवाणा श्रुतिः अद्वैतस्य सत्यत्वं द्वैतस्य मिथ्यात्वं च स्फुटयति ॥

११. तथा 'सयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र 'विशिष्टाद्भावप्रत्ययो विशेषणमभिधत्ते' इति न्यायेन इदं सर्वं एष आत्मा इत्युक्तं भवति । अत्र च बाधायां सामानाधिकरण्यं । प्रतीयमानस्य सर्वस्य जडस्य चैतन्येन साकं मुख्याभेदायोगात् । बाधायां सामानाधिकरण्यद्यो-तकं च तत्सत्यमिति पदं । अनन्तरञ्च स आत्मा तत्वमसीति जगत्कारणं सदाख्यं ब्रह्म आत्मशब्देन निर्दिश्य तदभिन्नस्त्वमसीति ब्रह्माभेदो बोध्यते तत्त्वजिज्ञासोः श्वेतकेतोः । अत्र अभेदे सामानाधिकरण्यं उभयोश्चेतनत्वेन बाधकाभावात् । न च प्रत्यक्षादिबाधः । उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवता वाक्येन बोधितेऽर्थे प्रत्यक्षादीनामकिञ्चित्करत्वात् । इदमेव वाक्यं तत्र तत्र वेदान्तेषु जीवब्रह्माभेदबोधकतया जोघुष्यते । अस्यैव दार्ढ्यार्थं स्थूणानिखननन्यायेन अष्टभिरुदाहरणैरुत्तरत्र प्रपञ्च्यते ॥

१२. तथा स्वपितिनामनिर्वचनेनापि जीवपरयोरभेदोऽवगम्यते 'यत्रै-तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वंह्यपीतो भवति' इति । अत्र स्वं ह्यपीतो भवतीति प्रसिद्धिद्यो-तकेन हिशब्देन लौकिकसाधारण्येन प्रसिद्धं सुषुप्तावस्थायां स्वरूपगमनं श्रूयते । तदा

न भेदोऽवभासते, यदि स्यात् तदा भायात् । अतः भेदः काल्पनिक इति सिद्ध्यति ॥

१३. सप्तमाध्याये भूमविद्यायां भूमाख्यस्य ब्रह्मणः 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टा'दित्यादिना सार्वात्म्यमुक्तम् । अनन्तरञ्च स एवेति परोक्षनिर्देशात् जीवादन्य इति शङ्का माभूदिति तन्निवारणार्थं अहङ्कारस्य सार्वात्म्यमुक्तम् । ततोऽपि अहङ्कारस्य संघातपरत्वशङ्कायां अथात आत्मादेश इत्यादिना आत्मनस्सार्वात्म्यमुक्तम् । अत्र यथा अरुन्धतीस्वरूपं उपदिदिक्षुः तत्समीपवर्तिस्थूलताराभिः अभिभूतां तां प्रथमत एव विविच्य निर्देष्टुमशक्ततया प्रथमं स्थूलतारां इयमेवारुन्धतीति निर्दिश्य तदनन्तरं तत्र स्थौल्यानुपपत्तिशङ्कायां प्रसक्तायां वस्तुतत्त्वबोधनार्थं इयं त्वतिसूक्ष्मा अरुन्धतीति स्थूलताराविवेचनेन सत्यारुन्धतीमुपदिशति, एवमिहापि सतः अहंपदवाच्येनैक्यं प्रदर्श्य तत्र प्रसक्तशङ्कानिराकरणेन तत्त्वबोधनार्थं निष्कृष्टशुद्धरूपात्मना सहैक्यं प्रतिपादयति । तदुक्तं विवरणाचार्यैः 'अहंकारस्यात्मैकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य पृथगुपदेशो भेदार्थः भूमात्मनोः भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेशः ऐक्यार्थः द्वयोस्सार्वात्म्यायोगात्' इति । न चात्र सर्वगतत्वोपदेश एव न सार्वात्म्योपदेशः, तथाच उभयोस्सर्वगतत्वं सम्भवतीति न जीवपरैक्यसिद्धिः इति शङ्कनीयं । सएवाधस्तादित्यवधारणेन वस्त्वन्तराभावबोधनेन सार्वात्म्यपर्यवसानात् । सएवेदं सर्वमिति च उपसंहारे स्पष्टतरं सार्वात्म्योपलब्धेश्च । प्रतीते च सार्वात्म्ये द्वयोस्सार्वात्म्यायोगात् ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिरिति ॥

१४. अष्टमाध्याये दहरविद्यायां 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमास्सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः' । इत्यत्र सर्वस्यापि सुषुप्तिकाले ब्रह्मगमनं अनृतशब्दवाच्याविद्यावृतत्वात् ब्रह्मप्राप्त्यभावश्च श्रूयते । अत्र अज्ञानावृतत्वप्रयुक्तः ब्रह्मप्राप्त्यभावः इत्युक्ते ज्ञानप्रयुक्ता ब्रह्मप्राप्तिरूपतादृशाप्राप्तिनिवृत्तिरिति सिध्यति । लोके च यत् ज्ञानेन निवर्तते तन्मिथ्या इति रज्जुसर्पादौ

दृष्टं । प्रकृते च ब्रह्माप्राप्तिर्ज्ञाननिवर्त्येति लब्धत्वात् सा मिथ्येति सिध्यति । ब्रह्माप्राप्तेर्मिथ्यात्वे ब्रह्मप्राप्तेस्सत्यत्वं अर्थसिद्धं । सा च प्राप्तिः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधात् ब्रह्मीभावरूपेति जीवपरैक्यसिद्धिः अत्र श्रुतौ विवक्षितेति गम्यते ।

एवं सामवेदान्तर्गतमन्त्रब्राह्मणभागेषु अद्वैतवाक्यान्युद्धृत्य भाष्यानुरोधेन यथामति विवरणं कृत्वा श्रीमदाचार्यचरणनळिनयोः समर्पये ॥

(ऊ) 6. ॥ अथर्ववेदे अद्वैतभावाः ॥

(श्री. शिवरामकृष्णशास्त्री)

பிரச்னம் முண்டகம் மாண்டூக்யம் என்ற மூன்று பிரதான உபநிஷத்துகள் அதர்வண வேதத்தில் உள. அவைகளில் அத்வைத பாவங்கள் நிரம்பியிருப்பது தெரிந்த விஷயம். கர்ம காண்டத்திலுள்ள அத்வைத பாவங்கள் இவ் வுபந்யாஸத்தில் எடுத்துக்காட்டப்பட்டிருக்கின்றன.

பிரஹ்மமே ஹோதா, பிரஹ்மமே யாகம், பிரஹ்மமே ஹவிஸ் முதலியன; பிரஹ்மமே யஜ்ஞத்தின் தத்வம் (கால ஸூக்தம்). நீயே ஸ்திரீ, நீயே புருஷன், நீ குமாரன் குமாரி, நீயே மூத்து, கோல்பிடித்து நடக்கிறாய். நாநாவிதமாய் நீயே பிறக்கிறாய். (10—8—27)

Advaitic truths are seen in many passages in the Karmakāṇḍa of the Atharva Veda also.

Brhman is Hotṛ. He is yaga...He is the reality of the yajna (Kālasūkta).

You are woman, man, boy and girl. You are born. You walk with a stick. (10—8—27)

अथर्ववेदो हि प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्यैस्तिसृभिरुपनिषद्भिः परिकर्मितः । एतासु चाद्वितीयः परमात्मा प्रतिपाद्यते इति सांप्रदायिकाः । तत्र माण्डूक्ये 'अयमात्मा ब्रह्म' इति ब्रह्माभिन्नत्वेन आत्मानमुपक्रम्य 'सोऽयमात्मा-चतुष्पादि'ति तं चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्य ओंकारं च तिसृभिर्मात्राभिर्विभज्य क्रमेण मात्रात्रयाभेदेन पादत्रयं अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञरूपं, अधिदैवं वैश्वानरहिरण्य-गर्भान्तर्यामिरूपं निर्वर्ण्य पूर्वपूर्वप्रविलापनेन अमात्रेण चतुर्थपादरूपेण ओंकारेण मायासंख्यातुरीयमद्वितीयं बोधयित्वा अद्वैतसिद्धान्तः सुप्रतिष्ठापितः । तच्च तुरीयमद्वैतं ब्रह्म 'नान्तःप्रज्ञ'मित्यादिना इतरनिषेधमुखेन प्रतिपादयति । स एवाद्वैतसिद्धान्तः कर्मनिरूपणावसरेऽपि तत्र तत्र प्रतिपाद्यते । तथा हि—कालसूक्ते पठ्यते—

"स एव संभुर्वनान्याभरत् स एव संभुवनानि पर्यैत् । पिता सन्नभवत्पुत्र एषां तस्मात् वै नान्यत्परमस्ति तेजः" । इति(का. १९–३३–४) ॥

अस्यायमर्थः—स एव कालाख्यपरमात्मैव भूतजातान्युत्पादयति, स एव भुवनानि संपर्यैत् सम्यक् व्याप्नोति, एषां भूतानां पिता जनकत्वेन सन्नपि एषां पुत्रोऽपि भवति भूतजाताज्जनिष्यमाणं यत्पदार्थजातं तद्रूपतयापि स एव वर्तते । तस्मात् सर्वोत्पादकात् सर्वगतात् पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् परमात्मनोऽन्यद्वै परं उत्कृष्टं तेजो नास्तीति, वैशब्दः प्रसिद्धौ । अत्र अन्यत्परं तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरूपत्वमर्थसिद्धम् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेः । अत्र प्रकृतस्य कालात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं वर्णितम् ॥

ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा ब्रह्मणा स्वरे वोमिताः ।
अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो ब्रह्मणोऽन्तर्हितं हविः ॥
ब्रह्म स्रुचो घृतवतीर्ब्रह्मणा वेदिरुद्धिता ।
ब्रह्म यज्ञस्य तत्त्वं च ऋत्विजो ये हविष्कृतः ॥ संमिताय स्वाहा ॥

—१९ काण्डे—४२ सूक्तं—१–२ मन्त्रौ

अत्र 'ब्रह्मैवेदं सर्वं, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, त्वं स्त्री त्वं पुमान् त्वं कुमार उतवा कुमारी' इत्यादिश्रुतिभिः कृत्स्नस्य कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्मण एव स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेष्टृत्वं, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यसत्त्वं चाभिप्रेत्य ब्रह्मण एव होत्रादिरूपत्वं उपवर्णितम्। किंच ब्रह्म यज्ञस्य तत्त्वं चेति विशेषितत्वात् अत्रोक्तानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव, तत्रैव परिकल्पितत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चस्य। यथा मृदुपादानकाः शरावादयो मृदेव, एवं ब्रह्मोपादानकास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः ॥

संमिताय स्वाहेति उक्तरीत्या होत्राद्यभेदमापन्नाय ब्रह्मणे स्वाहा इत्यर्थः पर्यवसितः। अत्र सर्वेषां यज्ञसाधनभूतानां ब्रह्मणि कल्पितत्वं प्रकटं सत् ब्रह्मैक्यवादं द्रढयति ॥

यन्मन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि ।
क आसन् जन्याः के वराः क उ ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥

—११काण्डे–१०सूक्ते–१ऋक्

अत्र स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परब्रह्मणः त्रिगुणात्मिकाया मायाशक्तेश्च प्राणिकर्मपरिपाकजनितसंबन्धवशाज्जायमाना 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्या या पारमेश्वरी सिसृक्षावस्थारूपा मायावृत्तिः तत्संबन्धो लौकिकविवाहत्वेन रूप्यते ॥

यत्- यदा मन्युः मन्यते सर्वं जानातीति मन्युर्निरावरणज्ञान ईश्वरः स, जायां आवहत् जायतेऽस्यां सर्वं जगदिति जाया सिसृक्षावस्थापन्ना पारमेश्वरी मायाशक्तिः ताम् आभिमुख्यं प्रापयत्, भार्यात्वेन अभ्यमन्यतेत्यर्थः। लोके हि जाया कस्यचित् श्वशुरस्य गृहादानीयते तद्दर्शयति संकल्पस्येति। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति प्राथमिक ईश्वरकृतः संकल्पः, तस्य गृहात् आवासात्। तद्वशादेव हि एषा सिसृक्षावस्था समजायत इत्येवं व्यपदिश्यते। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी। ननु लोके वधूबन्धवः वरबन्धवश्च मिलित्वा

कन्यावरयोः विवाहं प्रचालयन्ति । अत्र तु सृष्टेः प्राक्कस्यचिदपि ब्रह्मभिन्नस्याभावात् कथं मायेश्वरयोस्संबन्धस्य विवाहत्वरूपणं संघटेत इत्याशङ्क्य श्रुत्यैव प्रश्नः क्रियते 'क आसन् जन्याः' इत्युत्तरार्धेन ॥

अयमर्थः—सृष्टिकाले जन्याः जनसंबन्धिनः बान्धवाः वधूपक्षीयाः के आसन्निति प्रश्नः । के वा वराः कन्यावरणस्य कर्तारः ? को नाम तस्मिन् समये ज्येष्ठवरः प्रधानभूतो वरः उद्वाहकर्ता अभवदिति प्रश्नः । अस्य प्रश्नस्योत्तरं उत्तरेण मन्त्रेण क्रियते ॥

तपश्चैवास्तां कर्मचान्तर्महत्यर्णवे ।
त उवासन् जन्यास्ते वरा ब्रह्मज्येष्ठवरो भवत् ॥

—११ काण्डं–१० सूक्तं–२ मन्त्रः

तस्मिन् सृष्टिसमये स्रष्टुः परमेश्वरस्य तपः स्रष्टव्यपर्यालोचनात्मकम् । "यस्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप" इति श्रुतेः । कर्म च प्राणिभिरनुष्ठितं पुण्यापुण्यात्मकं सुखदुःखफलोन्मुखं परिपक्कं कर्म च आस्तां, एवकारेण तदुभयव्यतिरिक्तस्य सत्ता वार्यते । तपःकर्मणी एव सति उपकरणत्वेन तस्मिन् समये अवस्थिते इत्यर्थः । तपःकर्मणोः सत्तायाः आधारं निर्दिशति 'अन्तर्महत्यर्णव' इति । महति —प्रभूते अर्णवे समुद्रे प्रलयकालीने अन्तः मध्ये । "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्" ईति श्रुतेः । महति प्रभूते अर्णवे-अर्णव इव व्यापके ब्रह्मण्येव तपः स्रष्टव्यपर्यालोचनं, आसीत्—कर्म प्राण्यनुष्ठितं पुण्यापुण्यात्मकं परिपक्कं नियम्यत्वेन तस्मिन्नेव आसीदित्यर्थः । यद्वा अनयोरेव तपःकर्मणोर्वस्त्वन्तराभावात् व्यक्तिबाहुल्यमुपचर्य कृतस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं "त आसन्जन्याः" इति । अत्र त इति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षपुल्लिङ्गत्वं । ताः तपः-कर्मव्यक्तयः जन्या विवाहप्रवृत्ता बन्धुजनाः आसन् । त एव वरयितारश्च आसन् । यत् सिसृक्षावस्थं जगत्कारणं ब्रह्म मायारूपाया जायाया आवहने स

एव ज्येष्ठवरोऽभवत् प्रधानभूतः उद्वाहकर्ताऽभवत् इत्यर्थः। अत्र प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रलयकालेऽद्वैतब्रह्मणस्सत्त्वं तदिच्छावशान्मायया जगदुत्पत्तिस्थित्यादिकं ब्रह्मभिन्नस्याभावश्च बोधितः ॥

अथ सायणभाष्यरहितस्थले अद्वैतसिद्धान्तानुकूलानि वाक्यानि लिख्यन्ते। दशमकाण्डेऽष्टमसूक्तिस्थिताः मन्त्राः।

यदेजति पतति यच्चतिष्ठति प्राणदप्राणन्निमिषच्च यत् भुवत्।
तद्दाधार पृथिवीं विश्वरूपं तत्संभूय भवत्येकमेव ॥

—१० काण्डं, ८ सूक्तं, ११ मन्त्रः

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥
उतैषां पितोत वा पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः।
एको ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उगर्भे अन्तः ॥

—१०, काण्डं, ८ सूक्तं २७–२८ मन्त्रौ

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारां नाभाविव श्रिताः।
अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हि तम् ॥ १०–८–३४ ॥
वेदाहं सूक्तं वितंतं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः।
सूत्रं सूत्रस्याहं वेदाथो यद्ब्राह्मणं महत् ॥ १०–८–३८ ॥
पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्।
तस्मिन्यक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ १०–८–४३ ॥

अकामो धीरो अमृतं स्वयं भूरसेन तृप्तो न कुतश्च नो नः ।

तमेव विद्वान्नबिभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानं ॥ १०–८–४४ ॥

अत्र दशमकाण्डीयाष्टमसूक्ते चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्रा वर्तन्ते । ते सर्वेऽप्यध्यात्मपराः । तत्र सायणाचार्यैः न व्याख्या कृता । सूक्ष्मेक्षिकया दृश्यमानेऽद्वैतपरत्वं तत्र प्रतीयते ॥

अथर्व, ११ काण्डे, ९,१०,११ सूक्तानि–

सप्तविंशतिमन्त्रघटितानि ब्रह्मौदनाख्ये सवयज्ञे हुतशिष्टस्य ओदनस्य दृश्यप्रपञ्चनिषेधावधित्वेन शिष्यमाणं सर्वजगत्कारणं यत् ब्रह्म तदभेदेन स्तुतिपराणि—उच्छिष्यमाणौदनस्तुतिपरत्वात् उच्छिष्टसूक्तानीत्युच्यन्ते । तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ऋक्—

उच्छिष्टे नामरूपं चोच्छिष्टे लोक आहितः ।

उच्छिष्ट इन्द्रश्चाग्निश्च विश्वमन्तः समाहितम् ॥

अयमर्थः—'अथात आदेशो' नेति नेति 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्येवं दृश्यप्रपञ्चनिषेधात् ऊर्ध्वं तदवधित्वेन शिष्यते—अवशिष्यते इत्युच्छिष्टं, बाधावधित्वेन शिष्यमाणं निर्गुणं परंब्रह्म, तस्मिन् शुक्त्यादौ रजतादिवत् नाम रूपं चेति द्विधाभूतं समस्त जगत् आहितं आरोपितं वर्तते इत्यर्थः । इत्थं सामान्येन सर्वजगदाधारत्वमभिधाय विशेषतो निर्दिशति—उच्छिष्टे लोक आहित इति । पृथिव्यादिरूपस्सर्वो लोकस्तस्मिन्नध्यस्त इत्यर्थः । तस्मिन्नेव ब्रह्मणि द्युलोकाधिपतिरिंद्रः पृथिव्यधिपतिरग्निश्चाध्यस्तौ । किं बहुना, एतदुपलक्षितं विश्वं सर्वं जगत् अन्तः स्थापितम् स्वस्मिन्नेव स्वेनैव मायया आरोपितमित्यर्थः । एवमन्येपि षड्विंशतिमन्त्राः उच्छिष्टब्रह्मणः कारणत्वाश्रयत्वसार्वात्म्यादिप्रतिपादनपरास्सन्तोऽद्वैतसिद्धान्ते तात्पर्यवन्तो वर्तन्ते ॥

उच्छिष्टसूक्तादन्यो मन्त्रः अस्मच्छब्दवाच्यजीवात्मनः उच्छिष्टपदवाच्य-ब्रह्मणश्चाभेदबोधको लिख्यते ।

प्रतीहारो निधनं विश्वजिच्चाभिजिच्च यः ।

सहातिरात्रावुच्छिष्टे द्वादशाहोपि तन्मयि ॥

—११ काण्डे, ९ सूक्तं १२ मन्त्रः

अत्र मदभिन्नोच्छिष्टब्रह्मणि प्रतीहारादयः परिकल्पिता इत्युच्यते । प्रतीहारः प्रतिहर्त्रा उच्यमाना साम्नश्चतुर्थी भक्तिः, येन भागेन साम समाप्यते तन्निधनं, अन्ये यागविशेषाः विश्वजिदादयः । एवमथर्ववेदसंहितायाः प्रायः सांसारिकफलभूतसुखासुखप्राप्तिपरिहारावुद्दिश्य प्रवृत्तत्वेपि तस्याः मुख्यं तात्पर्यं अद्वैतब्रह्मण्येव वर्तते इति ॥

" तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।
सर्वाह्यस्मिन् देवताः गावो गोष्ठ इवासते " ॥

अयमर्थः—तस्मात् पुरुषं पुरुषशरीरं व्याप्य स्थितं ब्रह्मेति मन्यते विद्वान्, यथा गावः गोष्ठे विस्रंभेण तिष्ठन्ति । तस्मात् सर्वदेवताभिराश्रितं जीवरूपेण अन्तर्यामिरूपेण च प्रविष्टं पुरुषशरीरं ब्रह्मतादात्म्यने विद्वान् साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥

॥ इति सर्वं शिवम् ॥

(ऋ) 7 ॥ मन्वादिस्मृतिषु अद्वैतभावाः ॥

(पोलगम् श्रीसुन्दरशास्त्रिणः)

தர்மம் மோக்ஷ சாதன மாகையால், தர்ம சாஸ்திரங்களாகிய ஸ்ம்ருதிகள் ஆத்ம ஞானத்தை, ஆத்ம தர்சனத்தை, பரம தர்ம மாக உபதேசிப்பது பொருத்தமே.

மனு ஸ்ம்ருதி உபக்ரமத்திலும் உபசம்ஹாரத்திலும் அத்வைதத்தை விளக்குகின்றது: "யோகத்தாலே ஆத்ம தர்சனம் பெறுவவே பரம தர்மம்" (1, 8); 'எல்லாப் பொருளும் ஆத்மாவிலுள்ளது (தன்னுளே யுள்ளது). ஆத்மா (தானே) எல்லாப் பொருளிலுமுள்ளது என்று ஒருமையைக் காணும் ஆத்மயாஜி ஸ்வாராஜ்யத்தை (பிரும்மத் தன்மையை) அடைகிறுன் (12, 91).

ஸ்ம்ருதியின் மத்திய பாகத்திற் கூறப்பட்ட (6, 92) தர்ம லக்ஷணங்கள் பத்திலுள் ஒன்றுன வித்யை ஆத்ம ஞானமே என்று குல்லூக பட்டரின் உரை தெளி வாக்குகின்றது. தர்மத்தை விளக்க வேண்டும் என்று கேட்ட முனிவர்களுக்கு மனு "பிரும்மமே ஜகத்திற்குக் காரணம்; ஆத்மஞானமே பரம தர்மம். விப்ரர்கள் தர்மத்திற்காகப் பிறந்த தர்ம ஸ்வருபிகளாத லால் (தர்மத்தாலுண்டான ஆத்ம ஞானத்தால்) வீடு பெறு கிறுர்கள்" என்று கூறுகிறுர்.

மேலும், ஞானமே மோக்ஷ சாதனம் என்றும் வேதாப் பியாசம், தவம், ஞானம், இந்திரிய வொடுக்கம், அஹிம்ஸை குருஸேவை என்னும் ஆறுமோக்ஷ சாதனங்களுள் ஆத்ம ஞானமே மோக்ஷத்திற்கு (நேரான) உபாயமாதலால், மிகச் சிறந்தது என்றும் கூறப்பட்டுள்ளது. நிவிர்த்தி கர்மாவினுல் பஞ்ச பூதங்களைக் கடந்து விடலாம் என்பதால், சரீர மற்ற நிலையே மோக்ஷ நிலை என்னும் அத்வைதக் கொள்கை ஸ்தாபிக்கப் படுகின்றது.

யாஜ்ஞவல்க்ய ஸ்ம்ருதியும் ப்ராயச்சித் தாத்யாயத் தொடக்கத்திலேயே (1. 34) ஜீவேச்வராபேதத்தைக் கூறி, யதி தர்மப் ப்ரகரணத்தில் (108—110) ஆத்ம ஞானமே புனராவிருத்தியினின்றும் விடுவிக்கின்றது என்று கூறி, ப்ரும்ம ஸ்வரூபத்தை கடாகாசம் ப்ரதிபிம்பம் முதலிய அத்வைதத்திற்குரிய உதாரணங்களால் விளக்கி, "ஆத்மாவே தன்னை எவ்வாறு சிருஷ்டித்துக் கொள்கிறது என்று உங்களுக்குக் கூறினேன்; அனாதியாய் எல்லாம் வல்ல ஈசனான இவனே சரீரத்தால் ஆதியுடையவனாகி முக்குணங்களையுடையவனாய் சக்கிரத்தைப்போலச் சுழல்கின்றான்" என்று முடிப்பதால், அத்வைதமே இந்த ஸ்ம்ருதியின் பொருளாகும்.

இதர ஸ்ம்ருதிகளும் அத்வைதத்தைக் கூறுகின்றன. (1) "சரீரமே க்ஷேத்ரம்; இதை அறிந்தவனே க்ஷேத்ரஜ்ஞன் என்று தத்வமுணர்ந்தோர் கூறுவர். 'எல்லா க்ஷேத்ரங்களிலுமுள்ள க்ஷேத்ரஜ்ஞன் நானே' என்று அறிவாய்; மோக்ஷமடைய விரும்புவோன் க்ஷேத்ர க்ஷேத்ரஜ்ஞ தத்வத்தை (நிர்குணோபாஸனையை) த்தெரிந்துகொள்ளவேண்டும்" என்று தத்துவத்தை பூதேவிக்கு விஷ்ணு விளக்குகிறார்; நிர்குணோபாஸனை செய்ய இயலாதவனுக்கே ஸகுணோபாஸனை கூறப்பட்டுள்ளது ஸம்ஹிதையின் முடிவிலே ஞானத்தாலேயே மோக்ஷம் என்று விளக்கப்படுகின்றது. (2) தக்ஷ ஸ்ம்ருதியும் "ஆத்மாவைத் தவிர வேறொன்றையும் காணாதவன் பிரும்மமாகிறான் என்பது தக்ஷபக்ஷம்; மனதைச் செயலற்ற தாக்கி க்ஷேத்ரஜ்ஞனை பரமாத்மாவோடு ஒன்று படுத்துவதே முக்கியமான யோகம்; மனோபாவங்களை நீத்து க்ஷேத்ரஜ்ஞனை பிரும்மத்திலே வைப்பதே தியானம், இதுவே யோகம், மற்றவை வெறும் பேச்சுப் பெருக்கே" என்று கூறி இதுவே தர்மத்தைப் பற்றிய அத்வைதக்கொள்கை என்று முடிவு செய்கின்றது. (3) சங்க ஸம்ஹிதையும் ஞானத்தாலேயே மோக்ஷமென்றும் பரமாத்மா இருபத்தைந்தாந் தத்துவமாகிய ஜீவாத்மாவினின்று வேறுபடாதவன் என்றும் வற்புறுத்துகின்றது.

As Dharma is one of the means of attaining Moksha, it is but appropriate that the Smṛties which deal with Dharma em-

phasise *Ātma-jñāna* and declare that *Ātma-darśana* is the highest Dharma.

The *Upakrama* (opening) and *Upasamhāra* (concluding) passages of the *Manu smṛti* are clearly Advaitic: "This is the highest Dharma, realization of the Ātman by Yoga" (1,8); "(As Ātman) I am in every created thing and all things are in me; (thus) seeing oneness, the devotee of the Ātman attains (the nature of Brahman) *Svārājya*" (12,91); the central portion of the Smṛti (6,92) also, in enumerating the ten indicia of Dharma, mentions Vidyā (explained by the commentator Kullūka as *Ātma-jñana*). Questioned about Dharma, Manu declares that Brahman is the cause of the universe and that *Ātma-jñāna* is the supreme Dharma and that the Vipra is Dharma incarnate as he is born for the sake of Dharma and attains Moksha (through *Ātma-jñāna* vouchsafed to him by Dharma).

The cardinal principle of *Advaita* that *jñāna* alone leads to Moksha is set out in the concluding verses thus: "Repeated contemplation of the Vedas, *tapas*, *jñāna*, control of the senses, *ahimsā* and *guru-sevā*—of these several means, *ātma-jñāna* is the highest as it leads (directly) to Moksha (12,83; 12, 85).

Again in the passage, "By practising *nivṛtti* karma, one transcends the five elements (*bhūtas*)" the Advaitic concept of Moksha is upheld and other concepts involving (*bhautika*) *śarīra* in *moksha-daśā* are negatived.

Yājñavalkya Smṛti (with the commentary Mitākshara) refers to Jiveśvarābheda (1,34) at the outset of *Prāyaschitta kāṇḍa*. *Yati-dharma-prakaraṇa* (108-110) declares that *Ātma-jñāna* causes release from *punarāvṛtti*. Knowledge about the Brahman is expounded with the illustrations of *ghaṭākāśa* and *pratibimba* peculiar to Advaita; and the treatise ends with the declaration: "I have told you how the Ātman creates the Ātman, how the three *guṇas* pertain to the Ātman, and how Ātman assumes *Śarīra* and revolves like a wheel in *Samsāra*"

(181-1) ; and the commentary makes it clear that the purport of this is that *Īśvara* and *Jīva* are in reality one.

Examples are cited from other Smṛties.

(*i*) Vishṇu's exposition to Bhūdevi starts with the statement (Vishṇu Samhitā ch. 96): "This body is known as *kshetra,* O Earth, and he who knows it as *kshetrajña* by those who know that. Know Me, O Bhāminī, as the *kshetrajña* in all the kshetras. He who desires Moksha must always know the truth about *kshetra* and the *kshetrajña*" (referring to *nirguṇopāsana*); and the Samhita prescribes *Saguṇopāsana* only to those who are not able to do *nirguṇopāsana.* The concluding portion referring to *jñāna* as the attainment of Brahman is clearly Advaitic.

(*ii*) Daksha Smṛti declares: "He who sees (everywhere) nothing other than the Ātman is (become) the Brahman, this is Daksha's view. Release is by ridding the mind of its activity and by identifying the *kshetrajna* with the *Paramātman*: this is the foremost Yoga. Freed from all (bhāvas) (mental activity) one must posit the *kshetrajña* in the Brahman; this is Dhyāna, this is Yoga, the rest is all words". Daksha in conclusion explicitly affirms the Advaitin's convictions regarding Dharma

(*iii*) Śankha Samhitā also points out that Mukti is attained only by the knowledge that the *Paramātman* is not separate from the twenty-fifth Tattva, the *Pratyagātman.*

यद्यपि मन्वादिस्मृतिषु धर्मशास्त्रत्वेन प्रसिद्धेषु नाद्वैतनिरूपणप्रसक्तिरस्ति, तथापि "अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" (याज्ञवल्कीये १, ८) "आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप" (महाभारते) इत्यादिवचनैः आत्मज्ञानस्यैव परमधर्मत्वेन, समूलकाषं पापजातस्य कषणहेतोः प्रायश्चित्तोपदेशप्रकरणे अवश्यवक्तव्यत्वेन निरूपितस्य धर्मजातस्य तमेतमिति वाक्यानुरोधेन आत्मतत्त्वज्ञाने फले पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वेन च, नात्मस्वरूपनिरूपणमंतरा स्मृतीनां पौष्कल्यं संपद्येतेत्यभिप्रायेण स्वस्वशास्त्रेषु महर्षिभिरात्मतत्त्वनिरूपणं कृतम् । अतः स्मृतिषु अद्वैतविमर्शो युक्त एव । तत्रादौ मनुस्मृतिश्चिन्त्यते ॥

आसीदिदं तमोभूतं अप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ (१,४) इति ॥

श्रीभगवान् मनुः जगज्जन्मादिकारणत्वम् ब्रह्मलक्षणम् वक्तुं प्रलयस्वरूपकीर्तनमुखेन सृष्टिवर्णनमारभते "आसीदिदम्" इत्यादिना । इयञ्च सरणिरात्मज्ञानोपदेशपरासूपनिषत्सु प्रसिद्धा—यथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत्" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिषु । अन्ते च द्वादशाध्याये "सर्वभूतेषु चात्मानम्" (९२) इत्यादिनाऽद्वितीयात्मप्रतिपादनपरता अवसीयते । यथा चैतत्तथाऽनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । **इत्थमुपक्रमोपसंहारैकरूप्येण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य प्राधान्यं मनुस्मृत्यभिप्रेतमवगम्यते** । तदेतद्धर्मस्वरूपप्रश्नोत्तरतया प्रवृत्ते ग्रन्थे ब्रह्मज्ञानस्य प्राधान्येन निरूपणं न तस्य प्रकृष्टधर्मत्वमन्तरा घटत इति अर्थाज्ज्ञानस्य परमधर्मत्वं सिध्यति । वचनञ्चोदाहृतं याज्ञवल्क्यीयं "अयन्तु परमो धर्म" इति । मनुना च भण्यते

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (६,९२) इति ।

अत्र दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं परिगणितम् । "शास्त्रादितत्वज्ञानं धीः, आत्मज्ञानं विद्या" इति कुल्लूकभट्टेन व्याख्यातत्वात् । महाभारतेऽपि "आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मस्साधारणो नृप" इति । अतः उपनिषत्सु "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते," इत्यादिना लक्षणकथनमुखेन ब्रह्मस्वरूपबोधनवत्, ब्रह्मसूत्रे 'जन्माद्यस्य यतः' इतिवच्च, प्रथमाध्याये सृष्ट्यादिकारणत्वरूपलक्षणप्रदर्शनादिना ब्रह्मप्रतिपादनेन मध्ये च षष्ठाध्याये

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्त्समाहितः ।
वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ (६,९४)

इति परामर्शात् । अन्तेच द्वादशाध्याये—

"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ (११,९२)

इत्युपसंहाराच्च परमधर्मत्वेन संप्रतिपन्नमात्मज्ञानमादिमध्यावसानेषु प्राधान्येन निरूप्य, द्वितीयाद्यध्यायेषु तदङ्गतया संस्कारादिधर्मं मनुर्न्यरूरुपदिति श्लिष्यते ॥

उक्तं ह्यभियुक्तैः—

" धर्मे पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतः कारणं ब्रुवन् ।
आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥
प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् ।
धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥ इति ॥

तदयं श्लोकार्थः—इदमिति सर्वनाम्ना अध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाद्व्याकृतनामरूपं जगन्निर्दिश्यते । इदञ्जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । अन्धकारवाचकेन तमश्शब्देन तम इव तम इति गौण्या वृत्त्या " तम असीत्तमसा गूल्हमग्रे" इति श्रुताविव "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्", "दैवी ह्येषा गुणमयी", " अजमेकां लोहितशुक्लकृष्णां " इत्यादिश्रुतिस्मृत्यवधारितस्वरूपा त्रिगुणात्मिका मायाविद्यादिशब्दाभिधेया मूलप्रकृतिर्निर्दिश्यते । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्ते, एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदिति फलितोऽर्थः ॥

स्पष्टोह्ययमर्थः नासदासीये सूक्ते विस्तरभयान्नेह तत्प्रपञ्च्यते ॥

प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्याकृता आसीत् । अत एवाप्रज्ञातं अप्रत्यक्षं । सकलप्रमाणश्रेष्ठस्य प्रत्यक्षस्य यो गोचरः स प्रज्ञातं इत्युच्यते, तन्नभवतीत्यप्रज्ञातम् । लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं लिङ्गं व्याप्यं तदस्य नास्तीति अलक्षणं नानुमानगम्यमित्यर्थः । अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं, तदानीं स्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयं । एतदेव हि प्रमाणत्रयं द्वादशाध्याये मनुनाऽभ्युपगतम्—

" प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥ इति ।

न च "नासदीसीन्नोसदासीत्तदानीम्" इति श्रुत्या न किमप्यवशिष्यत इति शङ्क्यम्। "तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत्" "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिषु सर्वस्यापि जगतो ब्रह्मात्मनाऽवस्थानश्रवणात्। अत एव प्रसुप्तमिव। सर्वतः प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः। तस्माद्ब्रह्मस्वरूपनिरूपणोपक्रमा मनुस्मृतिरिति निर्विवादम्॥

यद्यपि प्रथमाध्याये, नाद्वैतं स्पष्टमवगम्यते, तत्र वर्ण्यमानस्य देवमनुष्यादिसर्गस्य मतान्तरसाधारण्यात्, तथाऽपि—

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ (१-९८)

इत्यनेन प्रथमाध्यायगतश्लोकेन "धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यत" इति कूल्लूकभट्टकृततद्व्याख्यानेन चाद्वैतमेव मनोरभिमतमिति दृढं निश्चीयते। अत्र हि ब्रह्मभावार्थकब्रह्मभूयशब्देन मोक्षो निर्दिष्टः। नहि ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो मतान्तरे अभ्युपगम्यते। न वा संभवति, जीवत्वे स्थिते नष्टे वा ब्रह्मभावस्य दुरुपपादत्वात्; अन्यस्यान्यभावायोगात्॥

अत एवोक्तं विष्णुपुराणे—

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः॥ (२-१४-२७) इति।

स्पष्टंह्यत्राऽन्यस्य सतोऽन्यभावापत्तिर्दूष्यते। आगन्तुकस्य विनाशित्वध्रौव्येण नित्यत्वेन सर्वसम्प्रतिपन्नमोक्षरूपत्वायोगाच्च। तस्माज्जीवस्य ब्रह्मभावं ब्रुवन्मनुः नित्यसिद्धमेव तमविद्यया तिरोहितं विद्यया चाभिव्यक्तमभिप्रैतीति निश्शङ्कमकामेनाप्यभ्युपेयमिति नास्ति काचिदाशङ्काऽद्वैतस्य प्रथमाध्यायगम्यत्वे। आत्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं वर्णयदेतद्व्याख्यानमपि अमुमर्थमुपोद्बलयति। नहि ज्ञानमात्रेण कश्चिदर्थस्सिध्यन्दृष्टो लोके; सिध्यन्वा नित्यः। ज्ञानस्याऽज्ञानापनयनमात्रपटुत्वात्। अतो व्याख्यानमपि मनोर्जीवब्रह्मैक्याभिप्रायं द्रढयति॥

एवं द्वादशाध्यायपर्यालोचनमपि । तथा हि—

“ एष सर्वस्समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ” ॥ (८२)

अनेन श्लोकेन यः पृष्टो द्वादशाध्यायादौ—

“ चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोयमुक्तोधर्मस्त्वयाऽनघ ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्वतः पराम् ” ॥ (२)

इति स एष शुभाशुभफलप्राप्तिलक्षणः फलोदयः कथितः । इदानीं ब्रह्मणस्य निश्रेयसशब्दितं मोक्षाय हितं साधनं शृणुत इति सफलं कर्म समाप्य पार्थक्येन मोक्षसाधनोपदेशं प्रतिज्ञाय—

“ वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निश्श्रेयसकरं परम् ” ॥ (८३)

इति समनन्तरश्लोकेन “वेदाभ्यासः उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं, तपः कृच्छ्रादि, ज्ञानं ब्रह्मविषयं, इन्द्रियजयः, अविहितहिंसावर्जनं, गुरुशुश्रूषा, इत्येतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधन”मिति कुल्लूकभट्टव्याख्यातेन वेदाभ्यासादीनां गुरुशुश्रूषान्तानां षण्णामविशेषेण साक्षात्परंपरासाधारण्येन मोक्षहेतुत्वं प्रतिज्ञाय—

“ सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः” ॥ (८५)

इत्येकान्तरितश्लोकेनोक्तानां षण्णामपि साधनानां मध्ये आत्मज्ञानस्य परमश्रेष्ठत्वमुक्त्वा, तत्र सर्वविद्याश्रैष्ठ्यं हेतूकृत्य, तत्रापि मोक्षसाधनत्वं हेतूकुर्वन्मनुः सञ्जनयत्यामोदमद्वैतिनां परं परमम् ॥

न ह्यत्र मतान्तरस्य वर्तते कश्चित्प्रवेशशङ्काशूकोऽपि । षण्णां मोक्षहेतुत्वेऽभिहितेऽपि पुनरात्मज्ञानमात्रस्य परत्वसर्वविद्याश्रेष्ठत्वमोक्षप्राप्त्युपायत्वानां पृथग्वर्णनमसत्यतिशये कथमुपपद्यताम् । अतिशयोवाऽस्य साधनान्तरेभ्यः पञ्चभ्यः साक्षात्साधनत्वमन्तरेण कोऽन्यः कलयितुं शक्यः । “ज्ञानादेव तु कैवल्यं”

इति स्मृत्यन्तरमपि अन्येषां वेदाभ्यासादीनां परम्परया साधनत्वं, ज्ञानस्यैव साक्षात्कारणत्वञ्च ब्रुवन्मनुस्मृतिं संवादयति । न च कैवल्यं नाम ततो मोक्षान्न्यूनं स्थानान्तरमिति कस्यचिद्वचनं शक्योपादानम् । उक्तवचनेष्वात्मज्ञानस्य निश्रेयसामृतशब्दाभ्यां मोक्षहेतुत्वस्य मनुस्मृतावेवाभिधानात् । "मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्श्रेयसामृतम्" इत्यमरसिंहेन कैवल्यपदस्य मुक्तिशब्दपर्यायतोक्तेः । श्रीमद्भागवते च "मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः" इति स्वरूपावस्थानलक्षणस्याऽत्मज्ञानप्राप्यस्य कैवल्यशब्दार्थत्वेन पराभिमतस्य मुक्तिशब्देन निर्देशाच्च मोक्षकैवल्यशब्दार्थयोर्भेदकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । अतो ज्ञानमात्रान्मोक्षप्रतिपादकेन "प्राप्यते ह्यमृतं ततः" ॥ (१२, ८१) इत्यादिमनुवचनेनाऽद्वैतमेव प्रकट्यकारि ॥

एवं "प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्चवै" ॥ (१२,९०)

इति वचनेनाऽपि अद्वैतमवगम्यते । अत्रेयं कुल्लूकभट्टव्याख्या, "निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनश्शरीरारम्भकाणि पञ्चभूतान्यतिक्रामति, मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" इति । अनेन मोक्षे पञ्चभूतात्ययश्रवणेन शरीराभावस्य स्फुटत्वात्सशरीरमुक्त्यभ्युपगन्तृमतान्तराणां मनुस्मृत्यनभिमतत्वस्य स्पष्टत्वात् । न चैवमपि भूतातिक्रमस्य नैयायिकादिसंमतमुक्तिसाधारण्येनाऽद्वैतमुक्तिरेवाऽत्र कथं प्रतीयत इति शङ्क्यम् । एतच्छङ्काया व्युदासायैव समनन्तरश्लोकस्य प्रवृत्तत्वात् । अयं स श्लोकः

"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति" ॥ (१२,९२) इति ।

नह्येतद्वचनं मतान्तरे कथञ्चिदपि स्वारस्यमश्नुवीत । आत्मनोऽणुत्वमध्यमपरिमाणाभ्युपगन्तॄणां सर्वभूतेष्वात्मसत्त्वस्य, सर्वभूतानामात्मवृत्तित्वस्य च दुरुपपादत्वात् । विभुत्वाभ्युपेतॄणामपि आत्मनो नानात्वादनुपादानत्वाच्च सर्वभूतानामेकात्मवृत्तित्वस्याऽत्र प्रतीयमानस्य कथमप्यसङ्गतेः । स्वेनैव राजत इति स्वराट् स्वप्रकाशः परमात्मा तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मभावः । तिष्ठन्गायतीत्यादौ

स्थितिगायत्योर्मध्ये कार्यान्तरस्येव, "पश्यन्स्वाराज्यमधिगच्छति" इत्यत्र दर्शनब्रह्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरस्य वारणेन ब्रह्मभावलक्षणमोक्षस्याऽऽत्मदर्शनमात्रायत्तत्वप्रतीत्याऽद्वैतसिद्धान्तस्यैव मनुस्मृतिनिरूपितत्वं सिध्यति । एतादृशस्यात्मदर्शनस्य साधनजातं वेदप्रामाण्यादिकञ्च विस्तरेण समुपवर्ण्य,

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निश्रेयसकरं परम् ।
अस्मादप्रच्युतो विप्रःप्राप्नोति परमां गतिम् ॥
एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥

इति शास्त्रमुपसंहृत्याऽपि आत्मदर्शनस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वेन कृत्स्नवेदशास्त्रसंमतत्वं, सर्वेषामपि तपोध्यानसमाधिप्रभृतीनां वैदिकधर्माणां तच्छेषत्वं, अतः प्राधान्येन तस्यैव सर्वप्रयत्नसंपाद्यत्वं, तावन्मात्रेण कृतकृत्यत्वञ्चाऽभिप्रेत्याऽसकृदुक्तमपि आत्मदर्शनं शास्त्रान्ते पुनर्विस्तरेण बहुभिःश्लोकैः सहेतुकं सप्रमाणं सोपपत्तिकञ्च परमादरेण श्रीभगवान्स्वायंभुवो मनुर्निरूपयामासेत्यतो नाऽन्यत्किञ्चित्प्रमाणादिकं गवेषणीयमद्वैतसाम्राज्ये । तएते श्लोकाः—

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥
आत्मैव देवतास्सर्वास्सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥
खं सन्निवेशयेत्स्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गांच मूर्तिषु ॥
मनसीन्दुं दिशःश्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥
एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥
एवं यस्सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥
इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ (१२,११८-१२६)

निगदव्याख्याता इमे श्लोकाः ॥

इतीदं मानवं शास्त्रमद्वैतार्थे सुयोजितम् ।
आदिमध्यावसानानि विमृश्य श्रीगुरोर्मुदे ॥
एवमन्यदपि स्मार्तं वचनं योज्यमद्वये ।
तस्याऽपि तत्स्वरसता श्रुत्यन्तस्येव दृश्यते ॥

औपनिषदस्य पुरुषस्योपनिषद्भिरेव निर्णेतव्यत्वात् किमनेन स्मृतिगवेषणेनेत्याशङ्का तु "स्वतन्त्रप्रज्ञानामुपनिषद्भिरेवार्थनिर्णयेऽपि परतन्त्रप्रज्ञानां प्रख्यातप्रणेतृकस्मृतिबलेन श्रुत्यर्थनिर्णयप्रवृत्त्याऽस्मत्कृतव्याख्यानेऽविश्वासेन च विपरीतग्रहणं स्यात्, तेषामपि यथार्थप्रबोधनाय मन्वादिस्मृतयः प्रदर्शनीया" इत्यादिना भगवत्पादैरेव समाधायि । अतः तत्वग्रहणदार्ढ्याय स्मृत्यर्थोऽनुसन्धेय एव ॥

अथ याज्ञवल्क्यस्मृतिश्चिन्त्यते । तत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

"कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलं ।
पश्चात्तापो निराहारस्सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ (१,३१)

इति सामान्येन शुद्धिहेतूनुक्त्वा विशेषतश्च "अकार्यकारिणां दानं" ॥ (१,३२) इत्याद्युक्त्वा,

"भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनं ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ (१,३४)

इत्यभिहितम् । अत्र मिताक्षराव्याख्या—"भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमित्येवं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपश्शब्देन अनेकजन्मस्वेकस्मिन्नपि वा जन्मनि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु आत्मनो योयमन्वयश्शरीरादेश्च यो व्यतिरेकस्सोऽभिधीयते, यथा "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये । विद्याशब्देन चौपनिषदं "असंगोह्ययमात्मा" इत्यादित्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते, एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरिक्तबुद्धेस्संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणजन्यं ज्ञानं विशोधनम् । क्षेत्रज्ञस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वंपदार्थभूतस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्साक्षात्कारादीश्वरज्ञानात्परमा विशुद्धिर्मुक्तिलक्षणा" इति । एवं प्रायश्चित्तादिसाध्यविशुद्ध्यपेक्षया त्वंपदार्थजीवशोधनपूर्वकक्षेत्रज्ञशब्दितनिष्कृष्टजीवस्वरूपब्रह्मैक्यज्ञानस्य परमपरिशुद्धिहेतुत्वप्रतिपादनेनाविद्यादिसकलदोषविनिर्मुक्तिलक्षणस्य परमपुरुषार्थस्य महावाक्यजन्यजीवब्रह्मैक्यज्ञानाधीनत्वं वर्णयतामद्वैतिनां सिद्धान्त एव परमर्षिणा जनकादिभ्यो ब्रह्मविद्योपदेष्टृत्वेन निखिलब्रह्मर्षिजेतृत्वेन च बृहदारण्यकादिकीर्तितमाहिमातिशयेन याज्ञवल्क्येन कण्ठरवेण प्रतिपादितम् ॥

अन्यच्च, यतिधर्मप्रकरणे—

"द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिस्सृताः ।
हिता हिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते नतु ॥
ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता" ॥ (१०८-११०)

इति वैराग्यादिसाधनोपदेशपूर्वकं हृदयमण्डलमध्यस्थात्मज्ञानेनापुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षं प्रतिज्ञाय, चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्करणेनात्मनि स्थैर्य-

लक्षणस्य योगस्य प्राप्त्यर्थमादित्यात्स्वप्राप्तबृहदारण्यकं स्वप्रोक्तयोगशास्त्रं च ज्ञातव्यमित्युक्त्वा ध्यानप्रकारं च कतिपयश्लोकैरुपदिश्य,

“ अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।
आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगतश्चात्मसंभवः ” ॥ (११७)

इत्यात्मनिरूपणमुपक्रम्य, तस्य निखिलजगत्कारणत्वमुपन्यस्य,

“ मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।
सहस्रकरपन्नेत्रस्सूर्यवर्चास्सहस्रकः” ॥ (११९)

इत्यादिना बहुभवनं प्रपञ्च्य वर्णादिसृष्टिं चाभिधाय श्लोकाविमौ बभाण—

“ यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरस्स कथं भावैरनिष्टैस्संप्रयुज्यते ॥
करणैरन्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथंच न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम्”॥(१२९,१३०)इति।

अत्र मिताक्षरा, “ अत्र चोदयन्ति हे ब्रह्मन्योगीश्वर, यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्यादिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदुष्टत्वात् तत्र जन्मेत्युच्यते, तच्च न, यस्मादीश्वरस्स्वतन्त्रः, स कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैस्संयुज्येत । किञ्च ; तथेदमप्यत्र दूषणं—मनःप्रभृतिज्ञानोपायैस्सहितस्यापि तस्याऽऽत्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मान्नोत्पद्यते । तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां सुखदुःखादिरूपां स्वयं सर्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति । तस्मादत्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्ययुक्तम् ” इति ॥

अत्रहीश्वरस्य जीवभावः कथमिति मुनीनां प्रश्नोऽवतारितः। एतादृशप्रश्नसामर्थ्यादेव जीवब्रह्मैक्यमद्वैतिसंमतमिह पूर्वं याज्ञवल्क्येन समुपदिष्टमिति ज्ञायते । कथमन्यथा महर्षयः भ्रान्तपुरुषाइवानुपदिष्टेऽविवक्षितेवाऽर्थे चोदयेयुः । न हि महर्षीणां भ्रान्तिकल्पना श्लाघीयसी, न वा प्रश्नार्थोऽन्यथयितुं शक्यस्स्फुटप्रतिभासः, नाप्युपरिष्टाद्याज्ञवल्क्यवाक्येन महर्षीणां भ्रान्त्युपपादनं कृतं दृश्यते,

कथं वा निर्हेतुकः स्मृत्यर्थपरित्यागो विदुषां हृदयङ्गमस्स्यात् । तस्मान्मूर्धाभिषिक्तमिदं प्रमाणमद्वैतसिद्धौ श्लोकद्वयम् ॥

किञ्च, प्रथमप्रश्नस्य—" अन्त्यपक्षिस्थावरतां " (१३१) इत्यादिना, यद्यपीश्वरस्स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः, तथाऽप्यविद्यासमावेशवशान्मोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविधं कर्मनिचयमाचरतीति विज्ञानेश्वरव्याख्यानरीत्याऽविद्याकर्माधीना नानायोनिप्राप्तिरिति समाधानमुक्त्वा, "करणैरन्वितस्यापि" (१३०) इति द्वितीयप्रश्नस्य समाधानं—

" मलिनोहि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः " ॥ (१४१)

इत्यादिना समभ्यधायि । तत्र एकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो नघटत इत्याशङ्क्याऽऽह—

" आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथाऽऽत्मैकोह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् " ॥(१४४) इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः " यथैकमेव गगनं कूपकुंभाद्युपाधिभेदाभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानुरेकोऽपि भिन्नेषु जलभाजनेषु करकमणिकमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते, तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थम् " इति ॥

पुनश्च,

" अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।
इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते " ॥ (१७४)

इत्युपक्रम्य " यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ (१७६)
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।
ईश्वरस्सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ (१७८)

इत्यन्तेनैकस्यैवात्मनः उपाधिभेदादेव भेद इत्याकाशसूर्यप्रतिबिम्बादिदृष्टान्तेन कथयित्वा जीवस्वरूपभेदं निराकृत्य बुद्धीन्द्रियाद्यव्यक्तान्तस्य क्षेत्रत्वमुक्त्वा तदभिमानिन एव क्षेत्रज्ञत्वं परमात्मत्वं सर्वज्ञेश्वरत्वादिकञ्च स्पष्टमुपवर्णितम् ॥ उपसंहृतञ्चाऽन्ते—

" यथाऽऽत्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।
विपाकात् त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन्" ॥ १८१ इति ।

अत्र मिताक्षरा, " प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह, मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथाऽऽत्मानं सृजति तथा युष्माकं कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणास्तस्यैवाऽविद्याविशिष्टस्य कीर्तिताः तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुब्जवामनादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गैरिन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः " इति । अत्रापि हि मूलव्याख्यानयोः स्पष्टं जीवेश्वरैक्यं प्रतीयते । तस्मादद्वैतं मुक्त्वा याज्ञवल्क्यस्मृतौ मतान्तरस्य कथमपि नावकाश इति सिद्धम् । एवमन्याश्च काश्चन स्मृतय उदाह्रियन्ते । विष्णुसंहितायां षण्णवतितमाध्याये—

" इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुःक्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञमेव मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भामिनि ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा " ॥

इत्युपदिश्य तत्रोपायं ध्यानयोगमुपक्रम्य " प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् । नित्यमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगंधातीतं सर्वज्ञमतिस्थूलं सर्वगमतिसूक्ष्मं सर्वतःपाणिपादं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतस्सर्वेन्द्रियशक्ति एवं ध्यायेत् । ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति । अथ निराकारे लक्ष्यबंधं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्ष्यः तत्तत्परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् " इति ध्यानयोगं निरूप्योपसंहरति—

"पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्वचिन्तकैः ॥
प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायीत पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥
तत्वात्मानमगम्यञ्च सर्वतत्वविवर्जितं ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" ॥ इति ।

अत्र हि शरीराभिमानिनः क्षेत्रज्ञस्य परमात्मभावमुपदिश्य तज्ज्ञानसाधनतया निराकारपुरुषध्यानं तदशक्तस्य साकारध्यानं पुनर्निर्गुणं शब्दस्पर्शादिरहितं परमात्मतत्त्वं चोपवर्ण्य भक्तिसाध्यसाक्षात्कारेण ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षः प्रतिपादित इति स्फुटमद्वैतम् ॥

एवं दक्षस्मृतिरपि सम्यगद्वैतनिरूपणदक्षा दरीदृश्यते । तत्र हि सप्तमाध्याये "तं योगं प्रब्रवीम्यहम्" इत्युपक्रम्य "नारण्यसेवनाद्योग"इत्यादिना योगस्यारण्यसेवनादिसाध्यत्वं प्रतिषिध्य,

"अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद्योगस्सिद्ध्यति नान्यथा ॥
आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
सर्वभूतसमत्वेन योगस्सिद्ध्यति नान्यथा ॥

यश्चात्मनिरतो नित्यं आत्मक्रीडस्तथैव च ।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥
रतश्चैव स्वयं तुष्टस्सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिद्धयति ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनम् ॥
य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥
वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥
सर्वभावविनिर्मुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतद्ध्यानं च योगं च शेषाः स्युर्ग्रन्थविस्तराः ॥
स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारीपुंसुखं यथा ।
अयोगी नैव जानाति जात्यंधो हि यथा घटम् " ॥

इति योगस्वरूपतदुपायतत्फलभूतब्रह्मभावादिवर्णनेनाऽद्वैतं प्रकटीकृत्यान्ते- चोपसंजहार—

" यस्मिन्देशे वसेद्योगी ध्यानयोगविचक्षणः ।
सोऽपि देशो भवेत्पूतः किं पुनस्तस्य बान्धवाः ॥
द्वैतं चैव तथाऽद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैवच ।
न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकम् ॥
नाहं नैवान्यसंबन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
ईदृशायामवस्थायामवाप्य परमं पदम् ॥
द्वैतपक्षं समास्थायाद्वैते तु व्यवस्थितः ।
अद्वैतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥
तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति ।
ततश्शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयंते ग्रन्थसंचयाः ॥ इति ।

एतेषु वचनेष्वद्वैतार्थस्य स्फुटतरं प्रतीयमानत्वात् न व्याख्यानापेक्षेति न त्र यत्यते ॥

तथा शंखसंहितायां सप्तमाध्याये—

"विदेहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
तथात्मानं तद्यतीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
तं तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनास्साधुवृत्तयः ॥
इदं तु परमं शुद्धं एतदक्षरमुत्तमम् ।
अशब्दमरसस्पर्शं अरूपं गन्धवर्जितम् ।
निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्" ॥

इत्यादिना शब्दादिरहितप्रत्यगभिन्नपरमात्मज्ञानमात्रेण मुक्तिः नान्यथेति प्रतिपादनेन शंखस्मृतिरप्यद्वैते सुखं विश्राम्यतीति निश्चीयते ॥

इत्याज्ञया जगदुपास्यगुरोः कृपालोः श्रीसुन्दरेशचटुलभ्रमरेण सारम् ।
अद्वैतमाक्षिकमिदं स्मृतिपुष्पलब्धं प्रीत्यार्प्यते सविनयं विबुधाग्रणीभ्यः ॥

(ऋ) 8 ॥ धर्मसूत्रेषु अद्वैतभावाः ॥

(महोमहोपाध्याय चिन्नस्वामिशास्त्रिणः)

'ஆத்மலாபத்தினும் உயர்ந்தது வேறு இல்லை' என்பது ஆபஸ்தம்ப ஸூத்ரம். ஆத்மா என்றும் அழியாதிருப்பதாகையால் லாபம் என்பது அஞ்ஞான நீக்கத்தையே குறிப்பதாம். வேடனுக வளர்ந்த ராஜகுமாரன் கதையை இந்த ஸூத்ரத்து உரையில் ஹரதத்தாசார்யர் விவரிக்கிறுர். இக்கதை ஸ்ரீ பகவத் பாதர்களால் ப்ருஹதாரண்யக உபநிஷத் பாஷ்யத்திலே எடுத்தாளப்பெற்றதாகையாலும் ஸூத்ரம் அத்வைதப் பொருளுடையது என்பது தெளிவு.

போதாயன ஸூத்ரத்திலுள்ள "ஓங்காரமே பிரும்மம்; பிரும்மமே இச்சோதி. இதுவே வேதமும் வேத்தியப்பொருளும்; இது தன்னையே (ஆத்மாவையே) நமஸ்கரிக்கின்றது. ஆத்மாவே

பிரும்மம்; ஆத்மாவே சோதி" என்னும் ஸூத்ரமும் சிராத்தத்திலே படிக்கப்படும் "அன்னம் பிரும்மம்; நானும் பிரும்மம்; உண்பவனும் பிரும்மம்" என்னும் மந்திரமும் அத்வைதத்தையே தெளிவாகப் பிரதிபாதிக்கின்றன.

"Nothing is known higher than *Ātma-lābha*" says a Sūtra of Āpastamba. As Ātman is eternal, *lābha* can only refer to the removal of the delusion that it is not attained. Haradattāchārya explains this by the illustration of the prince who was brought up by hunters and considered himself as a hunter, an illustration used by Sri Śankara Bhagavatpāda in the Bhāshya on Ch. II of the Bṛhadāraṇyaka.

"Om is Brahman, Brahman is this *Jyoti* (Effulgence); He who is this Jyoti warms (us); He is the Veda; He who warms (us) is the Vedya (the knowable); thus (by warming) does He gratify Himself and bows down before Himself (Ātman); Ātman is Brahman, Ātman is Jyoti" (Bodhāyana Sūtra). The familiar formula repeated at the Śrāddha "*Annam* (food) is Brahman; and I (who offer it) an Brahman; and the *Bhokta* (who eats it) is also Brahman" likewise clearly declares the Jīva-Brahman identity.

धर्मसूत्राण्यपि परामृश्यमानानि अद्वैताभिप्रायमेव स्फुटयन्ति—तथाहि आपस्तंबधर्मसूत्रम् "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति । अत्र आत्मा प्रत्यगात्मैव, तत्रात्मशब्दस्य रूढत्वात् । तस्य च नित्यप्राप्तस्य लाभः अप्राप्तिभ्रमनिवृत्तिरेव नान्यत् । ततश्च आदावेवाद्वैतसिद्धान्तः उपक्षिप्तः । हरदत्ताचार्याश्च इदं सूत्रं एवं विवृण्वन्ति—प्रकृतिमेलनात् तद्धर्मतामुपगतः आत्मा विनष्टस्वरूप इव भवति । यथा क्षीरे उदकं, यथावा अग्न्ययोगोलकयोरभिसंबद्धयोः अग्निधर्माः उष्णत्वभास्वरत्वादयः अयोगोलके, अयोगोलकधर्माश्च काठिन्यदैर्घ्यादयः अग्नौ अध्यस्यन्ते तद्वत् पुरुषधर्माश्चैतन्यादयः प्रकृतौ प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखादयः पुरुषेऽध्यस्यन्ते । यथा शबरादिभिः बाल्यात् प्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रः तज्जातीयमात्मानमवलोकयन् मात्रा स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव भवति तथा

प्रकृत्या वेश्ययेव स्वभावन्तरं नीतः आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीतिश्रुत्या स्वभावं नीयते ॥

तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः
तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।
संघाते महदादिभिः सह वसन् तद्वत्परः पूरुषः
स्वात्मानं सुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यश्शासिता दुष्कृतां
राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।
राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः
श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥ इत्यादि ॥

इमे च श्लोकाः अतिप्राचीनाः । भगवत्पदैरपि इमानेव श्लोकान् मनसि निधाय बृहदारण्यकद्वितीयाध्यायभाष्ये "अत्र च संप्रदायविदः आख्यायिकां संप्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्रः" इत्यादिकमुक्तम् ॥

पुनश्च, "तत्रात्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरामः" इत्यारभ्य,

"पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य अहन्यमानस्य विकल्मषस्य अचलं चलनिकेतं येऽनु तिष्ठन्ति तेऽमृताः" इति श्लोकेन आत्मनः निर्लेपत्वरूपं विकल्मषत्वं निर्विकारत्वरूपमचलत्वमभिधाय आत्मान्वेषणमेव कर्तव्यमित्युक्तम् ॥

"आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितं ।
अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।
महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम्" ॥

इत्यनेन देह एव निहितः स्वप्रकाशः आत्मा लब्धव्यः इत्युक्तम् ॥

अयमर्थः—आचार्यः शिष्यमाह—"सर्वत्र निहितं प्रभुं स्वतंत्रं गुहाशयं एतावन्तं कालं अहमात्मन् - मदीये देहे अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा

इन्द्रियादिषु तं तं विषयं प्रतीच्छामि प्रत्यैच्छं इदानीं तं लब्ध्वा न तथाविधोस्मि त्वमप्येतदेव हितं सेवस्व " इति ॥

पुनरपि, " सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।

अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महान् शुचिः ।
स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं सवै वैभाजनं पुरम् " ॥

इत्यत्र आत्मनः निर्गुणत्वं सा काष्ठा सा परागतिरिति श्रुतिप्रोक्तं परकाष्ठारूपत्वं चाभिहितम् ॥

अन्ते च, " तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।
दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत् स मोदेत विष्टपे" ॥

इत्यत्र आत्मज्ञानस्य फलं विष्टपे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदते सर्वदुःखवर्जितो भवति इति मोक्षफलमेवाभिहितम् ॥

पुनरपि, " आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन् कविः ।
आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत् स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति"॥

इत्यत्राऽपि अद्वैतदर्शनमेवानूदितम् ॥

एवं बोधायनोऽपि,

" ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष ज्योतिः
य एष तपति एष वेदो य एष तपति वेद्यमेवैतत् ।
य एष तपति एवमेवैष आत्मानं तर्पयति
आत्मने नमस्करोति आत्मा ब्रह्म आत्म ज्योतिः " ॥

इति सूत्रे स्पष्टमात्मनः ब्रह्मरूपतामाह ॥

अपिच श्राद्धप्रयोगे शिष्टैः अद्यावधि अनुष्ठीयमाने अनादिपरंपराप्राप्ते "अन्नं च ब्रह्म अहं च ब्रह्म भोक्ता च ब्रह्म" इति कर्तृभोक्त्रन्नानां ब्रह्मरूपत्वेनानुसन्धानकीर्तनमपि जीवब्रह्मैक्यं अन्नरूपप्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावं च सूचयति ॥

कुम्भघोणाद्वैतसभाजन्म-तत्सुवर्णमहोत्सवनिलयस्य श्रीमन्मठस्य पूर्वो भागः

(ऌ) 9. ॥ भगवद्गीतायां अद्वैतभावाः ॥

(मण्डलीक वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणः)

குருக்ஷேத்திரத்தில் பாண்டவ கௌரவ ஸைன்யங்கள் இரண்டும் யுத்த முஸ்தீப்புடன் கூடி யுத்தத்தைத் துவக்கும் தறுவாயில் அர்ஜுனனுக்கு, "யுத்தம்வேண்டாம், யுத்தத்தில் பந்துக்களை நாசம் செய்து உலகத்தை ஆளுவதைவிட பிச்சையெடுப்பது மேல்" என்று தோன்றி, தனக்கு ஸாரதியான ஸ்ரீ கிருஷ்ணபகவானிடம் சரணுகதியடைய, ஸ்ரீ கிருஷ்ணபகவான் உபதேசித்த கைக்கூறும் 700 சுலோகங்கள் பகவத்கீதை எனப்படும். வேதாந்தங்களில் "ஆத்மாணி சோகத்தை விலக்குகிறுன்." (சாந்தோ.) "ஐக்யத்தை யறிந்தவனுக்கு சோகமேது மோகமேது" (ஈசாவா.) என்று சொன்னவாறு "ஞானிகள் சோகப்படுவதில்லை" (2-11) என்று உபதேச ஆரம்பத்திலேயே ஸ்ரீபகவான் ஞானத்தால் மோக்ஷம் என்னும் அத்வைத தத்வத்தை விளக்கிஞர்.

"அஸத்துக்கு (தேஹாதிகளுக்கு) எப்பொழுதும் இருப்பு என்பதில்லை. ஸத்தான ஆத்மாவுக்கு எப்பொழுதும் இன்மை இல்லை" (2-14) என்றும், "ஸர்வ பூதங்களும் என்னிடமிருக்கின்றன. நான் அவைகளிடமில்லை. பூதங்கள் என்னிடமில்லை." (9-4) என்றும் "பிரபஞ்சம் என்னிடமே தோன்றினும் வாஸ்தவமாக என்னிடமில்லை. நானெருவனே ஸத்யம்" என்றும் கூறியிருக்கிறுர்.

"ஸர்வ சரீரங்களிலுமுள்ள க்ஷேத்ரக்ஞன் நானே" (13-2) என்று ஜீவேச்வராபேதத்தை உபதேசிக்கிறுர்.

இந்த மாயையானது ஈச்வரனிடத்தில் ஆச்ரயித்தது. அவனையே விஷயமாய்க்கொண்டது. என்னையடைந்தவர்கள் இந்த மாயையிலிருந்து விலகுகிறுர்கள்." (7-14) என்று மாயையின் ஸ்வரூபத்தை உபதேசித்து "அஞ்ஞானத்தால் ஞானம் மறைந்திருப்

பதால் ஜந்துக்கள் மோஹிக்கிறார்கள்." (5-15). "மோஹத்தால் ஸமஸ்த பிரபஞ்சமும் என்னைத் தெரிந்துகொள்ளவில்லை." என்று அஞ்ஞானமே ஸம்ஸாரத்துக்குக் காரணமென்று விளக்குகிறார்.

"அநேகர் ஞானத்தால் பரிசுத்தர்களாகி என்னுடைய ஸ்வரூபத்தை யடைந்திருக்கின்றனர்."(4-10) "என் பக்தர்கள் இதை யறிந்து என் ஸ்வரூபத்தையடைகிறார்கள்" (13-18). "அப்பொழுது பிரம்மமாகிறான்" (13-30) = இதுபோன்ற வாக்யங்கள் முக்தனுக்கு ஈச்வரபாவத்தை யுரைக்கின்றன.

The great importance of the Geetā is that it is the direct teaching of the Lord. What does it really teach? There are seemingly conflicting thoughts in it and the several Acharyas lay emphasis, some on the Jñana, others on the Bhakti and still others on the Karma aspect. As it is, many problems are presented by Arjuna before Sri Krishna who offers corresponding solutions; and the above question looks irrelevant, as irrelevant as the question whether in creating man God lays stress on the head or the limbs.

Man was treated as a unit. Geetā is similarly a unit serving the several needs of suffering humanity; it is an indivisible whole, setting forth monism, the only Truth, the Absolute, Brahman.

Lord Sri Krishna, in order to remove stupefaction of Arjuna, administers to him the Truth of the Jeevātma (Soul) and that it is no other than Brahman the Absolute. The two slokas :

नत्वेवाहं जातु नासं etc,, मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय etc.,

go to establish the indestructibility or the existence सत्ता of the Jeevatma and the unreality of the senses and of matter. The truth contained in the verse:

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

expels the misery caused by अध्यास (super - imposition). The author deals with this at length and concludes that by discriminating between Ātma and Anātma, the eternal and

the transient the above theory is frustrated. Then the transient nature of the universe and the eternal nature of the Soul are clearly set forth in the verses:

अविनाशि तु तद्विद्धि etc.

After administering these truths the Lord states etc. which establish the Advaita doctrine that Jeevātma the Soul is no other than the Absolute.

Then one of the fundamental doctrines of the Advaitic philosophy that, by the knowledge of the substance i.e., the Truth all the forms (विकार) of the substance are known is taught in the verses,

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं etc.

in the VIIth chapter of the Geetā. Several other stanzas are quoted that the substance of the world is the all pervading whole soul सर्वांसत्वे Then in the 13th chapter the verse इदं शरीरं कौन्तेय etc. is taken up and examined. The discrimination between the seer up and the seen दृग्दृश्यविवेक is clearly expounded. It is observed that the singular क्षेत्रज्ञ shows that the seer is only one, though the phenomenon उपाधि is many; and the portion मां विद्धि establishes beyond doubt the identification of the seen with the Absolute Brahman. The author dwells at length about the nature of Knowledge and Ignorance and the relation of Ignorance to Brahman and states that Knowledge removes Ignorance and that by such knowledge ज्ञानं one realises himself (आत्मसाक्षात्कार) and becomes a jeevanmukta, and quotes several verses in support thereof. Finally the author establishes that Geetā expounds the two chief characteristics of Advaita philosophy i.e., (1) knowledge gives moksha and the moksha is no other ब्रह्मावाप्तिः becoming one with Brahma, and quotes the following verses

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः etc.

मायाध्यासाश्रयेण प्रविततमखिलं यन्मया तेन मत्स्था-
न्येतान्येतेषु नाहं यदपि हि रजतं भाति शुक्तौ न रूप्ये ।
शुक्त्यंशस्तेन भूतान्यपि मयि न वसन्तीति विश्वग्विनेता
प्राहास्माद्दृश्यजातं सकलमपि मृषैवेन्द्रजालोपमेयम् ॥

(शतश्लोकी ८२)

निश्चप्रचमिदं विपश्चिदपश्चिमानां यत् "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इत्यारभ्य "यत्र योगेश्वरः कृष्णः" इत्येतदन्तश्लोकजातं साक्षाद्भगवदुक्तार्थप्रतिपादकं गीताशास्त्रमारचितवान्भगवान्बादरायणो वेदव्यासमहर्षिरिति । दृश्यन्ते च भूयांसि व्याख्यानानि गीताशास्त्रस्य, श्रीमदद्वैतमतश्रीमद्विशिष्टाद्वैतमतश्रीमद्द्वैतमतानुयायिभिराचार्यैः कृतानि स्वस्वपक्षोपोद्बलकानि परपक्षप्रतिक्षेपकाणि च । क्रियते च मयेदानीमद्वैते मते परमं तात्पर्यं भगवद्गीतानामिति विचार्य निरूपयितुमयमारम्भः ।

लोके हि सर्वे जनाः देहादेरसतः सद्रूपस्यात्मनश्चान्योन्याध्यासेन स्वकीयदेहादिषु स्वकीयदेहादिभ्यः पृथग्भूतेषु दारपुत्रपश्वादिषु च अहंममाभिमानेन तदीयानि स्थूलत्वकृशत्वसुखदुःखानि स्वात्मन्यध्यारोपयन्तः स्थूलोऽहं कृशोऽहं सुख्यहं दुःख्यहमिति बहुधा क्लिश्यन्तः महत्यस्मिन् संसारसागरे जननमरणाद्यावर्तेषु निमज्य चोन्मज्य विषयग्राहग्रस्ताः बह्वीरनर्थपरम्पराः प्राप्नुवन्तीति प्रत्यक्षत एव सर्वैरनुभूयते । तदुक्तं भगवद्भाष्यकारैरध्यासभाष्ये "तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलस्सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति । तथा देहधर्मान् स्थूलोहं कृशोऽहं गौरोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्मूकः काणः क्लीबो बधिरोन्धोऽहमिति, तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्" इत्यारभ्य "एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकस्सर्वलोकप्रत्यक्षः" इत्यन्तेन ग्रन्थेन । एतादृशीरनर्थपरम्परास्सन्निवर्तयितुमेव वेदान्तेषु याज्ञवल्क्यमैत्रेयीनारदसनत्कुमारादिसंवादमुखेन आत्मतत्वं असद्भयो देहादिभ्यः पृथक्कृत्य "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "तरति शोकमात्मवि"दित्यादिना बहुधा

निरूपितम् । एवमर्जुनोपि सदसतोरात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य स्वदेहगुरुपितृभ्रातृपुत्रादिष्वहंममाभिमानेन मोमुह्यमानस्संयुगे कथं तानहं हनिष्यामि, हत्वा च कथन्नु जीविष्यामीत्येवं हननक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वबुद्ध्या शोकमहाम्बुधिनिमग्नो बभूव । तमेवं शोकमहाम्बुधिनिमग्नमर्जुनमुद्दिधीर्षुरात्मज्ञानादन्यत्रोद्धरणमपश्यन्भगवान् श्रीकृष्णोऽप्यसतो देहादेः पृथक्कृत्यात्मतत्त्वं निरूपयितुमेव "अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्" इत्यादिनाऽत्मतत्त्वमर्जुनायोपदिदेश । अतः आत्मतत्त्वनिरूपणप्रक्रमेणैव गीताशास्त्रं प्रवृत्तम् ॥

तत्र प्रारम्भे "न त्वेवाहं जातु नासम्" (२,१२–१३) इत्यादिश्लोकद्वयेनात्मनः त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वं "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" इत्यादिना अनात्मनः आगमापायित्वरूपमसत्त्वं चाभिधायैवं अत्यन्तविविक्तयोस्सदसतोरात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासेनान्योन्यधर्माध्यासेन च मोमुह्यमाने लोके तन्मोहनिवृत्त्यर्थं तयोर्विवेकायाह भगवान् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः" इति । अत्र ह्यसत इति पदेन सत्पदगृहीतत्रिकालाबाध्यस्वरूपविलक्षणमेव जगद् गृह्यते । न तु निस्स्वरूपम् । निस्स्वरूपस्य भावाप्रसक्त्या "नासतो विद्यते भावः" इति निषेधायोगात् । जगतस्तु सत्त्वेन प्रतीयमानत्वेन भावप्रसक्त्या तन्निषेधो युज्यते । तथा च नासतो विद्यते भावः इति निषेधसामर्थ्येन सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपासद्विलक्षणत्वस्य असत इति पदेन सद्विलक्षणत्वस्य च अनात्मनि लब्धत्वेन सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमनात्मनोऽभिप्रेतमस्मिन् श्लोक इति गम्यते । किञ्चात्र सद्रूप आत्मन्यभावस्य (असत्त्वस्य) तद्विलक्षणे जगति भावस्य (सत्त्वस्य) निषेधेन तयोस्स्वाभाविकत्वे अप्रतीयमानत्वे वा निषेधायोगादात्मगतभावस्य जगति जगद्गताभावस्यात्मनि कल्पितत्वं वाच्यम् । धर्माणां कल्पितत्वे च धर्मितादात्म्याध्यासपूर्वको हि धर्माध्यास इति धर्मिणोरपि सदसतोरात्मानात्मनोरध्यासः आवश्यकः । तथा च सद्रूप आत्मन्यसतोऽनात्मनः अध्यस्तत्वमवगम्यते । एतत्सर्वमालोच्यैव भगवता भाष्यकारेणाप्येतच्छ्लोकभाष्यान्तिमभागे सारत्वेन "विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासते इति मनसि निश्चित्य शीतोष्णादींस्तिति-

क्षस्वेत्यभिप्रायः" इत्युक्तम् । एतादृशाध्यासो निवारितो भगवता सदसदा-त्मानात्मनोः पृथक्करणेन "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" । इति । तदेवं पृथक्कृत्य सदसद्रूपात्मानात्मानौ तदुत्तरग्रन्थेन "एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु" (२,३९) इत्येतदर्वाचीनेन तयोस्तत्त्वमभिहितम् । तत्र हि "अविनाशि तु तद्विद्धि" "य एवं वेत्ति हन्तारम्" (२,१९) इत्यारभ्य "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयं" (२,२५) इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन अनात्मतद्धर्मसर्वविक्रियारहितं आत्मनस्तत्त्वमभिधाय "अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना" ॥ (२,२८) इति श्लोके अव्यक्तादीनि अव्यक्तनिधनानीति पदद्वयेन देहादिसंघातरूपभूतजातस्य त्रिकालाबाध्यविलक्षणत्वरूपसद्विलक्षणत्वं व्यक्तमध्यानीति पदेन दृश्यमानत्वरूपा-सद्विलक्षणत्वञ्चाभिधाय पूर्वोक्तं सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वं स्पष्टीकृतम् । एवं तयोस्तत्त्वमुक्त्वा "एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु" । (२,३९) इत्यादिना ज्ञानयोग उपसंहृतः । अत्र ह्यशोच्यानन्वशोचस्त्वं इत्यारभ्यैतदन्ते ग्रन्थे जीवात्मतत्त्वनिरूपणेनोपक्रमणं जीवस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गम् । अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तरीत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनेन च भगवद्गीतानामद्वैते तात्पर्यमित्यवगम्यते । एवं यथा वेदान्तेष्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्समर्थनाय ब्रह्मणस्सकाशात्सर्वस्य प्रपञ्चस्य सृष्टिमभिधाय प्रकृतिविकारन्यायेन ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं भवेदिति तां समर्थयित्वा ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्याप्यभिहितम्, एवमेव सप्तमेऽध्यायेऽपि "ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते" ॥ (७,२) इति श्लोकेन ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञातव्यं नावशिष्यते । किंतु सर्वमेव ज्ञातं भवेदिति एकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय प्रकृतिद्वयवर्णनपूर्वकं "एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्व-मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥ (७,६-७) इत्यादिभिः श्लोकैस्स्वस्य सकल-जगत्कारणत्वप्रतिपादनेन पूर्वोक्तां प्रतिज्ञामुपपाद्य "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञान-वान्मां प्रपद्यते । वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति श्लोकेन

सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मात्मकत्वकथनपूर्वकं तद्ज्ञानी स्तूयते । यस्मात्कारणादनेकजन्मार्जितपुण्यराशेः पुरुषस्यैव पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वेन, वस्तुतः कारणव्यतिरेकेण कार्याभावात् "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण वासुदेवस्सर्वमिति साक्षात्काररूपं ज्ञानमुदेति, तस्मात्तादृशज्ञानवान्पुरुषः लोके दुर्लभ इति । अस्मिन्नध्याये आदौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा कृता । सा तु सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वेन जीवस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतमतेऽत्यन्तानुकूला स्यात् । आकाशस्याजन्यत्वे तादृशप्रतिज्ञाहान्यापत्तिदोषेणाकाशस्य जन्यत्वं प्रसाधयता भगवता सूत्रकारेण द्वितीयनित्यसद्भावे तादृशप्रतिज्ञाहानिरभ्युपगतेति नित्यजीवेश्वरभेदवादिनां तादृशप्रतिज्ञाहानिरेवेत्यभिप्रायः । एतादृशप्रतिज्ञाकरणेन सर्वस्यापि कार्यस्य कारणब्रह्मात्मकत्वकथनेन "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति ज्ञानिनो भगवत्स्वरूपत्व-कथनेन च भगवद्गीतानामद्वैते तात्पर्यमित्यवगम्यते ॥

अपि च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परस्पराध्यासेन परस्परधर्माध्यासेन च क्लिश्यमाने लोके तयोर्विभागप्रदर्शनपूर्वकं क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरे त्रयोदशाध्याये "इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः"॥ इति श्लोके इदमिति पदेन शरीरमिति पदेन च क्षेत्रस्य दृश्यत्वं नश्वरत्वं चाभि-धाय तादृशक्षेत्रादेरेतद्यो वेत्तीति वाक्येन तद्द्रष्टृत्वेन क्षेत्रज्ञं पृथक्कृत्य "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तद्ज्ञानं मतं मम" इति समनन्तरश्लोके पूर्वश्लोकोक्तरीत्या दृश्यद्रष्टृभावेन पृथक्कृतस्य क्षेत्रज्ञमित्येक-वचनेन उपाधिभूतानां क्षेत्राणां बहुत्वेपि एकस्य क्षेत्रज्ञस्य, 'मां विद्धीति' ब्रह्मभावं प्रतिपाद्य, तत्ज्ञानं मतं ममेति सङ्ग्रहेण त्रयोदशाध्यायार्थो निरूपितः । तदनन्तरं "तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे श्रृणु" ॥ इति श्लोकेनैतदध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं क्षेत्रस्वरूपक्षेत्रधर्म-विकारादिकं क्षेत्रज्ञस्य स्वाभाविकं स्वरूपमौपाधिकं प्रभावञ्च संक्षेपेण वदिष्यामीति प्रतिज्ञा कृता । कृत्वा च प्रतिज्ञां "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म नसत्तन्नासदुच्यते" ॥ इति श्लोकेन स्वाभाविकं स्वरूपं "सर्वतः

पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" ॥ इति श्लोकेनौपाधिकं प्रभावञ्चाभिधाय, "सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च" ॥ इत्यादिभिः श्लोकैः तदन्तर्गतेनैकेन पदेनौपाधिकं स्वरूपं अपरेण पदेन स्वाभाविकं स्वरूपञ्चाभिहितम् । अभिधायचैवं "अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च"॥ इत्यत्र 'क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि' इति श्लोकोक्तक्रमेण अविभक्तं च भूतेषु इति क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतः एकत्वं, विभक्तमिव च स्थितमिति उपाधिभेदेन भेदञ्चाभिधाय "भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च" इति उत्तरवाक्येन तत्पदार्थब्रह्मभावः प्रतिपादितः । प्रतिपाद्य च ब्रह्मभावं "इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते" ॥ इति श्लोकेनैतद्विज्ञानादेव मद्भावप्राप्तिरूपमोक्षो लभ्यत इति प्रतिपादितम् । तदेतत्प्रकरणपर्यालोचने क्षेत्रज्ञस्य वस्तुत एकत्वकथनेन औपाधिकभेदकथनेन ब्रह्मत्वकथनेन विज्ञानान्मोक्षकथनेन ब्रह्मभावाप्तिरूपमोक्षकथनेन च भगवद्गीतानां अद्वैते तात्पर्यमवसीयते ॥

एवमेकास्मिन्ब्रह्मणि "अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" । इति अज्ञानोपाधिवशेन सर्वेषां जीवानां पृथग्भाव इति, "यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ" ॥ इति अज्ञानसम्बन्धादेव स्थावरजङ्गमात्मकनिखिलप्रपञ्चपृथग्भावोऽपि इति चाभिप्रायैतस्यार्थस्य सङ्ग्राहकः एतदध्यायसारभूतः कश्चन श्लोकः प्रतिपादितः । तत्पर्यालोचनेऽपि भगवद्गीतानामद्वैते तात्पर्यं प्रतीयते । "यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा" ॥ (१३,३०) इति । अत्र हि एकस्थमितिपदेनैकास्मिन्ब्रह्मणि अज्ञानवशेन कल्पितत्वेन स्थितमित्यभिधीयते । तदेकस्थत्वं गीतानुसारेण निरूपयिष्यामि । अस्ति ह्येकं "त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्" "अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" इति श्लोकोक्तं निर्गुणं कार्यकारणातीतं अवाङ्मनसगोचरं ब्रह्म । अस्ति चानादिरनिर्वाच्याऽज्ञानशब्दिता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका च काचन मायाशक्तिः । साच पूर्वोक्तं ब्रह्म आश्रयति । आवृणोति च ब्रह्मैव । तदुक्तं भगवता—"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" । इति । अत्र हि दैवीतिपदेन स्वयंप्रकाश-

चित्सम्बन्धोऽभिहितः । ममेत्यत्र षष्ठ्यापि सम्बन्ध एवाभिहितः । तदेतत्सम्बन्धद्वयमध्ये एकस्तु आश्रयाश्रयिभावः, अपरस्तु विषयविषयिभाव इति लभ्यते । एषेत्यनेनैतादृशमायायाः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वमप्यावेद्यते । अनादित्वमप्यस्याः "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" । इत्यत्र प्रकटीकृतं भगवता । अनादित्वेन कुतस्त्वज्ञानमिति कारणप्रश्नो निराकृतः । नचेयमाशङ्का कार्या कथं स्वप्रकाशे चिद्रूपे ब्रह्मणि अज्ञानरूपमायाश्रयत्वं तदावृतत्वं चेति । अज्ञानं तावदस्तीत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अहमज्ञ इति प्रत्यक्षप्रतीतेः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्", "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं", "दैवीह्येषा गुणमयी मम माया" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यश्च ॥

अपि च "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इति श्रुतिप्रतिपादितात्मसाक्षात्कारान्यथानुपपत्त्यापि ज्ञाननाश्यमज्ञानमवश्यमभ्युपेयम् । यदि न स्याद्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं वैफल्यमेव स्यात् ज्ञानस्य । नहि तेजोनिवर्त्यस्य तमसोऽभावे तेजसस्साफल्यमुन्नीयते । निर्दिष्टं हि भगवद्गीतासु ज्ञाननिवर्त्यत्वेनैवाज्ञानं "ज्ञानेन हि तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः"। इति । अत एव चानिर्वाच्यत्वं तस्य । अस्तित्वे चाज्ञानस्य ब्रह्मण एवाज्ञानाश्रयत्वं युज्यते । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानाधीनत्वेन अज्ञानाश्रयकत्वेन च अज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेः । आवृतत्वमपि ब्रह्मण एव । तथा हि, घटपटादिरूपजडवर्गस्य प्रकाशो न स्वतः जडत्वात् । तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादिगोलकद्वारा विषयदेशं प्राप्य घटपटाद्याकारेण परिणमते । स एव परिणामो घटादिवृत्तिरित्युच्यते । तद्वृत्त्यापि न प्रकाशो भवितुमर्हति । वृत्तेरपि जडत्वात् । अपि तु तद्वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येनैव घटादि भासते । यथा काचपात्रविशेषाभिव्यक्तविद्युच्छक्त्या घटादीनां प्रतिभासस्तद्वत् । तथा च जडवर्गस्य कुतो न प्रतिभास इति प्रश्ने तस्य चक्षुरादिकरणकलापाव्यवधानादिबहुकारणसामग्रीसाध्यत्वेन सामग्रीविरहादेव न प्रतिभासः इति वक्तुं शक्यत इति न जडे आवरणकृत्यम् । अपि च जडकारणत्वेन जडोत्पत्तेः पूर्वमेव स्थितस्याज्ञानस्य न जडावारकत्वम् । ब्रह्मणस्तु कुतो वा न प्रतिभासः इति प्रश्ने स्वप्रकाशत्वेन सामग्रीविरहादितिवा, व्यापकत्वेन व्यवधानादिति वा, वक्तुमशक्यतया आवृतत्वादेवेति वक्तव्यं भवति । उक्तं चैवमेव

गीतासु भगवता श्रीकृष्णेन "नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति । अत आयातं ब्रह्मण एवावृतत्वमपीति । एतदेवोक्तं संक्षेपशारीरके, "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः" । इति । स्वप्रकाशचैतन्यविरोधात् ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वाद्यनुपपत्तिरित्यपि न शङ्कनीयम् । स्वरूपचैतन्यस्याविरोधात्, प्रत्युताज्ञानभासकत्वाच्च स्वरूपचैतन्यस्य । तदुक्तं भगवता "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" इति । अत्र हि मयि भासकत्वेन स्थिते सति मद्भास्या प्रकृतिः मयि चराचरमुत्पादयतीत्यर्थकथनेन भगवतस्स्वरूपचैतन्यभास्यत्वमुक्तमज्ञानस्य । अतो न विरोधशङ्का । तर्हि अज्ञानस्य कथं नाशः इति चेत्, वृत्त्युपारूढचैतन्येनेतिब्रूमः । तदप्युक्तं भगवता "नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" । इति । तत्र हि यथा काचपात्रविशेषाभिव्यक्तमेव विद्युच्छक्तिस्वरूपं दीपशब्दितं तमोनाशकं, न स्वतः, यथा वा तृणादिभासक एव सूर्यकिरणः सूर्यकान्तमण्युपारूढस्तृणादिदाहकः तद्वत्प्रकृतेऽपि आत्मभावरूपमनोवृत्त्युपारूढमेव चैतन्यं ज्ञानदीपशब्दितमज्ञाननाशकं, न स्वरूपतः । तथा च यस्य तु स्वरूपचैतन्यस्याश्रयत्वमभिप्रेयते न तस्य विरोधित्वं, यस्य तु वृत्त्युपारूढचैतन्यस्य विरोधित्वं न तस्याश्रयत्वमित्यदोषः ॥

न च ज्ञानाभाव एवाज्ञानमस्त्विति वाच्यम् । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं' इति पूर्वोदाहृतभगवद्वचनप्रतिपादितावारकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तस्य भावरूपत्वात् । अहमज्ञ इति प्रत्यक्षकाले प्रतीयमानस्य ब्रह्मावारकत्वेन जगदुपादानत्वेन च श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य ज्ञानाभावरूपत्वायोगात् । एवं ब्रह्माश्रितायां ब्रह्मावारिकायामविद्यायां प्रलयकाले सकलजीवभोगप्रदकर्मोपरमे च पञ्च महाभूतानि स्वस्वपुण्यपापसंस्कारोपेतान्यन्तःकरणानि च संस्काररूपेण लीनानि भवेयुः । अतस्तदानीमपि अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपस्य तत्प्रतिबिंबचैतन्यरूपस्य वा जीवस्यापि तत्र सत्त्वमस्त्येव । पुनश्च जीवभोगप्रदकर्मोद्बोधने च तादृशमायारूपशक्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपपरमेश्वरः सर्वज्ञः स्वप्रकृत्यन्तर्गतान्तःकरणस्थितपुण्यपापसंस्कारान्ज्ञात्वा तदनुसारेण प्राणिभोगार्थं मायापरिणामरूपकल्पनात्मिकां

सृष्टिमकरोदित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । एतमेवार्थमाह द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां भगवान् गीतासु—

"सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् " ॥ इति ।

एवं भूतपृथग्भावस्सर्गोपि ब्रह्मण्यज्ञानकल्पित इत्यवगम्यते ॥

अपि च भगवद्गीतासु विरुद्धार्थत्वेन सम्भाव्यमाना बहवश्श्लोका दृश्यन्ते । तथा हि—"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । नच मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् " ॥ इति ।

न ह्येतेषां काञ्चन व्यवस्थामनभ्युपगम्याविरुद्धार्थत्वेन प्रतिपादनमुपपद्यत इति व्यवहारदशायामज्ञानेन सर्वविभागं परमार्थदशायां सर्वविभागवर्जितमात्मतत्त्वं चाभ्युपेत्य व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिभेदेन व्यवस्था कल्पनीया । तादृशव्यवस्थाकरणेन "न च मत्स्थानि भूतानि" इति वाक्येन स्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि "मत्स्थानि सर्वभूतानि" इति वाक्येन सत्त्वेन प्रतीयमानत्वकथनेन स्वात्यन्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वलाभेन च सर्वोपि भूतपृथग्भाव एकस्मिन्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन स्थित इति एतादृशग्रन्थपर्यालोचनादवगम्यते । एतादृशमेव कल्पितत्वेनात्मनि स्थितं भूतपृथग्भावमनुसृत्योक्तं भगवता "यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति " इति । अस्यार्थस्तु—यस्मिन्काले भूतानां प्राणिनां च पृथग्भावमेकस्मिन्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन स्थितं "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं" "वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशमनु ब्रह्मणि कल्पितः भूतपृथग्भावः अधिष्ठानभूत-

ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्ति ब्रह्मण्येवाज्ञानवशात्कल्पित इति साक्षात्करोति, तस्मिन्नेव काले उपाधिभूताज्ञानतत्कार्यनाशेन ब्रह्म भवति। जीवन्नेव मुक्तो भवति। मुक्तैय न कालान्तरमपेक्षते इति भावः। एतदेवोक्तं भगवताऽपि—"अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्" इति। साक्षात्कृतात्मतत्त्वानां जीवतां मृतानां च मोक्षो वर्तत इत्यर्थः। अत्र हि ब्रह्म सम्पद्यते इति जीवस्य ब्रह्मभावकथनेन, तदा ब्रह्म संपद्यत इति जीवन्मुक्तिकथनेन, यः अनुपश्यति सः ब्रह्म सम्पद्यते इति साक्षात्कारान्मुक्तिकथनेन, यः भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति सः ब्रह्म सम्पद्यत इति भूतपृथग्भावस्य पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थत्वदर्शनकथनेन च गीताशास्त्रस्याद्वैते तात्पर्यमवसीयते। किं च गीताशास्त्रे मोक्षसाधनविचारेऽपि अद्वैते तात्पर्यमवसीयते। तथा हि "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये"। इत्यत्र कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं अभिधाय "भक्त्या मामभिजानाति" "मद्भक्त एतद्विज्ञाय" इत्यादिभिः श्लोकैः भक्तेरपि ज्ञानसाधनत्वं प्रतिपाद्य "बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः। गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥ अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"। इत्यादि बहुस्थलेषु ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं प्रतिपाद्य "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते। तत्स्वयं योगसंसिद्धः" इत्यत्र ज्ञानस्यैव श्रेष्ठत्वं भक्तिकर्मयोगसाध्यत्वं चाभिहितम्। यद्यपि तत्र तत्र भक्तियोगकर्मयोगभगवत्प्रसादादीनां मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि गीतासूपलभ्यते, तथापि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यानुसारेणैतेषां ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यानुसारेण च ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं भक्त्यादीनामित्यत्रैव तेषां तात्पर्यम्। तथा च ज्ञानान्मोक्ष इति भगवद्गीतानामद्वैते तात्पर्यम्॥

किञ्च मोक्षप्रतिपादनावसरे "मद्भावायोपपद्यते" "ब्रह्म सम्पद्यते तदा" "मद्भावं सोऽधिगच्छति" "सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते" इत्यादिस्थलेषु ब्रह्मभावस्य मोक्षत्वकथनेन च भगवद्गीतानामद्वैते तात्पर्यम्॥

एवञ्च जीवस्य ब्रह्मत्वसूचकजीवतत्त्वनिरूपणोपक्रमणरूपलिङ्गेन द्वैत-प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणस्वरूपमिथ्यात्वस्य स्वात्यन्ताभावाधिकरणे एव प्रतीयमानत्व-रूपमिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वस्य च कथनेन, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञापूर्वकं सर्वप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मणस्सकाशात्सृष्टिमभिधाय ब्रह्मात्मकत्वकथनेन, जीवस्य ब्रह्मत्वकथनेन, वस्तुतः आत्मन एकत्वकथनेन, जीवविभागस्यौपाधिकत्व-कथनेन, ज्ञानान्मोक्ष इति कथनेन, ब्रह्मभावस्य मोक्षत्वकथनेन, जीवन्मुक्तिकथनेन च भगवद्गीतानां अद्वैतमते तात्पर्यमिति तु सारम् ॥

(ऌ) 10. ॥ भगवद्गीतायां अद्वैतभावाः ॥

श्रीकाशी श्रीकरपात्रस्वामिजी महराज्

ईश्वरो वस्तु तत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीक्लृपत् ॥

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मनोऽनन्तत्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।
असत्यवादित्वमपीशितुः स्यात् नैतत्त्रयं साधुहितं महात्मनाम् ॥

(विवेकचूडमणिः २३५, २३४)

उपक्रमोपसंहारादिभिः षड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्भगवद्गीताया परमं तात्पर्यं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये प्रत्यक्चैतन्याभिन्ने परब्रह्मण्येव । अत एव गीताध्याने "अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीम्" इत्यत्र "अद्वैतामृतवर्षिणीम्" इत्युक्तम् ॥

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं" इत्युपक्रमे शोकस्यानौचित्यमुक्त्वा उपसंहारे "मा शुचः" इति शोकनिषेधः उक्तः । मध्ये च "तत्र का परिदेवना," "नैवं शोचितुमर्हसि" इति शोकनिवृत्तिरेवाभ्यस्ता । तत्रैवोपपत्तिश्च दर्शिता । शोकनिवृत्तिश्च एकत्वज्ञानादेव मुख्या । "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति श्रुतेः ॥

"तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि" इति स्पष्टं ज्ञानादेव शोकनिवृत्तिर्गीतायामपि स्मर्यते ॥

ततः शोकमोहोपलक्षितसंसारनिवृत्तिपरं गीताशास्त्रं ज्ञानशास्त्रमित्यपि व्यक्तमेव "इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥" इत्यत्रापि विमर्शनीयत्वेनोपस्थापितस्याशेषगीताशास्त्रस्य ज्ञानमिति ज्ञानशास्त्रत्वमेवोक्तम् । ज्ञायते पुरुषार्थसन्बन्धि अशेषं वस्तु अनेनेति ज्ञानम् । अतो ज्ञानशास्त्रमित्येतत् ॥

"भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ।" इत्यत्रापि भूतानां तत्प्रकृतेश्च मोक्षं—बाधमधिष्ठानात्मके ब्रह्मणि ये विदुस्ते परं यान्ति । इति प्रतिपाद्यस्य निष्प्रपञ्चत्वेनाद्वितीयत्वमुक्तम् ॥

केचित्तु "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः", "शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" इत्युपक्रमं "शरणं व्रज" इत्युपसंहारञ्चोपेत्य शरणागतावेव तात्पर्यमुपगच्छन्ति ॥

शरणागतौ तात्पर्यस्वीकारेऽपि त्वां प्रपन्नमित्यस्योपक्रमत्वं नाभ्युपगन्तुं युक्तम् । भगवदुपदेशभूतगीतायाः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यत एवोपक्रमदर्शनात् । अत एव "धर्मक्षेत्रे" इत्यतः "धृतराष्ट्र उवाच" इत्यतो वा उपक्रम इत्ययुक्तम् । सर्वस्यैव भगवदुपदेशभूमिकात्वेन तदनुपपत्तेः । "प्रज्ञावादांश्च भाषसे" इत्यत्र प्रज्ञावादस्य परिहासात् प्रज्ञामान्द्यादेव शोकः, प्रज्ञायां सत्यां कुतस्त्यः शोक इत्युक्तम् । साधारण्यां द्वैतप्रज्ञायां सत्यां अर्जुनस्य शोकदर्शनात् अद्वैतज्ञानवतो भगवतः शोकाभावदर्शनाच्च "नानुशोचन्ति पण्डिताः" इति भगवता कण्ठोक्तेश्च अद्वैतदर्शनात् शोकोपलक्षितप्रपञ्चनिवृत्तिरुपक्रमे प्रोक्ता । उपसंहारे च "मामेकं शरणं व्रज" "मा शुचः" इति, अनेनाद्वैतब्रह्मशरणावगतौ शोकानिवृत्तिमुपादिश्य शरणागतेरेव शोकनिवृत्तिहेतुत्वमुक्तं । न चात्र व्रजेति गमनमेव प्रोक्तं न ज्ञानमिति वाच्यं । गत्यर्थकव्रजेर्ज्ञानार्थकत्वे बाधकाभावात् । न च गमनार्थस्वीकारेऽपि बाधका-

भावस्तुल्य इति वाच्यम् । नभोवद्व्यापकस्य गन्तव्यत्वासंभवात् । परिच्छिन्नग्रामादीनामेव व्यापारसाध्यप्राप्तव्यत्वदर्शनाच्च ॥

ननु भेदमूलैव शरणागतिर्भेदज्ञानमपेक्षते इति कुतोऽद्वैतावगतिः शरणपदवाच्येति चेन्न । 'तस्यैवाहं' 'ममैवासौ' 'सोहमेवेति शरणागतित्रैविध्योपपत्त्या तददोषात् । अपि च शरणं गृहरक्षित्रोरिति कोशबलादाश्रयो रक्षिता च शरणपदवचनार्हः । तथा चायमर्थस्सम्पद्यते । एकमद्वितीयं सर्वविधभेदवर्जितं मां अस्मत्प्रत्ययगोचरं प्रत्यक्चैतन्याभिन्नं परमात्मानं शरणं गृहमाश्रयं रक्षितारं वा व्रज अवगच्छ, निश्चिन्विति । यथा घटादीनां पृथ्वी, यथा तरङ्गबुद्बुदादीनां वारि, घटाकाशादीनां महाकाशः आश्रयः, तथैव भगवदंशस्य जीवस्य भगवानेवाश्रयः इति भगवदाश्रयत्वनिश्चय एव शरणागतिः ॥

उपादानोपादेययोर्घटाकाशमहाकाशयोः यथा वस्तुभेदो नास्ति तथैव जीवात्मपरमात्मनोरपि भेदो नास्ति । अत एव "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि" इति क्षेत्रज्ञस्य परमात्मत्वं उक्तम् । ततश्च जीवात्मपरमात्माभेदावगतिरेव शरणागतिः । सा च द्वैतानर्थनिवर्तकत्वेन शोकनिवृत्तौ परमोपयोगिनी । अत एव शरणागत्या शोकनिवृत्तिरुपसंहारे कथिता सर्वभवनिवर्तकत्वेन विदितप्रत्यक्चैतन्याभिन्नभगवत एव रक्षकत्वमपि युक्तम् । "स एनमविदितो न भुनक्ति" इति श्रुत्या विदितपरमात्मन एव रक्षकत्वं स्पष्टम् । "द्वितीयाद्वै भयं भवति", 'उदरमन्तरं कुरुते", "अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिश्रुतिभिर्भिन्नदर्शिनां भयश्रवणात् अभेदभावेन दृष्टस्य भगवत एव रक्षकत्वमिति रक्षितृत्वेन गृहत्वेन वा भगवच्छरणागतिरभेदावगतिरेव । न च मामिति पदस्य सगुण एव साकारश्श्रीकृष्ण एव अर्थ इति वाच्यं । "मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना" इत्यत्राव्यक्तमूर्तिविशेषणात् "ते प्राप्नुवन्ति मामेव" इत्यव्यक्तोपासकप्राप्यत्वेन भगवतोऽव्यक्तत्वोपपत्तेः । न चाऽव्यक्तोपासकानां व्यक्तप्राप्तिर्युक्ता । "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं" इति विरोधात् । "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति विरोधाच्च । न चाव्यक्तोपासनं न प्रकृतम् । "येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते" इति प्रकृतत्वात् ।

तस्माद्यथायथं सगुणो निर्गुणश्च भगवान् मामहमित्यादिपदानामर्थः । अद्वैतेऽभ्यसोऽपूर्वता फलमुपपत्तिश्च दृश्यते । देहाद्युपाधिमनुसृत्य "नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः" इत्यादिना द्वैतोक्तिरनुवाद एव । "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि" ।" अचलः स्थाणु"रित्यादिना च तत्त्वैकत्वमेव तत्र तत्र प्रतिपादितम् । "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्यनेन सतः परमात्मनः असत्वं असतोऽनात्मनः सत्वं च प्रतिषिद्धम् । अनात्मनोऽसत्वे परमात्मन एव सत्वे च निश्चितेऽद्वैतमेव तत्वमिति निश्चीयते । न चात्र सदसत्पदाभ्यामात्मानात्मनोरेव ग्रहणे मानाभाव इति वाच्यम् । परस्तात्तद्विवरणदर्शनात् । तथा हि—किं तदसत् यस्य सत्वं प्रतिषिध्यते इत्यकांक्षायामुक्तम् "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति । अत्र देहपदेन समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणात्मकास्सर्वे देहा विवक्षिताः । "महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवच । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्चेंद्रियगोचराः ॥ एतत् क्षेत्रं समासेन" इति सर्वस्यैव जगतो देहापरनाम्नि क्षेत्रे अन्तर्गतत्वप्रतिपादनात् । तथा च सर्वे देहा अन्तवन्त इति प्रतिपादनेनानात्मनोऽसत्वं स्पष्टमेव । किं तत्सत् यस्य कदाप्यसत्वं न भवतीति प्रतिपित्सायामुक्तम्—"अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्" । इत्यत्राभिन्ननिमित्तोपादानेन येन सर्वं ततं तस्याविनाशित्वोपपत्या तस्यैव सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वबाधावधित्वम् । "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति" इति स्पष्टं भगवता स्वस्यैव सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वमुक्तम् । यथा रज्वां सर्पधारामालादयः कल्पिताः सन्ति तेषुचाधिष्ठानरूपेण इदमंशोऽनुभूयते तथैव परमात्मनि सर्वाणि भूतानि तेषु च परमात्मोपलभ्यते । प्रकारान्तरेण च यथा रज्वां सर्पादयोध्यस्ताः न सर्पादिषु रज्जुस्सम्भवति तथैव परमात्मनि सर्वाणि भूतानि सन्ति परमात्मा च तेषु न भवति । सर्वभृत्वेऽपि असंगत्वेन वस्तुतस्सर्वविवर्जितत्वमेव । "अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" । इत्येतेनापि सर्वभूतस्थस्यात्मनः सर्वत्राविभक्तत्वमेवोक्तम् । "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते" इति सर्वभूताधिष्ठानैकत्वज्ञानस्यैव सात्विकत्वमुक्तम् । भिन्नदर्शिज्ञानस्य च "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं" ॥ इति

राजसत्वमेवोक्तं । किञ्च "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यनेन भगवता वेदादिसकलशास्त्रतात्पर्यं स्वस्मिन्नेव प्रतिपादितं । एवकारेण स्वातिरिक्तस्य वेदतात्पर्याविषयत्वञ्च प्रत्यपादि ॥

न च तत्र तत्र वेदेषु "द्वा सुपर्णा" इत्यादिना भगवदतिरिक्तस्य स्पष्टं प्रतिपादनमस्ति । गीतायामपि "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।" इत्याादिना विभिन्नवस्तुप्रतिपादितमिति वाच्यं । तात्पर्यानवबोधात् । ' अहमेव वेद्यः " इति भगवता स्वस्यैव महातात्पर्यविषयत्वमुक्तम् , तदतिरिक्तस्य तत्प्रतिपत्त्यंगत्वेनावान्तरतात्पर्यविषयत्वमेव । "त्रैगुण्यविषया वेदाः" इत्यस्याप्ययमेवार्थः । येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति तेषां त्रैगुण्यविषयत्वमाभाति ॥

वेदानां कर्मकाण्डस्यापि महातात्पर्यं ब्रह्मण्येव । अन्यथा "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति", "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिभिः विरोधापत्तेः । द्वाविमावित्यादिनापि न भेदप्रतिपादनम् , अपि तु मायातत्कार्यात्प्रपञ्चादाधिष्ठानस्य निस्संगत्वप्रतिपादनमेव । क्षरः कार्यं अक्षरस्तत्कारणम् माया, ताभ्यामन्यस्तदधिष्ठानभूतः परमात्मा, यथा स्वाज्ञानतत्कार्याभ्यामन्यद्रज्जुतत्त्वमिति तद्वत् । न चात्र क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरेव द्वाविमावित्यादिना ग्रहणमिति वाच्यं । तथात्वेऽन्यतरस्य क्षरत्वेन विनाशित्वाभ्युपगमापातात् । "क्षरः सर्वाणि भूतानि" इति तद्विवरणे भवनशीलानां कार्यभूतानामेवावगमात् । ततो मिथ्याभूताभ्यां मायातत्कार्याभ्यां अधिष्ठानस्य पृथक्त्वप्रतिपादन एव तात्पर्यमुक्तवाक्यस्य । न च क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर्भेदस्सम्भवति । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति तदभेदप्रतिपादनात् । क्षेत्रविवरणे सर्वदृश्यस्य क्षेत्रान्तर्गतत्वमुक्तम् । तद्भासकस्य चिदात्मनश्च एकत्वमेव, तन्नानात्वे मानाभावात् । अत एव क्षेत्रविवरणानन्तरमेव क्षेत्रज्ञाभिन्नस्य परमात्मनः "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि" इत्यादिना प्रतिपादनावसरे निर्विशेषत्वमेवोक्तम् । "न सत्तन्नासदुच्यते" इति कार्यकारणवैलक्षण्यप्रतिपादनात् । न च "सर्वतः पाणिपादं तत्" इत्यादिना विशेषप्रतिपादनमप्यस्तीति वाच्यं । सर्वशून्यत्वभ्रमनिरासे एव तत्तात्पर्यात् । "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महे-

श्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥" इत्यत्रचैकस्यैवोपाधितः भोक्तृत्वादिकं परमार्थतश्च परमात्मत्वमुक्तमेव । न च "अश्वत्थं प्राहुरव्ययं", "नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा" इत्यादिवचनैश्च संसारस्याव्ययत्वं अनन्तत्वं च प्रतिपादितं । तथा च कथमद्वैते तात्पर्यमिति वाच्यं । भावानवबोधात् । तथाहि " अनित्यमसुखं लोकं दुःखालयमशाश्वतम् " इत्यादिना प्रपञ्चस्याशाश्वतत्व-प्रतिपादनेन न संसाराव्ययत्वप्रतिपादने उक्तवाक्यस्य तात्पर्यम् । किंतु अव्ययमिति प्रवाहरूपेण नित्यत्वप्रतिपादनम् । आहुरित्यस्वारस्येनान्यमतप्रदर्शनं वा । नान्त इत्यस्यापि ज्ञानं विनास्य नान्त इत्येवार्थः । "मायामेतां तरन्ति ते" इत्यादिना प्रपञ्चमूलमायातरणेन तद्बाधाधिष्ठानभूतः परमात्मैवावशिष्यते । न च तत्र तरणशब्देनातिक्रमणमेव विवक्षितम्, न बाधो नाशो वा तरणशब्दार्थः इति वाच्यम् । तरति वीरहत्यामित्यादौ तरणशब्दस्य नाशार्थकताश्रवणेनात्रापि तथात्वौचित्यात् ॥

संक्षेपेण गीताशास्त्रस्यायं तत्त्ववृत्तान्तः । स्वजनविनाशसम्भावनोद्भूत-शोकमोहाभिभूतविवेकविज्ञानः शोकसंविग्नचेता अर्जुनो विरक्तस्सन् शोकनि-वर्तकं मार्गं जिज्ञासुर्भगवन्तं पृष्टवान् । यथा विषेण विषस्योपशान्तिर्भवति तथैव दोषान्तरेण दोषस्याऽपि क्वचिन्निवृत्तिर्भवति । क्रोधोत्पत्तौ कामनिवृत्तिवदत्रापि ममाहंभावमूलकात्कार्पण्यलक्षणात्स्नेहात् पूर्वं राज्यसुखादिकामोऽपसृतः । पश्चात्त्रै-लोक्यराज्यान्तात् सुखाद्विरक्तिर्जाता । मरणान्तं कष्टमङ्गीकृत्यापि राज्यसुखलोभेन अप्रतीकारं मां घ्नतोपि न हनिष्यामीति मतिर्जाता । स्वयमर्जुनस्य महाविरक्तौ ति-तिक्षायाश्च संवृत्तायां तन्नान्तरीयकाणि सर्वाण्यपि ज्ञानसाधनानि सम्पन्नानि । ततश्च "यच्छ्रेयस्स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" इत्युपसन्नाय आत्मज्ञानादन्यत्र विश्रान्तिमपश्यन्नात्मविद्यामुपदिदेश भगवान् । "कुमति-महरदात्मविद्यया यः स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या" इति भागवतेऽपि तथैव भीष्मोक्तेः । अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्य नानुशोचितुमर्हसि इत्यन्तेन पूर्वं देहातिरिक्तत्वनित्यत्वाकर्तृत्वाविकार्यत्वैकत्वसर्वगतत्वादिकमात्मनः प्रतिपादितम् । "न त्वेवाहं जातु नासम्" इयादिना शरीरानित्यत्वं, नासतो विद्यते इति प्रत्यक्चि-

दात्मनोऽविनाशित्वमनात्मनश्चान्तवत्त्वं प्रतिपादितम् । एतेन तत्त्वैकत्वमपि स्पष्टमेव । "य एनं वेत्ति हन्तारं" इत्यारभ्य "उभौ तौ न विजानीत" इति "वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्" ॥ इत्यन्तेन हन्तृत्वघातयितृत्वाक्षेपेण सर्वविधकर्तृत्वमेवाक्षिप्तं वेदितव्यं, न्यायस्य समानत्वात् । अविनाशित्वाव्ययत्वाद्युक्त्या कण्ठतश्चाच्छेद्यादाद्याक्लेद्यत्वोक्त्या निर्विकारत्वमुक्तम् । न त्वं नेमे इत्यादिना लोकसिद्धं भेदमनूद्य पूर्वदेहातिरिक्तत्वमात्रमुक्तम् । पश्चात्परिशुद्धस्य तस्यैव "देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत" इति सर्वदेहेष्वेकत्वमेव देहिनो गदितम् । आश्चर्यवदित्यनेन एतादृशस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य अद्वितीयाचिदात्मनोऽपूर्वत्वं चोक्तम् । सद्वितीयत्वसप्रपञ्चत्वादेस्तु लोकसिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावात् । तत्प्रतिपादकस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्त्या स्वार्थे तात्पर्यासम्भवात् । अनन्तरं च साधकस्य स्वात्मशुद्धये, सिद्धस्य ज्ञानिनो लोकसंग्रहाय च वर्णाश्रमानुसारिश्रौतस्मार्तकर्मणां कर्तव्यत्वमुक्तम् । भगवता साधकानामनुष्ठेयात्वेनासिद्धानां स्वभावभूता गुणाश्चोक्ताः । ज्ञानकर्मणोरधिकारिभेदेन व्यवस्था चोक्ता । अभेदप्रसंगेन "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥" इत्येतेन प्रकृतिगुणानामेव कर्तृत्वमात्मनश्च कर्तृत्वाभिमतिः मूढतैवेत्युक्तम् । पारिशेष्यादविवेकप्रयुक्तमेव कर्तृत्वमात्मनः यथा जीवात्मनोऽविद्यावशाज्जन्म । परमात्मनश्च धर्मग्लान्यधर्माभ्युत्थाननिवृत्तये धर्मसंस्थापनाय च लीलया जन्म भवतीत्युक्तम् । "तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्" इति चातुर्वर्ण्यकर्तुरपि भगवतो वास्तवमकर्तृत्वमेवोक्तम् । तथा चौपाधिकमेव कर्तृत्वं भगवतो जीवात्मनश्च । न वास्तवम् । "कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्" इति सर्वेषामेव कर्मणां अकर्माधिकरणत्वोक्त्या कर्मनिष्ठाकर्मत्वोक्त्या च स्फटिके लौहित्यारोपवन्निर्व्यापारप्रत्यक्चिदात्मनि व्यापारवत्सङ्घातसान्निध्येन व्यापारारोप उक्तः । तत एव व्यापारवत्यपि सङ्घाते चिदात्मनो निर्व्यापारत्वं स्फटिकस्वाच्छ्यमिवोक्तम् । संघातस्य कर्मणि व्यापारे सत्यपि सङ्घातासंस्पृष्टस्य चिदात्मनो निर्व्यापारत्वं जपाकुसुमसन्निधानेन लौहित्यभानकालेऽपि स्फटिकस्य वास्तवं

स्वच्छत्वं यथा जायते, तथैवात्रापि बोध्यम् । वास्तवाकर्तृत्वविज्ञानादेव सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीयस्वरूपभूतब्रह्मावाप्त्या वापीकूपतटाकादिस्थानीयकृत्स्नकर्मफलस्य तत्रैवान्तर्भावात् कृत्स्नकर्मकृत्त्वं दग्धकर्मत्वं नित्यतृप्तत्वं कर्मणि प्रवृत्तस्यापि सर्वथाऽकर्तृत्वं च सम्पद्यते । सर्वमेतत् "कृत्स्नकर्मकृत्", "ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं", कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः" इत्यादौ प्रदर्शितम् । ब्रह्मार्पणमित्येनेन यज्ञप्रसङ्गेन सर्वसम्भारेषु ब्रह्मत्वोक्त्या ब्रह्मविवर्तत्वमुक्तम् । "सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" इति ज्ञान एव सर्वकर्मणां पर्यवसानोक्त्या ज्ञानफलमेव परः पुमर्थः इत्युक्तम् । सर्वानर्थनिवृत्तिपरमानन्दावाप्तिलक्षणस्य परमपुमर्थस्य ज्ञानप्राप्यत्वोक्त्यापि निबर्हणीयस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं, प्राप्यस्य परमानन्दस्य स्वस्वरूपत्वं च व्यज्यते । सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवात् भिन्नस्य ज्ञानप्राप्यत्वासम्भवाच्च तत्त्वदर्श्युपदिष्टज्ञानेन सर्वभूतानां आत्मनि भगवति च दर्शनमुक्तम् । यदि भगवानात्मनो भिन्नः स्यात्तदा सर्वभूतानामुभयत्र स्थितिः कथमुपपद्येत । तथा च " द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि " इत्यत्र सामानाधिकरण्येन भगवदभिन्ने चिदात्मन्येव सर्वभूतदर्शनमुक्तम् । असङ्गे चिदात्मनि सम्बन्धान्तरेण सर्वभूतावस्थित्यनुपपत्त्या आध्यात्मिकसम्बन्धेनैव तद्वक्तव्यम् । तथा च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन बाधावधेराधिष्ठानभूतस्य प्रत्यक्चैतन्याभिन्नस्य भगवतोऽद्वितीयत्वमर्थाद्भवति । प्रपञ्चस्य कर्मणां तत्फलानां च मिथ्यात्वावगमेनैव सर्ववृजिनसन्तरणमुपपद्यते । "वृजिनं सन्तरिष्यसि" इत्यत्र सन्तरणशब्देन समूलनाश एवोक्तः, अवशिष्टस्य कालान्तरे बन्धकत्वप्रसङ्गात् । "ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।" इत्यत्र ज्ञानेन कर्मणां भस्मीभावप्रतिपादनात् पवित्रज्ञानेनैव संशयच्छेदः प्रोक्तः ।

" योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित् ।
पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥"

इत्यादिना विशुद्धात्मनः सर्वभूतात्मभूतत्वं, कुर्वतोपि सर्वकर्मराहितत्वमुक्तम् ।

भ्रान्तस्य उन्मादिना वा कुर्वतः कर्मराहित्यभानमपि संभवतीति तद्वारणाय युक्तस्तत्त्वविदिति चोक्तम् ॥

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥"

इत्यनेन कर्तृत्वकारयितृत्वनिषेधः स्वभावपदव्यपदेश्येनानाद्यनिर्वाच्याज्ञानेन ब्रह्मणो विश्वोत्पादनादित्वम् । वस्तुतस्तु निर्विशेषत्वं निर्विकारत्वञ्च तत्र तत्रोक्तम् "नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥" इत्यनेन स्पष्टमद्वैतसङ्केतः कृतः।अत्राज्ञानपदेन न ज्ञानाभावः, किन्तु भावरूपमनिर्वाच्यं आवारकं ज्ञाननिवर्त्यं तत्त्वान्तरमेव । अन्यथाऽऽवारकत्वोक्तिर्न सङ्गच्छते । ज्ञानपदेन च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्रेव त्रिकालाबाध्यं स्वप्रकाशं ब्रह्मैव विवक्षितं, तथा चाज्ञानेन ज्ञानं ब्रह्मावृतं, तेनैव कर्तृत्वादिव्यामोहः ।

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥"

इति ज्ञानेनाज्ञाननाशे ब्रह्मनिष्ठानां अपुनरावृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य प्राप्तिरप्युक्ता । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाणां विदुषां विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च निर्दोषसमब्रह्मदृष्टिरेव भवतीत्यपि प्रोक्तम् । विविधवैषम्योपेते जगति निर्दोषं समं ब्रह्मैवाधिष्ठानरूपेण परिलक्ष्यते, ततोऽपि विश्वस्य मिथ्यात्वं अधिष्ठानभूतस्य निर्दोषसमस्य ब्रह्मण एव पारमार्थिकत्वमुक्तम् ।

"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥"

इत्यनेन योगयुक्तस्य सर्वभूतस्थात्मदृष्टिः आत्मस्थसर्वभूतदृष्टिरप्युक्ता । "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति" इत्यनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तत्स्थत्वं, अधिष्ठानरूपेण ब्रह्मणश्च भूतस्थत्वमुक्तम् । "सर्वभूत-

स्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः " इत्यनेन सर्वभूतस्थितस्य भगवतः एकत्वेना-श्रयणमुक्तम् । " भूमिरापोऽनलो वायुः " इत्यादिनाऽष्टप्रकृतिमपरां जीवभूतां पराञ्च प्रकृतिमुक्त्वा सर्वाणि भूतान्येतद्योनीनि इति चोक्तम् । परापरप्रकृतिद्वारा कृत्स्नस्य जगतो भगवत्प्रभवप्रलयत्वे निरूपिते " मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ", " रसोऽहमप्सु " इत्यादिना च भगवत एव सर्वकारणत्वेन सर्वसारत्वमुक्तम् ॥

" मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि " इत्यनेनापि स्वस्यैवाधिष्ठानत्वमुक्तम् । " दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया " । इति दुरत्ययया मायया भगवत्तिरोधानेन संसृतिः । भगवदाश्रयणेन च तत्तरणमुक्तम् । अत्र तरणपदेन नाश उक्तः । न च तरणमतिक्रमणमात्रम् । वृजिनं सन्तरिष्यामीत्यादौ तरणपदस्य नाशार्थकत्वोक्तेः । यथाऽज्ञानेन परमात्मनः आवृतत्वमुक्तम् तथा " नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः " इति मायया आवृतत्वं च भगवता उक्तम् । तथा चाज्ञानं माया च नार्थान्तरम् । यथा "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः" इति ज्ञानेनाज्ञाननाशः उक्तः तथैव भगवत्प्रपत्त्या मायातरणमुक्तम् । तरणे नाशे च नार्थभेदः । "वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।" इति सर्वं वासुदेव इति भावनाया दुर्लभत्वोक्त्या च तस्यां परमादरस्सूचितः ॥

" परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥"

इत्यत्र मायालक्षणादव्यक्तात् परस्य सनातनस्य विनश्यत्सु अविनाशित्वं उक्तम् ।

" मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहम् तेष्ववस्थितः ॥"

इत्यनेन मृत्तिकामयघटशरावादिकं यथा मृत्तिकया ततम्, तथैवाकाशादिकं सर्वं जगत् अव्यक्तमूर्तिना मया ततमित्युक्तम् ॥

" सर्वभूतानि मत्स्थानि न चाहं तेष्ववस्थितः । "

"न च मत्स्थानि भूतानि" इत्युक्त्या भूतानां ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वमुक्तम् ॥

"भूतभृन्न च भूतस्थ" इत्यादिना भूतभृत्त्वमपि मायाद्वारा परमात्मन एवोक्तम् । मायाया भिन्नत्वविवक्षया भगवदध्यक्षतायामेव मायया चराचरं सूयते इत्युक्तम् । अज्ञातचैतन्ये अज्ञानप्राधान्येन मातृत्वं चैतन्यप्राधान्येन पितृत्व-ञ्चोक्तम् । प्रभवप्रलयस्थानत्वेन सर्वात्मत्वं चोक्तम् । "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इत्यनेन सर्वकारणत्वमुक्तम् । "अहमात्मा गुडाकेश" इत्यारभ्य तेषु तेषु भूतेषु स्वविभूतिमुक्त्वा "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति सर्वस्यैव जगतः स्वात्मैकदेशमात्रत्वमुक्तम् । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इत्यत्र सर्वकारणत्वेनार्जुनेनापि तथाविधमेवभगवतस्स्वरूपमुक्तम् ॥

अचिन्त्यानन्तकल्याणगुणनिलयत्वेन सगुणोपासनमुक्त्वा निर्गुणोपासकानां ज्ञानसमकालं तदवाप्तिस्सूचिता । त्रयोदशे सर्वमेव जगत् क्षेत्रपदेनोक्त्वा तद्भासकस्य क्षेत्रज्ञत्वमुक्तम् । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरुभयोरपि भगवदा-त्मकत्वं संक्षेपेणोक्त्वा क्षेत्रविवरणञ्च कृत्वा क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ एकीकृत्य "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि न सत्तन्नासदुच्यते...." इति कार्यकारणमूर्तामूर्तादिनिषेधमुखेन निर्विशेषं सर्वाधिष्ठानं प्रतिपादितम् । सदसन्निषेधेन शून्यत्वाशङ्कायाम् "सर्वतः पाणिपादं तत्" इत्यादिना वस्तुनोऽसत्त्वं वारितम् । साधारणशिरःपाण्या-दिमानपि नावस्त्विति वक्तुं शक्यते । कुतः सर्वतः पाणिपादं वस्तु असदिति वक्तुं शक्यते इति व्यञ्जितम । सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वेन सत्त्वमुपपाद्येन्द्रियादि-मत्त्वेन संसारित्वप्राप्तौ "सर्वेन्द्रियविवर्जितम्" इति तदपि निषिद्धम् । सर्वभृतोऽप्य-सङ्गत्वं निर्गुणस्यापि सगुणत्वमौपाधिकनिरुपाधिकभेदेन युज्यते इत्यपि व्यक्तम् । "बहिरन्तश्च भूतानाम्" इति सर्वस्य बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ब्रह्मेत्युक्तौ यस्य बाह्यमा भ्यन्तरञ्च ब्रह्म तस्य चरस्याचरस्य चातिरिक्तत्वशङ्कायाम्, उक्तम "अचरं चरमेव च" इति । "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे" तिवद्बाधायां सामानाधिकरण्येन चराचरस्य ज्ञेय-ब्रह्मात्मकत्वं बोधितम् । सर्वात्मत्वात्तर्हि कथन्न स्पष्टं विज्ञायते इति शङ्कायाम् "सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं" इत्युक्तम् । शास्त्राचार्योपदेशसंस्कारविरहिणामविदुषां

कल्पकोटिशतैरप्यलभ्यत्वाद्दूरस्थं, विदुषामात्मत्वादन्तिके च, इत्युक्तम् "दूरस्थं चान्तिके च तत्" इति । विभक्तमिव यद्यप्याभाति तथापि सर्वभूतेष्वविभक्तमेकमेवेत्यपि "अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" इत्युक्तम् । मायया तस्यैव भूतभर्तृत्वप्रभविष्णुत्वग्रसिष्णुत्वादिकमुक्तम् । "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः" इति बाह्यज्योतिषां सूर्यचन्द्रविद्युदग्न्यादीनां आन्तरज्योतिषां इन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनामपि तज्ज्ञेयमेव ज्योतिः तदनुग्रहेणैव । सर्वत्र स्फूर्तिदर्शनात् । तस्य चावेद्यत्वे सति अपरोक्षत्वेन स्वप्रकाशत्वमेव ॥

भूतभर्तृत्वादिना यस्य कारणत्वं तस्यैव "ज्योतिषामपि" इति स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । यदि तटस्थमेव ज्ञेयं विवक्षितं स्यात् तदा तस्य स्वप्रकाशत्वं कथमपि वक्तुं न शक्यते, तथात्वे विप्रतिपत्त्यसंभवापातात् । प्रत्यक्चैतन्यस्यैव निरुपचरितस्वप्रकाशत्वोपपत्तिः । तथा च प्रत्यक्चैतन्याभिन्नत्वेनैव ज्ञेये ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन स्वप्रकाशत्वमुपपादनीयम् । अनिर्वाच्यानाद्यविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपाद्युपाधिमाश्रित्य भेदोऽपि तत्र तत्रोक्तः । अनिर्वाच्याविद्यामेव प्रकृतित्वेन तदुपहितचेतनमेव पुरुषत्वेन विवक्षित्वा प्रपञ्चनमपि नाद्वैतप्रतिकूलम् । परस्तादेव "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च" इत्यादिना एकस्यैवौपाधिकानौपाधिकभेदेन संसारित्वासंसारित्वबोधनात् । विविधवैषम्योपेतेषु विनश्यत्सु सममविनश्वरमात्मानं यः पश्यति स पश्यतीति "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥" इत्यस्मिन्वचने प्रोक्तम् । भूतानां विनाशित्वोक्त्या तत्स्थस्य समस्थात्मनः अविनाशित्वोक्त्या च स्पष्टमद्वैतमुच्यते । "समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥" इति समब्रह्मदर्शनादेव आत्महत्यानिवृत्तिमुक्त्वा समब्रह्मदर्शिनः प्रशंसाऽपि कृता । अद्वैतमनुरुद्ध्यैव सर्वकर्मणां प्रकृतिकर्तृत्वमात्मनश्चाकर्तृत्वमप्युपपाद्यते । "प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥" इत्यनेनात्मनोऽकर्तृत्वमुक्त्वा "यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥" इत्यनेन चैकस्मादेव भूतानां विस्तारं तत्रैव स्थितिं चोक्त्वा कर्तृत्वादिविवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं इत्यपि

स्पष्टमेव उच्यते । "अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥" इति शरीरस्थस्यापि चिदात्मनो निर्गुणत्वादव्ययत्वान्निर्लेपत्वेन अकर्तृत्वमुक्तम् । न ह्यन्यत्रादिनामात्मनोऽकर्तृत्वमिष्टम् । सांख्यदृष्ट्या तदुपपत्तावपि एकस्थत्वं नोपपद्यते । "यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥" इति प्रपंचानुपलेपमुक्त्वा "यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥" इत्येकत्वमपि प्रोक्तम् । कृत्स्नस्य क्षेत्रस्यैकक्षेत्रिप्रकाश्यत्वोक्त्याऽऽत्मभेदो निषिद्धः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं, भूतप्रकृतिमोक्षं, बाधं च, ज्ञानचक्षुषा विदितवतः परा गतिरुक्ता ॥

चतुर्दशे ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बसमन्वितप्रकृतेः सृष्टिरुक्ता । गुणेभ्यः परमकर्तारं विदितवतः गुणातीतत्वमुक्तम् । ब्रह्ममूलत्वेन संसारवृक्षस्य महत्त्वमुक्त्वा ब्रह्मज्ञानेन तच्छेदनमुक्तम् । "न तद्भासयते" इत्यग्राह्यत्वेन प्रत्यगात्मत्वमप्युक्तं परमतत्त्वस्य जीवस्य च भगवतः सनातनांशत्वोक्त्या घटाकाशमहाकाशन्यायेनैकत्वं परापरात्मनोर्विवक्षितम् । "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति वेदानामपि महातात्पर्यं भगवत्येव प्रतिपादितम् । क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामधिष्ठानस्यान्यत्वप्रतिपादनेन वस्तुतो निष्प्रपंचत्वमात्मनः उक्तम् "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इत्यादिना । "ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥" इति सर्वाधिष्ठानत्वेन गुणादिभ्यः परत्वमसकृदुक्तमेव । "हत्वाऽपि स इमान्ल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते" इति पुनः पुनः प्रसङ्गेनाकर्तृत्वमुक्तम् । "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तम् विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥" इत्यविभक्तज्ञानस्यैव सात्विकत्वं अन्यस्य राजसतामसत्त्वोक्त्या अद्वैतज्ञानस्यैव यथार्थज्ञानत्वं सूचितम् । उपसंहारे "मामेकं शरणम् व्रज" इत्येकत्वावगतिरुपदिष्टा । एवं आत्मोपदेशं प्राप्यार्जुनोऽपि गतसंदेहो नष्टमोहस्संपन्नः । "नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥" इति वचनात् अन्यत्रापि ब्रह्मविज्ञानादेव संशयनिवृत्तिः श्रूयते । "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिश्रुतेः ॥

अत्रेदमवगन्तव्यम् । जीवेश्वरौ भिन्नरूपौ, आत्मनिष्ठं कर्तृत्वं वास्तवं, शरीरत्रयसंयुक्तो जीवः संसारी जगत्कारणरूपस्य विकारित्वं, कारणाद्भिन्नजगतः सत्यत्वमिति पञ्चविधो भ्रम एव संसारः, तन्निवृत्तिश्च मोक्षः प्रोक्तः शास्त्रेषु । तत्र गीतायां भेदमनूद्य "नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुः", "अविनाशि तु तद्विद्धि", "क्षेत्रज्ञं चाऽपि मां विद्धि" इत्यादिना जीवेशभेदभ्रमो निवारितः । "नायं हन्ति न हन्यते", "प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥", "अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते", "न करोति न लिप्यते ।" इत्यादिना आत्मनि वास्तवकर्तृत्वभ्रमो निषिद्धः । "असक्तम् सर्वभृच्चैव", "यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते" इत्यादिना सङ्गित्वभ्रमोऽपि निवारितः । "अन्तवन्त इमे देहाः", "अविनाशि तु तद्विद्धि", "न च मत्स्थानि भूतानि ।", "यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति" इत्यादिना जगत्सत्यत्वभ्रमो वारितः । "न जायते म्रियते", "परमात्माऽयमव्ययः ।" इत्यादिना विकारित्वभ्रमोऽपि निवर्तितः । "सर्वोऽपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सस्सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतम् महत् ॥" इत्युक्तया उपनिषद्गोदुग्धामृतत्वाद्गीतायाः तत्रापि उपनिषदर्थेनैवावश्यं भवितव्यम् । उपनिषत्सु चैकत्वप्रतिपादनप्रसङ्गे "एकमेवाद्वितीयम्" इत्येवकारः समायाति । द्वैतप्रतिपादनप्रसङ्गे "द्वैतमिव" इतीवकारः समायाति । तेनैकत्वस्य दाढर्यान्निरुपचरितत्वेन पारमार्थिकत्वम् । द्वैतस्यादाढर्यादुपचरितत्वेनापारमार्थिकत्वं निश्चीयते । तथैव गीतायामपि द्वैतज्ञानस्य राजसत्वोक्तया भ्रमत्वेन द्वैतस्यापारमार्थिकत्वं, अद्वैतज्ञानस्य सात्विकत्वोक्तया यथार्थत्वेनाद्वैतस्य पारमार्थिकत्वमुक्तम् । भूतपृथग्भावस्य एकस्थत्वदर्शनेन ब्रह्मसंपत्तिवचनेन तद्ज्ञानस्यैव प्रतिपिपादयिषा "नात्र काचन भिदास्ति", "नेह नानास्ति किंचन" इति काचनकिंचनपदाभ्यां उपनिषत्सु सर्वविधभेदस्य निषेधो विवक्षितः । ततो गीतायामपि सर्वविधभेदविवर्जितमेव तत्वम् । "न सत्तन्नासदुच्यते" इति सर्वनिषेधः उक्तः । अज्ञानमायाद्यावृतस्य चेतनब्रह्मणः जगदुपादानत्वं यथोपनिषत्सु प्रत्यपादि तथैव गीतायामपि । "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं", "नाहं प्रकाशस्सर्वस्य

योगमायासमावृतः ।" इति प्रतिपादितम् । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिश्च उपनिषत्स्विव गीतायामपि "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।", "मायामेतां तरन्ति ते" इति प्रतिपादितम् । यथा असङ्गत्वाकर्तृत्वादिकं उपनिषत्सु आत्मनः प्रतिपादितं, तथैव गीतायामपि तत्र तत्र स्पष्टमुक्तम् । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इत्यादौ मायायाः प्रकृतित्वं यथोक्तं तथैव अज्ञानापरपर्यायमायाया एव प्रकृतिरूपेण गीतायां प्रतिपादनं कृतम् । यथा ज्ञानादेव कैवल्यप्राप्तिरुपनिषत्सु प्रोक्ता तथैव "ये विदुर्यान्ति ते परं" इति ज्ञानादेव परप्राप्तिरुक्ता गीतायामपि । प्रपंचस्य मिथ्यात्वे, चिदात्मनश्चासङ्गत्वेऽकर्तृत्वे, सर्वभेदविवर्जितत्वे, नित्यत्वे, अज्ञानमात्रव्यवहितत्वे, एवैतत्सर्वमुपपद्यते । तथा च तत्त्ववृत्तान्तपर्यालोचनया अद्वैततत्त्व एव गीताशास्त्रस्य तात्पर्यमिति सुनिश्चितम् ॥

॥ श्रीमद्रामार्पणमस्तु ॥

(ए) 11. ॥ भगवद्गीतायां अद्वैतभावाः ॥

(R.V. सीतारामशास्त्री B.A.,B.L.)

सूत्रम्—श्रीमद्भगवद्गीताह्यद्वैतपरैव न द्वैतपरा—कुतः ? जगन्मिथ्यात्वबोधनात्, जीवब्रह्मैक्यदर्शनाच्च ॥ व्याख्यानम्—

श्रीमन्महाभारतयुद्धप्रारम्भसमये अर्जुनः योद्धुं समुपस्थितान् सर्वान् बन्धून् गुरूंश्च दृष्ट्वा शोकमोहनिमग्नः कृपणः धर्मसम्मूढचेताश्च भूत्वा 'न योत्स्ये' इति स्वस्य सारथिं श्रीकृष्णमुक्त्वा सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थे तूष्णीं बभूव ॥

एवं विषीदतः अर्जुनस्य श्रीकृष्णः प्रहसन् ज्ञानबोधनं कृत्वा, अज्ञानजनितमोहं शोकं च नाशयित्वा अकरोत्तं गतसन्देहम् । तदा अर्जुनः "नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥" इत्युक्त्वा युद्धमकरोत् ॥

एवं श्रीकृष्णेन अर्जुनस्य बोधितं तत्त्वं किं? द्वैतं, उत विशिष्टाद्वैतं, आहोस्वित् अद्वैतं इति संशयः।

"न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः" इति जीवनानात्वश्रवणात्, "प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति", "प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्" इति प्रपञ्चस्य पृथग्भावकथनात्, "तमेव शरणं गच्छ" इति भजनीयस्य ईश्वरस्य भेदेन विवक्षितत्वाच्च, द्वैततत्त्वमेव बोधितं गीतायाम्, अथवा "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः" इति अंशांशिभावस्य शेषशेषिभावस्य च कथनात्, विशिष्टाद्वैततत्त्वं वा बोधितम्, यथा वाऽपि अद्वैततत्त्वं नोपदिष्टं इति पूर्वपक्षः॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—श्रीमद्भगवद्गीता ह्यद्वैतपरैव, न द्वैतपरा, नापि विशिष्टाद्वैतपरा, कुतः? जगन्मिथ्यात्वबोधनात्, जीवब्रह्मैक्यदर्शनाच्च, इति सूत्राभिप्रायः॥ व्याख्येयं प्रारभ्यते अस्य सूत्रस्य—

त्रयो विषयास्सर्वैरप्यनुभूयन्ते आस्तिकैः—ईश्वरः, जीवः, प्रपञ्चः इति। तेषां अन्योन्यसम्बन्धः कीदृशः? विषयमेनमधिकृत्य उपन्यस्यते अधुना। "नत्वेवाहं" इत्यनेन श्लोकेन जीवनित्यत्वं प्रतिपादितं भवति। "अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः" इत्यनेन, शरीरी एकः, किन्तु तस्य देहाः बहवः इति जीवनानात्वं निरस्तम्। तस्मात् नानात्वं उपाधिभेदेनैव ज्ञातव्यम् न स्वरूपभेदेन इति स्पष्टं भवति॥

किञ्च 'नत्वेवाहं' इति श्लोकेन, त्रिकालाबाध्यः सत्पदार्थः प्रतिपादितः। "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" इति श्लोकेन, अनित्यं असद्वस्तु सूचितम्। इदमेव जगदिति बोध्यते। एवं प्राप्तयोः सदसद्वस्तुनोः अन्तः स्वरूपनिर्णयः "नासतो विद्यते भावः" इति श्लोकेन स्पष्टीकृतः। कोऽयमिति चेत् अत्रोच्यते—असतः भावो न। सतः अभावो न, इति। असन्नाम किमिति चेत्, न तत् शशशृङ्गवत् अत्यन्तासत्। शशशृङ्गं हि न कदापि प्रतीयते। किञ्च, एतादृशस्य अत्यन्तासतः भावो न इति बोधस्याप्यप्रसक्तिः। ततः एतादृशं असत् न विवक्षितमस्मिन् श्लोके इति स्पष्टं भवति। तथैव, सत्पदार्थस्य भावः सर्वदा प्रतीयमानश्चेत्, तस्य अभावो न इति बोधोऽपि न प्रसज्येत। तावता किं

प्राप्तमिति चेत्, असच्छब्देन वर्णितं जगत् न अत्यन्तासत, प्रतीयमानत्वात्। किन्तु, इदं भाववस्तु वा इति भ्रमस्संजायते। एतादृशभ्रमनिवारणाय "नासतो विद्यते भावः" इति श्रीकृष्णेन उक्तम्। एवमत्र सच्छब्देन वर्णितस्य वस्तुनः अप्रतीयमानत्वात्, तस्मिन्नभावप्रत्ययानिरासार्थं, "नाभावो विद्यते सतः" इति च प्रोक्तम्। तस्मात् जगत् न सत्, भावरहितत्वात्, न वा असत्, प्रतीयमानत्वात्, किन्तु सदसद्विलक्षणं इति प्राप्तम्। एतत्सदसद्विलक्षणत्वमेत्र मिथ्यात्वमिति कथ्यते। ततः जगन्मिथ्या इति निरूपितं भवति गीतायाम्। किञ्च, सद्वस्तु अप्रतीयमानमपि, त्रिकालाबाध्यं सत्यं चेति बोधनात् तदेव सद्रूपं ब्रह्म सत्यमिति च स्पष्टं भवति ॥

अथ जीवब्रह्मैक्यं गीतायां कथं वा दर्शितं इति चेत्, अत्रोच्यते। "नत्वेवाहं" इति श्लोकेन, जीवस्य त्रिकालाबाध्यत्वं "अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः" इत्यनेन श्लोकेन जीवस्य एकत्वं नित्यत्वं च दार्शितम्। किञ्च "मात्रास्पर्शास्तु", "अन्तवन्त इमे देहाः" इत्येवं कथनेन देहादिसंघातस्य अनित्यत्वं बोधितम्। जीवस्य एकत्वं नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वं देहादिप्रपञ्चस्य अनित्यत्वं मिथ्यात्वं च दर्शयित्वा "एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः" इति सांख्यबोधोपन्यासः समापितः। अयमुपन्यासः "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं" इत्युपक्रान्तः। एवं शोकमोहसन्तरणार्थं ज्ञानोपदेशमुपक्रम्य जीवनित्यत्वं जगन्मिथ्यात्वं च दर्शयित्वा इदमेव ज्ञातव्यं तत्त्वं इति श्रीकृष्णेन बोधितम्। किन्तु शोकमोहसन्तरणं ब्रह्मज्ञानेन विना न कथमपि सम्भवति किल। केवलजीवस्वरूपज्ञानेन एतादृशशोकतरणम् कथं भवति? तस्माद्धेतोः सांख्यज्ञानमिति यदुक्तम् तद्ब्रह्मज्ञानमेव नान्यदिति स्पष्टम्। एवं जीवस्वरूपकथनेन ब्रह्मज्ञानमुपदिष्टम्। तावता किं प्राप्तमिति चेत्, जीवो ब्रह्मैव नापरः इति सिद्ध्यति। एवं जीवब्रह्मैक्यं जगन्मिथ्यात्वं च दर्शितं गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन द्वितीयाध्याये तत्त्वोपदेशप्रारम्भ एव। शेषस्तु ग्रन्थः तद्व्याख्यानरूपः ॥

किञ्च सप्तमाध्याये प्रथमश्लोके तावत् "यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते" इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं स्यादिति उपदिष्टम्। एतादृशप्रतिज्ञा

अद्वैतसिद्धान्त एव उपपद्यते, न द्वैते, नापि विशिष्टाद्वैते । जीवः जगत् ब्रह्म इति त्रयो विषयाः ज्ञायन्ते किल । तेषु ब्रह्मणो ज्ञानेन जगतः ज्ञानं सम्भवितुमुपपद्यते, ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात् । मृद्ज्ञानेन सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति किल । किन्तु ब्रह्मभिन्नो जीवश्चेत् ब्रह्मणो ज्ञानेन जीवतत्त्वं कथमवगम्यते ? जीवो न जगद्वस्तु, जीवस्य नित्यत्वात्, जगतोऽनित्यत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मणो ज्ञानेन जीवो नावगम्येत भिन्नश्चेत् । तथा चेत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं स्यादिति प्रतिज्ञा कथमुपपद्यते ? जीवब्रह्मणोः ऐक्येनैव सा प्रतिज्ञा उपपन्ना भवति । एवं जीवब्रह्मैक्यं सप्तमाध्यायेऽपि दर्शितम् ॥

किञ्च "यदा भूतपृथक्भावं एकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥" इत्यादिभिः श्लोकैश्च जीवब्रह्मैक्यं बोधितम् । अपि च "अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्" इत्यादिवचनैः जीवन्मुक्तिः प्रदर्शिता । जीवन्मुक्तिस्तु द्वैते विशिष्टाद्वैते वा न कदाऽप्युपपद्यते । अद्वैतसिद्धान्त एव जीवन्मुक्तेरवकाशोऽस्ति । एवंरीत्या अपि गीताशास्त्रमद्वैतपरमेव नान्यसिद्धान्तपरम् इति सिद्धान्तः ॥

नहि द्वैतपरा गीता क्रिन्त्वद्वैतपरैव सा ।
जगन्मिथ्यात्वलिङ्गाच्च जीवब्रह्मैक्यबोधनात् ॥

(ऐ) 12. ॥ व्याकरणशास्त्रे अद्वैतभावाः ॥

(काळि - रङ्गाचार्याः, मधुरा - कृष्णमूर्तिशास्त्रिणः)

வேத வசனங்களின் பொருளை அறிந்துகொள்வதற்காக வேதாங்கம் ஆறனுள் ஒன்றாக அமைந்த வியாகரண சாஸ்திரத்திலே, "சொற்களின் நேரான பொருளை விளக்கும்போதும் அத்வைதக்கருத்தே அமைந்துள்ளது" என்பது பல இலக்கண நூல்களினின்றும் அவற்றின் உரைகளினின்றும் நிரூபிக்கப்படுகின்றது.

'அ இ உண்' என்று தொடங்கும் மாஹேச்வர ஸூத்ரங்களுக்கு உரை கூறும் நந்திகேச்வரர், "அகரம் எல்லாப்

பொருட்களிலுமுள்ள நிர்க்குணப் பிரும்மம்; அதுவே இகரமாகிய சித் கலையோடு சேர்ந்து ஜகத்ரூபமான 'உண்' ஈச்வரன். அகரம் எழுத்தெல்லாவற்றிற்கும் முதலான ஒளியாகிய பரமேச்வரன்; (ஸூத்ரங்களின்) முதலெழுத்தையும் கடை யெழுத்தையும் சேர்த்தால் (அது) 'அஹம்' என்றாகின்றது." என்கிறார். மேலும், அவரே, "அகரம் ஜ்ஞப்தி மாத்திரம்; இகரம் சித்கலை, அகரத்தின் முன்னிலையாகி ஜகத்தின் காரணமாவதால்; உகரம் எங்கும் பரந்துள்ளதால், (அதை) விஷ்ணு 'மஹேச்வரன்' என்கிறார்கள்" என்று நிர்க்குணப் பிரும்மமே எல்லாவற்றிற்கும் காரணம் என்பதையும் ஹரிஹர அபேதத்தையும் விளக்குகிறார். நந்திகேச்வர காரிகையின் விருத்தியில் உபமன்யு மஹரிஷியும் அத்வைதக் கருத்தை விளக்கியுள்ளார். நியாயரக்ஷாமணி, "ஸ்போடம் என்றும் பிரும்மம் என்றும் பெயர் மாத்திரமே வித்தியாசம்; உண்மையில் மாறுபாடு இல்லை" என்று ஸ்போடாத்வைதத்தைக் கூறுகின்றது. இவ்வாறே 'வாக்யபதீயம்' இயற்றிய ஹரியும் பாணினியும் அத்வைதக் கொள்கைகளையே ஆங்காங்கு எடுத்தாளுகின்றனர். பாணினியின் முதல் ஸூத்ரமே மூவகைப் பரிச்சேதமுமில்லாத அத்வைதப் பிரும்மத்தையே குறிக்கும்(வ்ருத்தி)என்னும் மங்களச்சொல்லோடு தொடங்குகிறது.

வரருசி காத்யாயனர் என்னும் வார்த்திககாரர்களும் கையடர் முதலியவர்களும் அத்வைதவுண்மைகளையே கையாளுகிறார்கள் என்பதும், பாஷ்யகாரரான பதஞ்ஜலி மகரிஷிக்கு அத்வைத சித்தாந்தத்திலுள்ள ஆதரவும், பட்டோஜி தீக்ஷிதர், நாகேச பட்டர், தத்வபோதினீகாரர் முதலியவர்கள் அவற்றை விளக்கிக் காட்டுவதாலே தெளிவாகின்றது.

சர்வதர்சன ஸங்கிரஹத்திலிருந்தும் பாணினி வரருசி பதஞ்சலி ஹரி முதலியோர்களின் கருத்து அத்வைத சித்தாந்தத்திலே தான் என்று தெரிகின்றது.

Vyakarana, one of the six Vedāṇgas, aims at elucidating the exact meanings of the Vedic passages; and the expounders of this śastra make it clear that not only the vedāntic but their own conception of the Truth is *advaitic*.

Nandikeśvara in explaining the Māheśvara Sutras says that *a-kāra* is the all-pervading Nirguṇa Brahman, which is Īśvara when, with the *Chit-Kalā i-kāra*, it takes form as *Jagat* (the universe). *A-kāra,* the source of all letters, is the Effulgent *Parameśvara.* The first letters of the first sutra and of the last together read as '*aham.*' Further, *Nandikeśvara* points out that *a-kāra* is pure Jñapti (Intelligence), *ikāra* is *Chitkalā* which in *akarā's* presence is the cause of the Universe; as *akāra* is all pervading, It is known as Vishnu, Maheswara. Thus, it is clear that he considers the *Nirguṇa* Brahman to be the cause of the entire universe and makes no difference between Hari and Hara.

A passage in *Nyāya-rakshāmaṇi* expounding *Spoṭādvaita* says that *Spoṭa* and *Brahman* are mere differences in nomenclature; and the ideas in that work find many parallels in advaitic thought.

Illustrative passages are culled from the works of the great grammarians Hari and Pānini; and it is pointed out that the opening sūtra beginning with the word *Vṛddhi* clearly indicates the nature of Brahman according to the advaita siddhānta. From Vararuchi's *Vārttika* and Kātyāyana's, passages are extracted which by themselves and in the light of later annotators show that they were all advaitins to the core. From the fact that the Bhāshyakāra Patanjali mentions the *advaita* argument reverently and cites from the undoubted advaitic passages of the Māndūkyopanishad, his regard for advaita is made clear; and the many passages from his Bhāshya with their commentaries by later grammarians show conclusively that the great sage regarded the Advaita Siddhānta as the truth.

A passage from the *Sarva-darśanasaṅgraha* explaining the *darśana* of the grammanians of the Paniniyan school also proves that Vidyāraṇya considered Pānini's *darśana* to be on all points identical with the Advaita Vedānta.

व्याकरणशास्त्रे अद्वैतभावाः

इह वेदार्थावगमोपयोगितया वेदाङ्गस्य व्याकरणस्यापि सत्यपि साधुशब्दव्युत्पादने तात्पर्ये अद्वितीये ब्रह्मण्यपि विद्यते एव तात्पर्यमिति सप्रमाणं निरूप्यते ॥

तत्र सनकादिसिद्धोद्धारणार्थं परमेश्वरेण प्रवर्तितानां सर्वव्याकारणमूलभूतानां "अइउण्" इत्यादिचतुर्दशसूत्राणामपि अद्वैत एव तात्पर्यं उद्घाटितं भगवता नन्दिकेश्वरेण—

"अकारो ब्रह्मरूपस्स्यान्निर्गुणस्सर्ववस्तुषु ।
चित्कलामिं समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः ॥
अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।
आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥"

'अइ उण्' सूत्रस्थाकारेण 'हल्' सूत्रस्थहकारसंयोजने अहमिति भवति इत्यर्थः ॥

सर्वं परात्मकं पूर्णं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत् ।
ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक्ततस्स्मृता ॥
अकारो ज्ञप्तिमात्रं स्यादिकारः चित्कला स्मृता ।
अकारं सन्निधीकृत्य जगतां कारणत्वतः ।
उकारो विष्णुरित्याहुः व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥

इत्यादितदीयश्लोकेषु निर्गुणस्य ब्रह्मण एव सर्वकारणत्वं हरिहराभेदश्च दर्शितः । कारिकाव्याख्यायां उपमन्युरपि "अग्रे सृष्टेः पूर्वं इदं अकाररूपाक्षरात्मकमासीत् । वागेव विश्वा भुवना विजज्ञे वाचैव विश्वं बहुरूपम् निबद्धं । तदेव चैकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते ।" इत्याह ॥

"सर्वं परात्मकं पूर्णं ज्ञप्तिमात्रम् इति सर्वस्य प्रपञ्चस्य सृष्टेः पूर्वं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपपराभिधस्फोटाख्यशब्दतत्त्वात्मकत्वाभिधानात् स्फोटस्य अद्वितीयचैतन्यरूपत्वम् उक्तम् । तदुक्तं न्यायरक्षामणौ "अन्यभावव्यावृत्तेश्च" इति सूत्रे एवं चेद्ब्रह्म स्फोट इति नाममात्रे विवादस्स्यात् , न वस्तुनि, मुक्त्यन्वयिसकलजीवाभेदं जडप्रपञ्चराहित्यं चानभ्युपगम्य स्फोटाद्वैतोपपादनायोगात् इति ॥"

अयमेव सिद्धान्तोऽभिप्रेतो वैयाकरणसार्वभौमस्य हरेरपि । तथाहि

" अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥"

इति अर्थात्मकप्रपंचात्मना विवर्तमानं स्फोटाख्यमक्षरतत्त्वं ब्रह्मेति व्यपदिश्यते ॥

" स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ।
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥"

(अधिकारनिवृत्तिः मोक्षः) इति तस्यैव चेतनरूपत्वं मुक्त्यन्वयिसर्वजीवाव्यतिरेकश्च प्रदर्शितः ॥

" तस्मात्सर्वमभावो वा भावो वा सर्वमिष्यते ।
नत्वत्रस्थान्तरं किंचित् एकस्मात्सत्यतः स्थितम् ॥"

सत्यस्यैकस्य ब्रह्मणः अवस्थान्तरं किञ्चिन्नास्ति । सर्वं हि वस्तु ब्रह्मव्यतिरेकेणालोच्यमानं नास्त्येव । अविद्यमानत्वात्, ब्रह्मरूपेण तु सत्यमेव इत्यर्थः ॥

तथा व्याकरणसूत्रप्रणेता पाणिनिरपि अद्वितीयमात्मतत्त्वं तत्र तत्र स्फोरयति । तथा हि निर्विघ्नं सूत्राणि प्रणिनीषुरेव भगवानादौ " वृद्धिरादैच् " इति उपचक्रमे । अत्र च भाष्यम् " एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । मांगलिक आचार्यः महतः शास्त्रस्य मङ्गलार्थं वृद्धिपदमादौ प्रयुङ्क्ते ।" इति । अत्र च मंगलं वस्तुनिर्देशात्मकमेव । बृहिसमानार्थकवृधुधातुनिष्पन्नस्य निरुपचरितवृद्धिशब्दस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यं अत एव अद्वैतं ब्रह्मैवार्थः । तदेवात्र माङ्गलिकेनाचार्येण निर्दिश्यते ॥

" अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् ।
स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलम् परम् ॥"

इति च ब्रह्मणः परममङ्गलत्वं प्रसिद्धमेव ॥

तथा वार्तिककारो भगवान्वररुचिरपि "धातोः कर्मणस्समानकर्तृकात् ...." इति सूत्रे " सर्वस्य चेतनावत्त्वात् " इति वार्तिकं पठति । तत्र च, "सर्वस्येति - आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः" इति कैयटव्याख्या । ततश्च सर्वस्यापि

परमात्माभेदाच्चेतनावत्त्वमुपपादयतो वार्तिककारस्याद्वैतसिद्धान्ते तात्पर्यमिति स्फुटम् ॥

एवं 'सिद्धन्तु निवर्तकत्वात्' इति वार्तिकमपि कात्यायनस्य महर्षेः अद्वैतभावमावेदयति । तस्यार्थः "सत्यं ज्ञानमनन्तम् ब्रह्म" "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यैः अहमनुभवे प्रसिद्धस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादनेन कथं शास्त्रप्रामाण्यमिति चेन्न, एतेषां वाक्यानां ज्ञातज्ञापकत्वेऽपि भ्रमविशेषनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यं सिद्धमिति ।" भगवान्भाष्यकारोऽपि "स्त्रियाम्" इति सूत्रस्थवार्तिकव्याख्यानावसरे "असत्तु मृगतृष्णावद्गन्धर्वनगरं यथा' इति पठन्नद्वैतसिद्धान्तस्य सर्वादर्तव्यता अभिप्रैति। तत्र हि भ्रमे भासमानस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं महाभाष्यकाराभिप्रेतम् । तथा हि स्त्रियामिति सूत्रे भाष्यं "कथं पुनरसल्लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा मृगास्तृषिताः अपां धाराः पश्यन्ति, न च तास्सन्ति यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते" इति । अत्र गन्धर्वनगरदृष्टान्तेनान्यथाख्यातिर्व्यावर्तिता, तस्य पूर्वाननुभवात् । दृश्यन्ते इत्युक्त्या अख्यातिर्वारिता । न च तास्सन्ति इत्यनेन च सत्ख्यातिः परास्ता । ततः भ्रमे भासमानस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं अद्वैतिनामभिमतं श्रीमहाभाष्यकाराणामभिमतमित्येतत् सिद्धं भवति ॥

अपि च "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्यं "अन्ये आहुः नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि श्चात्र श्लोकानुदाहरन्ति—

"न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितस्सागराय ।
कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥" इति

अत्र कैयटः "एवं यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः । किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः ।" स ह्यविकृतमात्मतत्त्वं भावयन्प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं भगवता—

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥" इति

एवं कैयटव्याख्यानुरोधेन भाष्योदाहृताः श्लोकाः अध्यात्मविदुपज्ञा इति स्पष्टं प्रतीयते । क्षणभंगवादिनामयं पक्षः इति प्रकृत्य तदुदाहृतश्लोकं व्याकुर्वता नागेशभट्टेनापि आत्मा न क्रियाश्रयः कूटस्थत्वात् । नाप्ययं लोकः, क्षणभंगुरत्वादिति व्याकृत्य इमे च श्लोकाः अद्वैतिनामेवानुकूलाः । तथापि आपाततः क्षणभंगवादिभिरात्मपक्षसाधनत्वेनोपक्षिप्ता इति वदता अयमर्थो दृढीकृतः ॥

भाष्यकारा अपि एवंविधस्य प्रत्यवस्थानस्य अद्वैतिनां पक्षे एव स्वारसिकत्वमभिप्रयन्तः नास्ति वर्तमानः कालः इति प्रत्यवतिष्ठमानान् "अन्ये आहुः" इति बहुवचनप्रयोगेण सबहुमानमभिधाय 'अन्य आह अस्ति वर्तमानः काल इति' इति वर्तमानकालास्तितावादिनं प्रकृतनिर्वाहकमपि एकवचनेनैव निर्दिशन्ति इति अहो भक्तिर्भाष्यकाराणामद्वैतवादिषु ॥

किं च "निवृत्तपदार्थः सः" इति नञ्सूत्रस्थभाष्येण नञ आरोपार्थकत्वं समर्थयद्भिः भाष्यकारैः अद्वैतसिद्धान्तः सूचितः । यतो हि नञः आरोपितार्थकत्वे "शान्तं शिवमद्वैतम्" इति माण्डूक्यवाक्यगताद्वैतपदेनैव आरोपितद्वैतवदित्यर्थकेन प्रपञ्चस्य परमात्मन्यारोपितत्वं कण्ठत एवोक्तं भवेदिति । आरोपार्थकत्वमेव नञः अनुभवसिद्धं इति च भाष्ये सप्रपञ्चं निरूपितम् । अनूद्य प्रतिपादितं चेत्थं मञ्जूषायां नागेशभट्टेन "अत्रेदं बोध्यं- प्रतियोग्यारोपः अभावज्ञाने तद्व्यवहारे च हेतुः । प्रतियोग्यनालिंगिताभावबुद्धेरनुदयात् । सर्षपे सुमेरुभेदतदत्यन्ताभावयोरभावाच्च अत्र ब्राह्मणो नास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिका अरोपितब्राह्मणकर्तृका सत्तेत्येव बोधः । आर्थस्तु तदभावबोधः । अत एव तत्र तत्सदृशेतरसत्ताप्रतीतिः । अत एव 'न न एकं प्रियं' इत्यादौ स्वसम्बन्ध्येकप्रियनिषेधे अनेकप्रियप्रतीतिरिति भाष्ये उक्तम् । एवञ्च "यत्र तादात्म्यारोपः तत्रारोपितत्वं नामार्थगतम् । एवं यत्र संसर्गारोपः तत्र क्रियागुणगतं तदिति व्यवस्था" ॥

अत एव "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाष्षड्प्रकीर्तिताः ॥" इत्यभियुक्तवाक्ये सादृश्याद्यार्थिकार्थेषु भेदाभावयोर्ग्रहणमिति दिक् " इति ॥

तथा "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रे भाष्यं "आत्मा आत्मानं जनातीत्यत्र अन्तःकरणावच्छिन्नः कर्ता शरीरावच्छिन्नः कर्म" इत्युक्तम् । एतच्च अन्तःकरणावाच्छिन्नादेः कर्तृत्वाद्युपपादनं अद्वैतसिद्धान्ते एव प्रसिद्धम् । अन्यत्रानुपयुक्तं च ॥

उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ
गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपंचे ।
सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्
तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोऽपि ॥

इति प्राचीनवैयाकरणैः पठयमानं पद्यमिदं अद्वैतपरमेवेति विशदमेव ॥

श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितोऽपि

श्रोत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैः महर्षिभिरहर्निशम् ।
तोष्टूयमानोप्यगुणः विभुर्विजयतेतराम् ॥

इत्यत्र महर्षिभिरहर्निशं तोष्टूयमानोप्यगुणः इति सचमत्कारोक्त्या सकल-कल्याणगुणैरप्यस्पृष्टत्वं परमात्मनो व्यञ्जयति । तट्टीकाकृतश्च तत्त्वबोधिन्यां "अपि शब्दः आपाततः विरोधं द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोजकी-भूतानां अनन्तकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात् तदभावस्य पारमार्थिकत्वात्" इति विवव्रुः ॥

अपि च "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति सूत्रे उदाहृतं "ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते" इति । अत्र श्रीनागेशभट्टः "प्रकृतिः उपादानकारणं मायाशबलं च जगदुपादानकारणम्" इति व्याचख्यौ । "ब्रह्म मायाशबलम्" इति मनोरमा-कारः । "ब्रह्म मायोपहितं चैतन्यं, तच्च जगदुपादानम्" इति तत्त्वबोधिनी-कारः । अत्र सर्वत्रापि शुद्धस्य कारणत्वाभावः उपहितस्यैव कारणत्वं इति वेदान्त-समयसिद्धोऽर्थः प्रकाशितः ॥

तथा "असत्योपाध्युपलक्षितं सत्यमुपाध्यनादरेणैव सत्यैरभिधीयते" इति हेलाराजः ।

एतं शाब्दिकसिद्धान्तघण्टाघोषं अनुरुन्धानः श्रीनागेशोऽपि "एतच्छास्त्र-साध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूषितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य च अत्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित एव बोधकतया तैर्ग्रहात् । एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानाम्" इत्याह । एतेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानां एकार्थ-वृत्तित्वरूपं समानाधिकरण्यमभ्युपगम्य "सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्येषु 'सत्यत्वादिबहुगुणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते' इति केषांचित्सविशेषब्रह्म-सिद्धान्तिनां उक्तिः निरस्ता । असत्यतत्तदुपाध्यनादरेणोपलक्षितस्यैव वाच्यत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

भगवानपि हरिः वाक्यपदीये तत्र तत्र निरर्गलं अद्वैतसिद्धान्तसिद्धा-नर्थान् निबध्नन् अद्वैतसिद्धान्तानुरोधिनामेव ग्रन्थानां प्रामाण्यं व्यञ्जयति । तथा हि वाक्यपदीयस्यादिमः श्लोकः—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥" इति ।

सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि "तस्मादद्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थः" इति स्थितम् । तदुक्तम्

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।
एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ इति ।

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे

"यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनञ्चापि कल्पितम् ।
तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिनः ॥" इति

अत्र स्पष्टमेव "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजी-नीयात्" इति श्रुतिसिद्धं दर्शनादिव्यवहारातीतं ब्रह्माभिहितम् । पुञ्जराजकृतायां वाक्यपदीयटीकायामपि "ग्राह्यग्राहकादिप्रपञ्चस्य विकल्पपरिघटितस्यासत्य-त्वात्सर्वप्रपञ्चसमतिक्रान्तं वाङ्मनसातीतं तत्त्वं अविकल्पं परं ब्रह्मानादिनिधनं ब्रह्म सत्यमिति प्राहुः" इत्यादिना अयमर्थः स्फुटीकृतः ॥

तथा वाक्यपदीये द्रव्यसमुद्देशेऽपि

> "वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्ततः ।
> अपृथक्त्वेपि सम्बन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥"

इति प्रदर्शितम् । कालसमुद्देशेऽपि

> "निर्भासोपगमो योऽयं क्रमवानिव दृश्यते ।
> अक्रमस्यापि विश्वस्य तत्कालस्य विचेष्टितम् ॥"

इत्युक्तम् । अत्र भूरिराजननयहेलाराजव्याख्या—

"सम्बन्धसमुद्देशे प्रदर्शितदिशा अक्रमं ब्रह्मविवर्तरूपं विश्वम् । तस्य यदिदं क्रमेणावभासनं तत्कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् । कालाख्या हि ब्रह्मशक्तिः अविद्यैव क्रमावभासकारितया जीवात्मसु सफलेति ब्रह्मकाण्ड एव निर्णीतम् । एतावत्प्रथमः कालव्यापारोऽत्र क्रमावभासः" इति ॥

अन्यत्र च वाक्यपदीये

> "सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
> जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः ॥
> तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।
> सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥" इति ।

अत्र ब्रह्मरूपैकैव सत्ता गवाश्वादिविविधोपाधिसम्बन्धवशात् गोत्वाश्वत्वादिभेदव्यपदेशभागिनीवानुभूयते इत्युक्तम् ॥

तथा सर्वदर्शनसङ्ग्रहेपि पाणिनीयदर्शनप्रकरणे "भाष्यकारेणापि 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्येतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे 'द्रव्यं हि नित्यम्' इत्यनेन ग्रन्थेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थः इति निरूपितम्"इत्युक्तम् । कैयटेऽपि "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वमत्र द्रव्यशब्दवाच्यम्" इत्याह । कैयटे एव "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वमेव वाच्यं च वाचकश्च" इति । भूषणसारेऽपि 'ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतयाभाति' इति ।

अन्यत्र च वाक्यपदीये

"सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिः असत्या व्यक्तयो मताः ॥"

इति प्रतिभावं व्यावर्तमानासत्यांशातिरेकेणानुवर्तमानं सत्प्रतीत्यवलंबनं सत्ताख्यं ब्रह्म प्रतिपादितम् ॥

(ओ) 13. ॥ न्यायशास्त्रे अद्वैतभावाः ॥

(आचार्यकिंकरः)

நியாய தர்சனம் என்பது கௌதம மஹர்ஷி அருளிச் செய்த நியாய ஸூத்திரம் வாத்ஸ்யாயன பாஷ்யம், அதற்கு வியாக்யானமான வார்த்திகம், அதன் உரையான ஸ்ரீவாசஸ்பதிமிச்ரர் அருளிய தாத்பர்ய டீகை, அதன் உரையான தாத்பர்ய பரிசுத்தி என்னும் ஐந்து கிரந்தங்களாகும். நவீன தர்க்கம் என்று சொல்லப் படும் நூல்கள் இவைகளின் பரிஷ்காரங்களேயல்லாது வேறல்ல. வைசேஷிகம் என்னும் தர்சனம் கணாத ஸூத்ரம், பிரசஸ்ததேவர் பாஷ்யம் கிரணாவளி முதலிய கிரந்தங்களாகும். நியாயத்துக்கும் வைசேஷிகத்துக்கும் அதிக பேதமில்லை. நியாயசாஸ்திரம் செய்தவர்கள் தமக்கு உண்மையாக அத்வைதத்தில் தாத்பர்யமிருந்த போதிலும் அதை வெளிப்படையாகக் காண்பிக்காமல் பிரபஞ்சம் ஸத்யம் என்றும் ஜீவன் வேறு பிரம்மம் வேறு என்றும் உபதேசித் துள்ளனர். ஏனெனில், மந்தாதிகாரிகளுக்கு உபதேசம் செய்யும்போது இவ்வுண்மைகளை யுரைத்தால் அவர்களுக்கு மனதில் பதியாது. ஞானம் கர்மம் இரண்டு உபாயங்களையும் விட்டு அதோ கதியை யடைவார்கள். அதற்காக த்வைதத்தை நேரிலுரைத்து பின்பு வேதாந்தத்தை ஸேவியுங்கள் என்று சொல்லியிருக்கிறார்கள். அவர்களுக்கு அத்வைதத்திலேயே தாத்பர்யமிருக்கிறதென்பது அவர்கள் மதக்கொள்கைகளிலிருந்தே வெளியாகிறது.

உதாஹரணமாக - ஆகாயம் என்னும் பூதம் ஒன்று. ஒவ்வொரு ஜீவனுக்கும் உள்ள சிரவணேந்திரியம் (காது) என்பது

ஆகாசமே ஆயினும், அந்தந்த புருஷர்களின் காதுகளால் குறிக்கப் பட்டு அந்தந்த புருஷர்களின் சிரவணேந்திரியம் என்று சொல் லப்படுகிறது என்று நியாய மதக்கொள்கை. இதையே ஆத்ம விஷயத்தில் உபயோகப்படுத்தினால் ஸகல தேஹங்களிலும் ஒரே ஆத்மா அவனே அந்தந்த தேஹத்தால் குறிக்கப்பட்டு வெவ்வேறு பெயர்களையும் ஸுகாதிகளையுமனுபவிக்கிறான் என்று ஏற்படும். இதே வேதாந்தத்தின் கொள்கை.

உதயனாசார்யர் என்னும் தார்க்கிக நிபுணர் தம்முடைய ஆத்ம தத்வ விவேகத்தில் "புத்திக்கு வெளி விஷயங்களை விட்டு இருப்பது என்பது துர்லபம். பிரபஞ்சாதிஷ்டான பிரம்ம ஸாக்ஷாத்காரம் ஏற்படும்பொழுது அவ்விதமேற்படலாமெனில் பலமுள்ள வேதமார்க்கத்திற்கே ஜயம். ஸாக்ஷாத்காரமேற்படாம லிருக்கும் பொழுது பிரபஞ்சம் ஸத்யமே. பௌத்த மதத்திற்கு ஏது அவகாசம்?" என்றவாறு பௌத்த சாஸ்திரத்தைவிட தர்க்க சாஸ்திரத்தில் மேன்மை, தர்க்க சாஸ்திரத்தைவிட அத் வைதத்தில் மேன்மை என்றுரைத்தார்.

The sage Gautama founded the Nyāya School of Philosophy. Vātsyāyana, Baradvaja, Vāchaspati and Udayana have writ'en valuable works upon this system. Maharishi Kānāda Praśasta deva and Sriphara are the principal authors of the Vaiśeshika-philosophy. These two systems do not diverge on matters of philosophical importance. Though duality is assumed for the sake of discuesion Advaita is the supreme purpose of the Sastra. Udayanacharya says in Atmatatvaviveka "knowledge cannot be divorced from its objects". Is it be sa d that it can be without objects at the time of the realization of Brahman. Then the Vedic path wins when there is no such-realization the universe is real and there is no hope for the Buddhists. In Kiraṇavali he says "on the view of the Vedantins that when the ignorance is destroyed. Atman alone exists in moksha we have nothing to dispute".

तत्र भवान् महर्षिप्रवरो गौतमः स्वप्रणीते न्यायदर्शने आदौ 'तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगम' इति प्रतिज्ञाय आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपनिःश्रेयसं प्रति

कथं तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमिति जिज्ञासायां 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति द्वितीयसूत्रे मिथ्याज्ञानमूलकस्य सांसारिकदुःखस्य तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तिरिति दृष्टेनैव द्वारेण तत्त्वज्ञानस्य निश्रेयसोपयोगं अद्वैतदर्शनवदेव समाचक्षाणः अद्वैतदर्शने निरतिशयमादरमाविष्करोति । अत एव भगवत्पादाः समन्वयसूत्रे इदमेव सूत्रं उक्तार्थे प्रमाणतया उदाजह्रुः । अपि च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य महाकाशस्यैव श्रोत्रत्वं तस्य च एकत्वेऽपि तत्तत्पुरुषीयकर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदात् भिन्नत्वं शब्दज्ञानस्य असाङ्कर्यं चेति वदद्भिः अद्वैतवादः दत्तहस्तावलम्बः । यतो हि अनेनैव न्यायेन एक एवात्मा, तस्य च तत्तच्छरीराद्युपाधिभेदादेव भेदव्यपदेशः । सुखादेरुपाधिगतत्वात् न तत्सांकर्यं इति तार्किकाभिमतामेव प्रक्रियां अन्यत्र संचार्याद्वैतवादे अवतारयन्तं को वा तार्किको निराकर्तुं प्रभवेत् । एवं एक एव समवायः, तस्य च प्रतियोग्यनुयोगिभेदात् घटसमवायः पटसमवायः इति व्यपदेशः इति वदद्भिस्तार्किकैः सत्ताद्वैतवादस्सम्मत एवेत्यंगीकरणीयम् । तथा हि—एकैव सत्ता, तस्याः श्रुत्यनुसारेण घटपटादिषु उपादानतया तादात्म्येन संबद्धायाः घटावच्छिन्नत्वेन घटत्वजातिरिति व्यपदेशः पटावच्छिन्नत्वेन पटत्वजातिरिति व्यपदेशः, इत्येवं व्यवस्थासंभवात् घटत्वपटत्वादिनानाजात्यंगीकारो निरर्थकः इति । अत एवोक्तं हरिणा—

"संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥" इति ॥

श्रीमहामहोपाध्यायनागोजिभट्टैः वैय्याकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां लिडर्थविचारावसरे "गौतमोऽपि 'स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः" 'मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा', 'हेत्वाभासादसिद्धिः' इत्याह । प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वाचस्पतिमिश्रैः अवतारितेन आद्यसूत्रद्वयेन 'यथा स्वप्ने विषया न सन्ति अथ चाभिमानो भवति' एवं प्रमाणप्रमेयानि न सन्ति । अथ च तदभिमानः । एवञ्च विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकिणो विषयाः । जाग्रत्प्रत्यया अपि निर्विषया दृष्टाः मायागन्धर्वनगरादिप्रत्ययाः'

इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'यद्यपि स्वप्नादिविषयाणां असत्वं, प्रतिबोधादावनुपलम्भात्, तथापि जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानानां यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानां तत्त्वे न हेतुः' इति भाष्यवार्तिकादौ तृतीयं सिद्धान्तत्वेन व्याख्यातम् । एवञ्चानिर्वचनीयतावादस्य सूत्रसम्मतत्वमर्थादुक्तप्रायम् । तस्य श्रुतिमूलकत्वेन "हेत्वाभासादसिद्धि"रित्यनेन खण्डनासम्भवाच्च । तद्वदेव चानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकाराददोषः" इति ग्रन्थेन तर्कशास्त्रस्याद्वैतपरत्वं प्रत्यपादि ॥

एवमध्यात्मशास्त्राङ्गत्वमेव सर्वेषां शास्त्राणाम् । अध्यात्मशास्त्रन्त्वद्वैतशास्त्रमेव । तथाचात्मतत्त्वे विषये अध्यात्मशास्त्रमेव बलीयः । बौद्धादितर्कैः प्राप्तस्य तन्मते विश्वासस्य निराकरणाय केवलं न्यायशास्त्रस्य तत्खण्डनमात्रे तात्पर्यमित्यपि न्यायसूत्रकारैः सूचितं "तत्त्वाध्यवसाये"त्यादिसूत्रेण । तथा हि तत्रैव मञ्जूषायां "यमनियमाभ्यां आत्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः" इति न्यायसूत्रोक्तयोगपदस्य वेदान्तोपलक्षणतामुपवर्ण्य तदनन्तरेण, नन्वेवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तम् "तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्" इति । "अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां अप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानां उपायायैतत्" इति तद्भाष्यम् । तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रम् । स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा अध्यात्मशास्त्राङ्गमिदं इति तदाशयः । गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थञ्चैतत् । अनेन अद्वैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणामेवंविधत्वं सूचितं" इति ॥ एवं अद्वैतसिद्धान्तस्यैव निर्दोषश्रुतिसंमततां न्यायाचार्याः प्रोचुर्न्यायकुसुमाञ्जलौ "शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः" इति । नात्र शैववैष्णववादयः औपनिषदा इत्युच्यन्ते । अनन्तरं शैववैष्णवादेः पृथक्परिगणनात् । किञ्च परिगणनक्रमोऽपि उक्तौपनिषदमतस्य परमाभ्यर्हिततां दर्शयति । उत्कृष्टोपक्रममपकृष्टान्तं हि प्रकृते परिगणनं दृश्यते । अत एव चार्वाकस्यान्ते निवेशः । किञ्च बौद्धाधिकारापरनामके आत्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्यैः अद्वैतमतं

सर्वमतश्रेष्ठतया अवधारितम् । तथा हि "न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिः तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः । नोचेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥" इति । अयमर्थः-ग्राह्यभेदं-घटादिबाह्यार्थं तिरस्कृत्य ज्ञानस्य वृत्तिः संबन्धः क्वापि नास्ति । घटादिबहिरर्थबाधके अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयश्रीः जयोत्कर्षकाष्ठा, बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयः, तदपेक्षयापि सांख्यादिमते आत्मनोऽसंगत्वादिस्वीकारात्, तदेपक्षया वेदांतिमते द्वैतमिथ्यात्वादिस्वीकारात्, अतो जयोत्कर्षकाष्ठा । नो चेदिति—यदि चित्तं न शुद्धं इत्यर्थः । इदं विश्वं ईदृशमेव सत्यं व्यावहारिकसत्यं । तथागतमतस्य तु बौद्धमतस्य कोऽवकाश इति । किंचोदयनाचार्याणां अद्वैतदर्शन एव महती श्रद्धा—बौद्धाधिकार एव सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनस्यैव पुरस्करणात् । तथा हि तत्रोक्तं तैः "अस्तु तर्हि शून्यतैव परं निर्वाणमिति चेन्न साहि यद्यसिद्धा कथं तदवशेषं विश्वं, परतश्चेत् सिद्धा परोऽप्युपगन्तव्यः, स च परो यदि संवृतिरेव विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कथं तदप्यवशिष्येत, असंवृतिश्चेत् परः परत एव सिद्धा, अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतस्सिद्धा चेत् आयातोऽसि मार्गेण । तथा हि—स्वतःसिद्धतया तदनुभवरूपं, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अत एव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकं, अत एव निर्धर्मकमिति विचारासृष्टम्, अत एव तस्य विशेषाभाव इत्यद्वैतं, प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपं, अविचारितप्रपंचाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपंचेन कः संबन्धः, येनायं प्रकाशत इति चेत्? वस्तुतो न कश्चित्, संवृत्त्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः । स च यथा नैय्यायिकैस्समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते यथा यथा अनुभवीयतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति गगनमिव स्वप्नदृष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिः । तदास्तां तावत् किमार्द्रकवणिजो-

वहित्रचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितौ अनात्माऽपि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वा अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिं तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे" इति । अत्राद्वैतप्रक्रिया सुस्पष्टमभिहिता । अन्ते च "ततः संस्काराभिभवात् केवलोऽपि न विकल्प्यते । यमाश्रित्य चरमवेदान्तोपसंहारः । तत्प्रतिपादनार्थं "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"त्यादि । सा चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमाणत्वात् । निर्वाणं तु तस्य स्वयमेव । यामाश्रित्य न्यायमतोपसंहारः । 'अथ यो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते' इत्यादीनि" इत्यत्रापि अद्वैतमेवोपसंहृतं, अत्र यामाश्रित्य न्यायमतोपसंहार इति चरमामद्वैतावस्थामाश्रित्यैव च न्यायमतस्यापि मोक्षसाधनोपदेष्टृत्वं इति स्पष्टीचकार । वैशेषिकतन्त्रप्रवर्तकः महर्षिः कणादोऽपि निरवयवयोः द्वयोः परमाण्वोः संयोगेन द्व्यणुकोत्पत्तिं ब्रुवन् जगतः अतात्त्विकत्वमभिप्रैति । तथा हि अव्याप्यवृत्तिः संयोगः इति वैशेषिकाणां मतम् । न च निरवयवयोः अव्याप्यवृत्तिसंयोगः संभवी । यदि तु परमाणुद्वयसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वं तदा द्व्यणुकस्य प्रथिमानुपपत्तिः । परमाणुषु कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् तर्हि द्व्यणुकादेरपि कल्पितत्वापत्तिः । सोयमद्वैतमतप्रवेशः । तदुक्तं—

कणादः पारिमाण्डल्यसंयोगात् द्व्यणुकक्रमात् ।
जगदुत्प्रेक्षयन् मायावादसादरमानसः ॥ इति ॥

एवं वैशेषिकभाष्यटीकायां न्यायकन्दल्यां "ध्यानैकतानमनसो विगतप्रचाराः पश्यन्ति यं कमपि निर्मलमद्वितीयम् । ज्ञानात्मने विघटिताखिलबन्धनाय तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥" इति मङ्गलश्लोके परमात्मनः अद्वितीयत्वं केवलज्ञानरूपत्वं च वदन् अद्वैतपक्षमेवावालंबत ॥

किरणावल्यां उदयनाचार्या अपि वेदान्तिनामपि अविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैव अपवर्गे वर्तत इति मते न नो विवादः इति ब्रुवन्तः न केवलं स्वस्य, अपि तु वैशेषिकतंत्रस्यापि अद्वैते न विवाद इति स्फुटीचक्रुः ॥

नवीनतर्कशास्त्रप्रवर्तकः गंगेशोपाध्यायोऽपि "गुणातीतोपीशस्त्रिगुण-सचिवस्त्र्यक्षरमयः त्रिमूर्तिर्यस्सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते" इति मंगलश्लोके परमात्मनः निर्गुणत्वेपि सृष्टिकर्तृत्वकृपाश्रयत्वादिकं वदन् स्वतः निर्गुणत्वं औपाधिकं च सगुणत्वं अभिप्रैति । नव्यतार्किकाणां मूर्धन्यः श्रीरघुनाथशिरोमणिरपि "ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते । अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥" इति पद्ये परमात्मनः अद्वैताभिमतं अखण्डानन्दबोधरूपत्वं स्वस्याप्यभिमतमित्याविष्करोति । न हि बहुव्रीह्याश्रयणमत्र युक्तं क्लिष्टकल्पनापत्तेः । परमात्मनि आनन्दानङ्गीकाराच्च ।

अत्र गादाधरी ओमिति समस्तैरकारोकारमकारैः सान्धिवशेन प्रणवभावमावहद्भिः अव्ययतया लुप्तचतुर्थीकैः प्रत्येकशक्त्युपस्थापितस्य वासुदेवादित्रयस्याभेदेन परमात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र जगतः पालनकर्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावछेदकम् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य परमपदार्थोत्कर्षस्यापि तद्रूपतयाऽन्वयानुपपत्तेः । अपि तु विग्रहविशेषवत्त्वमेव । परमार्थतः पदार्थस्य एकत्वेपि पदार्थतावच्छेदकानां नारायणादिशरीराणां भेदो द्वन्द्वस्य साधुतामुपपादयति । अखण्डेति-अत्र नित्यसुखात्मकायेति यद्यपि वेदान्तिनामेव शोभनं तथापि ग्रन्थकृता नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरित्यंगीकृतत्वान्न दोषः इति ॥

अपि च तर्कसंग्रहदीपिकाकारः अन्नंभट्टोऽपि लक्षणानिरुपणावसरे जहदजहल्लक्षणायाः तत्त्वमसिवाक्यमुदाजहार । तत्त्वमसि- वाक्ये उक्तलक्षणया अखण्डार्थत्वांगीकारः अद्वैतिनां मत एव प्रसिद्धः न तार्किकमते । तदेवं तर्कशास्त्रसंग्रहे प्रवृत्तस्यान्नंभट्टस्य तत्त्वमसिवाक्ये अखण्डार्थत्वांगीकरणं तार्किकाणामिदं संमतमेवेति सूचयति ॥

———

(औ) 14. ॥ पूर्वमीमांसादर्शने अद्वैतभावाः ॥
(शङ्करकिङ्करः)

பூர்வமீமாம்ஸை என்னும் சாஸ்திரமானது வேதத்தின் தாத்பர்யத்தை சரிவர அறிவிக்கும் நூல் ஆயினும், கர்மங்களில் கர்த்தாவாயும் பிறகு வேறு தேகத்தில் பலன்களை அனுபவிப்பவனுயுமுள்ள ஆத்மா யார் என்பதை அவசியம் நிரூபிக்கவேணும். இல்லையேல் தேகமே ஆத்மா என்று சங்கித்து யாரும் கர்மமுறையில் ஈடுபடமாட்டார்கள். ஆதலின் மீமாம்ஸாபாஷ்யம் அருளிய ஸ்ரீசபரஸ்வாமி முதலிய மஹான்கள் ஜீவஸ்வரூபத்தை நிரூபிக்க முயன்றிருக்கின்றனர். ஜீவனுடைய ஸ்வரூபம் இருவகைப்படும். ஒன்று நான் கர்த்தா. நான் இக்கர்மத்தின் பலத்தை அனுபவிப்பவன் என்று உலகில் பிரசித்தமாயும் சாஸ்திர யுக்திகளால் தேகாதிகளைக் காட்டிலும் வேருக நிரூபிக்கப்பட்டதாயுமுள்ள ஸ்வரூபம். மற்றென்று சாஸ்திரமாத்திரத்தில் தோன்றும் குணதீதமான சுத்த ஞானனந்த ஸ்வரூபம். இவைகளில் இரண்டாவது ஸ்வரூபம் கர்மத்திற்கு உபயோகமில்லை. மற்றும் கர்மத்தில் ஈடுபாடுவதற்கு விரோதமானது. முதல் கூறிய ஸ்வரூபமோ கர்மத்திற்கு அவசியமானது. ஆதலின் கர்மத்தை விவரிக்கவந்த மீமாம்ஸகர்கள் அதற்குறிய ஸ்வரூபத்தை நிரூபித்து 'இந்த ஜீவன் விஷயமான உண்மையை வேதாந்தங்களில் அறிக' என்று கூறியுள்ளார்கள்.

பிரபாகரர் என்னும் மஹாமீமாம்ஸகர் "'நான்' என்று பிரகாசிக்கும் அஹங்காரம், 'என்னுடையது' என்று பிரகாசிக்கும் மமகாரம் இரண்டும் ஆத்மாவிடத்தில் அனத்ம தர்மங்களின் தோற்றம் என்பது உண்மையே. ஆயினும் இந்த உண்மை ஆசையற்றவர்களுக்கே சொல்லத்தகுந்தது: கர்மிகளிடமன்று" என்றுரைத்து அத்வைதமே தத்வம் என்பதை அபிமானத்துடன் புகழ்கிருர்.

The purpose of the Mimāmsā Darśana is to set forth rules of interpretation for reconciling the apparently conflicting texts of the Vedas and clearing doubts in the procedure of the sacrifices enjoined in them. The authors cannot stop with this because nobody will turn his attention to these sacrifices if he himself does not live to enjoy their fruits in the other world. Hence they have to establish the existence of au Atman different from the body, mind and the senses. The nature of the jiva is two-fold : one,the 'I' of well known daily experience in the world, namely, I am responsible for this act and I enjoy the results thereof ; and the other is the pure Soul no other than knowledge and bliss, above all characteristics, as expounded in the Vedānta. Sri Kumarila deals elaborately with this subject in hrs Vārtika and finally concludes by saying that for understanding the true nature of Atman one must go to the Vedānta.

It is to be noted that Kumarila has explained the nature of the Ātman which is the agent in the sacrifices and the enjoyer of pleasures and pains and has deliberately put off the Advattic Ātman since the knowledge af that Ātman is not only unnecessary but also detrimental to the performace of Dharma (Vide Br. Sūtra उपमर्दं च 3-4).

That Kumarila's view is such can be determined from the words of Prabhākara the author of other school of mimāṃsā.

"It is true that the notions 'I' and 'mine' are super-impositions. But it should be pointed out only to the ascertics and not here. The revered Dvaipāyana says "one should not poison the minds of the ignorant who are inclined to perform Karma".

पूर्वमीमांसादर्शनस्यापि अद्वैत एव परमं तात्पर्यमित्येतत् तद्दर्शनकाराणां जैमिनिप्रभृतीनां अद्वैतपुरस्कारादिभिरवगम्यते । तथा हि—ब्रह्ममीगांसायां चतुर्थतृतीये "कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः" इत्याधिकरणे विचारितं—स एनान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र उपासकप्राप्यत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म परं उत अपरं इति विशये जैमिनिपक्षः परमेव ब्रह्मेति । तथा च सूत्रं "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" इति

अत्र प्रश्नोपनिषदि परं चापरं च ब्रह्मेति विभक्तयोः परापरब्रह्मणोर्मध्ये, यत्परं निर्गुणं ब्रह्म तदेवात्र परशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तदनेन जैमिनेर्भगवतः परब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षः ब्रह्मणि परापरविभागः अपरब्रह्मरूपेश्वरास्तित्वं च संमतमित्यवगम्यते ॥

तथा मीमांसावार्तिककाराः श्रीकुमारिलपादा अपि देहान्तरानुभाव्यफलार्थकर्मणः प्रापकस्य विधेः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं देहातिरिक्तस्य जीवात्मनः सद्भावं निरूप्य, तज्ज्ञानस्य च कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुक्त्वा, आत्मानं च "ज्ञानशक्तिस्वभावोऽतो नित्यः सर्वगतः पुमान्" इति विभुं निरूप्य "इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुः आत्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयःप्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ।" इत्यादिना जीवविभुत्वप्रतिपादकमद्वैतमेव वेदान्तशब्देनाभिदधत् तस्यैवौपनिषदस्य दर्शनस्य निषेवणेन केवलयुक्त्यनुच्छेद्यानां आत्मविषयकसर्वसंशयानामपि निवर्तकत्वमुद्घोषयन् परमाद्वैते परमं समादरमाविष्करोति ॥

एवं तन्त्रवार्तिके व्याकरणाधिकरणेऽपि "सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणा ॥" आत्मज्ञानं हि संयोगपृथक्त्वात् क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन गम्यते । तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवत्तिनिवृत्त्यसंभवात् । तथा "य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" तथा "मन्तव्यो बोद्धव्यः", तथा "आत्मानमुपासीत" इति कामवादलोकवादवचनविशेषैः जिज्ञासामननसहितात्मज्ञानकेवलावगतिपर्यन्तस्पष्टात्मतत्त्वज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरोपात्तद्विविधाभ्युदयनिःश्रेयसरूपफलसंबन्धः "सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्", "तरति शोकमात्मवित्", तथा "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ।" इत्यादिना भोगजन्माणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यफलानि वर्णितानि । तथा "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते"

इत्यपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थावचनम् । अप्रकरणगतत्वेन अनैकान्तिकक्रतुसंबन्धासंभवाच्च न अञ्जनखादिरस्रुवादिफलश्रुतिवदर्थवादत्वम् ॥

न च ज्ञानविधानेन कर्मसंबन्धवारणम् । प्रत्याश्रमवर्णनियतानि नित्यनैमित्तिककर्माण्यपि पूर्वकृतदुरितक्षयार्थं अकरणनिमित्तागतप्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्तव्यानि । न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्पराङ्गाङ्गिभावास्सम्भवन्ति " इति आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वप्रतिपादनं मीमांसकमूर्धन्यस्य भट्टपादस्य अद्वैतसिद्धान्ते अन्यादृशमादरमाविष्करोति ॥

यत्तु " न च ज्ञानविधानेन कर्मसंबन्धवारणं" इत्यारभ्य, "न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्पराङ्गाङ्गिभावास्संभवन्ति " इत्यनेन सन्दर्भेण ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिप्रायाविष्करणं, तदपि अद्वैत्येकदेशिभूतभर्तृप्रपंचाद्यभिमतमेवेति नात्यन्तमस्थाने ॥

भट्टसोमेश्वरेणापि वार्तिकव्याख्यायां न्यायसुधायां संबन्धग्रन्थे " कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते " इत्यनेन अर्थवादाधिकरणे " क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेन उपनिषदां नैराकाङ्क्ष्यं " इत्यनेन च व्याकरणाधिकरणस्थनिर्दिष्टवार्तिकसंदर्भस्य विरोध इत्याशंक्य शरीरादिव्यतिरिक्तसंसारिकर्तृभोक्तृनित्यात्मप्रतिपादनपूर्वकस्य " आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः " इत्यात्मज्ञानविधेः क्रत्वर्थत्वमुक्तम् । अत एव " आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न हि चोदितम् ।" इत्येतच्छब्दप्रयोगेण संसारिरूपात्मज्ञानस्यैव मोक्षार्थत्वनिरासेन कर्मप्रवृत्तिहेतुता उक्ता । असंसारिरूपात्मज्ञानस्य तु कर्मप्रवृत्त्यर्थत्वायोगात्पुरुषार्थतैव युक्तेत्याशयः इति विवेचितम् ॥

एवं निःश्रेयसरूपफलप्रतिपादकं वचनविशेषमुदाहरति तथेति इत्यवतार्य स्थानविशेषात्मकब्रह्मलोकप्राप्तेर्जन्यत्वेन अक्षयत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य, परमात्मैव ब्रह्मशब्दवाच्यः परमानन्दोपभोगे हेतुत्वात् कर्मधारयसमासाश्रयणेन लोको विवक्षितः । तत्प्राप्तेश्च शरीरसंबन्धोपाधिकर्तृभोक्तृत्वात्मकसंसारिरूपावस्थापरित्यागेन अकर्त्रभोक्तृत्वात्मकासंसारिरूपनिजावस्थात्मकत्वेन अजन्यत्वात् युक्तं अक्षयत्वमिति व्याख्यातम् ॥

एवं आत्मज्ञानपरिपाकात्प्रागेव पुरुषं विधिर्नियोजयति । परिपाके तु सति, तस्य नास्त्येव कर्मसंबन्ध इति स्पष्टयन्ननुष्ठाने अद्वैतासिद्धान्तेनेषदपि विरोधो नास्ति स्वस्य वार्तिककारस्य च इति स एव सूचयति ।

तथा प्राभाकरगुरुरपि बृहत्यां "यस्तु ब्रह्मविदामेव निश्चयः यदुपलभ्यते न तत्तथ्यमिति यन्नोपलभ्यते तत्तथ्यमिति नमस्तेभ्यः विदुषां नोत्तरं वाच्यम् ।", "यदुक्तं अहङ्कारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ" इति, मृदितकषायाणामेवैतत्कथनीयम् । न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्" इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न विवृतमत्र भाष्यकारेण भगवता वचनानुरोधान्नाज्ञाना"दिति अतो ज्ञायते परमात्मा एक एव तथ्यः, प्रपंचस्तु अतथ्यः इत्यस्मिन्नेव विषये ब्रह्मवादिसंमते वेदानां परमतात्पर्यमिति गुरोरभिप्राय इति । अस्य च विषयस्य मीमांसाशास्त्रे ऐदम्पर्येणानुपवर्णनं मन्दधिकारिणां कर्मठानामनुरोधेन इति कीर्तनेन कर्ममीमांसायाः दर्शनान्तराणां च तत्तदधिकार्यानुगुण्येनैव द्वैतात्मप्रतिपादनं अद्वैततत्त्व एव च परमं तात्पर्यमिति, स्पष्टमुक्तं स ब्रव भवति ॥

महामहोपाध्यायगागाभट्टोऽपि भाट्टचिन्तामणौ प्रपंचसंबन्धविलयपूर्वकनित्यानन्दरूपात्माभिव्यक्तेः मुक्तित्वाङ्गीकाराद्वा इति नित्यानन्दात्मकस्वस्वरूपाभिव्यक्तेर्मुक्तित्वं अभिप्रैति ॥

भाट्टदीपिकाकारः श्रीखण्डदेवोऽपि चतुर्थतृतीयपादे, "चोदनायां फलाश्रुतेः" इत्यधिकरणे "यदा तु ज्ञानकर्मसमुच्चयोपि प्रामाणिकः" इति वदन् ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य अप्रामाणिकतामभिप्रैति । तत्र टीकायां शम्भुभट्टः "प्रामाणिकपदेन व्यञ्जनया सूचितस्य दूषणसहत्वस्योपपादनं शारीरकमीमांसाभाष्यकारैः भगवत्पूज्यपादैरेव कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम्" इति व्याकुर्वन् श्रीखण्डदेवस्य स्वस्य च श्रीशङ्करभगवत्पादेषु निरतिशयमादरं सूचयति ॥

(अं) 15. ॥ सांख्ययोगयोः अद्वैतभावाः ॥

(S. सुब्रह्मण्यशास्त्री)

ஸாங்க்ய சாஸ்திரம் ஸ்ரீகபிலமஹர்ஷியால் ஸ்தாபிக்கப்பட்டு ஆஸுரி பஞ்சசிகாசார்யர் ஈச்வரகிருஷ்ணர் முதலிய பெரியோர்களால் சிஷ்யர்கள் மூலமாகவும் கிரந்தங்கள் மூலமாகவும் பிரசாரத்துக்குக்கொண்டுவரப்பட்டது. ஸாங்கியத்தின் மஹிமையை ஸ்ரீபகவான் सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि என்ற வாக்யத்தில் கீதையில் புகழ்ந்துள்ளார். கபிலர் மஹிமையை ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् (எந்த ஈச்வரன் கபிலரிஷியை உண்டுபண்ணி பூர்ண ஞானத்தை உபதேசிக்கிறரோ அவரைக் காண்க) என்று சுவேதாச்வதர உபநிஷத் புகழ்ந்துள்ளது. ஸ்ரீமத் பாகவதத்தில் தேவஹூதிதேவிக்கு கபிலர் உபதேசம் முழுவதும் அத்வைதக் கருத்துகள் நிரம்பியுள்ளன.

யோகசாஸ்திரமாவது முதலில் ஹிரண்யகர்பன் என்னும் பிரம்மதேவனால் ஸ்தாபிக்கப்பட்டு பதஞ்சலி வியாஸர் வாசஸ்பதி மிச்ரர்முதலிய பெரியோர்களால் புஸ்தகரூபமாக வெளியிடப்பட்டது. ஸாங்க்யத்திலும் யோகத்திலும் அத்வைதக்கருத்துகள் ததும்பியுள்ளன: அவைகளில் சிலமட்டுமே இவ்வுபந்யாஸத்தில் குறிப்பிடப்பட்டிருக்கின்றன.

The Sānkhya Darsana was founded by the great Maharshi Kapila. The Sānkhya Kārika of Īsvara Krishna is one of the oldest of Sānkhya works. The Sankhyas' Ātman who is admitted to be free from bondage or release in reālity, is parallel to the Advaitic Ātman. Kapila's teaching in Srimad Bhāgavatam overflows with Advaitic truths.

The Yoga Śūstra owes its origin to Hiranyagarbha the Brahmā. It was the Maharshi Patanjāli who systematised its tenets in his 'Yoga Sūtras. These Sūtras were comment-

ed upon by the great Vysya. The Yoga is a means to bring about the Advaita Sākshātkāra through the concentration of mind with which it largely deals. That the purpose of the Yoga school is Advaita is set borth in this essay.

सांख्यशास्त्रं हि भगवता कपिलेन प्रवर्तितम् । यस्य हि माहात्म्यं च श्रुतावपि गीयते 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये'दित्यादौ। कपिलप्रोक्तं सांख्यशास्त्रं आसुरिपंचशिखाचार्यादिशिष्यपरंपरया लोके प्रचारं शिष्टमन्वादिपरिग्रहं च प्राप । तदिदं ईश्वरकृष्णाख्यो मुनिः सप्तत्या श्लोकैः संचिक्षेप । अयमेव च ग्रन्थः अधुना उपलभ्यमानसांख्यग्रन्थेषु प्राचीनतमः । सांख्यसप्ततेः तत्त्वकौमुदीगौडपादभाष्यादयः व्याख्यानरूपाः । परं तु अधुना अनुपलभ्यमाना अपि पंचशिखादिप्रणीता ग्रन्थाः पूर्वमासन्निति गम्यते, वाचस्पत्यादिभिः तत्तद्ग्रन्थोदाहरणात् ॥

सांख्यशास्त्रमपि पर्यालोच्यमाने तस्मिन् अद्वैतपक्षमेवोरीकरोति । तथा हि ईश्वरकृष्णस्तावत् " तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् " इति जीवे संसारमोक्षयोः मिथ्यात्वं ब्रुवन् " न निरोधो न चोत्पत्तिः न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुः न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थता ॥" इति गौडपादाचार्योक्तिमद्वैतसरणिमेवानुरुन्धे । बन्धस्य जीवे अध्यासः अनिर्वचनीयख्यातिः इति वेदान्तिनः, असंसर्गाग्रहः इति सांख्याः, इत्येवं कियत्येवांशे भेदसत्त्वेऽपि भूयानंशः समानः । विप्रतिपन्नोऽप्यंशः " अहं कर्ता " इत्यादिसंसृष्टव्यवहारानुरोधेन अनिर्वचनीयख्यातितया स्थापयितुं शक्यत एव । यत्तु सांख्यतन्त्रस्य निरीश्वरत्वात् कथं सेश्वरेण वेदान्तशास्त्रेण सांगत्यमिति । तन्न। सांख्याभिमते पुरुषे ईश्वरान्तर्भावात् । पुरुषो हि द्विविधः ईश्वरः जीवश्चेति । उत्कृष्टोपाध्युपहितः ईश्वरः निहीनोपाध्युपहितो जीवः इति उपाधिभेदेनैव भेदः, न तु स्वभावतः इत्याशयेनैव पुरुषशब्देन उभयोः निर्देशः । योगशास्त्रेऽपि वेदान्तसंवादो दृश्यते । तथा हि—" कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् " इति पातञ्जलसूत्रे दृश्यस्य वस्तुनः ज्ञानिनं प्रति नष्टत्वं इतरान्प्रति अनष्टत्वं चोच्यते । तदिदं वस्तूनां अनिर्वचनीयत्वं गमयति । अनिर्वचनीयमेव हि

शुक्तिरजतादिकं कंचित् निवृत्तभ्रमं प्रति नष्टं अन्यं प्रति अनष्टं च दृश्यते । न तु पारमार्थिकं घटादि । ज्ञानेन दृश्यनाशाभिधानाच्च द्वैतवस्तूनां ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यात्वं स्पष्टमेवोक्तं भवति ॥

अपिचाचार्यवाचस्पतिराह "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इत्यधिकरणे "न चैतानि योगशास्त्राणि प्रधानादिसद्भावप्रतिपादनपराणि, किं तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि, तच्च यत्किंचिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं न तु तद्विवक्षितम् । अत एव योगं व्युत्पादयिता भगवान् वार्षगण्यः—

"गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥"

इति प्रपंचमिथ्यात्वं अद्वैतिनामभिमतं कण्ठरवेणाह । इति ॥

(अः) 16. ॥ वाल्मीकिरामायणे अद्वैतभावाः ॥

(देवङ्गुडि - पञ्चापगेशशास्त्रिणः)

"சூர்யனுக்குச் சூர்யன் ஆவான்; அக்னிக்கு அக்னி, பிரபுவிற்குப் பிரபு, திருவுக்கும் உயர்திரு ஆவான்; கீர்த்திக்கும் கீர்த்தி பொறுமைக்குப் பொறுமை" (அயோத்யா காண்டம்) என்று ஸ்ரீராமனை வர்ணிப்பதாலே, சூர்யன் முதலியவற்றிற்கும் ஸ்வதேஜஸ் முதலியன இல்லை; எல்லாம் ஒரே உண்மைப் பொருளின் தேஜஸ் முதலியவற்றைக் கொண்டே விளங்குகின்றன" என்று விளக்கப்படுகின்றது: இது அத்வைதத்திற்குப் "பரமானுகுலமான "காதிற்குக் காது, மனத்திற்கு மனம் வாக்குக்கு வாக்கு, பிராணனுக்குப் பிராணன்; கண்ணிற்குக் கண்" என்னும் கேனோபநிஷத் வாக்கியத்தைப் பின்பற்றியது.

உத்தரகாண்டத்தில், பிரும்மா ஸ்ரீராமனைப் பார்த்து "எந்த உன் உடலை விரும்பிக்கொள்ளுகிறாயோ, தடந்தோளனே,

அந்த வைஷ்ணவ உடலுட் புகுவாய்; அல்லது சநாதனமான ஆகாயத்துட் புகுவாய்'' என்கிறார். அப்ராக்ருத சரீரங் கொண்டு சகல கல்யாணகுணங்களோடு விளங்கும் ஸகுணப் பிரும்மமும் அதைக் காட்டிலும் வேறாயும் மகாப்பிரளய காலத்தில் அந்த மூர்த்தியையும் தன்னுள் லயிக்க, என்றுமுள்ளதான நிர்க்குணப் பிரும்மமும் குறிப்பிடப்படுகின்றன.

யுத்தகாண்டத்திலுள்ள பிரும்மஸ்துதியில் 'ப்ரஹ்ம ஸத்யம்' என்பதால் 'ஜகத் மித்யை' என்பது சுட்டப்படுகின்றது; இதர சித்தாந்தங்களிலே உலகப்பொருட்கள் இருப்பதற்கு பிரும்மம் தேவையில்லையாதலால் 'உன்னையன்றி யாதொன்று மில்லை'' என்பதிற்கு அத்வைதவுண்மையே பொருத்தமாகின்றது.

சுந்தர காண்டத்தில் "வெறுப்பு விருப்புகளினின்று விடுபட்ட மஹாத்மாக்களுக்கு நமஸ்காரம்'' என்றுள்ள சீதா வசனம் ஜீவன்முக்தர்களைக் குறிக்கின்றது.

இவ்வாறு அத்வைத வுண்மைகள் பல ஸ்ரீராமாயணத்திலே விளக்கமுறுகின்றன.

"He is the Sun of the Sun, Fire of the Fire, Lord of the Lord, Foremost Grace of Grace, Fame of Fame, Endurance of Endurance" says Sumitrā of Rāma to Kausalyā (Ayodhya. 44,15) This passage accords with the Upanishadic text: "He is the Ear of the ear, Mind of the Mind, Breath of the breath, Eye of the eye." and points clearly to the Advaitic Truth of the nonexistence of things apart from Brahman.

"Re-enter your old and beloved Form as Vishnu or the eternal Ākāśa" says Brahmā to Śrī Rāma (Uttara. 120-9). This passage justifies the Advaitic concepts of Saguṇa Brahman and of Nirguṇa Brahman, the latter alone being ever-existent. And in Brahmā's praise of Śri Rāma (Yuddha. 120, 14) the words 'Brahma Satyam' imply 'Jagat is mithya' and the words 'there is anything without you' (Yuddha,120, 14) fit in with the denial of seperate existence of the universe peculiar to Advaita.

श्रीरामायणे भगवता प्राचेतसेन तत्र तत्रोपक्षिप्ता अद्वैतभावाः विमर्शकानां कृते निर्दिश्यन्ते ॥

तत्रायोध्याकाण्डे (४४, १५)

"सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।
श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥"

इति कौसल्यां प्रति सुमित्रावाक्ये, "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः", "श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः । चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥"

इति श्रुतौ यस्य ज्योतिषः सान्निध्यवशादेव श्रोत्रादीनां शब्दाद्यवभासकत्वं यच्च ज्ञात्वा संसारादतिमुच्य केचन धीरा अमृता भवन्ति इत्युक्तं तदेवात्र सूर्यादीनां सूर्यत्वाद्यापादकत्वप्रतिपादनेन प्रत्यभिज्ञायते । एवं च सूर्यादीनामपि स्वतो भानाभावस्य स्वयंप्रकाशचिद्भानानुभानस्य च प्रतीतेरद्वैतसिद्धान्तोऽस्मिन्वाक्ये आविष्कृतो महर्षिणा ॥

तथा अयोध्याकाण्ड एव "आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः" (११०, ४) इति भगवता वसिष्ठेन रामभद्रायोक्तं वाक्यं श्रूयते । तदपि सकलजगत्स्रष्टुः सगुणस्य ब्रह्मणः अभिव्यक्त्यधिष्ठानतया "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतिप्रतिपादितं अद्वितीयं ब्रह्माभिदधत्स्वस्य औपनिषदमद्वैतसिद्धान्तमेवाधारीकरोति ॥

स्पष्टं चैतदस्मिन्नेव ग्रन्थे उत्तरकाण्डे । तत्र हि स्वर्गारोहणाय अयोध्यातः प्रस्थितं रघुनन्दनं प्रति पितामहः—

"आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ।
भ्रातृभिस्सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् ॥
यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् ।
वैष्णवीं तां महातेजः तद्वाऽऽकाशं सनातनम् ॥" (१२०, ८-९)

इति वदति । अत्र च वैष्णवीं स्विकां तनुं प्रविशेति, सकलकल्याणगुणगणोपेतं अप्राकृतं शरीरं प्रविशेत्यभिधाय, आकाशं वा सनातनमिति वाकारेणा-

प्राकृतात्तस्मादतिरिक्तं निर्लेपं स्वस्वरूपं प्रविशेति वदन् आकाशप्रवेशस्यादरणीयतामपि आह सनातनमिति विशेषणेन । इदं च विशेषणं स्वविशेषितस्य आकाशस्य त्रिकालाबाध्यतां बोधयदत्र वाकारव्यवच्छिन्नायाः भक्तभोग्यायाः अप्राकृतवैष्णवतनोरपि मायिकत्वेन तिरोधानप्रसक्तिं द्योतयति । अतो नित्यशुद्धमद्वैतसिद्धान्तपरमतात्पर्यगोचरमद्वितीयं ब्रह्मैव प्रतिपादयति वाल्मीकिरिति स्पष्टमेव । रावणवधानन्तरं ब्रह्मकृतरामस्तुतावपि—

"अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव" ॥ यु. (120. श्लो 14.)

इत्युक्तम् । अत्र वस्तुमात्रस्य सत्यत्वाभ्युपगमे सत्यमिति पदस्य भगवद्गतासाधारणधर्मानभिधायकतया स्तुतित्वमेव न संगच्छेत । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं परमात्मन एकस्यैव सत्यत्वं चाङ्गीकुर्वति अद्वैतसिद्धान्ते एवास्य स्वरसतेति परमार्थसत्याद्वैतस्वरूपपर्यवसन्नमेवेदं वचनम् । तथा ब्रह्मस्तुतावेव " न तदस्ति त्वया विना " (यु. 120. 25.) इति वचनमपि सर्वानुस्यूतब्रह्मसत्तामात्रेण अस्तीति व्यवहारगोचरतानिर्वाहे प्रपञ्चस्यातिरिक्तसत्ताकत्वं वारयदद्वैतसिद्धान्त एव सामञ्जस्यमञ्चति । दर्शनान्तरेषु बाह्यार्थानामास्तितांशे ब्रह्मणोऽनपेक्षणात् ॥

सुन्दरकाण्डे, सीतायाः—

" धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः ।
जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥
प्रियान्ते सम्भवेद्दुःखमप्रियादाधिकं भयम् ।
ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥" (२६, ४९-५०)

इत्युक्तावपि " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।" इति श्रुत्युक्तां त्यक्तदेहाभिमानानां मुक्तानां प्रियाप्रिययोरपहतिमनुवददद्वैतसिद्धान्तसिद्धां जीवन्मुक्तिं व्यञ्जयति । एवं तत्र तत्रोपनिबध्यमानैरद्वैतभावैराबद्धामोदमिदमादिकाव्यम् ॥

———

2

(पोलकं - सुन्दरेशशास्त्रिणः)

'உலகம் ஸ்வப்னத்தோற்றம் போன்றது' என்பது சுருதி. ஆகையால், 'உலகம் மித்யையன்று, ஸத்யமே என்று சொல்வோர் ஸ்வப்னமும் ஸத்யமென்னல் வேண்டும். "ஸத்யமாகாமல் ஸத்யம்போலத் தோன்றுவது மித்யை. ஸ்ரீராமன் தங்கிய இடத்தைக் குகன் காட்டியபோது பரதனுடைய பிரப்பாவத்திலும், இராவணன் செத்துக்கிடந்ததைப் போர்க்களத்திலே கண்டபோது மண்டோதரி பிரலாபித்ததிலும், "ஸத்யம் போற் காணும் இக்காட்சி நம்பத்தக்கதன்று; ஸ்வப்னம்போலவே எனக்குத் தோன்றுகிறது" என்றுள்ளதால் ஸ்வப்னம் மித்யை என்னுங் கொள்கையே விளக்கப்படுகின்றது.

உத்தரகாண்டத்தில், ஸ்ரீ ராமனிடம் காலன்பேச்சிலே, தான் பரப்பிரும்மத்தினின்று மாயையால் உண்டானவன் என்பதாலும், ஹிரண்யகர்ப்பனும் ஆதிசேஷனும் அவ்வாறே தோன்றினார்கள் என்பதாலும், சிருஷ்டி மாயாகல்பிதம் என்பதாலும், மாயையின் சொரூபம் பாகவத பாரத வசனங்களால் விளக்கப்பட்டதோடு ஒத்தவாறு விளக்கப்படுகின்றது. 'தத்வாகாசம் ஸநாதனம்' என்று மேற்குறித்த பிரும்மவசனத்தால் நிர்க்குணப் பிரும்மவுண்மையும் உறுதிபெறுகின்றது.

'The universe is like what is seen in a dream' says the Śruti. Those who deny the Mithyā character of the universe have perforce to state that the dream state is real. Two passages in the Rāmāyaṇa, Bharata's lament at the sight of the place where Rāma rested as Guha's guest and Mandodari's lament at the sight of Rāvaṇa lying dead in the battlefield refer to the respective sights to be as unreal as a dream; thus they support Advaita. And the purport of Kāla's talk with Śrī Rāma (Uttara Kāṇḍa) about creation and Māyā accords only with Advaita.

Emphasis is once again laid on the words "or the Eternal Akāśa" occuring in Brahmā's speech noted above.

अयोध्याकाण्डे "अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा । मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥" (८८-१०) इति । एतत् गङ्गातीरे गुहेन प्रदर्शितं रामस्य तृणशय्यादिकं दृष्ट्वा रामस्य दुर्दशां मन्यमानस्य तामसहमानस्य भरतस्य वाक्यं रामकर्तृकस्य भूशयनादेरश्रद्धेयत्वेनासत्यत्वं सम्भाव्य, तदनुभवस्य स्वप्नदर्शनरूपत्वं निश्चिकाय । स्वाप्निकस्य च पदार्थस्य प्रातिभासिकत्वेनासत्यत्वमद्वैतिनामेव सम्मतम् । इतरैस्त्वास्तिकैः सत्यत्वमभ्युपगतमिति जगन्मिथ्यात्वसाधने प्रवृत्तानामद्वैतिनां स्वाप्निकवस्तुलक्षणदृष्टान्तसिद्धिः अनेन श्लोकेन संपादितेवाभाति । तथा युद्धकाण्डे मण्डोदरीवाक्यं "हा स्वप्नस्सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः । त्वं मृत्योरपि मृत्युस्स्याः कथं मृत्युवशं गतः" (११४-४८) अत्र रावणवधस्य स्वप्नरूपत्वेन सत्यत्वासंभवेऽपि कथं सत्यता भातीत्याश्चर्यवर्णनात् स्वप्नोऽसत्य इति द्योत्यते ॥

उत्तरकाण्डे "कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत्" (१-१३०) इत्युपक्रम्य—"तवाऽहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरञ्जय । मायासंभावितो वीर कालस्सर्वसमाहरः ॥" (१०४-२) इत्युक्तम् । अनन्तरञ्च "पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्ते कृतस्सौम्य लोकान्संपरिरक्षितुम् ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्वौ महाबलौ ॥" इति वर्णितम् । अत्र तापसरूपेणागतः कालः एकान्ते रामसन्निधौ स्वस्य रामपूर्वभावमायासंभावितकालरूपत्वं सर्वसंहारकत्वञ्चावोचत् । तदेतन्मायाचित्संबन्धरूपस्याद्वैतिसंमतस्य सूतसंहितादिग्रन्थप्रतिपादितस्य परिग्रहे स्वारसिकम् । अनन्तरश्लोकद्वयेन च सर्वजगदुपसंहारस्य हिरण्यगर्भशेषादिजननस्य च मायाधीनत्वं वर्णितम् । माया च—"ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥", "सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥" इति भागवतवचनाभ्यां "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि ॥" इति भारतवचनेन च

अविद्यमानार्थप्रदर्शिनी वस्तुतत्त्वाच्छादिनी नयेन विरुध्यमाना स्वयमसत्यभूता भगवद्वशवर्तिनी जीवेश्वरादिभेदकल्पिकेति निर्णीयते । तादृशमायाधीनत्वस्य सृष्टयादौ वर्णनादिदमुत्तरकाण्डवाक्यजातमद्वैतमेव हृदि कृत्वा प्रावर्तिष्ट इति निश्चिनुमहे । अत एव दशोत्तरशततमसर्गे "यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् । वैष्णवीं तां महातेजो यद्वाकाशं सनातनम् ॥" इति ब्रह्मप्रार्थनायां वैष्णवतनुव्यतिरिक्तसनातनाकाशप्रवेशनं रामस्य वर्ण्यमानं वैष्णवतनोः सनातनत्वाभावं द्योतयत्, आकाशशब्दितस्य चिदाकाशस्वरूपस्य परब्रह्मणः नित्यसिद्धत्वं ब्रुवत् रामस्य पारमार्थिकं स्वरूपं निर्विशेषमेवेति निश्चाययति ॥

(क) 17. ॥ अध्यात्मरामायणे अद्वैतभावाः ॥

(देवङ्गुडि - पञ्चापगेशशास्त्रिणः)

அத்யாத்ம ராமாயணம் ஆதிமுதல் அந்தம்வரை அத்வைதத்தை விளக்குகின்றது. தொடக்கத்திலே பரமசிவன் பார்வதி தேவிக்கு ஸ்ரீராம தத்துவத்தை உபதேசிக்கும்போது மாயை, அவித்யை, ஞானம், அஞானம், ஜீவப்ரும்ம ஐக்யம் முதலியவற்றைப் பற்றிய அத்வைதக்கொள்கைகளேயே கூறுகிருர். ஸீதா தேவியும் ஆஞ்ஜநேயருக்கு, 'பரப்பிரும்மமாகிய ராமர் நிர்குணர், மாறுபாடுருதவர்; அவர் எங்கும் செல்வதுமில்லை, தங்குவதுமில்லை. மாயையாகிய நானே இயங்குகிறேன். அவர் அசைவற்று பரிணமமின்றி எப்பொழுதுமுள்ள பொருள்' என்கிருள்; ஸ்ரீராமரும் 'ஆகாசத்திற்குப்போலவே ஆத்மாவுக்கும் பேதம் கல்பிதம்' என்று கூறுகிருர். மூன்றும் சர்க்கத்திள்ள கௌஸல்யையின் ஸ்துதியும் ஐந்தாஞ் சர்க்கத்திலுள்ள அஹல்யாஸ்துதியும் ஏழாஞ் சர்க்கத்திலுள்ள பரசுராம ஸ்துதியும் அத்வைத பரமாயமைந்துள்ளன.

இவ்வாறே மற்ற காண்டங்களினின்றும் அத்வைதத்தைத் தெளிவாகக் கூறுகின்ற சுலோகங்கள் எடுத்துக்காட்டப் பெற்றுள்ளன.

अध्यात्मरामायणे अद्वैतभावाः

Adhyātma Rāmāyaṇa is consistently advaitic in import. The Bāla Kāṇḍa opens with a discourse on Rāma, the Brahman by Śiva, emphaising the fundamental concepts of Māyā, avidyā and jṇāna leading to a perception of oneness of God and jivas. Sītā explains the true nature of Rāma to Hanumān. "All actions are by me, though they are attributed to the unchanging, unconditioned One, Rama. He does not stay nor does he go about; nor he do anything." Rāma Himself explains with the advaitic similies of the apparently different *ākāśa's*. Kausalyā's stotra in the third sarga and Ahalyā's in the fifth and Parasurāma's in the seventh are similarly advaitic.

Similarly from the other kāṇḍas also extracts are given which are obviously of advaitic import.

बालकाण्डे प्रथमसर्गे शिवेन रामाख्यं अद्वैततत्त्वं पार्वत्यै प्रतिपादितम् । अद्वैतसिद्धान्तश्चात्र सम्यक्प्रतिपादितः । तथा हि—

रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानन्द एकः पुरुषोत्तमो हि ।
स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदन्तर्बहिरास्थितोऽजः ॥
सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मा स्वमायया सृष्टमिदं विचष्टे ।
जगन्ति नित्यं परितो भ्रमन्ति सत्सन्निधौ चुम्बकलोहवद्धि ॥
एवं न जानन्ति विमूढचित्ताः स्वाविद्यया सम्वृतमानसास्ते ।
स्वाज्ञानमप्यात्मनि शुद्धबोधे स्वारोपयन्तीह निरस्तबाधे ॥
संसारमेवानुसरन्ति ये वै पुत्रादिसक्ता उरुकर्मयुक्ताः ।
जानन्ति नैनं हृदयस्थितं वा चामीकरं कण्ठगतं यथाऽज्ञाः ॥
यथाऽप्रकाशो न तु विद्यते रवौ ज्योतिःप्रभावात्परमेश्वरे तथा ।
विशुद्धविज्ञानघने रघूत्तमेऽविद्या कथं स्यात्परतः परात्मनि ॥
नाहो न रात्रिस्सवितुर्यथा भवेत् प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ।
ज्ञानं तथाऽज्ञानमिदं द्वयं परे रामे कथं स्थास्यति शुद्धचिद्घने ॥

तस्मात्परानन्दमये रघूत्तमे विज्ञानरूपे न हि विद्यते तमः ।
अज्ञानसाक्षिण्यरविन्दलोचने मायाश्रयत्वान्नहि मोहकारणम् ॥

एवमत्र अद्वैतासिद्धान्तस्स्पष्टीकृतः ॥

आञ्जनेयं प्रति सीतोपदेशेष्यद्वैतसिद्धान्तस्सम्यक्प्रतिपादितः । तथा हि—

रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रमगोचरम् ॥
आनन्दनिर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ।
सर्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्मषम् ॥
मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ।
तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता ॥
तत्सान्निध्यान्मया सृष्टं तस्मिन्नारोप्यते बुधैः ॥ इति ॥

अथ श्रीरामचरित्रसङ्ग्रहानन्तरम्

एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ।
आरोपयन्ति रामेऽस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥

रामो न तिष्ठति न गच्छति नानुशोचत्याकाङ्क्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् ।
आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनः मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥ इति ।

ततश्च अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकं श्रीरामवाक्यं च । तथा हि—

शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ।
आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् ॥
जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एव च ।
प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः ॥
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णं तथा परम् ।
आभासस्त्वपरं बिम्बभूतमेवं त्रिधा भिदा ॥
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमावच्छिन्नेऽविकारिणि ।
साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथा बुधैः ॥

आभासस्तु मृषाबुद्धिः अविद्याकार्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नन्तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥
अवच्छिन्नस्तु पूर्णेन एकत्वं प्रतिपद्यते ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्तथा ॥
ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः ।
तदाऽविद्या स्वकार्येण नश्यत्येव न सम्शयः ॥ इति ।

तृतीयसर्गे रामस्य परब्रह्मत्वेन कौसल्यास्तुतिः अद्वैततत्त्वं निरूपयति । पञ्चमे अहल्यास्तुतावपि सर्वोपनिषत्प्रतिपादिताद्वैतासिद्धान्तः निरूपितः । सप्तमे परशुरामस्तुतौ "निर्गुणं निराकारं निर्विकारं ब्रह्मैव एकं परमार्थतत्वम् । तस्यैव बुद्ध्यादिषु प्रतिबिम्बः जीवः । तस्यैव अविवेकात्संसारदुःखम् । सत्सङ्गभक्तिद्वारा जनितज्ञानेन अविद्यानिवृत्तौ मुक्तिस्सम्भवति ।" इति, अन्ते "ऐक्यज्ञानं गुरोर्लब्ध्वा तत्प्रसादाद्विमुच्यते" इति चैवमद्वैतसिद्धान्तः प्रतिपादितः ॥

अयोध्याकाण्डप्रथमसर्गे नारदस्तुतौ "परं ब्रह्मैव राघवः सर्वात्मकः सर्वजगत्कारणभूतः, तस्यैव स्थूलसूक्ष्मकारणाख्योपाधित्रितयबलाज्जीवभावः, ब्रह्मात्मतत्त्वाज्ञानात् रज्जौ सर्पभ्रान्तिवत् जीवजगद्भ्रान्तिः, तत्त्वसाक्षात्कारात् भ्रमनिवृत्तिदुःखनिवृत्त्युपलक्षितमुक्तिस्सम्भवति" इत्येवमद्वैतसिद्धान्तः प्रतिपादितः । चतुर्थसर्गे श्रीरामेण लक्ष्मणं प्रति उपदेशे अद्वैतोपदेश एव कृतः । तेन लक्ष्मणकौसल्ये निर्दुःखे अभूताम् । सप्तमे भरतं प्रति वसिष्ठोपदेशे अद्वितीयात्मविषये न शोकः कार्यः, अनित्यदेहादिविषये अपरिहार्य एव शोकः इति, एवं दशरथविषये न शोकः कार्य इत्युक्तम् । एतेनात्र अद्वैततत्त्वं निरूपितं भवति । सुतीक्ष्णस्तुतौ "अरूपिणोपि अशेषदेशकालाद्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशम्" इत्यादिना निर्विशेषमद्वैततत्त्वं स्फुटीकृतम् । अगस्त्येनापि रामस्तवे निर्गुणमद्वैततत्त्वमाविष्कृतम् ॥

आरण्यकाण्डचतुर्थसर्गे लक्ष्मणं प्रति रामोपदेशे "निर्गुणपरब्रह्मणि कल्पितमायाशक्तिः आवरणविक्षेपशक्तिद्वयवती परमार्थस्वरूपमावृत्य जगद्भ्रान्तिं

करोति। यदा आचार्यशास्त्रोपदेशपुरुषप्रयत्नैश्च उद्युक्तः पुरुषः, तदा मायानाशे मोक्षो भवति। एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः।" इति॥

उत्तरकाण्डपञ्चमसर्गे लक्ष्मणं प्रति रामोपदेशे

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः।
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकौ असीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्॥
प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम्।
विशोधितां लक्षणया च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत्॥
एकात्मकत्वाज्जहती न संभवेत् तथाऽजहल्लक्षणताविरोधः।
सोऽयंपदार्थाविव भागलक्षणा युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः॥

इत्येवमारभ्य स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकोपाधित्रयं निरूप्य अवस्थात्रयञ्च प्रतिपाद्य तेषामात्मनि कल्पितत्वञ्चोक्त्वा—

"कदाचिदात्मा न मृतो न जायते न क्षीयते नापि च वर्धतेऽमरः।
निरस्तसर्वातिशयस्सुखात्मकः स्वयंप्रभस्सर्वगतोऽयमद्वयः॥
एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते।
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रतीयते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात्॥
अन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडात्मत्वमिहात्मचेतसोः।
गुरोस्सकाशादपि वेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवो निरीक्ष्यताम्॥
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम्।
प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयः सकृद्विभातोऽहमतीव निर्मलः॥
विशुद्धविज्ञानमयो निरामयः सम्पूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः।
सदैव मुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमान् अतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधैः विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः।
एवं सदात्मानमखण्डितात्मना विचार्यमाणस्य विशुद्धभावना।
हन्यादविद्यामचिरेण कारकैः रसायनं यद्वदुपासितं रुजः॥

इत्यादिना अद्वैतसिद्धान्तं सम्यङ्निरूप्य निर्विशेषमयो भूत्वा विश्वादीन्क्रमेण तुरीये प्रविलाप्य शुद्धात्मानन्दानुभवतुष्टः मुक्तस्तिष्ठतीत्युपपादितम्॥

(ख) 18. ॥ आनन्दरामायणे अद्वैतभावाः ॥

(देवङ्गुडि - पञ्चापगेशशास्त्रिणः)

ஆனந்த ராமாயணம் ஸாரகாண்டத்திலே ஸ்ரீராமர் தசரதருக்குத் தத்துவோபதேசஞ்செய்கிறார். 'ஜகத் மாயையால் உண்டாகும் வெறுந் தோற்றமே. கிளிஞ்சலில் வெள்ளியின் தோற்றம் போலவும் மருபூமியிலே கானல் நீரின் தோற்றம் போலவும் ஆத்மாவிலே ஜகத் தோன்றுகிறது என்பர் ஞானிகள்" என்கிறார், "பரமாத்மாவாகிய இந்த ராமர் நீரால் நனையாத தாமரையிலைபோல மாறுபடாதவராகி கர்த்திருத்வமின்றி சுய ஆனந்த பூர்ணராயிருக்கிறார்" என்று ஓரிடத்தில் அத்வைத வுண்மை விளக்கப்படுகின்றது.

ஸ்ரீ ராமாஷ்டோத்தரசதநாம ஸ்தோத்ரமும் (யாக காண்டம், 5) ஷ்டி காண்டம் ஏழாவது சர்க்கமும் ஸ்ரீராமரை அத்வைத ப்ருஹ்மரூபர் சின்மயமான நிர்க்குணப் பொருள் என்று கூறுகின்றன. இவையும் இவைபோன்று விலாஸ காண்டத்து 12-வது சர்க்கத்திலும் மனோஹர காண்டத்து 2,4,5,7 சர்க்கங்களிலும் அத்வைதப் பிரக்ரியைகள் கையாளப்படுகின்றன. அத்வைத சித்தாந்தத்திற்கே சிறப்பாக அமைந்த ஹரிஹராபேதம் இதே காண்டத்து 7, 12 சர்க்கங்களில் வற்புறுத்தப்படுகின்றது, ஸ்ரீராமரே துவைத புத்தியைக் கண்டனஞ்செய்தார் என்னும் வாக்கியத்தோடு 'ராமாயணங்களில் அத்வைதம்' என்னும் ஆராய்ச்சி முற்றுப்பெறுகின்றது.

In the fifth Sarga of Rāmāyaṇa Sārakāṇḍa of Ānanda Rāmāyaṇa, Rāma explains the Advaitic truth to Daśaratha. 'The universe is a transient appearance born of Māyā ; like the appeanance of silver in the shell and of water in a mirage is the appearanee of the universe in the Ātman, according to the

wise'. "Like lotus untouched by water is the Supreme Brahman, this Rama, inmaculate, action-free and full of His own Bliss," says another passage.

In Rāmāshtottara śata-nāma-stotra (Yāga kāṇḍa, 5) and in the seventh sarga, Rama is called 'Advaita-Brahma-Rūpa', 'Chinmātra', 'Nirguṇa'—attributes peculiar to the Advaita. Siddhānta. Similarly in the 12 th sarga of Vilāsa Kāṇḍa and the 2nd 4th 5th&7th sargas of Manohara Kāṇḍa, Another feature of Advaita, nondifference of Hari anb Hara is emphasised in the 7th and 12th sārgas of the same Kāṇḍa.

आनन्दरामायणसारकाण्डपञ्चमसर्गे दशरथं प्रति रामोपदेशे अद्वैततत्त्वं प्रकटितम् । तथा हि—

नश्वरं भासते चैतत् विश्वं मायोद्भवं नृप ।
यथा शुक्तौ रौप्यभासः काचभूम्यां जलस्य च ॥
यथा रज्जौ सर्पभासः मृगतोये जलस्पृहा ।
तद्वदात्मनि भासोऽयं कल्प्यते नश्वरो बुधैः ॥
अज्ञानदृष्टिभिर्नित्यं मन्यते न तु पण्डितैः ।
आत्मा शुद्धो निर्व्यलीकस्सच्चिदानन्दलक्षणः ॥
स्थित्युत्पत्तिविनाशार्थं नानारूपाणि नीयते ।
धार्यते नटवद्राजन् न तेष्वासक्त एव सः ॥
यथा पद्मं न स्पृशति जलं मायां तथाऽमलः । इत्यादिना,

द्वादशे रामोऽयं परमात्माऽपि कामी चक्षेऽतिनिर्मलः ।
कर्तृत्वादिविहीनोऽपि निर्विकारोऽपि सर्वदा ॥
स्वानन्देन परं तुष्टः शोकिनामुपदेशकृत् ।

इत्यादिनाचाद्वैततत्त्वं निरूपितम् ॥

योगकाण्डे पञ्चमसर्गे रामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे—

" अद्वैतब्रह्मरूपाय चिन्मात्राय परात्मने ।"

इत्यादिना अद्वैततत्त्वं प्रकटितम् ॥

सप्तमे, "यद्ब्रह्म परमं धाम सर्वलोकोत्तमोत्तमम् । निर्गुणं परमं सूक्ष्मम् ।" इत्यद्वैततत्त्वं प्रकटितम् ॥

विलासकाण्डद्वितीयसर्गे,

"निरामयं निराभासं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
नित्यानन्दं निराकारमद्वैतं तमसः परम् ॥
परात्परतरं नित्यं सत्यानन्दचिदात्मकम् । इति"
सर्वात्मकं सर्वगतस्वरूपं नमामि रामं परतः परस्तात् ॥ इति च,

मनोहरकाण्डद्वितीयसर्गे 'सर्वं ब्रह्म न संशयः', 'अहमेव परं ब्रह्म' 'मत्तो ब्रह्म परं न हि', 'एवं यद्दृश्यते चेदं मायेयं तव राघव,' नश्वरं बुद्बुदाकारं ज्ञातं चेदं मया प्रभो, चतुर्थे च

'सर्वासूपनिषत्स्वेवं ब्रह्माद्वैतं सुनिर्मितम्' ।
"ब्रह्मैवेदममृतमित्याह चाथर्वणी श्रुतिः ।"
तत्त्वमेव त्वमेवैतदिति कैवल्यगं वचः ।
तत्त्वमसीति छान्दोग्ये ब्रह्मात्मैक्यं न भेदधीः ॥
एकत्वं पदयोस्स्पष्टं श्रुत्या यत्प्रतिपादितम् ।
साक्षान्मुक्तेः कारणं तद्बोधस्तेषां स एव हि ॥
इदं सर्वं यदयमात्मैकमेवाद्वितीयकम् ।
सर्वं खल्विदमित्यादिश्रुतयो यद्ब्रुवन्ति हि ॥
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन्नात्मयाजीति परमार्थं मनोर्वचः ॥
एतादृशेन बोधेन भूत्वा ब्रह्मात्मरूपकाः ।
कृतकृत्यास्स्वयं तीर्त्वा सच्छिष्यानाह्वयन्ति च ॥ इति ।

पञ्चमे, तद्ब्रह्म परमं लिङ्गं मङ्गलं भद्रवाचकम् ।
मङ्गलं मङ्गलानां च शिवं शान्तमिति स्फुटम् ।
लीयन्ते यत्र भूतानि निर्गच्छन्ति यतः पुनः ॥

तेन लिङ्गं परं व्योम निष्कलः परमश्शिवः ।
एकोऽद्वितीयः परमो नान्तःप्रज्ञादिलक्षणः ॥
अक्षरस्सच्चिदानन्दोऽमरोऽजर उत्तमः ।
निर्विकारो निराकारो निरामय उदीरितः ॥
वस्तुतस्तु परं तत्त्वं सजातीयादिहीनकम् ।
एवं सर्वं शिवो भाति न सर्वं शिव एव हि ॥
सच्चित्सुखत्रयं नामरूपे ब्रह्मैव केवलम् ॥
जातं पञ्चात्मकं नान्यद् ब्रह्मैवेदमिति श्रुतिः ।
भोगो भोक्ता भोजयिता सर्वं ब्रह्मैव नो पृथक् ॥

इत्यादिना अद्वैतसिद्धान्तः श्रुतिसिद्धः सम्यङ्निरूपितः ॥

सप्तमे ; राम एव परो ज्ञेयः शिव एव रघूत्तमः ।
उभयोर्नान्तरं ज्ञेयं भेददृङ्नारकी नरः ॥
रामशङ्करयोरत्र भिन्नत्वं येन मानितम् ।
अजागलस्तनवच्च तस्य जन्म वृथा गतम् ॥
शम्भोश्च हृदयं रामः रामस्य हृदयं शिवः ।
नैवान्तरं कल्पनीयं कुतर्कैर्विविधैर्नरैः ॥

इत्यादिना हरिहराभेदः निरूपितः । द्वादशे, 'रामस्साक्षान्महादेवः नात्र भेदः कदाचन ।' इति दुर्गावाक्यं हरिहराभेदं ज्ञापयति ।

एवं शिष्यजनानाञ्च रामेण परमात्मना ।
द्वैतबुद्धिः खण्डिताऽत्र वने कृत्वा तु कौतुकम् ॥

इत्यादिना श्रीरामेण परब्रह्मणैव भेदबुद्धिखण्डनं कृतं इति सम्यगुक्तमिति शिवम् । एवञ्च निखिलेष्वपि रामायणेषु तात्पर्यविशेषेण अद्वैततत्त्वमेव सम्यगुपदिष्टमिति शुभम् ॥

आचार्यवर्यकृपया श्रुतिसारभूतं रामायणेषु विदितं परमार्थभूतम् ।
अद्वैततत्त्वमधुना प्रकटीचकार पञ्चापगेशविबुधो गुरुराणिदेशात् ॥

(ग) 19. ॥ तुलसीदासरामायणे अद्वैतभावाः ॥

(विजयानन्द त्रिपाठि)

துளஸிதாஸ கோஸ்வாமிகள் ஹிந்தியிலே ஸ்ரீராமாயணம் பாடியவர். அந்த ராமாயணம் வடநாடெங்கும் பரவியுள்ளது. நூலாசிரியரின் உட்கருத்தை இரண்டு வகையிலே தெரிந்து கொள்ளலாம். நூலிலே காணப்படும் அகச்சான்றுகளை ஆராய்வது ஒரு வகை. நூலின் பாயிரத்திலும் புறத்திலுள்ள புறச்சான்றுகளை ஆராய்வது இரண்டாவது வகை. இவ்விருவகையாராய்ச்சியாலும் கோஸ்வாமிகள் அத்வைத சித்தாந்தியே என்பது புலப்படுகின்றது. அகச்சான்றுகளை ஆறுவித அறிகுறிகளைக்கொண்டு வகுக்கலாம். அவை (1) தொடக்கவுரையும் முடிவுரையும் (2) அப்யாஸம் (3) அபூர்வதை (4) பயன் (5) அர்த்தவாதம் (6) உபபத்தி என்பன. ஆறுவிதங்களாலும் அத்வைதக் கொள்கைகளே வற்புறுத்தப்பட்டிருக்கின்றன. விவர்த்த வாதத்தை அங்கீகரிப்பது, ரஜ்ஜுஸர்ப்ப உவமை, பாரமார்த்திக ஸத்யம், வ்யாவஹாரிக ஸத்யம் என்னும் பாகுபாடு, பிரும்மம் எவ்வகைப் பேதமுமற்றது என்பது, நூற்பயன் அந்தராத்மாவின் சுகமே என்பது, பேதவாதத்தை நிந்திப்பது, முதலியவையெல்லாம் இந்நூலுட் காணப்படுகின்றன.

குருவணக்கத்திலே, (அத்வைத ஸ்தாபகர்களான) சங்கர குருவை வணங்குவதாலும், அத்வைதாசார்யரான மதுசூதன ஸரஸ்வதீ ஸ்வாமிகள் துளசி தாஸரைப் புகழ்வதாலும் ஸாயுஜ்ய முக்தியைக் கருதியே அவர் காசியிலுள்ள அஸீஸங்கமத்திலே சரீரத் தியாகஞ் செய்ததாலும் துளசிதாஸர் அத்வைதியே என்று விளக்குகிறது.

Tulasīdās is the author of the Hindi Rāmāyaṇa so popular in North India. That he expounds the Advaita Siddhānta in his poem is apparent by his references to (1) abheda (2) the rope-snake illustration (3) bheda jñāna as the obstacle to sal-

vation (4) two kinds of truths, vyāvahārika and pāramārthika (5) māyā, mithyā and other indicia of advaitic thought. This article applies the sixfold process of examination of (1) the commencement of the work and its concluding portion (2) emphasis by repetition throughout the work (3) apūrvatā (4) consequential result (5) arthavāda and (6) upapātti for arriving at a proper conclusion of the import of a work and establishes the thesis that the purport of Tuiasīdās's work is clearly advaitic. Eternal evidence also points to this conclusion; for in the prefatory portion, Tulasīdās reveres Śankara as his guru and the famous advaitin Madusūdhana Saraswatī speaks of him with reverence.

येषां श्रीगोस्वामिनां रचना दिगन्तानामृशति, येषां भारती लक्षाधिकमनुष्याणां धर्मशास्त्रं भवति, येषां चतुष्पदीनां प्रामाण्यरूपेणावतरणं हिन्दीभाषाभाषिणां प्रतिपदं उपतिष्ठते, यन्निर्मितग्रन्थानां प्रचारः निखिलसंस्कृतहिन्दीनिबन्धेभ्यः आधिक्येन वर्तते तेषां श्रीगोस्वामिनां कस्मिन् दर्शने समादरः ? एतद्विषयनिर्णये कौतूहलप्रादुर्भावः स्वाभाविकः ॥

प्रकृतग्रन्थकारस्य सिद्धान्ताः तदीयग्रन्थेभ्य एवावधारयितुं शक्याः । श्रीगोस्वामिनां ग्रन्थेषु श्रीरामचरितमानसरामायणं सर्वलक्षणसंपन्नं वर्वर्ति । तदीय एव च प्रचारो भूयान् वर्तते । अतः तदेवाधिकृत्य विमृश्यते ॥

सुप्रसिद्धोऽयं श्लोकस्तात्पर्यनिर्णयविषये " उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिणये " इति । अतः एतद्रीत्यापि विचार्य गोस्वामिचरणानां ऐदम्पर्यं कस्मिन्वादे वर्तते इति विचारयामः । तत्रोपक्रमोपसंहारौ तावत्—इदानीमिदं द्रष्टव्यं यदुपक्रमे अन्ते च श्रीरामचरितमानसे दार्शनिकः सिद्धान्तः प्रतिपादितो न वेति । विलोक्यतां मङ्गलश्लोकः ।

" यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुराः
यत्सत्वादमृषैव भाति सकलम् रज्जौ यथाऽहेर्भ्रमः ।
यत्पादप्लवमेकमेव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां
वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ बाल-६

एवमुपसंहारस्थलेऽपि दृश्यते। यथा-'द्वैतबुद्धि विनु क्रोध किमि द्वैतकि विनु अज्ञान' द्वैतबुद्धिं विना कथं क्रोधः, अज्ञानं विना कथं द्वैतमित्यर्थः। उपक्रमोपसंहारयोः श्लोकद्वितयात्तत्रभवतां श्रीगोस्वामिनां विवर्तवाद एवाभ्युपगत इति प्रतीयते। त्रय एव वादा दार्शनिकसंमताः आरंभावादः परिणामवादः विवर्तवादः च। तथा चात्रोपक्रमोपसंहारयोः ग्रन्थकारो विवर्तमभ्युपैतीति स्पष्टम्। विवर्तवादश्चाद्वैतवादिनां सिद्धान्तः नान्येषां केषाञ्चित्। (कहि न जाय रवि वारि सत्य भ्रमते दुख होई विशेष' इति विनयपत्रिकायाम्। इदं दृष्टान्तद्वयमीदृशमस्ति यदद्वैतवादिनो विहाय नापरे उपक्रमोपसंहारयोस्स्थापयेयुः॥

इदानीमिदं विभावनीयं यदस्याभ्यासोपि क्वचित्क्रियते न वेति,

कुहहु सत्य जाहि विनु जाने। जिमिभुजंग विनु रजुपहि चाने॥
जेहि जाने जगजाइ हेराई। जागे जथा सवन भ्रमजाई॥
वन्दौ बालरूप सोइ राम। सवनिधि सुलभजयत जिसुराम्॥

अत्रापि सैव रज्जुभुजङ्गोपमा। अत्रेयान्विशेषोपि प्रत्यपादि। यद्रज्ज्वज्ञानमेव रज्जुगतस्य सर्पस्य कारणम्। एवमेव ब्रह्मणोऽज्ञानमेव संसारस्य बीजमस्ति ज्ञानेन तद्बाध्यते, यथा जागरणेन स्वप्नः। एतस्मादाधिकमद्वैतवादस्य कृते स्पष्टमुदाहरणम् किमपेक्षितम्॥

'जासु सत्यता ते जउ माया भास सत्य इव मोह सहाया। रजत सीप महुँ भास जिमि यथा भानु कर वारि॥' जदपि मृषा तिहुँ काल सोइ। भ्रम न कइ को उटारि। स हि विधि जगहरि आश्रित रहई जदपि असत्य देत दुख अइ। जौसपने सिरकाटौ कोई विनुजाने न दूर दुख होई जासु कृपा अस भ्रम मिटि जाई गिरिजासो कृपालु रघुराई।

अत्रेयान्विशेषोऽभ्यधायि यन्माया जडरूपा ब्रह्म चेतनं। माया मिथ्याऽस्ति, सत्यञ्च ब्रह्म, विर्वतवादः पुनरुदाहारि 'रजतसीय' इत्यादिना। यद्यपि जगतस्सत्ता त्रिकाले मिथ्या कथिता, परन्तु तदीयसत्वस्य भ्रमो नापाकर्तुं शक्यः। एतद्भ्रमस्य निवारणसाधनं स्वप्नस्य जाग्रदवस्थेव श्रीरामचन्द्रानुग्रहासादितं अद्वितीयवस्तुविषयकं ज्ञानमेव॥

'योग वियोग भाग भलभंक्षा हित अन हित मध्यं भ्रम कृन्दा। जनन मरण जहं लगि जग जाळू सेपति वियति कुम्भ अरुकाळू । धरनि धाम धन पुरपरिवारु । सरग नरक जहलगि व्यवाहरन । देखि अगुजि अगुनिय मनमाही । मोहमूल परमार्थ नाहीं ।'

अत्र इमानि सर्वाणि मोहमूलानि भणितानि । एतेषां सर्वेषां व्याव-हारिकी सत्ता, पारमार्थिकी सत्ता नास्ति । अत्रापरो विशेषः प्रतिपादितः, सत्सत्यमपि द्विविधमस्ति, एकं पारमार्थिकमपरं च व्यावहारिकम् । संयोगः, वियोग मन्दः अमन्दः हितः अहितः मध्यस्थश्चेति भ्रमस्य वागुराः । जन्ममरणमूले जाले सर्वं संसक्तम् । सम्पत्तिः, विपत्तिः कर्म कालः पृथिवी गृहं धनं राज्यं परिवारः नरकश्चेति सर्वो व्यवहार एव । एषु पारमार्थिकी सत्ता नास्ति । पारमार्थिकी सत्ता तु त्रिकालाबाध्ये राम एव । यथा—

'राम ब्रह्म परमार्थरूपा अविगत अलख अनादि अनूचा । सकल विकार रहित गतभिदा कहिनित नेति निरूपहि वेदा ॥'

एवं रीत्या आम्रेडनेन विवर्तवादः, ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या इत्येवंरूपः यथावत्समभिहितम् । अतोऽभ्यासेनापि ग्रन्थकारस्य अद्वैतवाद एव सिद्धान्तः ॥

अपूर्वता - एतस्यापूर्वता तु उमाप्रश्नैनैव प्रकटिता भवति । यथा—

'ब्रह्मजो व्यापक अज अकल अनीह अभेदा । सोकिदेह धारि होइ नर । जहिन जानत वेद ।'

अर्थात् अद्वैतब्रह्मणोऽवतारः कथं सम्भवति । तस्मादद्वैतब्रह्मणो ऽवतारश्चरितश्चास्मिन्ग्रन्थे वर्णितं, दिङ्मात्रं कथयामः । विस्तरस्य कृते तु ग्रन्थ एव जागर्ति । यथा जलराशिस्स्वाभाव्यादेव तरलो भवति, परन्तु सदा सर्वत्र सर्वांशस्तस्य तरलो न भवति कदाचित्कुत्रचित् शैत्यवशाद्धनीभावमापद्यते तथैव ब्रह्मणोऽवतारोऽपि जातुचिद्भक्तस्य प्रेमवशाद्भवति । यथा—

जो गुनरहित स गुन सो कैसे । जल हिमि उपल विलगन हि जैसे ।
अगुन अरूप अलख अज जोई । भक्तप्रेमवश सगुन सो होई ।

अत्राभेदशब्देन विविधभेदशून्यता अद्वैतब्रह्मविषयकप्रश्ने तद्विषयके उत्तरे चाखिले रामचरितमानसे यथायथं निरूपिता ॥

(४) फल-स्वान्तस्सुखार्थमेव श्रीगोस्वामिनः भाषायामिमं ग्रन्थं प्रणिन्युः । यथा—स्वान्तस्सुखाय तुलसीरघुनाथगाथा भाषानिबद्धमतिमञ्जुलमतनोति । पर्यवसाने च निबध्नन्ति 'जाकी कृपालव लेस ते भक्तिमन्द तुलसीदास हू । पायो परम विश्राम राम समान्प्रभू नाही कहूँ ।' अतः अन्तस्सुखं प्रत्यक्चेतनाधिगमः परमविश्रामप्राप्तिर्वा एतस्य फलम् ॥

५ अर्थवादः, यथा—

एकबात नहि मोहि सोहानी । जदपि मोहवस केह उभवानी ।
तुँ जो कहा राम कोउ आना । जेहि श्रुतिंगावधरहि मुनिध्याना ।
कह हिं सुनहि अस अधम नर ग्रसे जो मोह पिसाच ।
पाखण्डी हरिपद विमुख, जानहि मूढ न सा च ।
अज्ञ अकेविद अन्ध अभागी । काई विषय मुकुर मनलागी ।
लंपट कपटी कुटि विशेषी । सपने हु सन्तसमान हि दोषी ।
कहहि ते वेद असमयत वानी । जिन हि न सूमूलाभन हि हानी ।
मुकुर मलिन अरू नयन विहीना । रामरूप देख हिँ किमिदाना ।
निजके अगुनन सगुन विवेका । जल्प किं कल्पित वचन अनेका ।
हरिमाया वसन गतभ्रमाही तिनहि कहतकछु अधरित नाही ।
वातुलभूत बिवस मत्तवोरे । तिनहि बोलहि वचन विचारे ।
जित कृत भटा मोह मदपाना । तिनकरकहा करिय न हि काना ।

अत्र भेददर्शिनो निन्द्यन्ते । सर्वे रामरूपा एव सन्ति । अविद्योपाधिवशाज्जीवरूपतां गताः । अत्र रामः किमपरोऽस्ति ? । अयं प्रश्न एव न युज्यते । एवंभूता वाणी वेदविप्रतिपन्ना । यस्स्वयमेवाविवेकी मलिनान्तःकरणः स आत्मारामं नैव शक्नोति द्रष्टुम् । अत्र विवेको नयनशब्देनोक्तः । मनश्च मुकुरशब्देन ॥

यथा—तेहि करिविमल विवेक विलोचन । निज मन मुकुर सुधारि । दर्शनार्थं तु नेत्रे स्त एव । परन्तु आत्मस्वरूपविलोकनार्थं निर्मलमुकुरस्य

असाधारणावश्यकता । अतोऽत्रात्मारामस्य दर्शनविषयेऽभिदधाति । यत् य आत्मारामं न पश्यति स एव पृच्छति "अस्ति रामः कश्चिदन्यः" इति । एवं राम-विषये न युज्यते । युज्यते तूपाधिविषये, यन्मायाऽस्ति अविद्या वा । यदि माया उपाधिस्तदा ईश्वरोऽस्ति । यदा अविद्या तदा जीवः । त्वं तु परीक्ष्याद्राक्षीः यथा—'कच्छुति ज माया प्रकारि दिरवा वा ।' अतोऽत्राप्यद्वैतवादोऽभिहितः । एवं गरुडचरितमपि अर्थवादरूपम् । तस्यापि संशयः उमावदासीत् यथा—

व्यापक ब्रह्म विरजवारीसा माया मोहपार परमीस्व ।

सो अवतार सुने उजगमाही । देखे उँ सो प्रभाव कछुनाही ॥

अत्रापि परिगृहीतैर्विशेषणैरद्वैतं ब्रह्मैव सूच्यते । अतोऽर्थवादेनापि अद्वैत वाद एवात्रेष्यते ।

६ उपपत्तिः—इदमिदानीं द्रष्टव्यं यच्छ्रीगोस्वामिमहोदयाः अद्वैतवादं कथमुपपादयन्ति । 'ज्ञानमान जहँ एकौ नाही । देख हिं ब्रह्म समान सबमा हि ।' इत्यभिधाय ज्ञानं परिभाषन्ते ॥

'मूढहु सत्य जाहि विनु जाने । जनुभुजङ्ग विनु रजुयहि चाने । इत्याद्ययायाज्ञानेनैव जगतः उत्पत्तिर्न्यगादि । अथ द्वैतं जुगुप्सित्वा खण्ड्यते ।

(१) कोध कि द्वैतबुद्धि विनु द्वैताकि विनु अज्ञान ।

(२) द्वैतरूप तमकूपपरौ न हि अस कछु जतनविचारे ।

(३) सेवत साधु द्वैत भय आ गै ।

विनये कथयन्ति—

" तुलसी दास जग आपत हि तजवलमि निर्मूलन जाई ।

तवल गि कोटि कल्प उपायकारि मरिय तरिअ न हिचा ई ।

सोक मोह भय हार वादी वसातिसिदेस कालतह नाही ॥

तुलसीदास रहि दासहीन संसय निर्मूल न जाही ।

एवं सर्वैः प्रकारैः श्रीगोस्वामिनां तात्पर्यसात्कृतस्सिद्धान्तः अद्वैतवाद एव सिद्ध्यति । इयंत्वन्तरङ्गपरीक्षाया वार्ता समभूत् । सम्प्रति बहिरङ्गमपि परीक्ष्यते

' वंदे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपिणम् ' ।

अत्र गोस्वामिनः गुरुं शङ्कररूपेण व्यवहरन्ति । किं कश्चिदन्यो विवादी गुरुं शङ्कररूपेण वक्तुं वाञ्छति । किमेभिरक्षरैः शाङ्करसम्प्रदायो नाभिव्यज्यते । किं कारणमस्ति यदाब्रह्मण आ च कीटपतङ्गेभ्यः सर्वं प्रणमता ग्रन्थकर्त्रा कस्यापि सम्प्रदायस्याचार्याः नोल्लिखिताः ॥

"गनप गौरि त्रिपुरारि तमारि । रमारमन पदवन्दिवटोरी ।" इत्याभिधाय यथा पञ्चदेवोपासनाऽदर्शि तथाऽन्यः कश्चन वादी पञ्च देवानुपासीत ।

श्रीगोस्वामिनां चरित्राणि लिखद्भिः सर्वैरेवामानि यदद्वैतसिद्धेर्लेखकाः श्रीस्वामिमधुसूदनसरस्वतीमहात्मानः श्रीरामचरितमानसं निभाल्य श्रीगोस्वामिनां प्रशंसायां इमं श्लोकं व्यलिखन् । यथा—

"आनन्दकानने ह्यस्मिंस्तुलसी जङ्गमस्तरुः ।
कवितामञ्जरी यस्य रामभ्रमरभूषिता ॥"

एतेषामद्वैतवादिनामग्रेगणनीयानां महात्मनां प्रशंसायाः कश्चिदर्थोऽस्ति । तेऽपि श्रीरामचरितमानसे अद्वैतवादमेवोपालभन्त । काश्यामसीसङ्गमहरद्वारतीर्थे श्रीगोस्वामिनां शरीरत्यागेनापीदमेव निश्चेतुं शक्यते यत्तेषां चरमं लक्ष्यं सायुज्यमुक्तिरेवासीत्, यथा—

मुक्तिजन्ममहि जामि ज्ञानखानि अजहानिकर ।
जहं वससम्भु भवानि सोकाशीसे इ अ कसन ॥

अतोऽन्तरङ्गबहिरङ्गपरीक्षाभ्यामिदं साधयितुं सुशकं यच्छ्रीगोस्वामिमहोदयानां अद्वैतसिद्धान्त एवाभिमत इति ॥

2

(मुडिकोण्डान् M. वाञ्चिनाथार्यः)

"ராமன்" என்னப்படும் ஈசனே உண்மைப் பொருள். வேறு உண்மைப் பொருள் இல்லை. ரஜ்ஜுவிலே தோன்றும் பாம்பைப் போல அவனிடத்தே மாயையாலே உண்மை போலத்தோன்றும் ஜகத் பொய்" என்று துளஸிதாஸர் மங்கள சுலோசத்திலேயே அத்வைதத்தைக் கூறுகிறார். சடப்பொருள், சேதனப்பொருள்

எல்லாவற்றையும் ராமனாகக்கொண்டு வணங்குகிறார். உமா தேவிக்குச் செய்யும் உபதேசத்திலே சிவபிரான் "பிரும்மம் நிர்க்குணம், நாமரூபமற்றது" என்கிறார். 'ஞானத்தாலே முக்தி' என்று ஸ்ரீராமர் லக்ஷ்மணனுக்கு உபதேசிக்கிறார். "சரபங்கர் பேத புத்தியாகிய தடையினால் பிரும்ம ஸாயுஜ்யத்தைப் பெறவில்லை" என்று கவி கூறுகிறார். இராமரிடம் சுக்ரீவன் 'சுகதுக்கங்கள் மித்யை' என்கிறான். ஜாம்பவான் அங்கதனிடம் 'இராமன் நிர்க்குணப் பிரும்மமென்று அறிந்துகொள்' என்கிறார். லங்கா காண்டத்தில், பிரும்மா 'என் பேதபுத்தியை அகற்று' என்று வேண்டிக் கொள்கிறார். அதே சமயத்தில், சிவபிரான் 'தசரதர் மோக்ஷத்தை அடையவில்லை, அதற்குக் காரணம் அவரது பேத புத்தியே' என்று பார்வதியிடம் கூறுகிறார். 'மாயையால் ஏற்படும் பிரமையும் பேத புத்தியும் மித்யை' என்று ஸ்ரீராமர் தன்னிடம் சொன்னதை காகபுசுண்டி சொல்கிறார். "அஞ்ஞானத்தால் த்வைத புத்தியும் த்வைத புத்தியாலே குரோதமும் உண்டாகின்றன. ஜகத்தையெல்லாம் பிரும்மமாகக் காண்போன் தன்னினும் வேறாக எதையும் காணாததால் யாரைக் கோபிப்பது?" என்கிறார் துளசிதாஸர். "ஸோஹமஸ்மி" என்னும் அபேதஞானத்தால் பேதப் பிரமை ஒழியும் என்கிறார் காகபுசுண்டி. இன்னும் எத்தனையோ வாக்கியங்கள் அத்வைத பரமாகவே காணப்படுகின்றன.

In the second article, Tulasī Rāmāyaṇa is examined Kāṇḍa by Kāṇḍa. The invocation to Hari whose name is Rāma refers to God as the only truth and to the rajju-sarpa illustration and to Māyā, mushā (falsehood) when speaking about the universe. The poet reveres all inanimate and animate creation as Rāma. Śiva explains to Umā that Rāma, the Brahman, is nirguṇa and without name and form. That jñāna alone leads to release is the teaching of Rāma to Lakshmaṇa. Śarabhanga and Daśaratha did not achieve release because of their bheda-buddhi. Sugrīva submits before Rāma his perception that joys and sorrows are all *mithyā*. Jāmbavān tells Angada that Rāma is to be known as Nirguṇa Brahman.

तुलसीदासरामायणे अद्वैतभावाः

In the Lankā Kāṇaḍa Brahmā praises Rāma and prays that his perception of *bheda* may be eradicated. Kāka Bhusāṇḍi explains that the confusion and *bheda-budhi* caused by Māyā is Mithyā and out of ajnāna is born bheda-buddhi which in its turn causes Krodha. How can one who sees everything as the Brahman and nothing as different from himself get angry? For, there is no second object to be angrywith. He also explains that the bheda buddhi ceases when abheda jnana is attained by the formula ·Sōham-asmi'. These and many other passages are cited and explained and the advaitic character of Tulasī Rāmāyaṇa established.

पञ्चदशशताब्द्यामुत्तरभारते तुलसीदासा इति प्रसिद्धाः, गोस्वामिनामानः भक्ताः कवयः पण्डिता ब्रह्मविदश्चासन् । ते च संस्कृतमजानतां हितार्थं रामचरितमानसनामकग्रन्थं अयोध्याप्रान्तावधिभाषायां रचितवन्तः । तस्मिन्ग्रन्थेऽपि तत्र तत्र श्रीभगवत्पादाभिमतः अद्वैतसिद्धान्तः उपलभ्यते ॥

तथा हि—"यन्मायावशवर्तिविश्वमखिलम् ब्रह्मादिदेवासुराः

यत्सत्त्वादमृषैव भाति सकलम् रज्जौ यथाहेर्भ्रमः ।

यत्पादप्लव एक एव हि भवांम्भोधेस्तितीर्षावतां

वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ (बाका-श्लो ६)

अस्मिन् मङ्गलश्लोके जगतो मिथ्यात्वं ब्रह्मसत्तानतिरिक्तसत्ताकत्वरूपं प्रदर्शितम् ॥

अनन्तरं गुरुब्राह्मणान्नमस्कृत्य सर्वं रामस्वरूपत्वेन ज्ञात्वा सर्वेषां चरणकमलेषु प्रणमन्ति । यथा च—

जड चेतन जग जीव जत सकल राममय जानि ।

वन्दौं सबके पदकमल सदा जोरि जुग पानि । (बालका दो ७)

"जगति यावन्तो जडाश्चेतनाश्च प्राणिनस्सन्ति सर्वान् राममयान् ज्ञात्वा सर्वेषां चरणकमलेषु अञ्जलिबन्धं कृत्वा वन्दे" इति अत्र जडचेतनानां सर्वेषां ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रदर्शितम् । रामनाममहिमकथनावसरे तुलसादासा वदन्ति

'व्यापकु एकु ब्रह्म अविनासि । सत चेतन घन आनन्दरासी ॥' (बा-दो-२२)
"व्यापकमेकं ब्रह्माऽविनाशी सच्चेतनं घनमानन्दस्वरूपम्" इति । अत्र ब्रह्मतत्त्वस्यैकत्वं व्यापकत्वं आनन्दस्वरूपत्वं सत्यत्वं च प्रदर्शितम् ॥

श्रीशिवो रामं सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेन ज्ञात्वा अवन्दत । पार्वती तद्दृष्ट्वा विस्मयमाना अशङ्कत । तत्स्थलीयोऽयं श्लोकः—

ब्रह्मजो व्यापक विरज अज अकल अनीह अभेद ।
सोकि देह धारि होइ नर जाहि न जानत वेद ॥ (बा-दो-५०)

"यद्ब्रह्म व्यापकं विरजमजं अकलमनीहमभिन्नं तत्किं देहं धृत्वा मनुष्यो भवितुमर्हति" इति । अत्र ब्रह्मणोऽभिन्नत्वं प्रदर्शितम् ॥

रामस्य बाल्यलीलावर्णनावसरे गोस्वामिनो वदन्ति—

व्यापक ब्रह्म निरञ्जन निर्गुण वरात विनोद ।
सो अज प्रेम भगति वश कौसल्याके गोद ॥ (१९८)

"निर्गुणं व्यापकं ब्रह्म भक्तिवशात्कौसल्याया उत्सङ्गे वर्तते" इति ।

व्यापक अकल अनीह अज निर्गुण नाम न रूप ।
भगतहे तुनाना विधि करत चरित अनूप ॥ (२०५)

"उक्तब्रह्म भक्तार्थं नानाविधचरित्रं करोति" इति । अत्र ब्रह्मणो निर्गुणत्वनामरूपरहितत्वादीनि उक्तानि ॥

सीताविवाहानन्तरं प्रस्थानसमये जनको वदति—

व्यापक ब्रह्म अलख अविनासी । चिदानन्द निर्गुन गुनरासी ॥
महिमा विगम नेति काहि कहई । जो तिहुँ काल एकरस अहई ॥ ३४०

"यस्य ब्रह्मणः स्वरूपं वेदो नेति नेति इति कथयित्वा प्रदर्शयति, यत् कालत्रयेऽप्येकरसं वर्तते" इति । अत्रापि ब्रह्मणो निर्गुणत्वमुक्तम् ॥

अथायोध्याकाण्डस्थश्लोका उच्यन्ते ।

"सो जानई जेहि देहु जनायी । जानत तम्हहि तुह्मइ होइ जाइ । यस्य ज्ञानं ददासि स तत्त्वं जानाति, त्वां ज्ञात्वा त्वमेव भवति । अत्र तत्त्वज्ञानाद्ब्रह्मसायुज्यं प्राप्यत इत्यर्थस्सूचितः ॥

गुरुरिन्द्रस्य 'रावणवधो न भवेत्किम् इति चिन्तां अपनयन्वदति—

अगुन अलेप अमान एक रस । रामुसगुन भये भगत प्रेमबस। २१८

"भक्तप्रेमवशादगुणो रामस्सगुणो भवति" इति । अत्र रामाख्यस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वमुक्तम् ॥

अथारण्यकाण्डस्थश्लोका उच्यन्ते—

रामः पञ्चवट्यां वसति । तदा ज्ञानवैराग्यादिकं पृच्छन्तं लक्ष्मणं प्रति वदति ।

मैं अरु मोर तोर तैं माया । जेहि बसकीन्हे जीवनिकाया । १४

"अहं, मम, त्वं, तव, इयमेव माया यया च जीवसमूहो वशीकृतः"

धर्म तैं विरति जोगतें ज्ञान । ज्ञान मोच्छ-प्रद वेद वखाना । १५

धर्मेण विरातिर्योगाद् ज्ञानं । ज्ञानं मोक्षप्रदमिति वेदो वदति । अत्र मायारूप-(भेदबुद्धि) कारणवशाज्जीवो बद्धो वर्तते । ज्ञानेन मुक्तो भवति, इत्यादिना मायाकृतं जीवत्वं, ज्ञानान्मुक्तिरिति अद्वैतसिद्धान्तः सूचितो भवति ॥

शरभङ्गमुनेः देहत्यागानन्तरं तुलसीदासा वदन्ति—

"तातें मुनि हरिलीन न भयइ प्रथमहि भेद भगतिव रलयऊ ॥ ८

मुनिर्ब्रह्मलीनो नाभवत्, यतः प्रथमतो भेदभक्तिवरं प्राप्तवान् । अत्र भेदबुद्धिरूपप्रतिबन्धवशात् ब्रह्मसायुज्यं मुनिना न प्राप्तमिति स्पष्टं उक्तम् ॥

शिवः पार्वतीं प्रति वदति—

उमा कहउँ मैं अनुभव अपना। सत हरि भजन जगत सब सपना। ३९

उमे अहं स्वानुभवं कथयामि "मामेकं शरणम् व्रज" इतिवत् एकत्वेन हर्यभेदप्रातिपत्तिः सत्या, जगत् स्वप्नः । अत्र जगतः स्वप्नवन्मिथ्यात्वं उक्तम् ॥

पंपावर्णनावसरे शिवो वदति

"मायाच्छन्न न देखि जैयेसे निर्गुन ब्रह्म । ४०

यथा मायाच्छन्नो निर्गुणम् ब्रह्म न पश्यति । अत्र मायायाः निर्गुण-ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वं उक्तम् ॥

अथ किष्किन्धाकाण्डस्थश्लोका उच्यन्ते । सुग्रीवो रामं स्तुवन्वदति

सत्रु मित्र सुख दुःख जग माहीं मायाकृत परमार्थ नाहीं ।
सुखदुःखादीनां सर्वेषां मिथ्यात्वमेव' न तात्विकत्वमित्युक्तम् ॥

अङ्गदं खिन्नं दृष्ट्वा जाम्बवानुपदिशन्वदति

तात राम कहुनर जनि मानहु । निर्गुन ब्रह्म अजित अज अजानहु । २६

तात रामं नरमिति न मन्यस्व, निर्गुणं ब्रह्मेति जानीहि, अत्र रामस्य निर्गुणब्रह्मत्वमुक्तम् ॥

अथ लङ्काकाण्डस्थश्लोकाः । रावणविजयानन्तरं मातली रामं स्तुवन् वदति ।
तुह्म (त्वं) सम रूप ब्रह्मअविनासी । सदा एक रस सहज उदासी (उदासीनः) ।
अकलं अगुन अघ अनघ अनामय । अजित अमोघशक्ति करुनामय ॥ २६

ब्रह्मा रामं स्तुवन् वदति—

अब दीनदयाल दया करिये । मति मेरि विभेदकरी हरि ये ।
जेहि तें विपरीत क्रिया करि ये । दुःख सो सुख मानि सुखी चरिये ॥

दीनदयालो मदीयां भेदबुद्धिं निवारय । यया विपरीतकर्म करोमि दुःखं सुखं मत्वा सानन्दं सञ्चरामि ॥

शिवः पार्वतीं प्रति वदति ।

ताते उमा मोच्छ नहिं पावा । दशरथ भेद भक्ति मन लावा ॥
उमे दशरथो मोक्षं न प्राप्तवान् । यतस्तस्य मनसि भेदबुद्धिरासीत् । अत्र भेदबुद्धेर्मोक्षप्रतिबन्धकत्वं व्यक्तम् ॥

अथ उत्तरकाण्डस्थाः श्लोका उच्यन्ते ।
रामो रावणादिकं जित्वा अयोध्यायां सुखं वसति । तत्स्थलीयाः श्लोकाः—

ग्यान् गीरा गोतीत अज माया मन गुन पार ।
सोइ सच्चिदानन्दघन कर नरचरित उदारा ॥ २५

यन्निर्गुणम् मायातीतं सच्चिदानन्दघनं तद्रामरूपेणावतीर्य नरचरितं अनुकरोति ॥

काकभुशुण्डिर्गरुडस्य निकटे रामगुणान् वर्णयति । तत्स्थलीयाः श्लोका दृश्यन्तां ।

सो दासी रघुवीरकै समुझे मिथ्या सोपि ॥

छूटन राम कृपाविनु नाथ कहौं पदरोपि ।

सा मायारघुवीरस्य दासी । यद्यपि मिथ्या तथाऽपि रामकृपां विना न निवर्तते । अत्र मायाया मिथ्यात्वं प्रदर्शितम् ॥

अगुन अदभ्र गिरा गोतीता । सबदर्शी अनवद्य अजीता ।

विमल निराकर निर्मोहा । नित्यनिरञ्जन सुख सन्दोहा ॥

अत्र रामरूपस्य ब्रह्मणः निर्गुणत्वादयो दर्शिताः ॥

मुधाभेद जद्यपि कृत माया । विनु हरि जाई न कोटि उपाया । यद्यपि मायाप्रयुक्तभेदो मिथ्या तथापि हरिं विना कोटयुपायैरपि सा न निवर्तेत । अत्र मायाप्रयुक्तभेदस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शितम् ॥

काकभुशुण्डिः स्वनिकटे रामेण यदुक्तम् तदनुवदति—

"माया संभव भ्रम सव अबन नापि हहिं ताहि ।

जान सु ब्रह्म अनादि । अज अगुण गुनाकर मोहि ।

मायाप्रयुक्तभ्रमस्त्वां न व्याप्नुयात् यतो मामनाद्यगुणाजब्रह्मत्वेन त्वं ज्ञातवान् । मायाप्रयुक्तभेदबुद्धिर्नस्यादिति सूचितम् ॥

कलियुगीयप्राणिनां वर्णनावसरे श्लोकाः —

लाशे करन ब्रह्म उपदेसा । अज अद्वैत अगुन हृदयेशा ॥

अकल अतीह अनाम अरुपा । अनुभवगम्य अखण्ड अनूप ।

मनगोतीत अमल अति भासी । निर्विकार निरवधि सुखरासी ॥

सोतै तहि तोहि न हिं भेदा । वारि वीचि इव गाव हिं वेदा ।

स मुनिर्ब्रह्मोपदेशं कर्तुं प्रारभत । तमजमद्वैतमकलमगुणम् अकलमनीहमनामारूपम् ।........सत्वं तस्य तव इति भेदो नास्ति । यथा च जलतरङ्गयोर्भेदो नास्ति एवं वेदा गायन्ति । अत्र ब्रह्मणो निर्गुणत्वादिकमुक्त्वा "तत्वमसि" इति वाक्यबोधितजीवब्रह्माभेदो वर्णितः ॥

" द्वैतबुद्धिविनुक्रोधकिमिद्वैत किविनु अज्ञान ।
द्वैतबुद्धिं विना कथं क्रोधः । अज्ञानं विना कथं द्वैतं । अत्र द्वैतस्य अज्ञानकार्यत्वमुक्तम् ॥

निज प्रभुमय देख हिं जगत । केहिसनकरहिं विरोध ।
ये जगद्ब्रह्ममयं पश्यन्ति ते कं प्रति विरोधं कुर्युः । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारवतः स्वभिन्नपदार्थाभावात् कुत्रापि विरोधाभावस्सूचितः ॥

भुशुण्डिः ज्ञानभक्तयोः को भेद इति पृच्छन्तं गरुडं प्रति वदति—

" ग्यान हिं भगति हिं अन्तरकेना । सकल कहौ प्रभुकृपा निकेता ।
भगति हिं ज्ञान हिं नहिं कछुभेदा । उभय हरहिं भवसंभवखेदा ।
ज्ञानभक्तयोः को भेदः, प्रभो कृपानिकेतन सर्वं वद इति प्रश्नः । ज्ञानभक्त्योर्नकोपि भेदः । उभयमपि भवजन्यखेदं हरति । तत्र तत्र भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वं भेदज्ञानवतां शरभङ्गदशरथादीनामपि मोक्षाभावं च वर्णयद्भिर्गोस्वामिभिः अत्र भक्तेर्ज्ञानरूपत्वकथनेन अद्वैतसिद्धान्तसिद्धाद्वैतविज्ञानमेव भक्तिर्नतु भेदबुद्धिपूर्वकोपासनादि इत्युक्तम् भवति । एतेन रामचरितमानसे बहुषु स्थलेषु भक्तेरपि मोक्षकारणत्वस्योक्तत्वात् कथं ज्ञानमेव मोक्षकारणम् इति शङ्का निरस्ता । तुलसीदासानां मते परस्य भक्तेर्ज्ञानरूपत्वात् ॥

सोहमस्मि इति वृत्ति अखण्डा दीपा सिखा सोइ परमप्रचण्डा ।
आतम् अनुभवसुख सुप्रकासा । तबभवमूल भेदभ्रमनासा ।
सोहमस्मीत्यखण्डाकारावृत्तिः सैव परमप्रचण्डा दीपशिखा । आत्मानुभवसुखस्य सुप्रकाशो यदा तदा भवमूलभेदभ्रमो नश्यति । अत्र सोहमस्मीत्यभेदबोधे भेदभ्रमनाश उक्तः ॥

जौ निरविघन् पन्थ निर्वह ई । सोकै वल्य परं पद लहई ।
यो निर्विघ्नं ज्ञानमार्गं निर्वहति स कैवल्याख्यं परमं पदं लभते । अत्र ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिरद्वैतवादिभिः अभ्युपगतकैवल्यस्यैव परममोक्षत्वं सूचितम् । पूर्वोक्तोदाहरणैरिदमेव निश्चीयते । भगवान्लीलया सगुणत्वेन प्रतीयमानोऽपि तत्त्वतो निरञ्जनः एक एव । अर्थादद्वैतसच्चिदानन्दं परब्रह्मैव । तदेव परमार्थसत्यम् ।

ताद्भिन्नः प्रपञ्चः मायाविलासस्स्वप्नवन्मिथ्या च । एवं श्रीरामचरितमानसे अद्वैत-भावा एव पौनःपुन्येन निरूपिताः । अन्ततस्तुलसीदासामधिकृत्यापि - ते पञ्चदेवोपासकाः । तेषां न कमपि देवम् प्रति विरोधभावः । अपि तु भगवति रामे इष्टदेवत्वबुद्धिः । ते सर्वं श्रीराममयत्वेनापश्यन् । तेषां दृष्ट्या रामो न देशकालादिपरिच्छिन्नः । सीतापि पृथक्सत्तावती न । साक्षाद्राम एव शुद्ध-बुद्धमुक्तैकरसाद्वितीयपरमार्थतत्वम् । तदधीना या माया तस्या विलास एवायं प्रपञ्चः । अतो राम एव शिवः, शिव एव रामः ॥

अन्ते भगवन्तम् प्रार्थ्य तुलसीदासानां श्लोकमेकं उक्त्वा लेखनादस्मा-द्विरमामि ।

"वामाङ्के च विभाति भूधरसुता देवापगा मस्तके
भाले बालविधुर्गले च गरलम् यस्योरसि व्यालराट् ।
सोऽयं भूतिविभूषणः सुखकरः सर्वाधिपस्सर्वदा
शर्वस्सर्वगतश्शिवः शशिनिभः श्रीशङ्करः पातु माम् ॥

(अयोध्याका ० श्लो २)

(घ) 20. ॥ महाभारते अद्वैतभावाः ॥

(पूना - ब्रह्मश्री K. V. अनन्तनारायणशास्त्रिणः)

மஹா பாரதத்திலே அத்வைத தத்துவம் பல ஸம்வாதங்களாலே விளக்கப்படுகின்றது. ஜனமேஜய வைசம்பாயன ஸம்வாதத்திலே "ஸாங்கியர் 'புருஷர் பலர்' என்றாலும் வியாஸர் புருஷைகத்வத்தையே நிரூபிக்கிறார்" என்றுள்ளது. "ஜீவர்கள் பலரும் நிர்க்குணராகி நிர்க்குணப் பிரும்மத்திலே புகுகிறார்கள் "என்று பிரும்மா ருத்ரரைப் பார்த்துச் சொல்வதும் அத்வைதத்தையே குறிக்கின்றது. இவ்வாறே மனு பிருஹஸ்பதி ஸம்வாதமும் நிர்க்குணப் பிரும்மத்தைப் பிரதிபாதிக்கின்றது. ஸுவர்ச்சலா ச்வேதகேது ஸம்வாதமும் வினாவிடையாய் அமைந்து அத்வைதசித்தாந்தத்திலுள்ள சந்தேகங்களை நிவர்த்திக்கின்றது.

'மோக்ஷதர்ம'த்திலே 'ஸர்வகர்மபரித்யாகத்தோடு விளங்கும் அத்வைத ஞானமே மோக்ஷ ஸாதனம், என்பதும் பீஷ்மயுதிஷ்டிர-ஸம்வாதத்திலே ஜீவன்முக்தியும் கூறப்படுகின்றன. சிவ விஷ்ணு அபேதம் மோக்ஷபர்வத்திலும் பாரதத்தின் எஞ்சிய பகுதியான 'ஹரிவம்ச'த்திலும் விளக்கப் பெற்றுள்ளது.

Advaita Siddhānta is expounded in the many Samvādas (dialogues) ot the Mahābhārata. Janamejaya-Vaiśampāyana saṁvāda states that although the Sānkhyas postulate many purushas, Vyāsa expounds the doctrine of one and only purusha. Brahmā explains to Rudra that the jivas becom Nirguṇa enter Nirguṇa Brahman. Manu-Brhaspathi samvāda explains the Nirguṇa Brahman concept; and suvarchalā's questions and Śvetaketu's answers resolve all doubts about Advaita Siddhānta.

'Moksha Dharma states that Gñana entailing the cessation of all Karma is requisite for release; and Bhishma-Yudhisthira Samvada describes the jīvan-muktā; while śiva-Vishnu-abheda is evplicitely stated in Moksha Parvan and in Hari vamśā (the sequel to the Mahabharata). All these statements are characteristic features of ādvaitic thought.

महाभरतोक्ताखिलाम्नायशीर्षप्रकृष्टान् विशिष्टान्निवृत्त्यात्मधर्मान् ।
विविच्य प्रवक्तुं प्रवर्ते प्रहर्षप्रकर्षेण सन्तोऽत्र हृष्टा दयन्ताम् ॥

तथा हि— मोक्षधर्मे षट्त्रिंशाध्याये पुरुषविषये एकत्वानेकत्वाभ्यां सन्दिहानेन जनमेजयेन परिपृष्टो वैशम्पायनः, "बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोग-विचारिणाम्" इति सांख्ययोगयोरनेकपुरुषसिद्धान्तमभिधाय "समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान्" इति व्यासाभिप्रायस्याद्वैतसिद्धान्तेनैककण्ठ्यं वर्णयति ॥

तथा रुद्रं प्रति ब्रह्मोक्तावपि,

" बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषव्याघ्रं परमं सुमहत्तरम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥"

इति एक एव परमात्मा योनिः, जीवानां सर्वेषां ज्ञानेन भेदविशये योनिभूत-परमात्मप्रवेश एव मोक्षः, इति प्रतिपादनम् अद्वैतमतमेव सूचयति ॥

भीष्मस्तवराजे "यमनन्यो व्यपेताशीः आत्मानं वीतकल्मषम् ।
इष्ट्वाऽऽनन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥
नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ।
यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ॥"

इत्यत्र एकस्य परमात्मनः अनेकधाभावः प्रतिपादितः ॥

तत्रैव "यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्तास्सन्यसिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः" इति परमात्मन एव मोक्षरूपत्वं निगदितम् ॥

मनुबृहस्पतिसंवादे

'रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धैःअशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं पञ्चप्रकारान् ससृजे प्रजानाम् ॥
न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकश्च न सन्नचासत्सदसच्च तन्न ।
नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णम् नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ॥
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्तत् न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ।
स्पर्शं तनुर्वेद रसं च जिह्वा घ्राणं च गन्धान् श्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यत् गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥"

ब्रह्मरुद्रसंवादे

"ते त्रयः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः"

इत्यादिना निर्गुणत्वमात्मनः स्पष्टमुपपादितम् ॥

"यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा धूमं न पश्येत् ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं छित्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥
तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिस्समिन्द्रियार्थैः बुद्धः परं पश्यति तत्स्वभावम् ॥"

इति शरीरोदरपाणिपाददेशस्थ एवात्मा योगेनात्रैवाध्यक्षयितुं शक्यः, न देशान्तर-गमनमत्रापेक्षितमिति गम्यते ॥

"क्रियाकलापैर्ब्रह्मर्षे ज्ञाननष्टोऽसि सर्वदा ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ यथाऽहं त्वामनुव्रता ॥"

इति सुवर्चलया पृष्टः श्वेतकेतुः,

"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
वर्तते तेन लोकोऽयं संकीर्णश्च भविष्यति ।
संकीर्णे च तथा धर्मे वर्णस्सङ्करमेति च ॥"

इत्यादिना 'स्वयं ज्ञानी अपि लोकसंग्रहार्थं कर्माणि करोमि' इति वदन् ज्ञानकर्मणोर्विरोधं श्रेयसोः कर्मानपक्षत्वं च दर्शयति ॥

सुवर्चला—"सदाहंऽकारशब्दोऽयं व्यक्तमात्मनि संश्रितः ।
न वाचस्तत्र वर्तन्ते इति मिथ्या भविष्यति ॥"

श्वेतकेतुः—"अहंशब्दो ह्यहंभावो नात्मभावे शुभव्रते ।
न वर्तन्ते परेऽचिन्त्ये वाचः सगुणलक्षणाः ॥"

सुवर्चला—"अहंभावोऽत्र को नाम आत्मभावस्तथैव च ।"

श्वेतकेतुः—"मृन्मयोहि घटाभासः तादृग्भाव इहेष्यते ।
अहं भावः परेऽचिन्त्ये ह्यात्मभावो महान्परः ॥
न वाचस्तत्र विद्यन्ते इति नैव विरुद्ध्यते ।" इति ॥

अत्र शब्दार्थयोः वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽस्ति चेत् कथं अहंशब्दः आत्मवाचको न भवति इति प्रश्ने कृते अहंशब्दः आत्मनि न मुख्यया वृत्त्या प्रवर्तते, किं तु अहमर्थे इति उत्तरिते, ततः को नामाहमर्थादन्यः आत्मेति पृष्टे, मृदि घटाभासवत् आत्मनि अहंभावोऽपि आभासः इत्यहमर्थादात्मनो विवेकं दर्शयित्वा कल्पिताकारोपधानेन प्रवर्तमानः शब्दः न शुद्धाधिष्ठानपर्यन्तं प्रवर्तते राजतोपधानेन प्रवर्तमानः शुक्तौ रजतशब्द इव । अतः कल्पितोपाधिनिमित्तोऽहंशब्दो न शुद्धे प्रवर्तत इति न विरुद्ध्यते इति सन्दर्भार्थः ॥

एतेन वस्तुतः एकस्य शुद्धस्यैव परमात्मनः औपाधिकमेव जीवत्वमिति विशदीकृतम् ॥

सुवर्चला—“ निर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगं यथा ।
दृश्यते च वियन्नित्यं तादृगात्मा न दृश्यते ॥”

श्वेतकेतुः—“ त्वचा स्पृशति वै वायुं आकाशस्थं पुनः पुनः ।
तत्स्थं गन्धं तथाघ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ॥
तमो रश्मिगणश्चैवं मेघजालं तथैव च ।
वर्षतारागणश्चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ॥
आकाशस्याप्यथाकारं सद्रूपमिति निश्चितम् ।
सदर्थे कल्पितं सर्वं तत्सत्यं विष्णुरेव च ॥
केवलज्ञानमात्रं तत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥”

“ आकाशवत्प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म कुतो न दृश्यते ” इति प्रश्ने, “ आकाशस्थस्य वाय्वादेरेव ग्रहणमस्ति, न तु विविच्याकाशस्य । यदा लौकिकाकाश एवेयं गतिः तदा कैव कथा तस्यापि कारणे ततोऽपि सूक्ष्मे परमात्मनि । ततः सदर्थे कल्पितं सर्वम् । तच्च सद्रूपं सर्वाधिष्ठानत्वाद्व्यापकम् । तत्रोपाधिमाश्रित्य प्रवर्तमानाः शब्दाः शुद्धे न साक्षात्प्रवर्तन्ते ” इत्युत्तरमुक्तम् । अस्यामाख्यायिकायां “मृण्मयो हि घटाभसः” इति दृष्टान्तेन वाचारम्भणश्रुतिप्रतिपादितं प्रपञ्चमिथ्यात्वमुक्तम् । आत्मरूपेणोपक्रम्य ‘तत्सत्यं विष्णुरेव च’इति परमात्मरूपेणोपसंहारात् महावाक्यार्थः जीवब्रह्मैक्यं, ‘सदर्थेकल्पितं सर्वं’ इत्यनेन “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इति श्रुतिप्रतिपादितं निष्प्रपञ्चत्वं सार्वात्म्यं चाभिहितम् । तथा ‘ केवलज्ञानमात्रम् तत्’ इति ज्ञानस्वरूपत्वमपि ॥

मोक्षधर्मे—“ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
प्रवृत्तिलक्षणो योगः ज्ञानं सन्यासलक्षणम् ।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥
सन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
अतीतोऽद्वन्द्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगः ॥

तस्माद्गुणं च तत्त्वञ्च परित्यज्येह तत्त्ववित् ।
क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निस्स्वधाकार एव च ।
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विधिः ॥"

इति सर्वकर्मपरित्यागपूर्वकज्ञानस्यैव मोक्षजनकत्वं स्पष्टमभिहितम् ॥

२४७ तमाध्यायेऽपि

"कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यक्षरात्मकः ॥
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥"

इत्यादिना दुःखसंसृष्टमेव कर्मफलमभिधायाविद्याया एव नित्यनिरतिशय-मोक्षप्रतिपादनेन पूर्वोक्त एवार्थो दृढीकृतः । रुद्रं प्रति —

"पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपो निर्गुणम् तं पुरुषं चाविशन्ति"
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥"

इत्यादिब्रह्मोक्तिरपि एतदर्थिकैव ॥

"मन्तामन्तव्यं प्राशिता प्राशनीयं घ्राता घ्रेयं स्पार्शिता स्पर्शनीयम् ।
द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयम् ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ॥"

"विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ।"

"एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।"

"त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तं अन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यप्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥"

इत्यादिना सर्वात्मत्वं परमात्मनो विशदीकृतम् ॥

"त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
यथा वारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ॥

एवमेव कृतप्रज्ञः भूतेषु परिवर्तते ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च समो विगतमत्सरः ॥"

इति भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे जीवन्मुक्तिः प्रतिपादिता ॥

कैराते-"शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ।
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय ते नमः ॥"

मोक्षपर्व-नारायणीये--
"कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ॥"

भारतशेषे हरिवंशे च—
"अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥"

इत्यादिना शिवविष्ण्वोरभेदो वर्णितः ॥

---

21. (ङ) ॥ शिवरहस्ये अद्वैतभावाः ॥

(प्रान्तियङ्कैरै - सुब्रह्मण्यशास्त्री)

'சிவ ரஹஸ்யம்' ஞானகாண்டம் உபாஸனா காண்டம் என்று இரண்டு காண்டங்களையும் கொண்டு பன்னிரண்டு அம்சங்களாகப் பிரிக்கப்பட்டுள்ளது. முதலம்சத்திலேயே அநேக அத்வைதக் கொள்கைகள் விளக்கப்படுகின்றன. 'ரஜ்ஜுஸர்ப்பம் போன்றது ஜகத்', 'பிரும்மம் நிர்க்குணம்', 'ப்ரபஞ்சம் மித்யை', 'பிரும்மம் ஒன்று உள்ளது எனினும் மாயையால் அது இந்திரன் மித்ரன் முதலிய நாமரூபங்களையும் குணங்களையுமுடையதாகக் கருதப் படுகின்றது', "சிருஷ்டி என்பது நிர்விகாரமான நிர்க்குணப் பொருள் பல சரீரங்களிலே புகுந்து பல ஜீவர்களைப் போல தோன்றுவதேயாகும்", "நானாவிதப்பொருள் ஒன்றும் இங்கில்லை; இது அன்று, இது அன்று என்று மறுத்துக்கூறியே விளக்குதற்

குரிய பொருள் ஒன்றே உள்ளது'', ஒன்றே உள்ளது என்னும் ஞானமே மோக்ஷஸாதனம்'' என்ற அத்வைதக் கருத்துகள் இதிலே காணப்படுகின்றன.

மேலும், ''ரிபுகீதை என்ற அத்வைதத்திற்கு அடிப்படையாக அமைந்த நூலும் சங்கர பகவத்பாதர்களின் அவதாரத்தைக் கூறும் பகுதியும் சிவரஹஸ்யத்திலுள்ளன'' என்பதே இந்நூல் முழுவதும் அத்வைதத்தை விளக்குவதேயாகும் என்பதை மறுக்க முடியாத வகையிலே நிரூபிக்கின்றது.

Śiva-rahasya consists of two Kāṇḍas jnāna and Upāsana and of twelve amśas (sections). In the first amśa occur passages which describe (1) the universe as a Kalpana like the serpent in the rope, that Brahman is Nirguṇa that prapañca (universe) is Mithyā and that One only exists, though because of Māyā, man thinks of it as with names, forms and gunas, Īndra, Mitra and the others. Creation is explained as the per vasion of the unchanging One and its appearance in the several bodies as jīvas. " There is no multiplicity whatsoever but only Brahman which can be realised only by negations, "Not this.. not this." jnāna that One only exists is stated to be the requisite for moksha.

Ṛbhu Gīta which is the bedrock of Advaita and the propheey about the advent of Śankara Bhagvatpāda are irrefutable proofs of the advaitic purpopt of Śiva-Rahasya,

विदितं खल्विदं तत्रभवतां भवतां यत् शिवरहस्याख्यमितिहासरत्नं अतिगभीरं द्वादशांशात्मकं ज्ञानोपासनाख्यकाण्डद्वयगतं सकलमपि विषयजातं प्रतिपादयतीति । अत्रापि समुपलभ्यन्ते विस्पष्टं अद्वैतभावाः ॥

तथा हि प्रथमांशे ।

रज्जौ कल्पितदन्दशूकसदृशं देवा न किंचिज्जगत्
जातं चापि जनिष्यमाणमपि वा भूतं हि रज्जौ भ्रमः ।
तद्वत्सर्पदशोपमानमिति या धीर्वै परं मुक्तये
सा धीश्चापि निरन्तरं भगवतः शंभोः कृपायाः फलम् ॥(१,२,६४)

अत्र प्रपंचस्य रज्जुसर्पवत् कल्पितत्वं तद्धियः मुक्तिहेतुत्वं ईश्वरानुग्रहलभ्यत्वं चेति अद्वैतिनामभिप्रेता अर्थाः स्पष्टीकृताः ॥

" सोऽन्तिके हि दूरस्थः स बाह्याभ्यन्तरेऽपि च ।
स सत्यं ज्ञानमानन्दो गुणैर्हीनश्च निर्गुणः ॥" (१,३, ९)

इत्यत्र परमात्मनः निर्गुणत्वं स्फुटम् ॥

" ज्ञानमात्मा त्वहं ब्रह्म ज्ञानं शान्तिरनुत्तमा ।
स एकः परमात्मा हि नेह नानास्ति किंचन ॥" (१–३–१९)

" यस्यैकत्वं हि विज्ञाय शोकं तरति मानवः ।
एकमेव महादेवं इन्द्रमित्रादिभिः सुरैः ॥
नामरूपगुणैश्चैव मायया मन्यते जनः ॥"

अत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वम् एकस्यैव परमात्मनः मायया अनेकधाभावश्च कथितः ॥

" इदं जगत्पुरा सृष्ट्वा तस्मिन् प्राविशदीश्वरः ।
व्याकुर्वन्नामरूपे तु व्यवहारीव भासते ॥" (१,३,३१)

अत्र परमात्मनः अविकृतस्यैव देहेषु प्रवेशेन जीववत् अवभासः स्पष्टीकृतः ॥

" नेति नेति च वेदान्तैः तल्लिङ्गं प्रतिपाद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेह नानास्ति किंचन ॥" (१,३६, ७)

अत्र ब्रह्मणः निर्धर्मकतया इतरनिषेधमुखेन प्रतिपाद्यत्वं प्रपंचमिथ्यात्वं च ग्रथितम् ॥

वेदरहस्यकथननामके सप्तचत्वारिंशेऽध्यायेऽपि अद्वैतस्यैव वेदार्थत्वं संकीर्तितम् । तथा हि——

" स एवानन्दमूर्तिर्हि तस्यानन्दैकलेशतः ।
प्रियात्मकं जगज्जालं कुरुते दुःखदायकम् ॥
असत्यमेतच्च जडं स्वसत्यात् सत्यवत् स्थितम् ।
करोति च जडं सर्वं चेतनानां स चेतनः ॥
संगवानिव विश्वेशोऽसंगः सर्वान्तरंगकः ।
यस्य ज्ञानेन सर्वेषां मुक्तयः सर्वतो द्विजाः ॥

सर्वं शिवतया भाति प्रसादेन महेशितुः ।
स षोडशात्मा पुरुषो नेह नानास्ति किंचन ॥ (१–४७) इत्यादि ॥

अत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वं आत्मनः स्वतोऽसंगत्वेपि प्रातीतिकः संगः आनन्दरुपत्वं च प्रतिपादितम् । ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वं इत्येषोऽप्यर्थः स्फुटीकृतः ॥

मां विज्ञायेदमखिलं जानन्त्येकं सनातनम् ॥
ममैकत्वपरिज्ञानात् को मोहोऽत्र निर्लिपकाः ॥ (१–५०–१७)

अत्र एकत्वज्ञानापरपर्यायस्य अद्वैतसाक्षात्कारस्य संसारनिवृत्तिहेतुत्वं कथितम् ॥

पञ्चकोशविहीनश्च पञ्चभूतातिगो ह्यहम् ।
पञ्चप्राणातिगश्चाहं केदं देहेन्द्रियं सुराः ॥ (१, ५०, २६)

इत्यत्र अन्नमयादिषु आनन्दमयस्य कोशत्वेन पञ्चसंख्यागणनात् तस्य अब्रह्मत्वं सूच्यते, पुच्छब्रह्मवादश्च दृढीक्रियते ॥

इयं मम परा शक्तिः विक्षेपावरणात्मिका ।
यया संमोहिता यूयम् जगत्सासुरमानुषम् ॥ (१–५१)

इत्यत्र मायाशक्तेः आवरणविक्षेपशक्तिमत्वमुक्तम् ॥

मत्प्रसादादावरणशक्तिनाशः प्रजायते ।
यावत्कर्मविपाको हि देहिनां भवतां सुराः ॥
विक्षेपाय च सा शक्तिः अनुवर्तेत सत्तमाः ॥ (१–५१)

अत्र ज्ञानादावरणशक्तिमात्रनाशः, जीवन्मुक्तौ विक्षेपशक्तिमात्रस्यानुवृत्तिः सूचिता॥

ममैवांशो जीव एव स्वाज्ञानात् परिजृंभते ।
ब्रह्मैव संसरत्येषः स्वाविद्यातो दिवौकसः ॥

स्वविद्यया मुच्यते च तपसा केवलेन हि ।
एक एवाहमद्वैतश्चतुर्थश्शिव एव हि ॥

इत्यादयः बहुलं उदाहार्याः । षष्टांशेच ऋभुगीतायां—

व्यासा मन्वतरेषु प्रतियुगजनिताः शांभवा ज्ञानसिद्धयै
भस्माभ्यक्तसमस्तगात्रनिवहा रुद्राक्षमालाधराः ।
कैलासं समवाप्य शंकरपदध्यानेन सूत्राण्युमा-
कान्तात् प्राप्य वितन्वते स्वकधिया प्रामाण्यवादान्यहो ॥

इति श्रीपरमेश्वरानुग्रहेण व्यासस्य सूत्रलाभं प्रपञ्च्य

जन्माद्यस्य यतोऽस्य चित्रजगतो मिथ्यैव तत्कारणम्
ब्रह्म ब्रह्मात्मनैव प्रकृतिपरमदो वर्तमानं विवर्तेत् ।
श्रुत्या युक्त्या यतो वा इति पदघटितोऽद्बोधतो वक्ति शंभुं
नाणुः कालविपाककर्मजनितेज्याचोदना वै मृषा ॥ (६, २,२)

इति जन्मादिसूत्रविवरणपरश्लोके प्रपञ्चमिथ्यात्वम् स्फुटमाह ॥

न वक्तुश्चात्मा वै स खलु शिवभूमा हि विहितः
तथैवायुर्देहे अरनिवहतश्चक्रगमने ।
अदृश्योऽप्यात्मा वै स हि सुदृशतश्चास्त्रनिवहैः
शिवो वा मोदेवोमुनिरपि च सार्वात्म्यमभजन् ॥ (६,२,२२)

इत्यत्र च 'न वक्तुरात्मोपदेश'सूत्रविवरणव्याजेन मुक्तौ वामदेवस्य सार्वात्म्यं अद्वैतशास्त्रसंमतं व्याचष्टे ॥

अन्यत्रापि 'ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ।
ब्रह्ममात्रमनन्तात्मा ब्रह्ममात्रं परं सुखम् ॥' (६, १४, ९)

इत्यादिषु सर्वं ब्रह्ममात्रमिति प्रपञ्चितम् । किं बहुना । सर्वोऽपि ऋभुगीता वासिष्ठरामायणादिवत् अद्वैतव्यतिरिक्तं न किंचिद्वदति ॥

अपि चात्रैव नवमांशे षोडशाध्याये श्रीशङ्करभगवत्पादानामवतारः अद्वैतस्थापनं इत्यादयो विषयाः सविस्तरं वर्णिताः । तदेतदेव समस्तस्य शिवरहस्यस्य अद्वैते परमादरमाविष्करोति इति सर्वं सुस्थम् ॥

(च) 22. ॥ श्रीमद्भागवते अद्वैतभावाः ॥

(मण्डलीक - वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणः)

உலகில் மிகவும் பிரஸித்திபெற்ற பக்தி நூல்களில் உயர்ந்த தான ஸ்ரீமத் பாகவதத்தின் பரமதாத்பர்யமும் அத்வைதக்கொள் கையையே அனுசரிக்கிறது. ஸ்ரீமத் பாகவதத்தின் முடிவில் ஸர்வ வேதாந்தங்களுக்கும் ஸாரமான அத்வதீய ப்ரம்மஸ்வரூபம் என்று சொல்லப்படுகிற ஜீவப்ரம்ம ஐக்யத்தில் நிஷ்டையையுடை யது; கைவல்யப்ரயோஜனத்தைக் கொடுப்பது" (12-13-12) என ஸ்ரீ ஸூதபுராணிகர் ஸ்ரீமத் பாகவததாத்பர்யத்தை விளக்கியுள்ளார்.

"நான் உபதேசிக்கும் தத்வஞானத்தை அறிந்துகொள். நானே முதலில் இருந்தேன். சிருஷ்டிக்குப் பின்பும் இருக்கிறேன். கடைசியில் மிச்சப்படுவதும் நானே. வஸ்துவின்றி தோற்றமே மாயை" என்பதாக பகவான் பிரபஞ்சம் மித்யை என்றும் ப்ரம்ம ஸ்வரூபமே ஸத்யமென்றும் உரைத்தார்.

"ஆகையால் ஸமஸ்த பிரபஞ்சமும் ஸ்வப்னம்போல் பொய் யானதே. மாயையால் உண்டாகி உள்ளதுபோல தோன்றுகிறது." (10-1 :-21). "ஸர்வஜீவர்களுக்கும் ஆத்மனாயுள்ள உன்னை உப நிஷத்துக்களால் குரு உபதேச மூலமாய் அறிந்தவர் பொய்யான ஸம்ஸாரஸாகரத்தை தாண்டுகிறவர்போலாவர்." (10-14-22). இவ் விடம் "ஸம்ஸாரம் பொய்; மோக்ஷம் புதியதாயுண்டாகிற அவஸ் தையன்று, நித்யாத்ம ஸ்வரூபமே," என்கிற தத்வங்கள் தோன்று கின்றன.

"அறிஞர்கள் தேஹத்திலேயே அனாத்ம வஸ்துக்களை விலக்கி உன் ஸ்ரூபத்தைக் காண்கிறார்கள்; கயிற்றில் ஸர்பபாவனையை விலக்குவதன்றி ரஜ்ஜுஸ்வரூபத்தை யறிவது வேறு உண்டோ?" (10-14-27).

ஒரே ஈச்வரன் வெவ்வேறு குணங்களால் பிரம்மாவென்றும், விஷ்ணுவென்றும், சிவனென்றும் மூன்று பெயர்களை யடைகிறு னென்னும் அத்வைதக் கொள்கையும் ஸ்ரீபாகவதத்தில் பல இடங் களில் கூறப்பட்டிருக்கிறது.

"ஸத்வம், ரஜஸ், தமஸ் என்று மூன்று குணங்களும் ப்ரகிருதி யைச் சேர்ந்தவை. ஒரே புருஷன் இந்த குணங்களை ஆச்ரயித்து ஸ்ருஷ்டி, ஸ்திதி, ஸம்ஹாரங்களில் பிரம்ம, விஷ்ணு, சிவ என்ற பெயர்களை யடைகிறுன்." (1-2-23).

நான், பிரம்மா, சிவன் மூவரும் ஜகத்துக்குக் காரணம். குண மயமான மாயையை யெடுத்து ஸ்ருஷ்டி ஸ்திதி ஸம்ஹாரம் செய் வதால் அந்தந்த கார்யத்துக்குத் தகுந்த பெயரை அடைகிறேன்.

"எங்களை எவன் வேருகப் பார்க்கிறதில்லையோ அவனே மோக்ஷத்தை யடைகிறுன்." (4-7-54).

That the subject natter of the Bhagavatam is the sublime Vedanta philosophy cannot be gainsaid. It is pointed out that in the beginning, the middle and in the end, the work teaches the identity of the individual soul with the supreme soul, which is none other than Advaita philosophy. In the very first stanza जन्माद्यस्य यतः – सत्यं परं धीमहि The illusion of the dvaitic world made up of three gunas, Satva, Rajas and Tamas is shown distinctly as also the oneness of the jīva and Brahman. Several stanyas have been quoted to establish the fact that the purport of the work le in the truth that the Dvaita world is all illusion and nothing but Truth exists. Copious quotations have been made and the following from the Sruti Gita is illustrative.

This gives answer to the question raised by the various schools of Tarka, etc., and establishes the sublime truth of the Advaita.

The jīvanmukti is also described in the words of Sri Śuka himself at the concluding portion of the work in the 11th Skandam.

The concluding verses अहं ब्रह्म परंधाम ब्रह्माहं परमं पदं quoted as Bhagavata Sara establish the same fact. Thus the noble purpose of Bhagavatam consists in teaching and infusing Bhakti, love of God and thus removing from the mind all impure thoughts by filling it with the love of Lord Krishna, and in the end, in the realisation of the illusory nature of this visible world and the identity of the jīva with the supreme soul.

यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा
भूतेन्द्रियाशयमयीमवलंब्य मायाम् ।
आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध-
मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥(३ स्क, ३१ अ, १३ श्लो)

सुविदितमेवैतत्तत्रभवतां भवतां सर्वेषां श्रीमद्भागवतमित्येकं पुराणं महाभारतादिग्रन्थनिर्माणेऽप्यपरितुष्यता भगवता वेदव्यासेन रचितमिति । तदेतद्भागवतमादिमध्यावसानेषु वैराग्योत्पादकमहापुरुषकथावर्णनद्वारा वैराग्यं, भगवल्लीलावर्णनद्वारा भगवति भक्तिं चित्तशुद्धिं चोत्पाद्य तद्वारा जीवब्रह्मैकत्व-लक्षणम् ज्ञानमुत्पादयत् सर्ववेदान्तसारभूते तत्रैव परिसमाप्तं सत् मुक्तिप्रयो-जनकमित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । एतदेवोक्तम् श्रीमद्भागवते—

" आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।
हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरम् ॥
सर्ववेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥" इति ॥

(स्क. १२, अ. १३, श्लो १०-१२)

अत्र च ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणाद्वितीयवस्तुनः सर्ववेदान्तसारत्वकथनेन भागवतस्य तन्निष्ठत्वविशेषणेन च तत्रैव भागवतस्य परमं तात्पर्यमित्यवगम्यते ॥

अतः केषु केषु प्रदेशेषु तादृशमात्मतत्त्वमाभिहितमिति विचार्य प्रदर्शयितुमयमारम्भः क्रियते ॥

तत्र तावत् उपक्रमोपसंहारभूताभ्यामाद्यन्तकृतमङ्गलश्लोकाभ्यामेतादृशान्ततत्त्वे भागवतस्य तात्पर्यमित्यवगन्तुं शक्यते । तथा हि—

" जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञस्स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतः
तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥"

अत्राद्यश्लोके 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इत्यत्र मरुमरीचिकासु जलाध्यास इव, काचरूपमृत्तिकायां जलाध्यास इव, वारिणि काचाध्यास इवेति दृष्टान्तान्प्रदर्श्य 'यत्र त्रिसर्गो मृषा' इत्यत्र परब्रह्मणि सात्त्विकराजसतामसप्रपञ्चसृष्टेर्मिथ्यात्वमभिधाय 'निरस्तकुहक'मित्यनेन द्वैतप्रपञ्चशून्यत्वमभिहितम् ॥

अन्तिमश्लोके च येन स्वयम् ब्रह्मणे, ब्रह्मरूपिणा नारदाय, नारदरूपिणा व्यासाय, व्यासस्वरूपिणा श्रीशुकाय, श्रीशुकस्वरूपिणा भगवद्राताय च इति कथनेन जीवब्रह्मणोरेकत्वमेवाभिहितम् । तथा च उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वैतप्रपञ्चशून्ये जीवाभिन्ने ब्रह्मणि भागवततात्पर्यं निश्चीयते ॥

एवं ब्रह्माणम् प्रति साक्षात् भगवता 'ज्ञानम् परमगुह्यं मे' इत्युपक्रम्य,

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परं ।
पश्चादहं तदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥
ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ (स्क२,अ९श्लो.३२.३३)

इत्यादिना स्वात्मतत्त्वमभिहितम् । अत्र च प्रथमश्लोके सृष्टेः प्रागहमेक एवासम् मदन्यत्किमपि स्थूलम् वा सूक्ष्मम् वा तत्परमज्ञानं वा नासीत् ।

सृष्ट्यनन्तरमपि अहमेवास्मि तदा यदेतद्दश्यमानं जगत् तदपि अहमेवास्मि न मद्व्यतिरेकेणास्ति, लयानन्तरमपि योऽवशिष्यते सोऽप्यहमेवास्मि। यथा लोके घटोत्पत्तेः प्राक्, घटकाले, घटनाशानन्तरं च मृत्तिकैव अस्ति, एवमेव कालत्रयेऽपि अहमेवास्मि इत्यभिधाय, कालत्रयेऽपि सतः ब्रह्मस्वरूपस्य कुतो न भानं कालत्रयेऽप्यर्थस्य कुतो भानमित्याशङ्कायां द्वितीयः श्लोकः प्रारब्धः 'ऋतेऽर्थ'मिति, तत्र च वास्तविकप्रपञ्चरहितेऽप्यात्मनि प्रपञ्चभाने सतोऽपि ब्रह्मस्वरूपस्याभाने 'तद्विद्यादात्मनो माया'मित्यादिना विक्षेपावरणशक्तिमत्याः मायायाः प्रयोजकत्ववर्णनेन तादृशशङ्काद्वयम् निराकृत्यासतोऽप्यर्थस्य मायावशाद्भाने 'यथाभास' इति सतोऽप्यभाने 'यथा तम' इति दृष्टान्तद्वयमभिहितम् ॥

एतत्पर्यालोचने सर्वोऽपि द्वैतप्रपञ्चः कल्पित इति मिथ्याभूतद्वैतप्रपञ्चशून्यमेवात्मतत्त्वं भागवताभिप्रेतमिति स्वात्मतत्त्वप्रतिपादकभगवद्वचनेनैवावगम्यते ॥

एवं वत्सापहारसमये ब्रह्मकृतश्रीकृष्णस्तुतौ—

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपम्
स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम्।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते
मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः
सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः।
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः
पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥

(स्क. १०, अध्या. १४, श्लो. २१-२२)

इत्यत्राद्यश्लोके प्रथमचरणे जगतोऽसत्स्वरूपम् स्वप्नाभमिति विशेषणद्वयेन अनृतत्वमस्तधिषणमिति विशेषणेन जडरूपत्वम् पुरुदुःखदुःखमिति विशेषणेन दुःखरूपत्वम् चाभिधाय एतादृशानृतजडदुःखात्मके प्रपञ्चे कथं सत्त्वादीनां भानमिति चाशङ्क्य, उत्तरचरणे एतादृशप्रपञ्चविलक्षणे सच्चिदानन्दस्वरूपे त्वयि अस्य प्रपञ्चस्य मायावशेन कल्पितत्वात् पुनस्तत्रैव लीनत्वादधिष्ठानगतमेव

सत्त्वादिकमादाय जगदपि सदिव चिदिव सानन्दमिव भासत इति समाहितम् ॥ अनेन च द्वैतप्रपञ्चस्सर्वोऽपि मिथ्याभूत इति सर्वद्वैतप्रपञ्चशून्यमेव भगवत्स्वरूपमित्यवगम्यते । उपसंहृतमेतच्छ्लोकोक्तमेव भगवत्स्वरूपमुत्तरश्लोके ॥

उपसंहृत्य च तत्रैव तदनन्तरश्लोके

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ॥ २३

इति गुरुरूपसूर्यानुग्रहलब्धोपनिषद्रूपदृष्टया सकलजीवानामपि स्वरूपभूतं पूर्वश्लोकोक्तमद्वितीयं ब्रह्मस्वरूपं त्वां स्वरूपत्वेन ये जनास्साक्षात्कुर्वन्ति ते जनाः मिथ्याभूतं संसारसमुद्रं तरन्तीवेति प्रतिपादितम् ॥

अत्र हि त्रयो विशेषाः । एकस्तु ज्ञानादेव मोक्ष इति । द्वितीयस्तु तरन्तीवेत्यत्र इवशब्देन तरणस्याप्यवास्तविकत्वं, तृतीयस्तु अहं ब्रह्माऽस्मीति स्वरूपत्वेन ज्ञानादेव मोक्ष इति च एतत्त्रयाणां क्रमेण प्रतिपादनार्थंश्लोकचतुष्टयमारभ्यते——

आत्मानमेवात्मतयाऽविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥ २४
अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।
अजस्रनित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २५
त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्यः अहोऽज्ञजनताज्ञता ॥ २६
अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ।
असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणम् तं किमु यन्ति सन्तः ॥ २७

अत्र प्रथमश्लोकेन रज्ज्वज्ञानेन रज्जौ सर्पाध्यासः रज्जुज्ञानेन तन्निवृत्तिरिति दृष्टान्तकथनपुरस्सरं स्वस्वरूपभूतपरब्रह्मस्वरूपम् स्वरूपत्वेनाविजानतां तेनैवाज्ञानेन निखिलप्रपञ्चाध्यासः ज्ञानेनैव च तदज्ञानपूर्वकनिखिलप्रपञ्चनिवृत्तिरित्युपवर्ण्य ज्ञानादेव मोक्ष इति विशेषः प्रतिपादितः । द्वितीयश्लोके च यथा नित्य-

प्रकाशात्मके सूर्ये उदयास्तमयौ द्रष्टृभिरारोप्येते वस्तुतो न स्तः एवमेव नित्यमुक्तस्वरूपे ब्रह्मणि अज्ञानप्रतीतावेव बन्धमोक्षौ, तस्मान्न वस्तुतोऽन्यौ स्त इति इवार्थ उपपादितः ।

तृतीयचतुर्थश्लोकयोः यस्य देहादेरनात्मनोऽध्यासात् स्वस्वरूपब्रह्मभावास्फुरणं तस्य देहादेः निराकरणपुरस्सरं स्वस्वरूपत्वेन ब्रह्मज्ञानादेव मोक्ष इति तृतीयोऽपि विशेषः प्रतिपादितः । तथाचैतत्प्रकरणपर्यालोचने जीवब्रह्मणोरेकत्वं एकत्वज्ञानाच्च मोक्षः द्वैतस्य मिथ्यात्वं चावगतमिति अद्वैत एव भागवततात्पर्यमवसितम् ॥

एवमेव यथा प्रत्यूषसमये राजानं वन्दिनः स्तुवन्ति तथा साक्षादपौरुषेयाः वेदाः मूर्तिमन्तः सन्तः भगवन्तमस्तुवन् ।

जनिमसतस्सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतम् स्मरन्त्युपदिशान्ति त आरुपितैः ।
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ (श्रु-गीता, श्लो-२५)

अत्रासतः कार्यस्योत्पत्तिरिति सतः नाश इति ये तार्किका वदन्ति, ये च द्वैतिनः सर्वेऽपि आत्मनि भेदं वदन्ति, येच मीमांसकाः कर्मफलम् सत्यमिति वदन्ति ते सर्वेऽपि भ्रमैरेवैवमुपदिशन्ति । त्रिगुणमयः पुमानितिहेतोर्यद्भेदादिकं तैस्स्वीकृतं तत्सर्वं त्वद्विषयकाज्ञानकृतम् । तर्ह्यज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य तस्मादज्ञानात्परस्मिन् चिन्मात्रस्वरूपे त्वयि तदपि नास्तीत्युक्तम् तत्रैव—

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैः
वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ (श्लो-३७)

एतद्दृश्यमानं जगत् सृष्टेः पूर्वं नासीत् प्रलयात्परमपि न भविष्यत्यतो मध्यकालेऽपि चिन्मात्रस्वरूपे त्वयि मृषैव विभाति इत्यनुमयिते इत्युक्त्वा अत एव द्रव्य-

मात्राणां मृल्लोहादीनां कार्यविशेषप्रकारैः श्रुतिषूपमीयते जगदित्युपवर्णनपूर्वकं मिथ्याभूतमनोविलासमेतादृशं जगत् सत्यमिति ये जानन्ति ते हि अबुधा इत्युक्तम् ॥

पूर्वश्लोके आत्मभेदस्य भ्रमकल्पितत्वकथनेन ब्रह्मणि वस्तुतोऽज्ञानराहित-त्वकथनेन चास्मिन् श्लोके जगतः मिथ्यात्वकथनेन चाज्ञानतत्कार्यरूपद्वैतवर्जितं जीवाभिन्नमात्मतत्त्वं भागवताभिप्रेतमिति गम्यते ॥

वत्सापहारसमये ब्रह्मकृतस्तुत्यनन्तरं स्वसंतानापेक्षयाऽपि गोगोपीनां कृष्णे प्रेम अधिकमिति शुकमुखादुपश्रुत्य राज्ञा पृष्टम्—

"ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयत् प्रेम कथं भवेत् ।
योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् इति ॥"

तदनु श्रीशुकेनैवं समाहितम्—

"सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥
तद्राजेन्द्र यथा स्नेहस्स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ।
न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥"

इत्यारभ्य, "तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥
कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥" इत्यन्तेन ॥

अत्र हि सर्वेषामप्यात्मनि निरुपाधिकप्रेमविषयत्वमितरेषु भार्यापुत्रादिषु आत्मप्रेमाधीनप्रेमविषयत्वमित्युपवर्ण्य श्रीकृष्णस्य साक्षादात्मस्वरूपत्वेनात्मीयेभ्यः भार्यापुत्रादिभ्योऽपि प्रेमाधिक्यमित्युक्तम् । एतत्पर्यालोचने जीवब्रह्मणोरेकत्वे तात्पर्यमित्यवगम्यते ॥

नवाभवन् महाभागा मुनयोऽह्यर्थशंसिनः ।
श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ (स्क.११, अ.२, श्लो.१९)

इत्यारभ्य, "त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥"
अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ।
मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥इति॥

अत्र हि आत्मविद्याविशारदा मुनयः स्वकीयात्मसाक्षात्कारवैभवेन भगवत्स्वरूपभूतं स्थूलसूक्ष्मात्मकं जगत् वामदेववत् स्वाव्यतिरेकेण पश्यन्तः सर्वान्लोकान्मुक्ताश्चरन्तीत्युक्तम् । अत्र मुक्ताश्चरन्तीति जीवन्मुक्तिकथनेन भगवत्स्वरूपभूतं जगत् स्वाव्यतिरेकेण पश्यन्तीति कथनेन चाद्वैते तात्पर्यमवसीयते भागवतस्य। एवं तदनन्तरमप्येते निमिकृतसत्रयागं प्रति गताः, निमिना च "धर्मान् भागवतान् ब्रूत" इत्यादिना पृष्टास्सन्तः क्रमेण भागवतान् धर्मान् वक्तुं प्रवृत्ताः। तत्र हि प्रथममेतेषां मध्ये कविरिति कश्चन ऋषिः 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैरि'त्यादिना शरीरेन्द्रियादिकृतं कर्म नारायणायेति समर्प्यते चेत् भागवतधर्मो भवतीत्युक्त्वा किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकृतस्य भयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशङ्कायामिदमाह, "भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥
अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।
तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ इति ॥

अत्र हि प्रथमश्लोके यस्मादीश्वरानुग्रहरहितस्येश्वरमायया स्वस्वरूपास्फुरणे विपरीताध्यासे च शरीरादिरूपद्वितीयाभिनिवेशाद्भयं स्यात्तस्मादव्यभिचारिण्या भक्त्या तमाभजेदित्युक्त्वा, विषयासक्तचित्तस्य कथमव्यभिचारिणी भक्तिरित्याशङ्क्य अविद्यमानोऽपि द्वैतप्रपञ्चः स्वप्नमनोरथाविव ध्यातुर्मनसा अवभासत इति मनोनिरोधेऽव्यभिचारिणी भक्तिरभयं च स्यादिति द्वितीयश्लोकेन समाहितम् । तदेतत्प्रकरणपर्यालोचनेऽपि भागवतस्याद्वैते तात्पर्यं अवगम्यते ॥

एकादशस्कन्धे तत्र तत्र विस्तरेणोक्तज्ञानयोगस्य संक्षेपेण प्रतिपादनपरेऽष्टाविंशाध्याये साक्षात् भगवता श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति "परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत्" इत्यादिना परस्वभावकर्मणां निन्दा वा स्तुतिर्वा न कार्येत्युपक्रम्य,

तत्र हेतुत्वेन "किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् । वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥" इति श्लोकेन वाङ्मात्रस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वमुपवर्ण्य, मिथ्याभूतस्य कथमर्थक्रियाकारित्वमित्याशङ्कायां, "छायाप्रत्याह्वयाभासाह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥" इति श्लोकेन प्रतिबिम्बप्रतिध्वनिरज्जुसर्पाभासदृष्टान्तैरसतामपि देहादीनां मृत्युमभिव्याप्य, भयादिरूपार्थक्रियाहेतुत्वमित्युपवर्ण्य,

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ।
आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निस्सङ्गो विचरेदिह ॥

इति श्लोकेन प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैरात्मानुभवेन चाद्यन्तवतः प्रपञ्चस्यानृतत्वं ज्ञात्वैतादृशे द्वैतप्रपञ्चे परस्वभावकर्मादिरूपे सङ्गवर्जितः जीवन्मुक्तस्सन्नस्मिन् लोके सञ्चरेदित्युपसंहृतम् । एतत्पर्यालोचने च स्पष्टमद्वैते भागवततात्पर्यमित्यवगम्यते ॥

अपि च तदनन्तरमुद्धवकृतप्रश्नस्य श्रीकृष्णसमाधानपर्यालोचनेनापि एवमेवेति गम्यते ।

नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ।
अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥
आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धस्स्वयंज्योतिरनावृतः ।
अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥

अत्र अग्निवत्स्वयंप्रकाशरूपस्य शुद्धस्यागुणस्यात्मनोऽपि संसारो नास्ति । नापि दारुवज्जडस्य दृश्यस्य देहादेरपि संसारः, अतः कस्य संसार इति प्रश्नाभिप्रायः । एवं प्रश्ने वस्तुतो न कस्यापि संसार इत्यङ्गीकृत्य उभयो पृथग्विवेकाभावनिबन्धनभ्रमवशादेव संसार इति—

यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ।
संसारः फलवान् तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैरुपवर्ण्य,

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥
न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चात् मन्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥
अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजस सर्ग एषः ।
ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकाराचित्रम् ॥

इति त्रिभिः श्लोकैरात्मनस्तत्त्वं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं चाह भगवान् । तत्र प्रथमश्लोकेन यथा हिरण्यं सर्वेषां हिरण्यविकाराणां स्वोत्पत्तिप्राक्काले स्वनाशोत्तरकाले च हिरण्यमिति व्यवह्रियमाणं सत् मध्यकाले कटककुण्डलादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणमपि तदेव स्यात् तद्वत् अहमेवास्य प्रपञ्चस्य कारणभूतो नानाव्यवाहारालम्बनं न मत्तः पृथक् वस्त्वस्ति इति कालत्रयेऽपि ब्रह्मस्वरूपत्वमेवाभिधाय द्वितीयश्लोकेन पूर्वोत्तरकालयोरसतः प्रपञ्चस्य मध्यकालेऽपि वस्तुतोऽसत्वमेव, तथापि मध्यकाले घटपटादिव्यपदेशमात्रमेव स्यादिति प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभिधाय, तादृशमिथ्याभूतेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रस्वरूपेण ब्रह्मैव भातीति प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्तत्त्वं च तृतीयश्लोके प्रतिपादितम् । एतादृशतत्त्वविज्ञानेन मिथ्याभूतप्रपञ्चनिरसनेन पूर्वोक्तात्मानात्माविवेकनिबन्धनसंसारहेतुभ्रान्तिं निराकृत्य स्वानन्दतुष्टः निखिलभोगेभ्यः उपारमेतेत्युपसंहृतम् । एतत्पर्यालोचनेऽपि भागवतस्याद्वैते तात्पर्यं अवधार्यते ॥

द्वादशस्कन्धे पञ्चमाध्याये परीक्षिन्महाराजाय भागवतमुपदिश्य गमनसमये श्रीशुकेन "त्वन्तु राजन् मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि" इत्यु पक्रम्य,

घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्यात् यथा पुरा ।
एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥
मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चात्मनः ।
तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥

इत्यादिनाजीवस्य ब्रह्मभावं द्वैतस्य मिथ्यात्वं चाभिधाय,

"अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥
दशन्तं तक्षकं पादे लेलिहानं विषाननैः ।
न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥

इति भागवतसारत्वेनान्ते प्रतिपादितम् ॥

शिवविष्णवोश्च स्वरूपतो न भेदः किंतु गुणभेदप्रयुक्त एव भेदः इति स्पष्टमुक्तं भागवते तत्र तत्रा तथा हि चतुर्थस्कन्धे

"अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृगविशेषणः ॥
आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे सञ्ज्ञां क्रियोचिताम् ॥
त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥" इति ॥

(छ) 23. ॥ देवीभागवते अद्वैतभावाः ॥

(आङ्गरै. रङ्गस्वामिशास्त्रिणः)

தேவீ பாகவதத்தில் அத்வைதபாவங்கள் நிரம்பவுள்ளன. முதல் ஸ்கந்தத்தில் 5-வது அத்யாயத்திலே "பொய்யான பிரபஞ்சத்தை எப்படி சிருஷ்டிக்கிறாய்?" என்று தேவீ கேட்கப் படுகிறாள். 15-வது அத்யாயத்திலே "இது எல்லாம் நானே; என்றுமுள்ள பொருள் வேறு இல்லை" என்றுள்ளது. 18-வது அத்யாயத்திலே "நானே எப்பொழுதும் பிரும்மமும் ஜீவனும்; பேத புத்தி ஸம்ஸாரத்திலே யுள்ளது; இது அவித்யை; இது மாறுவதே வித்யை. வெயில் இல்லையானால் நிழலின் சுகம் அறியப் படாது என்பது போல அவித்யை இல்லையானால் வித்யை அறியப் படாது" என்று தேவி கூறுகிறாள்.

நான்காம் ஸ்கந்தம் 18-வது அத்யாயத்திலே, சிலந்தியின் உதாரணத்தால் பிரும்மமே உலகிற்கு அபின்ன நிமித்தோபாதனம் என்னுங் கொள்கை விளக்கப்படுகின்றது.

ஏழாம் ஸ்கந்தம் 32-வது அத்யாயத்திலே, "பிரும்மமே ஆதியில் இருந்தது, அது சித்; அதன் சக்தி மாயை; அது உள்ளதுமன்று இல்லதுமன்று" என்று அத்வைதமே கூறப்படுகின்றது. 43-வது அத்யாயத்திலே, 'பரமாத்மாவே உபாதியாலே ஜீவனாகத் தோற்றுகிறது; அஞ்ஞானம் காரணம்; அது அழிந்தால், பிறவி பயன் பெற்றதாகும்; ஜீவன்முக்தியுண்டு; 'தத்த்வமஸி' முதலிய மகாவாக்யங்கள் ஜீவப்ரும்மைக்யத்தைத் தெரிவிப்பன" என்று அத்வைதமே விளக்கப்படுகின்றது. 27-வது அத்தியாயத்திலும் 'அஞ்ஞான நாசத்தாலே புதிதாக ஒன்றும் ஏற்படுவதில்லை; உள்ளதே அறியப்படுகின்றது' என்று அத்வைதப்படி மோக்ஷ ஸ்வரூபம் விளக்கப்படுகின்றது.

பதினொன்றாவது ஸ்கந்தத்திலும், "தேவீ! நான் பிரும்மமே; துக்கம் என்னைச் சாராது; நான் ஸச்சிதானந்தரூபன்" என்று சிந்தனை செய்யவேண்டும் என்று அத்வைத மார்க்க உபாஸனையே உபதேசிக்கப்படுகின்றது.

The Devī Bhāgavata is full of Advaitic passages. "How do you create the unreal world?" is the question asked of the Devī (Skandha 1, Adhyaya 5). "All this I am; there is no other lasting object" says the Devī (1, 15). "I am ever the Brahman and the Jīva. The idea of difference is in Samsāra; it is Avidyā; its destruction is Vidyā; without the sun's heat, the delight of a shady place will not be known; so, Avidyā helps in the realization of Vidyā." (1. 18).

The illustration of the spider (4, 18) signifies that the Brahman is abhinna-nimitta-karana. "Brahman alone was in beginning; it is Chit; its Śakti is Māyā, which neither is nor is not." (7, 32). "The Paramātman appears as Jīva because of upādhi. Ajñāna is the cause; if it is removed, life's purpose is achieved. There is Jīvan-mukti (release when one is alive). The mahāvākyas like 'Tat-tvam-asi' teach the oneness of Jīva

and Brahman" (7, 43). "Nothing new is obtained when ignorance is destroyed. The Ever-existent is seen to exist." (7, 27) That the Upāsanā must be "Devi! I am Brahman; sorrow cannot touch me; I am Sat-chit-ānanda" (the advaitic Upāsanā) is taught in 11th Śkandha.

देवीभागवतस्य अद्वैते परमात्मनि तात्पर्यमिति सविमर्शमद्य निरूप्यते ॥

तत्र प्रथमस्कन्धे पञ्चमाध्याये —" कथं मिथ्या विश्वं सकलमपि चैका रचयसि " इति श्लोके मिथ्या विश्वं सर्वं कथं रचयसीति प्रश्नेन जगन्मिथ्यात्ववाद्यद्वैतसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

पञ्चदशाध्याये—" सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनम् " इति श्रूयमाणं श्लोकार्धं, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति छान्दोग्यश्रुतिरिव, यद्रजतमभात्सा शुक्तिरितिवत् बाधायां सामानाधिकरण्येन इदं सर्वमहमेवेति जगन्मिथ्यात्वमवगमयति ॥

अष्टादशाध्याये–"जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचारणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ॥
अविद्येऽयं महाभाग विद्या चैतन्निवर्तनम् ।
विद्याविद्ये च विज्ञेये सर्वदैव विचक्षणैः ।
विनाऽऽतपं च छायायां ज्ञायते हि कथं सुखम् ।
अविद्यया विना तद्वत्कथं विद्यां च वेत्ति वै ॥"

इति त्रिभिः श्लोकैः ब्रह्मैव जीव इति, भेदो व्यावहारिक इति, विद्यया अविद्यानिवृत्तिरेव मुक्तिरिति च अद्वैतसिद्धा अर्थाः स्फुटं निरूपिताः ॥

तृतीय स्कन्धे पञ्चमाध्याये—एकमेवाद्वितीयं यद्ब्रह्म वेदा वदन्ति हि।" इति श्लोकार्धेन " सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् " इति छान्दोग्यश्रुत्येव सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मैव निर्दिश्यते । षष्ठाध्याये च—

" दृश्यं च निर्गुणं लोके न भूतं न भविष्यति ।
निर्गुणः परमात्मासौ न तु दृश्यः कदाचन ॥"

"निर्गुणश्च निरामयः" इति च नवमे । अत्र विनैव कंचिदाक्षेपं सर्वप्रसिद्धमेव निर्गुणत्वं हेतुतया निर्दिश्य तेन परमेश्वर्याः अविषयत्वं उपपादितम् ।

एवं सप्तमाध्याये अष्टमश्लोकादारभ्य एकविंशश्लोकपर्यन्तेन भागेन अयमेव विषयः अहङ्कारसंवलितया वृत्त्या न शुद्धं गोचरीकर्तुं शक्यमिति सयुक्तिकं विस्तरेण प्रतिपादितम् ॥

चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशाध्याये चतुर्दशश्लोके "पञ्चकोशान्तरगते पुच्छ-ब्रह्मस्वरूपिणि" इति अद्वैतदर्शनस्य परमसिद्धान्तः उद्घोषितः । अष्टादशाध्याये "ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुः" इति "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च" इति मुण्डकश्रुतिनिरूपितोर्णनाभिदृष्टान्तेन ब्रह्मणः अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं कथ्यते ॥

पञ्चमस्कन्धे—"अकर्ता पुरुषो द्रष्टा दृश्यं सर्वमिदं जगत् ।
दृश्यस्य जननी सैव कृत्वा ब्रह्माण्डनाटकम् ॥

इति पुरुषः सर्वदा दृग्रूपः कर्तृत्वादिकं तस्य नास्ति इत्युक्तम् ॥"

सप्तमस्कन्धे अष्टाविंशाध्याये—"नमः कूटस्थरूपायै", "नेति नेतीति वाक्यैर्यद्बोध्यते सकलागमैः" इति च इदं न इदं नेति इतरनिषेधमुखेनैव प्रतिपादनीयेति कूटस्थरूपेति चोच्यते । एकत्रिंशाध्याये—"पुनस्त्वंपदलक्ष्यार्था प्रत्यगर्थस्वरूपिणी ।" इति जहदजहल्लक्षणया किंचिज्ज्ञत्वोपलक्षितचैतन्याभिन्न-स्वरूपा देवीति अद्वैतसिद्धान्तः आविष्कृतः ॥

सप्तमस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये—

"अहमेवास पूर्वं तु नान्यत्किंचिन्नगाधिप ।
तदात्मरूपं चित्संवित्परब्रह्मैकनामकम् ॥
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं अनौपम्यमनामयम् ।
तस्य काचित्स्वतस्सिद्धा शक्तिर्मायेति विश्रुता ॥
न सती सा नासती नोभयात्मा च विरोधतः ।
तस्या जडत्वं दृश्यत्वात् ज्ञाननाशात्ततोऽसती ॥
चैतन्यस्य न दृश्यत्वं दृश्यत्वे जडमेव तत् ।
स्वप्रकाशं च चैतन्यं न परेण प्रकाशितम् ॥

अत एव च नित्यत्वं सिद्धं संवित्तनोर्मम ।
आनन्दरूपता चास्याः परप्रेमास्पदत्वतः ॥
मा न भूवं हि भूयासं इति प्रेमात्मनि स्थितम् ।
सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वादसङ्गत्वं स्फुटं मम ॥

इति श्लोकैः स्पष्टमद्वैतसरणिः प्रादर्शि ॥

सप्तमस्कन्धे चतुस्त्रिंशाध्यायः समग्रोऽपि अद्वैतसिद्धान्तमेव दृढीकरोति ।

" प्रकृतं शृणु राजेन्द्र परमात्माऽत्र जीवताम् ।
उपाधियोगात्संप्राप्तः कर्तृत्वादिकमप्युत ॥
अज्ञानमेव मूलं स्यात्ततः कामस्ततः क्रिया ।
तस्मादज्ञाननाशाय यतेत नियतं नरः ॥
एतद्धि जन्मसाफल्यं मदज्ञानस्य नाशनम् ।
पुरुषार्थसमाप्तिश्च जीवन्मुक्तदशाऽपि च ॥
अज्ञाननाशने शक्ता विद्यैव तु पटीयसी ।
न कर्म तद्‌ज्ञोपास्तिः विरोधाभावतो गिरे ॥
यौगपद्यं न संभाव्यं विरोधात्तु ततस्तयोः ।
तमःप्रकाशयोर्यद्वत् यौगपद्यं न संभवि ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु जीवब्रह्मैक्यबोधकम् ।
ऐक्ये ज्ञाते निर्भयस्तु मद्रूपो हि प्रजायते ॥
तत्पदस्य च वाच्यार्थो गिरेऽहं परिकीर्तितः ।
त्वंपदस्य च वाच्यार्थो जीव एव न संशयः ॥
उभयोरैक्यमसिना पदेन प्रोच्यते बुधैः ।
वाच्यार्थयोर्विरुद्धत्वादैक्यं नैव घटेत हि ॥
लक्षणाऽतः प्रकर्तव्या तत्त्वमोः श्रुतिसंस्थयोः ।
चिन्मात्रं तु तयोर्लक्ष्यं तयोरैक्यस्य संभवः ॥
देवदत्तः स एवायमितिवल्लक्षणा स्मृता ।
उपाधिविलये जाते केवलात्मा विशिष्यते ॥

अत्र हि निगदव्याख्यातैः श्लोकैः तत्त्वमसिवाक्यार्थः आचार्यसिद्धान्तानुसारी निरूपितः ॥

सप्तविंशाध्याये च "मम संवित्परतनोः तस्य प्राणा व्रजन्ति न ।
ब्रह्मैव सन् तदाप्नोति ब्रह्मैव ब्रह्म वेद यः ॥
कण्ठचामीकरसमं अज्ञानात्तु तिरोहितम् ।
ज्ञानादज्ञाननाशेन लब्धमेव हि लभ्यते ॥

इत्यादिना अज्ञानतिरोहितो ब्रह्मभावः ज्ञानादाविर्भवति न त्वपूर्वं किंचिज्जायत इत्यद्वैतसिद्धान्तः स्पष्टीकृतः ॥

एकादशस्कन्धे "अहं देवि न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं स्वात्मानमिति चिन्तयेत् ॥"

इत्यत्र आत्मेत्येवोपासीत, आत्मेतितूपगच्छन्ति इत्यादिशास्त्रार्थः प्रदर्शितः ॥

दिङ्मात्रमिह प्रदर्शितं, पुराणरत्नमिदं आदित आरभ्य आन्तं अद्वैतभावनिबिडितमिति सर्वेऽप्यास्तिकाः तदवगत्य निःश्रेयसं प्राप्नुयुरिति भगवतीमभ्यर्थये ॥

(ज) 24. ॥ विष्णुपुराणे अद्वैतभावाः ॥

(वेप्पत्तूर् - वैद्यनाथशास्त्रिणः)

பதினெட்டு புராணங்களுக்குள் திரிமதஸ்தர்களாலும் பிரமாணமாக ஒப்புக்கொள்ளப்பட்ட ஸ்ரீ விஷ்ணு புராணம் பெரும்பாலும் அத்வைதக்கொள்கைகளையே விளக்குகிறது.

"ஒரே ஈச்வரன் ரஜோகுணத்தையடுத்து ஜகத்தை சிருஷ்டிப்பதால் பிரம்மா என்றும், ஸத்வகுணத்தையடுத்து பரிபாலிப்பதால் விஷ்ணு என்றும், தமோகுணத்தையடுத்து ஸம்ஹரிப்பதால் ருத்ரன் என்றும் கூறப்படுகிறார்", "ஞானமயமான பிரம்மமே ஜகத்தின் ஸ்வரூபம். அதை சாச்வதரூபமாக நினைத்து மோஹிக்கிறார்கள்; பிரபஞ்சம் முழுவதும் கல்பனையே. பிரம்மம் நித்யபுத்தமுக்தஸ்வரூபம்" என்று பலவாறு அத்வைத தத்வங்கள் உரைக்கப்பட்டிருக்கின்றன.

विष्णुपुराणे अद्वैतभावाः

Śrī Bhagavatpāda, Rāmanuja and Madhva have accepted alike the Vishṇupurāṇa as an authoritative text on the nature of the world, the Jiva and Brahman unlike the Śivapuranas which are considered to be Tāmasic by Śrī Rāmanuja and Madhva; upon a close study we find in Vishṇupurāṇa nothing but the exposition by Advaitic principles as exemplified below.

"Then he becomes identical with Paramātman, dualism being the product of nesscience" (6—7—93).

" The whole universe is of the nature of knowledge. The ignorant think that it is the external object." (2—14—33).

" When only one Atman exists in all bodies, the terms 'you' 'he' and 'I' are meaningless.

विष्णुपुराणं हि वासुदेवादिशब्दाभिधेयं परमात्मानमेकमेव परमार्थसत्यं व्यवस्थापयितुं, तस्य नित्यनिर्मलविज्ञानरूपता, जीवाभेदः, प्रपञ्चात्मता ,निर्गुणत्वं, इत्येवमादिकं प्रतिपादयत्सर्ववेदान्तानां परमतात्पर्यविषयभूते अद्वैततत्त्व एव तात्पर्यवत् प्रतिभाति ॥

तथा हीदं पुराणरत्नं (२-१४ २९)

" एको व्यापी समश्शुद्धः निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
जन्मवृद्ध्यादिरहितः आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥" इत्यात्मानं उपस्थाप्य

" तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदीं भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ।" (६–७–९५)

" सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।
भ्रान्तदृष्टिभिरात्माऽपि तथैकोऽपि पृथक्पृथक् ॥" (२–१६–२९)

" एकस्समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥"२-१६-२३

" विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥" (६–७–९६)

"तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ (२-१४-३१)
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ।
परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥ (२-१६-१८)

इति द्वैतस्यातात्विकत्वकथनपूर्वकं अद्वैततात्त्विकत्वं कण्ठत एव अभिधत्ते ॥

अपि च "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ (१-२-६)
संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
सन्दृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥ (६-५-८७)

इत्यादिपद्यैः, निर्मलः नित्यज्ञानरूपः परमात्मैव परमार्थः, तदीयज्ञानमेव ज्ञानं, प्रपञ्चस्तु भ्रान्तिज्ञाननिबन्धनो मिथ्या तदीयज्ञानमज्ञानमेव इति प्रतिपादितं भवति । स एषोऽर्थो बहुधास्मिन्ग्रन्थेऽभ्यस्तः । खाण्डिक्येनात्यन्तिकक्लेशनिवृत्ति-साधनं पृष्टः केशिध्वजः

तदिदं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्यतां गतम् ।
तच्छ्रूयतामविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ॥ (६-७-१०)
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः ।
संसारतरुसंभूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम् ॥ (६-७-११)
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक्स्थिते ।
आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेबरे ॥(६-७-१३)
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥ (६-७-२१)
निर्वाणमय एवायं आत्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ (६-७-२२)
चतुर्विधोऽपि देहोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ (२.१२.४५.)

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वाचित्कदाचिन्नृप वस्तु जातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥ (२.१२.४३.)
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयः न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥२-१२-४१
प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ (६–७–५३)
ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम । (२-२४-२८)
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।
न योगवान् न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ॥ (२–१४–३०)
त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाहाः पुरस्सराः ।
अयञ्च भवतो लोकः नसदेतन्नृपोच्यते ॥ (२-१३-९२)
वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटादिकम् ।
तथान्यच्च नृपेत्थं तन्न सत् सङ्कल्पनामयम् ॥ (२-१३- ९)

इति रहूगणं प्रति जडभरतोपदेशे च यथासंभवं प्रपाञ्चिता इमे भावाः ।

"अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ।
वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयोरन्तरं हर ॥ (५-३३-४९)

इति महादेवं प्रति श्रीनारायणवचनस्य,

जुषन्रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।
ब्रह्मा भूत्वास्य जगतः विसृष्टौ सम्प्रवर्तते ॥
सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना ।
सत्त्वभृद्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥
तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ।
मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिदारुणः ॥ (१-२-६१-६३)

इत्येतषां पद्यानां च पर्यालोचने एक एव परमेश्वरः सृष्टिस्थितिसंहरानुगुणं

अवाप्ततत्तद्गुणः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराभिधो भवति इति स्फुटमवगम्यते । तथा स्रष्टा सृजति चात्मानमित्युक्त्या सृज्यमानस्य सर्वस्य स्रष्टृव्यतिरेकमुखेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मता चावगम्यते ॥

तथा अद्वैतावबोधकेऽस्मिन्पुराणे तदुपोद्बलकतया जीवब्रह्माभेदोऽपि

तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः पतिम् ।
प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ (१–१२–५६)
सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ॥ (१-१९-८५)

अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्माऽऽत्मसंश्रयः ।
ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवास्मि तथान्ते च परः पुमान् ॥ (१-१९-८६)

सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तभेदम् ॥(२-१२-४०)

इति पद्यैर्निरणायि । "यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान् सोहमित्येतद्विफलं वचः ॥ (२-१३-९१)

इति जीवानां परस्परमप्यभेदप्रतिपादकं वचनं भक्तैः ब्रह्मणि संचिन्त्यमानानां नामरूपगुणानामपि नाद्वैतविरोधिता तेषां ब्रह्मणि परमार्थतोऽसत्त्वात् इतीममर्थं दर्शयति॥

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं स्वर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽप्युपगम्यते ॥
शक्तयस्सर्वभावानां अचिन्त्यज्ञानगोचरः ।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ (१,३,१-२)
शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् । (३-१७-३२)
शुद्धस्संलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः । (१–१४–३७)
न स्थूलं न च सूक्ष्मं तत् न विशेषणगोचरम् । (१-९-५२)
त्वमक्षरमनिर्देश्यमचिन्त्यानामवर्णवत् ॥ (५–१–३९)
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।
न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ (२–१४–३०)

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ (१,२,१०) इत्यादि ॥
मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने । (१-१९-७५)
यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥ (१-१९-८४)

अत्र यः सर्वमिति सामानाधिकरण्यनिर्देशेन मृद्धट इत्यादाविव उपादानत्वं, यतः सर्वं मत्तः सर्वं इति निमित्तत्वं च, ब्रह्मणः ब्रुवन् भिन्ननिमित्तोपादानकत्वप्रयुक्तां द्वैतप्रसक्तिं वारयति । एवमद्वैतसिद्धांतैकपरिरब्धा जीवन्मुक्तिरपि—

सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ।
यदा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ॥ (२-१६-२०)
इतीरितस्तेन स राजवर्यः तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधः तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥ (२-१६-२४)

इत्यत्र स्फुटमभ्यधायि ।'

इत्थमिदं विष्णुपुराणं आमूलाग्रं परामृश्यमानं रसानां रसतमं आनन्दरूपमद्वैतमाविष्करोति ॥

इति विष्णुपुराणस्य परं तात्पर्यगोचरम् ।
अद्वैततत्त्वममलं प्रावोचं गुरुतुष्टये ॥

(झ) 25. ॥ इतरवैष्णवपुराणेषु अद्वैतभावाः ॥

(उमयाल्पुरं रामनाथशास्त्रिणः)

விஷ்ணு புராணம் அத்வைதத்தையே போதிக்கிறதென்று நிரூபிக்கப்பட்டது. இப்பொழுது மீதியுள்ள மத்ஸ்ய நாரத கருட வராஹாதி வைஷ்ணவ புராணங்களுக்கும் அத்வைதத்திலேயே தாத்பர்யமென்பதை இந்த வியாஸம் நிரூபிக்கிறது.

எவ்விதம் ஒரு கயிறு ஸர்ப்பம் தடிக்கம்பு ஜலதாரை முதலிய நாநாரூபங்களாக விகல்பிக்கப்படுகிறதோ அவ்விதமே ஆத்ம ஸ்வரூபமானது ஆகாயம் முதலிய பூதங்களாக விகல்பிக்கப்படுகிறது

(கருடபுராணம்). பரமார்த்தவஸ்து வென்பது இதரர்களுக்கு பேதத்தைக்காட்டுகிறது, ஸ்வயம்பேதமுள்ளதல்ல. இதைத்தவிர வேறு வஸ்து பொய்யே, (நாரதபுராணம்)

அநாதி அவித்யையால் ஜீவனிடம் ஜன்மமரணங்கள் காணப் படுகின்றன. அவை அவனிடம் இல்லை. அந்த அவித்யை நிவர்த்தி யடைந்தால் சுத்தபிரம்மமாக பிரகாசிக்கிறான் (பாத்மம்). நான் அவனே என்ற ஞானம் மோக்ஷகாரணம். வேறுமோக்ஷத்திற்கு வழி இல்லை. (நாரதீயம்).

Like Vishnupurana the other Vaisnavite puranas (viz). Matsya, Nāradiya, Varaha and Garuda also expound the Advaitic truths in abundance: "As a rope shines forth like a serpent, or a stick so also Brahman shines forth as either air etc.," (Garuḍa). The nature of the Atman is that from which speech retires and which mind does not penetrate (Nāradīya).

Birth and death appear in the Jiva on account of the beginningless Avidyā; when it perishes he becomes the pure Brahman. (Pādma)

As the chariot etc., seen in the dream are not real, so also the elements seen in the waking state.

The knowledge derived from the texts 'that thou art' is means to mukti.

तत्र भागवतविष्णुपुराणव्यतिरिक्तानां पाद्मनारदगारुडवाराहमात्स्य-कौर्मादिवैष्णवपुराणानां अद्वैततत्त्वपरत्वं प्रदर्श्यते । तत्र इमानि प्रपञ्चमिथ्यात्वपरवचनानि भवन्ति । तथा हि गारुडे आचारखण्डे पठ्यते —

" सर्पधारादिभिर्भेदैरन्यथा वस्तुकल्पनम् ।
व्योमादिनामरूपाद्यैरन्यथाऽत्मा प्रकल्प्यते ॥
प्रत्यक्षमपि यद्द्रव्यं दुर्दर्शमिति भाष्यते ।
तथा हि रज्जुरुरगः शुक्तिकारजतं यथा ॥
आदावन्ते न सन्त्येव नामरूपक्रियादयः ।
सत्त्वावकल्पनं काले न सन्ति परमार्थतः ॥

मायाऽविचारासिद्धैव विचारेण विलीयते ।
आपातरमिता सापि कल्पनाकालवर्तिनी ॥ इति ।

नारदीये ज्ञानोपायवर्णनं च—

" नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥
मायैवाज्ञानभेदेन बुध्यते मुनिसत्तम ।
अज्ञानं नाशयेद्योगी योगेन मुनिसत्तम ॥
तन्नाशे निर्मलं ब्रह्म प्रकाशयति पण्डित ।
यथा हस्तिपदे सर्वं पदमात्रं विलीयते ॥ इति ।

तत्रैव बृहदुपाख्याने श्रूयते—

भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैतद्द्रव्यमयं यतः ॥ इति ॥

तदेवं गरुडवचनैः रज्जुसर्पशुक्तिकारजतमरुमरीचिकादिदृष्टान्तोपन्यासपुरस्सरं वियदादिप्रपञ्चस्य मायिकत्वं प्रपञ्चितम् ॥

सा च माया अविचारक्षमा आपातरमणीया कल्पनामात्रजीवना विचारेणात्मविज्ञानेन च विलीयते इति सम्यगुपपादितं भवति । नारदीयवाक्यजातेनापि तस्याः मायायाः सदसद्भ्यां अनिर्वचनीयत्वं भेदबुद्धिजनकत्वं ज्ञाननाश्यत्वं च वर्णितम् । हस्तिपदादिदृष्टान्तेन च विष्ण्वाख्ये ब्रह्मणि लीयमानत्वं निरूप्य मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हीत्यनेन द्रव्यशब्दोपात्तस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि स्पष्टमुच्यते ॥

पुनश्च तत्रैवान्ते पठ्यते—

यतो वाचो निवर्तन्ते न मनो यत्र संविशेत् ।
तद्विद्यादात्मनो रूपमसङ्गस्य चिदात्मनः ॥
यस्य सत्यतया सत्यं जगदेतद्विकाशते ।
निरंजनात्समुत्पन्नं जगदेतच्चराचरम् ॥

तिष्ठत्यप्येति वा यस्मिंस्तत्सत्यं ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्माद्वितीयं तद्वन्दे नामरूपक्रियास्पदम् ॥ इति ॥

अनेनापि पारमार्थिकतत्वमेकमेव सच्चिदानन्दात्मकं प्रपञ्चश्च तदधीनसत्ताकः निरञ्जनपदोपादानेन तद्विवर्तश्चेत्युक्तं भवति ॥

जीवपरमात्मनोरभेदबोधकवाक्यान्युदाह्रियन्ते ।

तथा हि पाद्मे उत्तरखण्डे कालिन्दीमाहात्म्ये मृतं शिष्यं आक्रन्दतः बन्धून् इदमाह वेदायनो गुरुः—

अनाद्यविद्यया दृष्टे जीवे मरणजन्मनी ।
देहस्यात्मन्यहंबुद्ध्या मन्येते न हि तत्र ते ॥
तन्निवृत्तौ स तद्ब्रह्म शुद्धं रूपविवर्जितम् ।
नित्यं विज्ञानमानन्दं स्वभासा भासयज्जगत् ॥
अतीतमिन्द्रियेभ्यस्तत्स्वप्रकाशकमात्मदृक् ।
अविषयं मनोदूरं बुद्धेरपि न गोचरम् ॥ इति ॥

अत्र सः तद्ब्रह्मेति स्फुटः ऐक्योपदेशः ॥

वाराहे च पञ्चमाध्याये रैभ्यवसुचरिते लुब्धकस्य निष्ठुरकस्य संयमननामानं विप्रं प्रति वचनम्—

परमात्मात्वयं भूतैः क्रीडते भगवान् स्वयम् ।
कृता मायावली मन्त्रैस्तद्वदेतन्न संशयः ॥
अहंभावस्सदा ब्रह्मन्न विधेयो मुमुक्षुभिः ।
प्राणयात्रारतं सर्वं जगदेतद्विचेष्टितम् ॥
तत्राहमिति यः शब्दः स साधुत्वं न गच्छति ।
अद्वैतवासनासिद्धं योगाद्दृढशरीरकम् ॥
एवं ज्ञानं भवेत्कर्म कुर्वतोऽपि स्वजातिकम् ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र देवं नारायणं प्रभुम् ।
अभेदेन स्वदेहे तु पश्यत्वाराधयन् प्रभुम् ॥ इति ॥

अत्रापि जीवानां परमात्मरूपत्वं स्वाभाविकं, अहंकारादिप्रयुक्तलौकिकवैदिकव्यवहारस्यासाधुत्वापरपर्यायौपाधिकत्वं चोक्त्वा अद्वैतवासनया अभेदयोगेनात्मयाथात्म्यमधिगन्तव्यमिति निरूप्यते ॥

गारुडेऽपि आचारखण्डे ब्रह्मज्ञानप्रकरणे गीतासारे भगवतो गरुडस्य वाक्यानि अमुमर्थं सयुक्तिकं प्रपञ्चयन्ति । तथा हि—

अहं ब्रह्म परं ज्योतिः विष्णुरित्येव चिन्तयेत् ।
ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं स योगश्चोत्तमो मतः ॥
सोऽहमस्मीति मोक्षाय नान्यः पन्था विमुक्तये ।
व्यापकत्वात्कथं याति को याति क स याति च ।
अनन्तत्वान्न देशोऽस्ति अमूर्तत्वाद्गतिः कुतः ॥
अद्वयत्वान्न कोऽप्यस्ति बोधत्वाज्जडता कुतः ।
कथमाकाशकल्पस्य गतिरागतिसंस्थिती ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च मायया परिकल्पितम् ।
सदा सर्वत्र सर्वज्ञः सर्वस्य हृदये न चेत् ॥
साक्षिभूतः समाश्रित्य को जानाति विचेष्टितम् ।
अहं ब्रह्म परं तत्त्वं ज्ञात्वा त्वखिलविद्भवेत् ॥
यथैकमृन्मये ज्ञाते सर्वमेतच्चराचरम् ।
यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं भवेत् ॥
ज्ञातं तथैवमीशेन ज्ञानिनाप्यखिलं जगत् ।
यथान्धकारदोषेण रज्जुस्सम्यङ् न दृश्यते ॥
तथा संमोहदोषेणचात्मा सम्यङ् न दृश्यते ।
मायेच्छया द्विधा सः स्यात् पति पत्नी सुखं जगत् ॥
अष्टाविंशतिभेदैस्तु त्रैगुण्यं विद्यते पृथक् ।
चतुरशीतिर्लक्ष्यन्ते नरनार्याकृतीनि च ॥
एवं विश्वं प्रभवति खण्डजं मायया यथा ।
यथा रथादयः स्वप्ने सन्तो नैव च सत्यतः ॥

तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि न तु सन्निधौ ।
द्वैरूप्यं मायया भाति जाग्रत्स्वप्नपदद्वयोः ॥
एवमेतत्परं ब्रह्म स्वप्नजाग्रत्पदद्वये ।
सुषुप्तमचलं रूपं अद्वयं पदमुच्यते ॥
आत्मलाभः परो नान्यः आत्मा देहादिवर्जितः ।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्याभिनिवेश्य च ॥
मनश्चैवाप्यहंकारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ।
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥
ज्ञानादज्ञानकार्यस्य निवृत्त्या मुक्तिरैक्यतः ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥ इति ॥

अनेन वाक्यजातेन जीवपरमात्मनोरेकत्वं आत्मनः सच्चिदानन्दाद्वितीयत्वं असंगोदासीनस्वभावत्वं जाग्रत्स्वप्नयोरनुभूयमानव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वाख्य-रूपद्वयस्य मायाकार्यत्वं सुषुप्ते आत्मनः सर्वसंसारधर्मविवर्जितत्वं सर्वक्रियाकारक फलायासशून्यत्वं अपहतपाप्मत्वाभयत्वादि बृहदारण्यकप्रसिद्धं चेत्येतेऽर्थाः सविस्तरं सोपपत्तिकं निरूपिता भवन्ति ॥

नारदीये च ३३ अध्याये ज्ञानोपायवर्णने श्रूयते—

आत्मानं द्विविधं प्राह परापरविभेदतः ।
परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहङ्कारयुतोऽपरः ॥
तयोरभेदविज्ञानं योग इत्यभिधीयते ॥
यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
भवेत्तदा मुनिश्रेष्ठ पाशच्छेदोऽपरात्मनः ॥
एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः परमात्मा जगन्मयः ।
नृणां विज्ञानभेदेन भेदवानिव लक्ष्यते ॥

कर्तृत्वं नापि भोक्तृत्वं निर्गुणस्य परात्मनः ।
सम्यग्विज्ञानहीनानां दृश्यते विविधं जगत् ॥
परमज्ञानिनामेतत्परब्रह्मात्मकं द्विज ।
भाति विज्ञानभेदेन बहुरूपधरोऽव्ययः ॥
मायिनो मायया भेदं पश्यन्ति परमात्मनि ।
तस्मान्मायां त्यजेद्योगान्मुमुक्षुर्द्विजसत्तम ॥
ध्यानं ध्येयं ध्यातृभावं यथा नश्यति निर्भरम् ।
ततोऽमृतत्वं भवति ज्ञानामृतनिषेवणात् ॥ इति ॥

तत्रैव ३१ अध्याये वेदमाल्युपाख्याने स्मर्यते—
उपाधिरहितं ब्रह्म स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
अहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

केशिध्वजोपाख्यानेऽपि—
तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मनः ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानं कुतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानयोः ।
परमार्थस्त्वसंलाप्यो वचसां गोचरो न यः ॥ इति ॥

बृहदुपाख्याने च ऋभुनिदाघसंवादे—
एको व्यापी समः शुद्धः निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
वेणुरन्ध्रादिभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ॥
अभेदो व्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ।
एकत्वं रूपभेदश्च बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः ॥
देवादिभेदमध्यास्ते नास्त्येवावरणो हि सः ।
अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्य द्वैतवासना ॥

निदाघः प्राह भगवन् आचार्यस्त्वमृभुर्मम ।
नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ॥ इति ॥

इमानि वचनानि "जीवपरयोर्भेदः आविद्यकः । देवादिभेदं जगन्मायया भाति । जीवपरयोरभेदविज्ञानमेव मायाया निवर्तकं मोक्षोपायश्च, तत्वज्ञानां न द्वैतसंस्कारः, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मनः न स्वाभाविकं" इति बोधयन्ति । माया अविद्या संमोहः आवरण इति पर्यायाः ॥

तथा च कौर्मे ईश्वरगीतायां आह भगवान्—

स मायी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ।
न चाप्ययं संसरति न संसारमयः प्रभुः ॥
न कर्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ।
न माया नैव च प्राणाः न चैव परमार्थतः ॥
यथा प्रकाशतमसोः संबन्धो नोपपद्यते ।
तद्वदैक्यं न संबन्धः प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥
अहं कर्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलेति या मतिः ।
सा चाहंकारकर्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः ॥
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्वदेहिनाम् ।
तेनायं संगतस्त्वात्मा कूटस्थोऽपि निरंजनः ॥
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।
एकः सन् भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
तस्मादद्वैतमेवाहुः मुनयः परमार्थतः ।
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।
मायामात्रं तदा सर्वं जगद्भवति निर्वृतः ॥ इति ॥

गारुडे च मोक्षोपायवर्णने वेदान्तमहावाक्यान्युद्धृत्य तदर्थनिर्णयोपन्यासमुखेन अखण्डार्थत्वनिश्चयपूर्वकं समाध्यवलंबेन मुक्तिः श्रूयते । तथाहि—

आरुरुक्षुमुनीनां तु कर्मज्ञानमुदाहृतम् ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥

अद्वैतं सांख्यमित्याहुः योगस्तत्रैकचित्तता ।
अद्वैतयोगसंपन्नास्ते मुच्यन्तेऽतिबन्धनात् ॥
अतीतारब्धमागामि कर्म नश्यति बोधतः ।
वेदाहमेतं पुरुषं चिद्रूपं तमसः परम् ॥
सोहमस्मीति मोक्षाय नान्यः पन्था विमुक्तये ।
श्रवणं मननं ध्यानं ज्ञानानां चैव साधनम् ॥
एकेन जन्मना ज्ञानान्मुक्तिर्न द्वैतभाविनाम् ।
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥
तदामृतत्वमाप्नोति जीवन्नेत्र न संशयः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ॥
अहं ब्रह्मास्मि वाक्योत्थज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ।
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ॥
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ।
वाक्यवाच्यश्च शबलः लक्ष्यः शुद्धः प्रकीर्तितः ॥
प्राणपिण्डात्मको योऽथ सद्वितीयविभागकः ।
तथा वेदैरवाग्रूपं अहंशब्देन सेव्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्रत्यग्रूपंत्वद्वितीयं अहंशब्देन मन्यते ॥
परोक्षेप्रक्षणोऽह्यत्र भागो लक्ष्येत वाऽहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणम् ॥
निष्ठाऽपरोक्षता चेति परित्यागेन वक्ष्यते ।
अद्वयानन्तचैतन्यं प्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ॥
अद्वयानन्तचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ।
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म चाऽहंब्रह्मपदार्थयोः ॥
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च स्वानुभूतिफलार्थकम् ।
ऐक्यज्ञानं तु हि भवेत् वेदान्ताद्दूरतो ध्रुवम् ॥

ज्ञानादज्ञानकार्यस्य निवृत्त्या मुक्तिरैक्यतः ।
जीवत्ववर्जितः प्राप्तचैतन्यानुस्वरूपतः ॥
अहं ब्रह्मास्मि निर्लेपमहं ब्रह्मास्मि सर्वगम् ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥ इति ॥

नारदीये च वेदमाल्युपाख्याने पठ्यते—

तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ।
ज्ञाने त्वनाहते सिद्धे सर्वं ब्रह्ममयं भवेत् ॥
उपाधिरहितं ब्रह्म स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
अहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ॥ इति ॥

दूरतः लक्षणयेत्यर्थः । तदेवं वियदादिप्रपञ्चस्य क्रियाकारकफलाश्रयस्य मिथ्यात्ववर्णनेन, जीवगतजन्ममरणप्रबन्धरूपसंसारस्याविद्यकत्ववचनेन, अहंकार-मूलव्यवहारस्यासाधुत्वापरपर्यायमिथ्यात्वनिरूपणेन, जाग्रत्स्वप्नादिजीवप्रपञ्चस्य मायाप्रयुक्तद्वैरूप्योक्त्या, जीवपरयोरभेदविज्ञानेन मायायाः सवासनं आत्यन्तिकविनाशश्रवणेन, आत्मनः सच्चिदानन्दाद्वितीयत्वप्रतिपादनेन एकेनैव जन्मना ज्ञानाज्जीवतोऽपि मुक्तिश्रवणेन च वैष्णवपुराणानां ऐदंपर्यं केवलाद्वैत एवेति सम्यगवधारितं भवतीति शम् ॥

(ञ) 26. ॥ शिवपुराणेषु अद्वैतभावाः ॥

(ब्रह्मश्री - वरहूर्. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

ஜகத் சிருஷ்டியான ஆதிகாலத்தில், பரமசிவன் பதினான்கு வித்தைகளையும் 18 புராணங்களையும் சிருஷ்டித்து, மஹாவிஷ்ணு மூலமாகவும் ரிஷிகள் மூலமாகவும் உலகில் பரவச் செய்தார். அப் புராணங்களில் 10 புராணங்கள் சிவ மஹிமையைக் கூறுகின்றன. சிவபுராணங்களும் இதரபுராணங்களைப்போலவே பிரமாணங்கள். அவைகள் தாமஸமென்பது தவறு என்னும் ஸித்தாந்

தம் ஸ்ரீமதப்பய்ய தீக்ஷிதர் அவர்களால் 'சிவ தத்துவ விவேக'த்தில் ஸ்தாபிக்கப் பெற்றுள்ளது. சிவபுராணங்களும் அத்வைத தத்துவங்களையே தாத்பர்யத்துடன் போதிக்கின்றன.

வியவஹார திருஷ்டியால் மாயை கல்பனை, பரமார்த்தமல்ல. பரமார்த்தமாக, அத்வைத பிரம்மமே உள்ளது - அதே மாயையாகவும் ஜீவனாகவும் ஜகத்தாகவும் தோன்றுகிறது (ஸூதஸம்ஹிதை)

கர்மங்களாலோ தானம் தபஸ் முதலியவைகளாலோ மோக்ஷம் கைகூடாது. ஞானத்தால் மாத்திரம் கைகூடும். கிளிஞ்சலில் வெள்ளிபோல் பிரபஞ்சம் சிவனிடம் தோன்றும், (சிவ கீதை). "பிரும்மத்துடன் ஐக்யமே முக்தி. தங்கத்தை நெருப்பில் போட அசுத்தங்கள் நீங்கி தங்கம் மற்றொரு தங்கத்துடன் சேர்வதுபோல் யோகாக்கினியால் தன் தோஷம் தீர ஜீவன் பிரும்மத்துடன் ஐக்யத்தையடைகிறான்-(மார்கண்டேயபுராணம்) பிரும்மம் நித்ய சுத்த முக்த ஸ்வரூபம். பழுதைப் பாம்புபோல் பிரபஞ்சம் பிரும்மத்தில் தோன்றுகிறது. (வாயுபுராணம்)

Out of the eighteen puranas, ten go to establish the glory of Śiva. All the eighteen puranas are alike authentic; and it is wrong to ignore these puranas as Tamasic by nature and non-authentic. Śrimān Appaya Dikshita has elaborately dealt with this subject in his Śivatattva Viveka. These puranas overflow with Advaitic truths. Brahman alone manifests itself as Māyā, Jīva & the Universe. There is nothing other than Brahman (Śūta samhitā.)

The difference between Atman and Brahman is due to limiting adjuncts and not natural (Sūtasamhitā) Release is attained by knowledge alone and not by the performance of Karma or meditation (Śivagītā) "As water poured into water becomes one, so also the soul of the yogin becomes one with the supreme Ātman" (Mārkaṇḍeya purāṇam),

"Those who think that their souls are different from Parameśvara do not see him; Their effort is futile" (Īśvara-gīaā.)

Brahman is eternal, blemishless, non-conditioned by space and time. The universe is superimposed upon it.

वन्दे गणपतिं देवं स्वामिनाथं सरस्वतीम् ।
श्रीकाञ्चीकामकोट्याख्यपीठाधिपजगद्गुरून् ॥
अद्वैततत्त्वविषये नानाशिवपुराणगे ।
लेखनीय उपन्यासः इत्याज्ञारूपलेखकः ।
तेषामनुग्रहं प्राप्तं तदाज्ञापरिपालकम् ।
कृत्वा मां लेखिनीभूतं विलिखत्यप्रभुर्ह्यहम् ।

श्रीमत्सूतसंहितान्तर्गतानि श्रीमदाचार्यपादनिर्दिष्टाद्वैतभावबोधकानि वाक्यानि लिख्यन्ते । अद्वैतसिद्धान्तानुसारेण पारमार्थिकतत्त्वमेकमेव । द्वितीयादिभेदः काल्पनिकः इत्येतद्बोधकानि वाक्यानि—

व्यवहारदृशा मायाकल्पना नैव वस्तुतः ।
वस्तुतः परमाद्वैतं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥
मायारूपतया साक्षाद्ब्रह्मैव प्रतिभासते ।
जगज्जीवादिरूपेणाप्यहो देवस्य वैभवम् ॥
स्वस्वरूपातिरेकेण ब्रह्मणो नास्ति किञ्चन ।
तथापि स्वातिरेकेण भाति हा देववैभवम् ॥
जगदात्मतया पश्यन्बध्यते न विमुच्यते ।
सर्वमेतत्परं ब्रह्म पश्यन्स्वानुभवेन तु ॥
मुच्यते घोरसंसारात्सद्य एव न संशयः ।
द्विविधो वेदराशिस्तु मुनयस्संशितव्रताः ॥
सत्याद्वैतपरः कश्चित् वेदभागस्समासतः ।
कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागस्तथा परः ॥
सत्यमेव सदाऽद्वैतं असत्यं द्वैतमास्तिकाः ।

इति प्रपञ्चस्य असत्यत्वं, प्रपञ्चे आत्मत्वबुद्धिमतो बन्धं, सत्यब्रह्मात्मज्ञानवतो मुक्तिं चोपपाद्य सत्याद्वैतबोधकत्वेन कस्यचिद्वेदभागस्य तत्त्वावेदकत्वं

असत्यभेदबोधकत्वेन च कस्यचित् व्यावहारिकप्रामाण्यं चोपवर्णितम् ।

प्रपञ्चमिथ्यात्वे युक्तिरपि प्रदर्शिता—

अध्यस्तं हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् । इत्यत्र ।
तस्माद्द्वैतपरो भागः कल्पितद्वैतगोचरः ॥
अद्वैतं सर्वदा सत्यं भेदाभावात्कथंचन ।
अतो द्वैतं समध्यस्तं अद्वितीये परात्मनि ॥
अद्वैतं परमानन्दं ब्रह्मवस्तु न चापरम् ।
यत्र प्रयोजनं तत्र श्रुतिर्मानमिति स्थितिः ॥
अतः प्रयोजनाभावाद्द्वैतं न प्रतिपाद्यते ।
अनूद्य द्वैतमद्वैतं प्रतिपादयति श्रुतिः ॥

इत्यत्र तु द्वैतपरवेदभागस्य न स्वार्थे तात्पर्यमिति स्फुटम् ॥

परमार्थतः अखण्डचिदाकारे ब्रह्मणि अविद्यमानस्यैव भेदस्य उपाधिवशात्प्रतीतिरित्येतत् वक्ष्यमाणश्लोकैः निरूप्यते—

"आत्मभेदस्तथैवात्मब्रह्मभेदश्च सुव्रताः ।
उपाधिनैव क्रियते न स्वतो मुनिपुङ्गवाः ॥
घटाद्युपाधिसम्पर्कादाकाशस्य भिदा यथा ।
एकमेवेति वेदान्तास्तात्पर्येण महेश्वरम् ॥
आहुश्चिद्रूपतो भेदः चितो नास्त्येव सर्वथा ।
वस्तुतः शम्भुरानन्दः सत्यसम्पूर्णचिद्घनः ॥
मायया मोहिता मर्त्यास्तं भेदेन विदुर्बुधाः ।
यद्देशकालदिग्भेदैर्नभिन्नं सर्वदाऽद्वयम् ॥
यदेव विश्वं तद्ब्रह्म यथार्थं प्रणमाम्यहम् ॥ इति ॥

भेदस्य मायोपाधिकत्वादेव

इदं सर्वं जगत्सत्यमिव भातमपि स्वतः ।
कारणव्यतिरेकेण नास्त्येवात्र न संशयः ॥

घटकुड्यादयो भावा भूतानि भुवनानि च ।
सर्वं ब्रह्मातिरेकेण नास्ति ब्रह्मैव सत्सदा ॥

घटाकाशमहाकाशविभगः कल्पितो यथा ।
तथैव कल्पितो भेदः जीवात्मपरमात्मनोः ॥

जडाजडमिदं सर्वं तथा भाति परात्मनि ।
वीचीतरङ्गफेनाद्या यथा भान्ति महोदधौ ।
महदादिविशेषान्तं जगद्भाति तथात्मनि ॥

भूतानि शंभुर्भुवनानि शंभुः वनानि शम्भुर्गिरयश्चशम्भुः ।
स एव सर्वं न ततोऽतिरिक्तं ततस्स एकः परमार्थमेतत् ॥

साधकस्यैव जीवस्य स्वाभाविकशिवात्मताम् ।
बोधयन्ती श्रुतिर्भ्रान्तजीवत्वं बाधते खलु ॥

जीवत्वं चेतनस्यास्य स्वाभाविकमिति द्विजाः ।
केचिद्वदन्ति वार्तैषा न तत्स्वाभाविकं भवेत् ॥

यदि स्वाभाविकं तर्हि जीवत्वं सर्वदा भवेत् ।
नास्ति तस्य निवृत्तिर्हि स्वतस्सिद्धं न नश्यति ॥

एकदेशेन वा जीवाः किं वा सर्वात्मना शिवाः ।
एकदेशेन चेत्सर्वे शिवास्संसारवर्तिनः ॥

एकदेशेन सर्वेषां अस्ति साम्यं शिवेन हि ।
सर्वात्मना चेत्साम्यं तत्सर्वथा शिव एव सः ॥

भेदकारणशून्यत्वाद्भेदाभावाच्च वस्तुतः ।
तत्त्वंशब्दौ स्वतस्सिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यतः ॥

यः पदद्वयलक्ष्यार्थः तस्मिन्भेदः प्रकल्पितः ।
मायाविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः ॥

स्वतस्सिद्धैकताऽज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् ।
स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिणः ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चत्वेन भाति यत् ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥

इति श्लोकैः जीवानां प्रपञ्चस्य च ब्रह्मणा ऐक्यं उपवर्णितम् । यतो ब्रह्मणि अध्यस्तः प्रपञ्चो दुःखनिदानं अतोऽधिष्ठानज्ञानात् अध्यासापनये स्वस्वरूपावस्थितिरेव मोक्षः इति,

" सर्वमेतत्परं ब्रह्म पश्यन्स्वानुभवेन तु ।
मुच्यते घोरसंसारात्सद्य एव न संशयः ॥
सर्वसाक्षिणमात्मानं स्वयं ज्योतिः स्वलक्षणम् ।
सत्यमानन्दमद्वैतमहमर्थं विचिन्तयेत् ॥
परतत्त्वं परं ब्रह्म जीवात्मपरमात्मनोः ।
औपाधिकेन भेदेन द्विधाभूतमिव स्थितम् ॥
चिदेकत्वपरिज्ञानान्न शोचति न मुह्यति ।
अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥
भेदनाशे तयोरैक्यं घटते वेदवित्तम ।
आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानेनैव न कर्मणा ॥
ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ।
उत्पन्नायां मनोवृत्तौ महत्यामम्बुजेक्षण ॥
अभिव्यक्तं भवेदेतद्ब्रह्मैवात्मा विचारतः ।
अनेनैवात्मनोऽज्ञानं आत्मन्येव विलीयते ॥
विलीने स्वात्मनोऽज्ञाने द्वैतं वस्तु विनश्यति ।
घटज्ञानात् घटाज्ञानं यथा लोके विनश्यति ॥
तथात्मज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मनः ।
रज्ज्वज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो विनश्यति ॥
तथात्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ।
तस्मादज्ञानमूलस्य संसारस्य क्षयो हरे ॥
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानातत्त्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

एभिः श्लोकैर्व्यवस्थाप्य,

कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिद्ध्यति केशव ॥

सा विनश्यत्यसन्देहः स्वर्गलोको यथा तथा ।

तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति कर्मणो मोक्षहेतुत्वं वारितम् ॥

यस्तवापरमां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया नरः ॥

तव सामीप्यमाप्नोति क्रमेणैव स मुच्यते ।

यः पुमान् श्रद्धया नित्यं त्वामुपास्ते जनार्दन ॥

स शुद्धचित्तस्त्वां विष्णो प्राप्य कालेन मामपि ।

भुक्त्वा भोगान् पुनर्ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥

इति च अपरब्रह्मोपासकानां सगुणलोकप्राप्तिः क्रमेण च लब्धज्ञानानां परमा मुक्तिरिति सुनिरूपितम् । मुक्तिखण्डेपि "एवं बहुविधा" इत्यादिना अशुद्धचित्तानां परममुक्तौ इच्छापि न जायेत इति अशुद्धचित्तनिन्दया चित्तशुद्धेरावश्यकत्वं सूचयित्वा, कर्मभिः भक्त्या च शुद्धचित्तानां क्रममुक्तौ, अत्यन्तशुद्धचित्तानामेव तु परममुक्तौ, इच्छा जायते इत्युक्तम् ॥

यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ।

तस्य प्रारब्धकर्मान्ता जीवन्मुक्तिः प्रकीर्तिता ॥

ज्ञानांभसैव शुद्धस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

कर्तव्यं नास्ति लोकेऽस्मिन्नास्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

इहैव जीवन्मुक्तास्ते इह चेदिति हि श्रुतिः ।

इति प्राप्तविज्ञानानां लोकान्तरगमनादिनिरपेक्षमेव जीवन्मुक्तिः श्रुतिबोधितापि प्रदर्शिता । एवं सूतसंहितायाः अद्वैते तात्पर्यं स्फुटमेव ।

शिवगीतायां प्रथमाध्याये—

न कर्मणामनुष्ठानैर्न दानैस्तपसापि वा ।

कैवल्यं लभते मर्त्यः किन्तु ज्ञानेन केवलम् ॥ (२)

श्रृण्वतो जायते ज्ञानं ज्ञानादेव विमुच्यते ॥ (१९)

स्वात्मत्वेन शिवस्यासौ शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
शिवश्शिवोऽहमस्मीति वादिनं यश्च कश्चन ।
आत्मना सह तादात्म्यभागिनं कुरुते भृशम् ॥ (३४)
निर्लेपः परिपूर्णश्च सच्चिदानन्दविग्रहः ।
आत्मा न जायते नैव म्रियते न च दुःखभाक् ॥ (अ २–६)
आत्मा तु केवलस्तेषु परिपूर्णस्सनातनः । (तेषु पाञ्चभौतिकशरीरेषु)
स्वस्वरूपं विदित्वैव दुःखं त्यक्त्वा सुखी भव ॥ (अ २-३४)
सुख्यहं दुःख्यहं चेति जीव एवाभिमन्यते ।
निर्लेपोऽपि परंज्योतिः मोहितः शम्भुमायया ॥
शुक्तौ रजतवद्विश्वं मायया दृश्यते शिवे ।
यतो विवेकज्ञानेन न कोप्यत्रास्ति दुःखभाक् । (३७–३८)

इति पूर्वोक्ता एवार्थाः निर्वर्णिताः ॥

मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयमहर्ष्यलर्कमहाराजयोस्संवादे (३४–३५–३६) ३७–३८–३९ अध्यायेषु आत्मैकत्वं प्रतिपादितम् । तत्र अन्तःकरणादिधर्माणां आत्मन्यध्यस्तानां प्रहाणेन प्राज्ञैः सत्सङ्गादिभिः प्राप्तं ब्रह्मैकत्वविज्ञानं कथमहं प्राप्नुयामिति पृष्टवन्तं अलर्कं प्रति दत्तात्रेयस्योत्तरे—

सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ।
यथा हि कानकं खण्डमपद्रव्यवदाग्निना ॥
दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं व्रजेन्नृप ।
न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योगाग्निना यतिः ॥
निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ।
तदाद्वयस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत्प्राप्यैक्यं दग्धकिल्बिषः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीपते ॥
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति ।
तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ॥

सर्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशम् ।
गुणागुणमयं तस्य कः प्रियः को नृपाप्रियः ॥
यस्तु वेद नरः सम्यक्तथा ध्यायति वा पुनः ।
संसारचक्रमुत्सृज्यः त्यक्तत्रिविधबन्धनः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणि लयं परमे परमात्मनि ॥

इत्यद्वैततत्त्वं सम्यग्विवृतम् ॥

कूर्मपुराणे उत्तरार्धे प्रथमाध्याये तृतीयश्लोके—

तत्त्वं चाशेषसंसारदुःखनाशनमुत्तमम् ।
ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं तेन पश्येम तत्परम् ॥

इति ज्ञाननाश्यत्वात्संसारदुःखानां मिथ्यात्वं अभिहितम् ॥

ईश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याय—

अवाच्यमेतद्विज्ञानं मम गुह्यं सनातनम् ।
इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्रह्मीभूता महर्षयः ॥
न संसारं प्रपद्यन्ते पूर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः ।

इत्यादिभिः श्लोकैः प्रपञ्चसृष्टिमुक्त्वा आत्मानं च मायिकप्रपञ्चरहितं निरूप्य,

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छः विकारी स्यात्स्वरूपतः ।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतेष्वपि ॥
पश्यन्ति मुनयो मुक्तास्स्वात्मानं परमार्थतः ।
विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दात्मकमव्ययम् ॥
अहं कर्ता सुखी दुःखी कृशस्स्थूलेति या मतिः ।
सा चाहङ्कारकर्तृत्वात् आत्मन्यारोपिता जनैः ॥
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारस्सर्वदेहिनाम् ।
अज्ञानादन्यथाज्ञानात्तत्त्वं प्रकृतिसङ्गतम् ॥
नित्योदितस्स्वयंज्योतिः सर्वगः पुरुषः परः ।
अहंकाराविवेकेन कर्ताहमिति मन्यते ॥

पश्यन्ति ऋषयोऽव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तेनायं संगतस्स्वात्मा कूटस्थोऽपि निरञ्जनः ॥
यत्तद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम् ।
योन्तरा परमं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
एष देवो महादेवः केवलः परमश्शिवः ।
तदेवाक्षरमद्वैतं तदादित्यान्तरं परम् ॥
नान्यं देवं महादेवात् व्यतिरिक्तं प्रपश्यति ।
तदेवात्मानमात्मेति यस्स याति परं पदम् ॥
मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥
एकं ब्रह्म परं ब्रह्म ज्ञेयं तत्तत्त्वमव्ययम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बाध्यते ॥
स्वात्मानमक्षरं ब्रह्म नावबुध्येत तत्त्वतः ।
अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेतरत् ॥
रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।
कर्माण्यस्य महान्दोषः पुण्यापुण्यमिति स्थितिः ॥
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।
नित्यं सर्वत्र गुह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥
एकस्स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ।
तस्मादद्वैतमेवाहुः मुनयः परमार्थतः ॥
भेदोऽव्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ।
यथा च धूमसम्पर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत् ॥
अन्तःकरणजैर्भावैरात्मा तद्वन्न लिप्यते ।
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फटिकोपलः ॥
उपाधिहीनो विमलः तथैवात्मा प्रकाशते ।
यदा सर्वाणि वै भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ॥
मायामात्रं जगत्सर्वं जगद्भवति निर्वृतः ।
यदा जन्मजरादुःखव्याधीनामेकभेषजम् ॥
केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ।
यदा नदीनदा लोके सागरेणैकतां ययुः ।
तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ॥
तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संस्थितिः ।
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति ॥

इति कर्तृत्वसुखदुःखादीनां अहंकारधर्माणां आत्मनि अध्यासः, परमात्मनः स्वाभेदज्ञानादेव मोक्षः, भेददृष्टिपूर्वकोपासनादयः वृथा परिश्रमा एव, भेदभ्रान्त्यैव रागद्वेषादिसंसारमूलोत्पत्तिः, पुण्यापुण्यकर्मणां बन्धकत्वाद्दोषत्वं, कूटस्थस्यात्मनो मायाकल्पितो भेदः, अद्वैतोक्तिरेव सिद्धान्तः इत्यादीनि प्रतिपादितानि ॥

वायुपुराणे चतुरधिकशततमेऽध्याये—व्याससंशयापनोदननामके
"मुक्तिमार्गा बहुविधा उक्ता वेदाविरोधतः"
"जीवेश्वरब्रह्मभेदो निरस्तस्सूत्रनिर्णये"
निरूपितं परं ब्रह्म श्रुतियुक्तिविचारतः ।
इत्यादिभिर्बहुविधमुक्तितत्साधनान्युक्त्वा निर्गुणब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् ।
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनाद्यन्तमनामयम् ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं नित्यं चिन्मात्रमव्ययम् ॥
अध्यस्तं सर्पवद्यत्र विश्वमेतत्प्रकाशते ।
विश्वस्मिन्नपि चान्वेति निर्विकारं च रज्जुवत् ॥

सम्यग्विचारितं यद्वत् फेनोर्मिबुद्बुदंदकम् ।
तथा विचारितं विश्वं ब्रह्म स्मान्न पृथग्भवेत् ॥
सर्वं ब्रह्मैव नानात्वं नास्तीति निगमा जगुः ।
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यदिदं स्मृतम् ॥
यदज्ञानाज्जगद्भाति यस्मिञ्ज्ञाते जगन्नहि ।
असत्यं यज्जडं दुःखं अवस्त्विति निरूपितम् ।
विपरीतमतो यद्वै सच्चिदानन्दमूर्तिकम् ॥
रज्जावहिर्मरौ वारि नीलिमा गगने यथा ।
असद्विश्वमिदं भाति यस्मिन्नज्ञानकल्पितम् ॥
घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते ।
कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्वद्यज्जीवसंज्ञितम् ॥
मायया चित्रकारिण्या विचित्रगुणशीलया ।
ब्रह्माण्डचित्रमतुलं यस्मिन्भित्ताविवार्पितम् ॥
परमानन्दसन्दोहरूपमानन्दविग्रहम् ।
एवं ब्रह्मणि चिन्मात्रे निर्गुणे भेदवर्जिते ।
नातः परतरं किंचिन्निगमागमयोरपि ॥
मोक्षो ब्रह्मैक्यमित्येवं सच्चिदानन्दमेव यत् ।
सर्वं समाप्यते तस्मिन् ज्ञाते याद्धि कृताकृतम् ॥
यन्निस्सङ्गं चिदाकाशं ज्ञानरूपमसंवृतम् ।
निरीहमचलं शुद्धं अगुणं व्यापकं स्मृतम् ॥
पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकधा ।
अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वकारणकारणम् ॥

———

27. (ट) ॥ पाञ्चरात्रागमे अद्वैतभावाः ॥

(ब्रह्मश्री, पिरान्तियङ्करै - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

பாஞ்சராத்ரம் என்பது ஆகமத்தின் பெயர். பஞ்சராத்ரம் என்றால் ஐந்து விதமான அறிவுகள் என்று பொருள். இவ்வாகமத்தில் பிரம்மா சிவன் குமாரன் வஸிஷ்டர் கபிலர் சௌனகர் நாரதர் முதலியவர்கள் நூல்களை இயற்றியிருக்கின்றனர்.

रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
ब्राह्मं शैवं च कौमारं वासिष्ठं कापिलं परम् ।
शौनकीयं नारदीयं इदं सप्तविधं स्मृतम् ॥ (ப்ரும்ம புராணம்)

தற்காலம் கிடைக்கக்கூடிய நூல்களைக்கொண்டு ஆராய்ச்சி செய்தால் பாஞ்சாரத்ராகமத்திற்கும் அத்வைத ஸித்தாந்தத்திலேயே தாத்பர்யம் என்று நன்கு தெளிவாகும்.

"முக்தி என்பது பேதமாகவும் அபேதமாகவும் மிச்ரமாகவும் மூவகைப்படும். எஜமானன் விஷ்ணு, தாஸன் நான் என்ற பாவனையால் ஏற்படும் முக்தி வைகுண்டத்தில் விஷ்ணுவுக்கு தாஸனாயிருப்பது. நான் அவனே என்ற பாவனையால் ஏற்படும் அத்யந்த ஐக்யம் தான் அபேத முக்தி எனப்படுவது.

(பாத்ம ஸம்ஹிதை 8-அத்.)

ஒரே ஈச்வரன் ஸர்வசரீரங்களிலுமிருக்கிறான்; அவனுடைய பிரதிபிம்பனே ஜீவன் ஸுகதுக்கங்களை யனுபவிப்பவன்; ஞானம் வந்த பிறகு ஸூர்யப்பிரதிபிம்பம் ஸூர்யனில் போல் ஜீவன் அவனிடமே லயத்தை யடைகிறான்.

(நாரதபாஞ்சராத்ரம்)

The Pāncharātrāgama explains the magnificenee of the Lord Nārāyana, the process by which the jīva attains His glory

and finally the real nature of the universe and the soul. A perusal of the works now available shows that Advaitam alone is its real purport.

"The Jīva attains identity with the Supreme Atman by knowledge. This is Sāyujya'. (Pādma Samhitā).

"The Jīva who is associated with beginning less impressions becomes one with Brahman; then he is released from rebirth. What you see, O! Brahman, the diversified universe, is the product of Maya"—Jayasamhita.

By knowing that there is no duality the duality of the mind is destroyed; then the Samsara ends. O Brahman! (Brahma Samhitā).

पाञ्चरात्रतन्त्रे पाद्मसंहितायां अष्टमाध्याये ब्रह्मनारायणसंवादे भगवान्—

"भेदेन चाप्यभेदेन मिश्रेण च चतुर्मुख ।
त्रिधैव मुक्तिरुदिता भेदे कैङ्कर्यलक्षणा ॥
मुक्तिर्यथेह लोकेषु परिचर्यापरा नराः ।
देवस्य तद्वदेवैते वैकुण्ठे परमात्मनः ॥
लोके तस्य समीपस्था मुक्तात्मानस्समाहिताः ।
वसन्ति किङ्करास्सन्तः तत्प्रसादपरास्सदा ॥
अभेदे मुक्तिरत्यन्तं ऐक्यं स्यात्परजीवयोः ।
आत्मनो भावना चैक्यं सोऽहमित्येवमात्मिका ॥
सिद्धान्ते मिश्ररूपे तु भेदे स्थित्वार्चनादिभिः ।
तोषयित्वा परं देवं ततो मुक्तस्समाहितः ।
विज्ञानेनैकतानेन परमात्मनि चिद्धने ॥
ऐक्यं प्राप्नोति सा मुक्तिः उक्ता सायुज्यलक्षणा ।
ऐश्वर्यमणिमाद्यष्टगुणावाप्तिस्सुदुर्लभा ।
मुक्तिर्वा परमानन्दप्राप्तिरूपा यदीप्सितम् ।
मुक्तिर्वास्त्येकतापत्तिर्जीवात्मपरमात्मनोः ।" इति

तत्रैव षष्ठाध्याये ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे—

"यथा पुष्करपर्णेषु स्वच्छमम्भः प्रतिष्ठितम् ।
अन्तर्बहिरभिव्याप्य तिष्ठत्येको महार्णवे ॥
निमग्नस्येव कुम्भस्य बहिरन्तरपां स्थितिः ।
परक्षेत्रज्ञयोरैक्यं आत्मनश्श्रुतिचोदितम् ॥
क्षेत्रज्ञस्यास्य बाहुल्यं देहभेदात्प्रतीयते ।
एकस्यैव हि बिम्बस्य दर्पणेषु यथा भिदा ।
भूतपञ्चकसंघातं क्षेत्रं तत्र व्यवस्थितः ॥" इत्यादि ॥

तत्रैव षष्ठाध्याये—

"यथा घटस्थमाकाशं नीयमाने घटे मतिः ।
यातीति वस्तुतो नैव भेदोऽस्ति परजीवयोः ॥" इति ॥

तत्रैव ब्रह्मा—

"मुक्तात्मनश्च भवतो भेदः कः पुरुषोत्तम ।
एतदाचक्ष्व भगवन्नातिगुह्यं यदि प्रभो ॥"

भगवान्—"अहमेव भवन्त्येते न भेदस्तत्र कश्चन ।
यथाऽहं विहराम्येव तथा मुक्ताश्च देहिनः ॥"

इति जीवन्मुक्तनिरूपणं कृतम् ॥

जयाख्यसंहितायां (पुटं ३.)—

अनादि तदनन्तञ्च न सत्तन्नासदुच्यते ।
निर्गुणो गुणभोक्ता च सर्वस्यान्तिबहिस्स्थितः ॥
सर्वगन्धरसैर्हीनं सर्वगन्धरसान्वितम् ।
एवं वेत्ति परं ब्रह्म ज्ञानेन परमेण च ।
यदा न जायते भूयः संसारेऽस्मिंस्तदा पुमान् ॥
अस्मिन्मायामये विश्वे व्यापी सर्वेश्वरः प्रभुः ।
सर्वदा विद्धयसक्तश्च यथाम्भः पुष्करच्छदे ॥

सर्वभृद्वैश्वरूप्याच्चाप्यमोघत्वाच्च निर्गुणः ।
घटसंस्थं यथाकाशं नीयमानं विभाव्यते ॥
नाकाशं कुत्रचिद्याति नयनात्तु घटस्य च ।
ज्ञानं तदेव ज्ञेयश्च वह्नेर्ज्वाला यथैव हि ॥
प्रमाणैरपरिच्छेद्यं यतस्संविन्मयं महत् ।
विभाति हृदयाकाशे येषां मायाविवर्जितम् ॥
एष नारायणो देवस्सर्वोपाधिविवर्जितः ।
भवातीतं परं ब्रह्म स्फटिकामलसन्निभम् ॥

तत्रैव (पु ३३-३७) —

सरित्संगाद्यथा तोयं संप्रविष्टं महोदधौ ।
अलक्ष्यश्चोदके भेदः परस्मिन्योगिना तथा ।
ब्रह्माभिन्नात्ततो ज्ञानात् ब्रह्म संयुज्यते परम् ॥
अनादिवासनायुक्तो यो जीव इति कथ्यते ।
तस्य ब्रह्मसमापत्तिर्याऽपुनर्भाविता च सा ॥
यदिदं पश्यसि ब्रह्मन् मायया निर्मितं जगत् ।
कालादिबहुभिर्भेदैः भिन्नं नानास्वरूपकम् ॥ (पु. २२.)

अहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म यत्तदक्षरमव्ययम् ।
अनामरूपसंवेद्यम् अवाङ्मनसगोचरम् ॥
तस्य स्यामिति सङ्कल्पे भावतोऽभावतोऽपि वा ।
स्वातन्त्र्याननुयोज्येन रूपेण परिवर्तते ॥
सर्वं सुदर्शनायत्तं सुदर्शनमयं जगत् । (पु. २२. २३)
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तं सर्वोपाधिविवर्जितम् ॥
तत्परं सर्वगं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
पूर्णं नित्योदितं व्यापि हेयोपादेयतोज्झितम् ॥
इदमीदृगियत्ताभिरपरिच्छेद्यमञ्जसा ॥ (पु. २४) इति प्रतिपादितम् ॥

नारदपाञ्चरात्रे

परमं परमानन्दं मायाबन्धनिकृन्तनम् ।
निर्लिप्तं निर्गुणं सारं वेदानां गोपनीयकम् ॥ (पु. २०७)
एक एवेश्वरश्शश्वद्विश्वेषु निखिलेषु च ।
सर्वे तत्कर्मसिद्धाश्च मोहितास्तस्य मायया ॥ (पु. २०९)
जीवस्तत्प्रतिबिम्बश्च भोक्ता च सुखदुःखयोः ॥
प्रलीयते पुनस्तत्र प्रतिबिम्बा यथा रवेः ।
यथैव शातकुम्भेषु निर्मलेषु जलेषु च ॥
प्रत्येकं प्रतिबिम्बश्च दृश्य एव हि जीविनाम् ।
पुनः प्रलीयते सूर्ये गतेषु च घटेषु च ॥
एवं चन्द्रस्य बोद्धव्यं दर्पणे जीवने यथा ।
तस्मान्नित्यं परं ब्रह्म स जीवो नित्य एव सः ॥ (पु. २२०)

ब्रह्मसंहितायाम्

आनन्दलक्षणमित्युपक्रम्य—

"द्वैतं नास्तीति बोधेन मनसो द्वैतनाशनम् ।
एतदन्तो हि संसारः ब्रह्मन्नेवं विचारय ॥
सगुणोपासनं तावत्साधनं निर्गुणस्य तु ।
ब्रह्मविद्भवति ब्रह्म इत्येषा च परा श्रुतिः ॥ (पु. २२.)

विष्णुसंहितायां

दर्पणानां बहुत्वे तु दृश्यन्ते नैकधा यथा ।
तद्वद्बहुत्वं मन्यन्ते विष्णोस्तस्याल्पचेतसः ॥
यथाम्भसीन्दुबिम्बानि प्रतिशब्दाश्च नैकधा ।
तद्वद्बहुत्वं मन्यन्ते विष्णोस्तस्याल्पचेतसः ॥ (पु. २५)
एकोऽप्यात्मा बहुष्वेवमित्याहुस्तत्वदर्शिनः ।
सह्यात्मान्तरात्मा च परमात्मा च स स्मृतः ॥ (पु. २६)

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमित्यपि ।
तस्य तुर्यं परं रूपं यः पश्यति स एव सः ॥ (पु. ६२)
इत्यादिभिः परमाद्वैतसिद्धान्त एव वैष्णवतन्त्रेषु स्पष्टं प्रतिपादितः ॥

(ठ) 28. ॥ वैखानसागमेषु अद्वैतभावाः ॥

(ब्रह्मश्री - पिरान्तियङ्करै - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

வைகானஸம் என்னும் ஆகமம் ஸாக்ஷாத் வைகுண்டாதிபதியான ஸ்ரீ விஷ்ணுவின் புத்ரரான விகனஸ் என்னும் மஹர்ஷியால் அருளிச்செய்யப்பட்டு விஸ்தாரத்தை யடைந்தது. இவ்வாகம நூல்களில் பெரும்பாலும், பகவதாராதனம், கோயில்களை நிர்மாணம் செய்வது, உத்ஸவங்களை நடத்துவது இவைகளின் பிரகாரங்கள் விஸ்தாரமாகச் சொல்லப்பட்டிருக்கின்றன. இவைகளைச் சொன்னபின் பகவானுடைய தத்வம் இன்னதென்றும் ஜீவன் ஜகத் இவைகளின் தோற்றத்திற்கு ஆதாரம் இன்னதென்றும் நிரூபிக்கப்பட்டிருக்கிறது. அடியில்கண்ட வியாஸத்தில் இவ்வாகம நூல்களில் தோன்றும் அத்வைத பாவங்கள் எடுத்துக் காட்டப்பட்டிருக்கின்றன.

வைகானஸ கிருஹ்ய ஸூத்திரம் 8-பிரச்னம்-9-வது கண்டம்—நிவிருத்தி என்பது உலகம் அநித்யம் பரமாத்மாவைவிட வேறே இல்லை என்றுணர்ந்து ஜீவன் பரமாத்மா இவர்களின் ஐக்யைத்தை ஸாக்ஷாத்கரித்து நித்யாநந்த பிரம்மஸ்வரூபத்தில் பிரவேசிப்பது (அதாகவே ஆகிவிடுவது).

காச்யப ஸம்ஹிதையில் 'ஸமஸ்த பிரபஞ்சமும் பிரம்மமே, அவனைவிட வேறு பிரபஞ்சம் இல்லை. என்று உரைக்கப்பட்டிருக்கிறது.

Maharshi Vikhanas is said to be the son of Sri Nārāyaṇa.

नारायणः पिता यस्य माता चापि हरिप्रिया ॥
भृग्वादिमुनयः पुत्राः तस्मै विखनसे नमः (भृगुसंहिता) ।

He founded the Vaikhānasa tantra and taught Marīchi Atri, Kaśyapa and other sages. These holy men have left behind them many valuable works upon this Āgama. Though these works largely treat of the daily worship of Nārāyaṇa the construction of temples and the performance of festivals, we find in them a few chapters regarding the nature of the universe and the identity the Jīva with the Lord.

In the Gṛhyasūtra it is said that one who wishes to obtain Mukti (release) should realise that there is nothing besides the supreme Ātman and perceive the identity (योग) of the soul with Him.

The Paramātman is eternal, incomprehensible in quality and beyond the reach of the senses. Śruti says that the universe is pervaded by Him and there is nothing besides Him (Atri, Adhyaya 31).

अथ वैखानसागमस्य अद्वैते तात्पर्यं निरूप्यते । अयं खलु आगमः भगवता विखनसा आदिपुरुषश्रीमन्नारायणतनूद्भवेन प्रवर्तितः तदनुयायिभिः मरीच्यात्रिकश्यपादिमहर्षिभिः बहु विस्तारितः श्रीमन्नृसिंहवाजपेयादिभिः पण्डितशिरोमणिभिः व्याख्यातगूढभावश्च प्राणिनामभ्युदयनिश्रेयसहेतुः जगत्यां विलसति। तत्तद्ग्रन्थपर्यालोचने अद्वैतमेव पारमार्थिकं तत्त्वं, तज्ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरिति भगवतो विखनसः मरीचिकश्यपादीनां चाभिप्रायः विस्पष्टमवगम्यते ॥

तथा हि श्रीवैखानसगृह्यसूत्रे अष्टमप्रश्ने नवमखण्डे निवृत्तिमार्गं प्रस्तुत्य कीर्तितम्—"निवृत्तिर्नाम लोकानामनित्यत्वं ज्ञात्वा परमात्मनोऽन्यन्न किंचिदस्तीति संसारमनादृत्य च्छित्वा भार्यामयं पाशं जितेन्द्रियो भूत्वा शरीरं विहाय क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर्योगं कृत्वा अतीन्द्रियं सर्वजगद्बीजं अशेषविशेषं नित्यानन्दं अमृतरसपानवत् सर्वदा तृप्तिकरं परं ज्योतिः प्रवेशमिति विज्ञायते"इति॥

अत्र परमात्मनोऽन्यन्न किंचिदस्तीति प्रपंचमिथ्यात्वं कथितम् । क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर्योगश्च अभेद एव नान्यः, द्वैतमिथ्यात्वेन परमात्मव्यतिरेकेण जीवस्यापि असत्त्वात् । उपपादितं च एवमेव उक्तसूत्रभाष्ये श्रीनृसिंहवा-

जपेयीये, तथा हि "वेदांतमतमाह—यथा, लोकानां भूम्यन्तरिक्षस्वर्गादीनां जगतामनित्यत्वं विनाशित्वं मिथ्यात्वमिति यावत् । तदनित्यत्वं कथमिति चेत् श्रुतेरनुमानाच्च । तथा हि–एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेः । प्रपंचः तात्विकस्वान्तर्भेदहीनः, ज्ञातत्वात्, आकाशवत् । अनिर्वचनीयता कुत इति चेत् । अनुमानात् । तथा हि–विवादपदं अनिर्वाच्यं, जडत्वात्, न यदेवं न तदेवं, यथा आत्मा । इदं जगत् अनित्यं, भूत्वा अभावित्वात्, घटवत् । प्रपञ्चो मिथ्या, जघन्यत्वात् दृश्यत्वाद्वा, शुक्तिरूप्यवत् । एवं लोकानामनित्यत्वं श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञात्वा, परमात्मनः ब्रह्मणः अन्यत् किंचिदपि नास्तीति । कुत इति चेत् अनुमानात् आगमाच्च । तथा हि—जीवाः परमात्मनो न भिद्यन्ते, आत्मत्वात् परमात्मवत् । विमतानि भोगायतनानि उभयवाद्यविवादास्पदस्यैव भोगायतनानि भोगायतनत्वात्, प्रतिवादिभोगायतनवत्, यद्वा विवादास्पदीभूतानि इन्द्रियाणि उभयवादिसिद्धस्यैव भोगसाधनानि, इन्द्रियत्वात् भोगसाधनत्वात्, संप्रतिपन्नेन्द्रियवत् । श्रुतेश्च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च स्रष्टुरेव शरीरानुप्रवेशश्रवणात् । तस्य परमात्मनः जीवात्मनावस्थानश्रवणात्—'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति, 'तत्त्वमसि' इत्यसकृत् ऐकात्म्यश्रुतेश्च । एवमनुमानात् आगमाच्च परमात्मनोऽन्यत् न किंचिदस्तीति ज्ञात्वा, संसारमनादृत्य । कुत इति चेत् सुखस्यानित्यत्वात् इत्यादि । परश्च परमात्मा परं ब्रह्म सः ऐश्वर्यविशिष्टसच्चिदानन्दस्वरूपी दृश्यादृश्यश्च अणुर्महान् एक एव शरीरान्तर्बहिः स्थितः भगवान्नारायणः ॥

क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर्योगः अनन्यभावः, तं तत्त्वमसीति ज्ञानेन कृत्वा, अतीन्द्रियं आदिकारणं, न शिष्यत इत्यशेषः । विशिष्यते सर्वस्मादिति विशेषः । तच्चाशेषविशिष्टं नित्यानन्दं अमृतं ; परं उत्कृष्टं ज्योतिषः विभूतेः प्रवेशो यस्मिन् तज्ज्योतिःप्रवेशं इति ; तदेव निवृत्तिर्नाम परब्रह्मणः प्रवेशः तन्मयत्वं फलमिति विज्ञायते, सर्वोपनिषत्सु संगीयते । तत्रैव वैखानसगृह्यसूत्रे संभक्तब्राह्मणलक्षणकथनप्रस्तावे "संभक्तो नाम ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वात्—योऽसौ परमात्मा तत्सर्व-

व्यापीहाकाशवात्तिष्ठति । तस्मात् ब्रह्मणोऽन्यन्न कुत्रचिदात्मनः प्रतिपद्यतेऽसौ, तस्मात् ब्रह्मव्यतिरिक्तिमन्यन्नोपपद्यते । सगुणे ब्रह्मणि बुद्धिं निवेश्य पश्चान्निर्गुणं ब्रह्माश्रित्य मोक्षे यत्नं नित्यं कुर्यात् " इत्यादिना प्रपंचमिथ्यात्वं प्रपञ्चितम् । अत्रापि भाष्यं—" ब्रह्मणः परमात्मनः अन्यत् इतरत् शास्त्रेषु न ज्ञायते, तथा च श्रुतिः " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः " इत्यादि । तस्मात् ज्ञानादेव मोक्षप्राप्तिः ॥

इदानीमस्मिन् जन्मन्येव मोक्षप्राप्तिमाह—"सगुणे पूर्वोक्तलक्षणे साकारे ब्रह्मणि प्रथमं बुद्धिं निवेश्य तद्रूपं दृष्ट्वा तद्गतमानसः सन् एवंविधं परं ब्रह्मेति ज्ञात्वा पश्चात् निर्गुणं निराकारं अगम्यं अव्यक्तं ब्रह्म आश्रित्य तद्रूपं ध्यात्वा नित्यं उद्योगं कुर्यात्, तस्य योगिनः इह जन्मन्येव मोक्षो भवेत्, तत्कथं? अहमेव परमानन्दस्वरूपी परं ब्रह्म अव्ययः इति यो ध्यायेत् स जीवन्नेव मुक्तः तस्य अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षो भवेत् । कः पुनरयम्? तस्मात् परमानन्दस्वरूपेण ब्रह्मणा सह अत्यंतावस्थानमेव मोक्षः ' आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते ' " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म " इति श्रुतेः । अत्र जीवन्मुक्तिरपि कथिता । ज्ञानस्यैव च मोक्षहेतुत्वमुक्तमिति विशेषः ।

मरीचिप्रोक्ते वैखानसागमे च एक एवेश्वरः उपाधिगुणभेदात् ब्रह्मेशानादिभेदं भजत इत्युक्तम् । अद्वैतसिद्धान्तसवर्स्वभूता जीवन्मुक्तिरपि निरूपिता । तथा हि——विमानार्चनाकल्पे अशीतितमे पटले—ब्रह्मणः अग्निविस्फुलिंगा इव ब्रह्मेशानादिरूपैः भिन्नत्वात्, कुलालचक्रस्थमृदो घटशरावादिभेदा इव यद्रूपो भावितः तद्रूपो भूत्वा विष्णुः प्रकाशते इति । त्रिणवतितमे पटले—तथा प्रत्यगात्मा नित्यशुद्धमुक्तस्वभावपरमानन्दमयत्वं प्राप्य परमात्मानं नारायणं सदा पश्यति, अणिमाद्यैश्वर्यं च प्राप्नोति, जीवन्मुक्तो भवेत् ॥

एवं अत्रिमहर्षिकृतसमूर्तार्चनाधिकारे ३१ अध्याये आत्मनः निर्गुणत्वं प्रपंचमिथ्यात्वं च कथितम्——

" नित्योऽचिन्त्योऽप्रमेयश्च निर्गुणोऽतीन्द्रियः परः ।
सर्वेशः सर्वभूतात्मा सर्वाधारः सनातनः ॥
तेनेदं पूर्णमित्याह श्रुतिस्तद्रहितं न च " इति ॥

तथा काश्यपीये ज्ञानकाण्डे चतुष्षष्टितमेऽध्याये सगुणध्यानात् निर्गुणध्यानं पृथङ्निरूपितम् तथा हि "प्रत्यगात्मवित् ध्यानयुक्तः निर्गुणं निष्कलं सर्वव्यापिनं परमात्मानं तत्कुंभजले समावाह्य" इत्यादि ॥

तत्रैव प्रपञ्चमिथ्यात्वमपि श्रुतं—

"ब्रह्मवादिनो वदन्ति" "अणोरणीयान् महतो महीयान्" "आत्मैवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किंचन" इति श्रुतयो गृह्णन्ति यथा आदर्शसहस्रेषु दृश्यते पुरुषः, यथांभसि अर्कबिंबानि, गिरेः प्रतिशब्द इव तस्य नानात्वं, यथान्धकारे रज्ज्वाः सर्पदण्डोदकधारावभासत्वं तथा अविद्यास्वभावः स्यात्। आत्मस्वभावस्तु— आत्मा; समुद्रस्वभावः तरंगः न तरंगस्वभावः समुद्र इति यावत् ॥

पञ्चत्रिंशाध्याये च अथ विश्वतश्चक्षुः विश्वतोमुखाङ्घ्रिहस्तं विश्वात्मकं विश्वगर्भं विश्ववेत्तारं विश्वेन्द्रियगुणाभासं विश्वेन्द्रियविवर्जितं अनादिनिधनं व्योमाभं ज्ञानज्ञेयविहीनं ज्ञानघनं तदेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थानगं बहिःप्रज्ञं अंतःप्रज्ञं प्रज्ञावस्थं वैश्वानरतैजसहृदयाकाशरूपमविभक्तं भुंजानं ब्रह्म तुर्यं चतुष्पादं आमनंति। तदेव ब्रह्म सत्वोत्कर्षनिकर्षाभ्यां प्राणिषु विभज्यते। तत्र मध्यस्थः सूक्ष्ममूर्तिः सत्तामात्रः सोऽत्र परं ब्रह्म प्रत्यगात्मा विष्णवाख्यः। अत्र जीवब्रह्मणोरैक्यं स्पष्टमुक्तम् ॥

आत्मनः नानात्वं उपाधिकृतमित्येतदपि प्रतिपादितं तत्रैव "ज्ञानगम्यस्य अकर्तुरविकारिणः शुद्धस्याभौतिकस्य आत्मनः पृथक्त्वं घटाकाशवत्" इति ॥

अयं चापरो विशेषः यदस्मिन्नागमे भगवदाराधनांगतया आराधयितुः भगवदभेदेन ध्यानं विहितम्। तथा हि भार्गवे क्रियाधिकारे आराधनाध्याये "आत्मसूक्तं ततो जप्त्वा तन्मयत्वेन भावयेत्" इति "आत्मानं नारायणं ध्यात्वा" इति च ॥

यद्यपि केवलं अभेदध्यानं न ध्यातृध्येययोरभेदं साधयेत् अतिप्रसंगात् तथापि अन्यत्र स्पष्टीकृतमभेदं दृढीकुर्यादेवेति भवत्येवास्यापि अद्वैताभिप्रायसूचकत्वम्। तदेवं वैखानसागमग्रन्था अद्वैतपरा एवेति सिद्धम् ॥

(ङ) 29. ॥ शैवागमेषु अद्वैतभावाः ॥

(देवकोट्टै - कृष्णशास्त्रिणः)

சிவாகமங்கள் அநேகமுள்ளன. அவைகளில், காமிகம், காரணம், அசிந்தியம், சுப்ரபேதம், முதலியன சர்யை (ஆசாரம்) கிரியை (தீக்ஷை கோயில்பூஜை முதலியன) இவைகளுக்கு அதிகமாக உபயோகப்படுகின்றன. மிருகேந்திரம் பௌஷ்கரம் தேவீகாலோத்தரம் ஸர்வஞானோத்தரம் ஞானதிலகம் முதலிய ஆகமங்கள் விசேஷமாய் தத்வஞான விசாரத்துக்கு உபயோகப்படுகின்றன. போஜராஜன், அகோர சிவாசாரியர், காச்மீர ராமகண்டர், வித்யாகண்டர், நாராயணகண்டர், ஹரதத்தாசாரியர், ஞானசிவாசாரியர்,, ஸோமசம்பு, பாஷ்யகார ஸ்ரீகண்ட சிவாசாரியர், அப்பய்ய தீக்ஷிதர், சிவாக்ரயோகி, உமாபதிசிவம், மாதவ சிவஞானயோகிகள் முதலிய பண்டையறிஞர்கள் அநேக சைவ சாஸ்திர நூல்களை இயற்றியிருக்கிறார்கள். இந்நூல்களிலே மேல்கண்ட ஆகமங்களுடைய பெயர்களும் மேற்கோள்களும் காணப்படுகின்றன. அவ்வாகமங்கள் துவக்கத்தில் பூஜைக்கு அவசியமான துவைத பாவனையையும் தியானத்துக்கு அவசியமான பேதாபேத மார்க்கத்தையும் படிப்படியாக (ஞானதிலகாகமம்) நிரூபித்து உத்தமாதிகாரிகளுக்கு ஸோஹம்பாவனையை யுபதேசித்து, முடிவில் பரமார்த்தமான அத்வைதத்தை யுபதேசிக்கின்றன. இப் ப்ரமார்த்த நிலையை யுரைக்கும் ஸர்வஞானோத்தராகமம்

स्वतोऽशिवः शिवः साक्षात् न भवेत्तु कदाचन ।
शिव एव स्वतः साक्षात् शिवो भवति नान्यथा ॥

எனக் கூறுகிறது. இக்காலத்திலே சிவமல்லாத பொருள் முக்தியிலே சிவமாகாது. ஆதலால், முக்காலத்திலும் ஜீவன் சிவமே என்னும் மறைமொழியின் தத்துவமே இதன் பொருள். இந்த ஸர்வஞானோத்தராகமம் தேவகோட்டை சிவாகமசங்கத்தில் வெளி

யிடப்பட்டிருக்கிறது. இதற்குப் பண்டைய செய்யுளில் மொழி பெயர்ப்பும் முக்திரத்கம் என்னும் விருத்தி யுரையுடன் வெளியிடப் பட்டிருக்கிறது. அப் பதிப்பில் இவ்வாறு முகவுரை காணப்படுகிறது. "இந்நூல் சைவசித்தாந்த சம்பந்தமான எந்நூலிலும் மிகச் சிறந்ததெனக் கருதியும் இந்நூல் பொருளுக் கேற்ப ஏனைய நூல்களுக்குக் பொருள் கொள்ளவேண்டுமென்பது உணர்த்த வேண்டியும் சிவஞான பாடிய கர்த்தாவாகிய ஸ்ரீ மாதவசிவஞான யோகிகள் தாமருளிச்செய்த சிவஞான பாடியத்து ஆறும் சூத்திரத்தில் இச் சர்வஞானோத்தரத்துக்கு ஒரு சுருக்க உரை கூறினர் போன்று இந்நூற் பொருளைத் தொகுத்தெடுத்தருளி இந்நூலின் பெருமையைப் பலவாறு பாராட்டிப் புகழ்ந்தனர். இச் சர்வஞானோத்தரமே வாயுஸம்ஹிதையில் ஸர்வாகமோத்தரம் எனக் கூறப்பட்டது." என்றும் "ஏனைய ஆகமங்களில் இறைவனுடைய தடத்த நிலை மட்டும் கூறினமையால் அவ் வாகமங்களிற் கூறும் முக்தியும் தடத்த நிலை பற்றியதேயாம். இவ்வாகமத்தில் இறைவனுடைய ஸ்வரூபநிலையைச் சிவமெனவும் தடத்த நிலையைப் பதி எனவும் வைத்துப் பொருட்கள் நான்கெனக் கூறுதலின், இவ்வாகமத்திற்கூறும் முக்தி ஸ்வரூபநிலை பற்றியதேயாம். ஆகவே காமிகம் பௌட்கரம் முதலிய ஆகமங்களெல்லாம் பரபக்கக் கொள்கைகளை மறுக்கும் முகத்தாற் சித்தாந்தப் பொருளைப் பொது வகையாகக் கூறிற்றெனவும் இச் சர்வ ஞானோத்தரமே சித்தாந்தப் பொருளைச் சிறப்புவகையாகக் கூறிற்றெனவும் அறிந்துகொள்க" என்றும் சுப்ரபேதாகமத்திலும் வித்யாபாதத்தில் கீழ்வரும் வாக்யம் காணப்படுகிறது.

ரௌரவாகமத்திலும் இதுபோன்ற வாக்கியம் காணப்படுகிறது.

> यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
> अविशेषं भवेत्तद्वत् आत्मापि परमात्मनि ॥

"ஜலத்திலே கலந்த ஜலத்தைப் போலவும் பாலிலே கலந்த பாலைப்போலவும் நெய்யிலே கலந்த நெய்யைப்போலவும் சிவத்தில் ஜீவன் கலக்கிறான்." என்று பொருள். ரௌரவாகமத்தி லுள்ள சிவஞான போதத்தின் எட்டாவது சூத்திரத்திலும் ஒரு

அரசகுமாரன் இளம் பருவத்தில் காட்டிலே தடுமாறி வேடர்களுடன் கலந்து, வெகுவருஷங்கள்வரை வேடனாகவே நினைந்து வளர்ந்து, பின்னர் தன் பிதாவான அரசனைத் தற்செயலாய் காட்டிலே கண்டு, அவனது வாக்யத்தால் தான் அரசகுமாரனென்று தெரிந்த பொழுது பொய்யான வேடத் தன்மை தன்னைவிட்டு விலகியது போல், முக்காலத்திலும் சிவனாகவே இருக்கும் ஜீவனுக்கு குருவின் உபதேசத்தால் சிவத்தன்மை வெளிப்படும் பொழுது பொய்யான ஜீவத்தன்மை விலகுகிறது. தான் தானாக இருப்பதே முக்தி என்ற பொருள் கூறப்படுகிறது. இதே உபமானத்தை ஸ்ரீ ஆதிசங்கராசார்ய ஸ்வாமிகளும் ப்ருகதாரண்யக பாஷ்யத்தில் விளக்கியிருக்கிறார்கள்.

ஸ்ரீகண்டசிவாசார்யரால் செய்யப்பட்ட சைவவிசிஷ்டாத்வைத பாஷ்யத்திற்கு ஸ்ரீமான் அப்பய்யதீக்ஷிதர் அவர்கள் சிவார்க்கமணி தீபிகை என்ற ஒரு பேருரை அருளியிருக்கிறார்கள். அவ்வுரையின் ஆரம்பத்தில் கீழ்வரும்பொருள் வருமாறு சுலோகம் வரைந்திருக்கிறார்கள். 'வேதாந்தங்களுக்கும் ஆகமங்களுக்கும் அத்வைத தத்வத்திலேயே கருத்து நிலைத்திருக்க, விசிஷ்டாத்வைத பாஷ்யத்திற்கு உரை இயற்றுவானேன்?' என்றால் "சிவகிருபையினாலேயே மானிடர்களுக்கு அத்வைத தத்துவத்தில் வாசனை ஏற்படவேண்டும். சிவகிருபைக்கு சிவோபாஸனையே காரணம். சிவவிசிஷ்டாத்வைதம் சிவோபாஸனைக்கு உபகாரம் செய்கிறது. ஆகயால் உரைசெய்கிறேன்" என்றவாறு.

"यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा साकं सर्वैः पुराणैः ।"
"तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः ।
अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा ॥"

இதனாலும் ஆகமங்களுக்கு அத்வைதத்திலேயே நிஷ்டை என்பது தெளிவாகிறது.

மற்றும் ஸர்வஞானோத்திரத்தில் "ஆகாயம் ஒரு குடத்திற்குள் இருக்கும்பொழுது அதற்கு 'குடவெளி' என்றுபெயர். பெரு வானவெளியும் குடவெளியும் போன்றவர்களே சிவனும்

ஜீவனும். குடம் லயத்தை யடைந்தபோது உள்வெளி பரவெளி யாவது போல, அந்தக்கரணமென்னும் மனம் நாசத்தை யடையும் பொழுது, ஜீவன் சிவமே" என்ற கருத்து வெளிப்படுத்தப்பட்டிருக்கிறது.

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ १ ॥
भिन्ने कुंभे यथाऽऽकाशः आकाशत्वं प्रपद्यते ।
विभिन्ने प्राकृते देहे तथाऽऽत्मा परमात्मनि ॥ २ ॥

We have a number of works in Śivāgama literature. The Kāmika, Kāraṇa, Achintya, Suprabheda and others tell us how to perform the Śiva Pūja, how to conduct Śiva festivals (Utsavas) and how to build Śiva Temples. Āgamas, like Mṛgendra, Poushkara and Sarvagnanottara discuss largely the universal truth. They begin with teaching the difference between Jīva and Śiva, useful in the performance of the Pūjas. They then dwell upon difference-cum-nondifference (भेदाभेद) essential for devotion, and finally they declare the utmost reality, namely the identity of the Jīvas with Śiva. Sarvajnanottarāgama says "A non-Śiva cannot become Śiva; Siva alone can become Śiva". Now Śiva's becoming Śiva is uothing but the annihilation of the nescience which gives us the notion 'I am not Śiva'—a truth so widely setforth in the Vedāntas.

It is noteworthy that this Sarvajnanottarāgama is said to be the authority in the subject and that other Āgamas should be interpreted according to its principles. Suprabhedāgama declares as water poured in water, or milk in milk or ghee in ghee, so also the Jīva merging in Śiva becomes non-different. Jīva's becoming Śiva is compared to a prince who fell into the hands of hunters and thought himself a hunter until he was rescued by the king, when he came to know that he was a prince; Śrī Bhagavatpāda also has narrated the same illustration in his Bṛhadāraṇyaka Upanishad:

"As the ether (Ākāśa) defined by a pot becomes one with the all-pervading ether when the pot is broken, so when the mind called Antaḥkaraṇa is destroyed, the Jīva becomes one with Śiva (Sarvajnānottara).

काञ्चन काञ्चीनिलयां कामेशस्यापि कामसन्दात्रीम् ।
कलये हृदये नित्यं कामाक्षीं कामकोटिपीठस्थाम् ॥
श्रीकामकोटिपीठे चन्द्रकालाभूषणं विभुं नियमात् ।
आराधयन् यतीन्द्रश्चकास्ति तारेशशेखरो नित्यम् ॥
यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा
सार्कं सर्वैःपुराणस्मृतिनिकरमहाभारतादिप्रबन्धैः ।
तत्रैव ब्रह्मसूत्राण्यपि च विमृशतां भान्ति विश्रान्तिमन्ति
प्रत्नैराचार्यरत्नैरपि परिजगृहे शंकराद्यैस्तदेव ॥
तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः ।
अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा ॥

इति श्रीमद्भिः ज्ञानौदार्यवद्भिश्चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्मातृभिः अप्पय्य-दीक्षितेन्द्रैः स्वनिर्मितायां श्रीकण्ठभाष्यव्याख्यारूपायां शिवार्कमणिदीपिकायां प्रारम्भ एवोपन्यस्तम् । तस्मात् वेदान्तशैवागमाद्यागमस्मृतिपुराणमहाभारत-ब्रह्मसूत्राणां सर्वेषामपि तत्रैव तात्पर्यमिति प्रतीयते । तत्र शिवागमाद्याग-मानामद्वैत एव तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिद्विमृश्य निरूप्यते ॥

तत्र स्कान्दे शंकरसंहितायां "सनकादिमुनीन्द्रेभ्यस्सिद्धान्तानागमानदात्" सूतसंहितायां "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ।
कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः ॥"

इत्यादिवचनैः शिवागमानां परमेश्वरप्रोक्तत्वमत एव प्रामाण्यमिति प्रस्फुटम् ॥

ते चागमाः क्रियाप्रधानाः कामिककारणाचिन्त्यसुप्रभेदादयः, तथा विद्या-प्रधानाः मृगेन्द्रपौष्करदेवीकालोत्तरसर्वज्ञानोत्तरज्ञानतिलकादयश्च श्रीभोजराज-

भट्टरामकण्ठविद्याकण्ठनारायणकण्ठहरदत्ताचार्याघोरशिवाचार्यसोमशंभुदीक्षितेन्द्रशिवाग्रयोगिप्रभृतीनां निबन्धेषूदाहृताः शिवभक्तलोकप्रसिद्धाश्च विराजन्ते । ते च पूजाध्यानाद्यपेक्षितभेदमार्गभेदाभेदादिमार्गान् सोपानक्रमेण निरूप्य क्रमेणोत्तमाधिकारिणं सोऽहंभावनासौधतलमारोप्य अन्ततः पारमार्थिकं परमाद्वैतं प्रकाशयन्ति । तथा सर्वज्ञानोत्तरे—

साधनेन स्वतो जीवो न शिवस्सर्वथा भवेत् ।
स्वतोऽशिवश्शिवस्साक्षान्न भवेत्तु कदाचन ॥
शिव एव स्वतस्साक्षात् शिवो भवति नान्यथा ॥
केचित्सामान्यमद्वैतं वदन्ति भ्रान्तचेतसः ॥
विशेषाद्वैतमाश्रित्य न तेषामस्ति वेदनम् ।
द्वैतमेवास्ति सर्वत्र प्रवदन्ति हि केचन ॥
न ते मनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च घटा हि ते ।
भेदे सति भवेदैक्यमिति चेत्तन्न संगतम् ॥

परमाद्वैतविज्ञानं इदं भव भयापहम् । इति । एतत्सर्वज्ञानोत्तरस्य प्राशस्त्यं कैलाससंहितायां उपवर्णितम् । तथा हि "तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव एवमुवाचे"ति ऐतरेयोपनिषदि चतुर्थखण्डे उद्घुष्टो वामदेवमहर्षिः कदाचित्कुमारगिरिमुपगम्य स्कन्दपरमाचार्यसन्निधिं प्राप्य तच्चरणनलिनमुपसंगृह्य "ओं नमः प्रणवार्थाय प्रणवार्थविधायिने" इत्यादिना संस्तुवन् "अधीहि भगवंस्तत्त्वं शुद्धाद्वैतस्य मे प्रभो । प्रणवार्थं च कारुण्यात्" इति सम्प्रार्थितवान् ॥

एवं प्रार्थयमानाय वामदेवाय योगिने ।
स्कन्दोऽपि भगवांस्तस्मै प्रोवाच करुणाबलात् ॥
शुद्धाद्वैतस्य यत्तत्त्वं सर्वज्ञानोत्तरागमम् ।
प्रणवाख्यस्य तत्त्वं च पञ्चाक्षरमहामनोः ॥
प्रोवाचागमवर्यांश्च स्कन्दकालोत्तरादिकान् ।
उपदिश्याज्ञापयत्तस्मै शुद्धचित्तान्प्रियान्वितान् ।
कृतार्थयोपदेशेन मुने शिष्यानुपागतान् ॥

एतच्च ग्रन्थरत्नं रौरवागमविद्यापादीयपाशविमोचनपटलान्तर्गतत्वेन प्रसिद्ध-द्वादशसूत्रात्मकशिवज्ञानबोधग्रन्थस्य भाष्यकृद्भिः(सूर्यनार्कोविल्)अर्कवनधीनाभिषिक्तैश्शिवाग्रयोगिभिस्सत्यज्ञानदर्शीत्यपरनामकमेय्कण्डदेवकृतद्राविडभाषामयशिवज्ञानबोधद्राविडभाष्यकारेण माधवशिवज्ञानयोगिना च स्वकीयग्रन्थेऽ मुक्त्यादिनिरूपणप्रस्तावे "तदुक्तम् सर्वज्ञानोत्तरे" इति स्वग्रन्थप्रामाण्य निर्वाहाय तत्र तत्राद्रियते । तत्रैव शिवानन्यत्वसाक्षात्कारप्रकरणे—

योऽसौ सर्वगतो देवस्सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
सर्वतत्त्वमयोऽचिन्त्यस्सर्वस्योपरि संस्थितः ॥
सर्वतत्त्वव्यतीतश्च वाङ्मनोनामवर्जितः ।
सोऽहमेवमुपासीत निर्विकल्पेन चेतसा ॥
यदेव निष्कलं ज्ञानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
निर्विकल्पमनिर्देश्यं हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ॥
अलिङ्गमक्षरं शान्तं विषयातीतगोचरम् ।
अविभाव्यमसन्देहं तदहं नात्र संशयः ॥

इत्याद्युपवर्ण्य, श्लोकचतुष्टयानन्तरं

अहमात्मा शिवो ह्यन्यः परमात्मेति यस्स्मृतः ।
एवं योपासयेन्मोहान्न शिवत्वमवाप्नुयात् ॥
शिवोऽन्यस्त्वमहमेवान्यः पृथग्भावं विवर्जयेत् ।
यश्शिवस्सोहमेवेति ह्यद्वयं भावयेत्सदा ॥
एवमेकात्मभावेन संस्थितस्य तु योगिनः ।
सर्वज्ञत्वं प्रकाशेत विकल्परहितस्य तु ॥
आत्मलाभात्परो लाभः क्वचिदन्यो न विद्यते ।
तदात्मानमुपासीत योऽयमात्मा परस्तु सः ॥

इत्युक्तम । एवमभेदपराणां वाक्यानां यैः कैश्चित् यानि क्लिष्टभेदपरव्याख्यानानि कृतानि तान्यतिगम्भीरदिशा शिवाग्रभाष्यकारा धिक्कृतवन्तः ॥

तत्र बहुप्रकारक्लिष्टव्याख्यानेषु

" शिवोऽन्यस्त्वहमेवान्यः पृथग्भावं विवर्जयेत् ।
यश्शिवस्सोहमेवेति ह्यद्वयं भावयेत्सदा ॥

इति श्लोकस्थविवर्जयेदितिपदं वि वर्जयेदिति द्विधा विच्छिद्य, विशब्दः प्रतिषेधवाचीत्युक्त्वा विवर्जयेदित्यस्य न वर्जयेदित्यर्थः, इत्यादि विवरणं कृतम् । ईदृशक्लिष्टव्याख्याभासानेवाधिकृत्येत्थमभाषिषुः शिवाग्रयोगिनः " तदेतद्व्याख्यानं न सचेतसां चेतस्समारोहति " इति । तथा हि एतद्वचनगतानां देवसर्वात्मसर्वतत्त्वमय - सर्वमन्त्रमय - जगन्नाथपरमात्म-सर्वदेहस्थेश्वरादिशब्दानां संकोचयोगादिकल्पनया व्याख्याने कारणं किं संहितान्तरविरोधः ? अथवा पूर्वप्रकरणविरोधः ? उत युक्तिविरोधः ? किं वापसिद्धान्तः ? नतावदाद्यः, एतद्विरोधेन संहितान्तरस्यैव गौणार्थत्वेन व्याख्यानोपपत्तेः । न च भेदप्रतिपादकस्य संहितान्तरस्य बाहुल्यात् ' त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ' इति न्यायेनास्या एव गौणाद्यर्थतया नयनं युक्तमिति वाच्यम् । कर्मब्रह्मकाण्डयोरिव अधिकारिभेदेन संहिताद्वयस्यापि उपचारादिकल्पनां विनैवार्थबोधकत्वे सम्भवति क्लिष्टकल्पनया व्याख्यानस्य अयुक्तत्वात् । अत एव ज्ञानतिलके

क्रौञ्चादिषु सुरैस्सर्वैर्महामायाविमोहितैः ।
ऋषिभिश्चैव भोगार्थैर्मोक्षमार्गपराङ्मुखैः ॥
पृष्टोऽहं तन्त्रमन्त्राणि तपश्चर्याव्रतानि च ।
सिद्धान्ततन्त्रवादांश्च तेऽपि तन्त्राण्यनेकधा ॥
अनेकभेदभिन्नन्तु द्वैतं पार्वतिनन्दन ।
अद्वैतं च तथाप्यन्ये द्वैताद्वैते तथापरे ॥
पृच्छकानां वशेनैव ह्युक्तं शास्त्रमनेकधा ।
साधनानि विचित्राणि मन्त्राणां मन्त्रजातयः ॥
यो यत्पृच्छति भावेन तत्तस्य कथयाम्यहम् ।
किमन्यत्पृच्छमानस्यान्यत्कथयामि षण्मुख ॥
मया विमोहितास्सर्वे अनेकैश्शास्त्रसंग्रहैः ।

इत्यधिकारिभेदेन संहितानां प्रवृत्तिरुक्ता । अत एव चास्यास्संहितायाः संहितान्तरेभ्यो वैलक्षण्येन मुख्याधिकारिविषयतांदर्शयितुं सर्वज्ञानोत्तरमिति नामधेयं कृतम् । एवं देवीकालोत्तरेऽपि अभेदभावनाया एव मोक्षहेतुत्वमुक्तम् ॥

सुप्रभेदे च विद्यापादे

यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषं भवेत्तद्वदात्मापि परमात्मनि ॥

इति मुक्तस्य परमशिवेनैक्यमेव प्रतिपादितम् । रौरवे—
"यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरमिवार्पितं । तथैवह्येकतां याति" इत्यनेनापि ऐक्यमेव प्रतिपादितम् । अतोऽभेदप्रतिपादकानामपि संहितानां बाहुळ्यमस्त्येव । अतस्सर्वसंहितानामविरोधाय ज्ञानतिलके स्वयं शिवेनोक्ताधिकारिभेदेन व्यवस्थैव ग्राह्या । न तु क्लिष्टार्थस्य स्वबुद्ध्या कल्पना युक्ता । अत एव न चतुर्थः, उक्तरीत्या अभेदस्यैव सिद्धान्तागमसिद्धतया अपसिद्धान्ताभावात् । न द्वितीयः, पूर्वप्रकरणे संसारदशायां प्रतीयमानस्य भेदस्य कथनात् तद्विरोधाभावात् । नापि तृतीयः । अभेदनिरासिकाया युक्तेरभावात्" इति । किञ्च केषुचिदागमेषु "दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यपि" इति दीक्षाया मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । तस्माद्दीक्षैव मोक्षसाधनं न ज्ञानमिति केचिदाहुः, तदपि शिवाग्रयोगिवर्यैः बहुधा विकल्प्याक्षेपसमाधनपूर्वकं खण्डितम् । तथा हि अत्र इन्द्रियव्याधैरिति व्याधशब्दप्रयोगात् बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये सुखावगमार्थं व्याधोपाख्यानरूपेण यथा आत्मतत्त्वोपदेशः कृतः, तद्वदेवात्रापीति उपाख्यानविशेषस्स्मर्यते-तद्यथा कश्चिद्राजपुत्रः कुतश्चित्कारणात् जातमात्र एव कर्णादिवत् व्याधकुलं प्रापितः तैर्व्याधैः स्वापत्यवदशनवसनादिभिः पोषितस्तैस्सहवासात् स्वात्मानमपि व्याधं मन्यमानस्स्वस्वरूपं राजपुत्रत्वादिकमजानानः पश्चात्तादृशस्य कारणस्यापगमे स्वपित्रा राज्ञा मृगयापदेशं गतेनागत्य "न त्वं व्याधजातीयः, किं तु अस्मदपत्यं महाराज एव कुतश्चित्कारणान्मया व्याधकुले स्थापितः । अतस्त्वं व्याध इत्यात्मानं मन्यमानस्स्वात्मगतं राजत्वं न मनुषे । अतस्त्वं, एतान्व्याधानात्मवशीकृत्य स्वरूपभूतं राजत्वं प्राप्नुहि" इति बोधितस्तान्व्याधान् त्यक्त्वा स्वपदं प्राप्तवान् । तथा जीवोऽपि

संसारमारभ्य इन्द्रियैस्सह स्थित्वा आत्मानं तत्स्वरूपमेव मन्यमानः स्वस्वरूपं शिवाभेदमजानानः पश्चान्मलपरिपाके सति गुरुरूपेण शिवेनोक्तप्रकारेण अहमेव त्वमित्यनन्यत्वेन बोधितशिवत्वं प्राप्नोतीति ॥

स्थित्वा सहेन्द्रियव्याधैस्त्वां न वेत्सीति बोधितः ।
मुक्त्वैतान्गुरुणाऽनन्यो धन्यः प्राप्नोति तत्पदम् ॥

इत्यष्टमसूत्रावतरणिकायां "इदानीं तादृशशिवप्राप्तिसाधनं किमित्याकाङ्क्षायां" इत्युपक्रम्य 'गुरूक्तिभिः निवृत्तासंभावनं शिवानन्यत्वज्ञानमेव साक्षाच्छिवत्व-प्राप्तिसाधनं दीक्षाद्यागामिकानि वाराणसीप्रयाणादीनि वैदिकानि च कर्माणि तत्प्राप्तिसाधनतयोक्तान्यपि तत्फलस्वभावपरामर्शेन तेषां तत्साधनत्वनिषेधक-वाक्यान्तरपर्यालोचनया च ज्ञानद्वारा तत्साधनानीत्याह स्थित्वा इति" इति । तत्रैव तत्पदं प्राप्नोतीति व्याख्याने "यद्यपि शिवरूपस्य नित्यसिद्धत्वात् जीवतादात्म्य-वत्त्वाच्च नित्यप्राप्तत्वमेव तथापि ग्राहकस्य तत्त्वेनाद्य प्रबुद्धत्वेन पूर्वमप्राप्तकल्पं शिवस्वरूपं तन्मोचनेन इदानीं प्राप्तमिव भवति विस्मृतदृष्टं कण्ठस्थग्रैवेयकमिवेति प्राप्नोतीत्युच्यते" इत्यादिवाक्यजालैरतिविस्तारेण ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं प्रसाध्य ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयेन साधनत्वं तयोस्तुल्यकक्ष्यतया च साधनत्वं निरा-कृतम् । तद्विषये प्रमाणान्यपि उपन्यस्तानि । तथा हि ज्ञानतिलके होमादि-वैदिकदीक्षादितान्त्रिकसर्वकर्मकर्त्रनुवादपुरस्सरं

न तेषां तत्पदं शान्तं निराधरं निरामयम् । इति ।
तत्रैव, क्रियमाणेन धर्मेणह्यधर्म उपजायते । इति च ॥

सर्वज्ञानोत्तरे "आत्मानं परमो भूत्वा यो विजानाति तत्त्वतः ।
स मुच्यते त्वयत्नेन सर्वावस्थां गतोऽपि सन् ॥
न जातु देवा वेदा वा यज्ञा वा बहुदक्षिणाः ।
संसारार्णवमग्नानां भूतानां शरणार्थिनाम् ।
नान्यश्शरणदः कश्चिदात्मज्ञानादृते क्वचित्" ॥ इति

तथा देवीकालोत्तरे "ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तन्तु क्रियाचर्या प्रकीर्तिता" इति ।

किं च ज्ञानतिलक एव संहितान्तरगतो दीक्षादेर्मोक्षसाधनत्वोपदेशः मन्दाधिकारिविषय इत्युक्तम् । तस्मादागमेषु ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं निस्संशयं प्रतिपादितम् । किं च ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणत्ववादिनां केषाञ्चिदागमानां ज्ञानतिलकागमोक्तदिशा मन्दाधिकारिविषयत्वेन चरितार्थतया उत्तमाधिकारिविषये अद्वैतसिद्धान्तादृतं अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेव तात्पर्येण निरूपयन्ति आगमान्ताः इति, अद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठेत्युपक्रान्तं दीक्षितेन्द्राणां सूक्तं सुस्थितमेव। एतदभिन्ननिमित्तोपादानत्वं शिवज्ञानबोधद्वितीयसूत्रभाष्ये भाष्यकारैरतिविस्तृततयोपवर्णितं विलसति । तथा हि ज्ञानतिलके

येन सर्वमिदं व्याप्तं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यस्मादुत्पद्यते सर्वं तमाहुः परमं पदम् ॥

अचिन्त्यागमे - आनन्दो ब्रह्म एवैतज्जायतेऽस्माच्चराचरम् ॥

वायुसंहितायां - शक्तिः प्रथमसंभूता शान्त्यतीतपदोत्तरा ।
ततो माया ततोऽव्यक्तं शिवाच्छक्तिमतः प्रभोः ॥
शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्वसमुद्भवम् ।
तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥
शिवात्सत्यपरानन्दप्रकाशैकस्वलक्षणात् ।
आविर्भूतमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् ॥

इत्यादीनि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतिसहोदराणि उपादानत्वबोधकपञ्चमीश्रुतिघटितान्यागमवचनानि, "पुरुष एवेदं सर्वं" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति बाधायां सामानाधिकरण्येन विवर्तोपादानत्वतात्पर्यगर्भितं "भूतानि चाहं स्थिरजंगमानि यावन्ति चान्यान्यहमेव तानि" इति देवीकालोत्तरागमवचनं च प्रमाणीकृत्य, न हि सिद्धान्तशैवागमेषु क्वचिदपि शिवस्य विवर्तोपादानत्वं निषिध्यत इत्युद्घुष्यन्तः शिवज्ञानबोधभाष्यकृतः उपसंहरन्ति स्म । तस्मात् श्रुतिस्मृत्यागमसिद्धं शिवस्य जगदुपादानत्वं इति । अपि च श्रीकण्ठशिवाचार्यैरपि प्रकृत्यधिकरणे परमेश्वरस्य अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेव साधितम् । चतुर्लक्षणीप्रथमाध्यायान्तिमाधिकरणे "एतेन सर्वे व्याख्याता" इत्यत्र भाष्ये आगमानां

चतुर्लक्षणीन्यायातिदेशपरत्वस्य व्याख्यातत्वात् । 'न वयं वेदशिवागमयोर्भेदं पश्यामः' इत्युद्घोषणया च वेदागमयोरेकशास्त्रत्वमेव श्रीकण्ठाचार्याणामभिप्रेतमिति प्रतिभाति । "ये तु वयं तेषां शिववाक्यत्वाविशेषेण ऐकार्थ्याच्च वेदागमयोः एकशास्त्रत्वमभ्युगच्छामः" इति शिवाग्रयोगिभिः उक्तत्वात्तेषामपि तत्सम्मतमिति प्रतीयते ॥

सर्वज्ञानोत्तरे "घटसंवृत आकाशो नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

भिन्ने कुम्भे यथाकाशः आकाशत्वं प्रपद्यते ।

विभिन्ने प्राकृते देहे तथात्मा परमात्मनि ॥

इत्यप्यत्यन्ताद्वैतदृष्टान्तावेदकं वाक्यं दृश्यते । तत्रैव परमात्मनिरूपणप्रकरणे

अहमेव परो ह्यात्मा पुरुषः कारणं स्मृतः ।

अहमेव परं ब्रह्म ह्यहं ज्ञेयमनक्षरम् ॥

मूर्तामूर्तं जगत्कृत्स्नं पश्यत्यात्मन्युपस्थितम् ।

सर्वज्ञः सर्वदर्शी च परिपूर्णस्सुनिर्मलः ।

विमुक्तः केवलीभूतस्सुखमक्षयमाप्नुयात् ॥

इति जीवन्मुक्तस्वरूपनिरूपणं स्पष्टतया कृतम् । तस्मात् शिवागमानां परमतात्पर्यं परमाद्वैत एवेत्यत्र न कोऽपि विशयः । तस्मात्सुप्रसिद्धा दीक्षितेन्द्रैरद्वैतस्यागमनिष्ठतोपवर्णितेति शिवम् ॥

2

काश्मीरशैवतन्त्रेषु अद्वैतप्रमाणानि बरोडा ब्रह्मश्री रामस्वामिशास्त्रिभिः प्रेषितानि । तत्र मालिनीविजये

मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ।

अज्ञानाद्बध्यते लोकस्ततस्सृष्टिश्च सम्सृतिः ॥

बह्विषु पद्धतिषु शिवागमविद्भिः प्रणीतव्याख्यासु च बहुभिः प्रामाणिकाचार्यैस्तत्र तत्र प्रमाणत्वेनोद्दिष्टमेतत् । कारणनाशादेव कार्यस्य नाशः, तस्मान्मलरूपाज्ञाननाशादेव बन्धनाशः, तस्मान्मलस्य नित्यत्वं नास्तीति व्यक्तमत्र विभाव्यते ॥

30

विज्ञानभैरवतन्त्रम्

" यत्किञ्चित्सकलं रूपं भैरवस्य प्रकीर्तितम् ।
तदसारतया देवि विज्ञेयं शक्रजालवत् ॥" इत्यारभ्य
" इन्द्रजालमयं विश्वं न्यस्तं वा चित्रकर्मवत् ।
जलस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभङ्ग्यः प्रभा रवेः ॥
ममैव भैरवस्यैता विश्वभङ्ग्यो विभेदिताः ।
चिद्धर्मा सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुत्रचित् ॥
अतश्च तन्मयं विश्वं भावयन् भवजिज्जनः ।"

इत्यन्तश्लोकैः इन्द्रजालवदाभासमानप्रपञ्चस्य जलोर्मिवह्निज्वालासूर्य-प्रभादिदृष्टान्तैरयथार्थत्वप्रदर्शनपूर्वकमेतादृशज्ञानवतस्संसारजयः प्रतिपादितः ॥

कुलयुक्तिः

वेदान्ते वैष्णवे शैवे सौरे बौद्धेऽन्यतोऽपि च ।
एक एव परस्त्वात्मा ज्ञाता ज्ञेयं महेश्वरि ॥ (स्प-पु. १२२)

एतेन सर्वदर्शनेष्वपि वेदान्तदर्शनप्रतिपाद्यं प्रपञ्चजीवयोः परैक्यं प्रतिपाद्यत इति प्रतिभाति ॥

स्वच्छन्दतन्त्रम्

परस्मिंम्स्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थशिवतां व्रजेत् ।
सुप्रदीप्ते यथा वह्नौ शिखा दृश्यते चाम्बरे ।
देहप्राणस्थितौ चात्मा तद्वल्लीयेत तत्पदे ॥ (पु. ३९८)
तद्वदेवाभिमानस्तु कर्तव्यो देशिकोत्तमैः ।
अहमेव परोऽहं स चाथो परमकारणम् ॥ (३९०)

यथा प्रदीप्ते वह्नावेव ज्वाला दृश्यते तथा परतेजोव्यक्तावेव शिवत्वं भासते । तच्च देहप्राणस्थितावित्यनेन इहैव सम्भवतीति जीवन्मुक्तस्वरूप-निरूपणं कृतम् ॥

सर्वज्ञभैरवतन्त्रम्

नान्यत्र गमनं स्थानं मोक्षोऽस्ति सुरसुन्दरि ।
अज्ञानग्रन्थिभेदो यः स मोक्ष इति कथ्यते ॥ (स्प. प्र)

इति स्पष्टतया अद्वैततत्त्वं बोधयति ॥

सम्वित्प्रकाशम्

इति निर्मलबोधैकरूपे दोषपरिग्रहः ॥
विवर्तपरिणामाभ्यां द्वाभ्यामप्युपपद्यते ।
विवर्तोऽपि तथारूपस्तथाभासित्वमच्युतः ॥
परिणामी स एव त्वं सुवर्णमिव कुण्डले । (स्प. प्र)
मायात्वमेतदेव स्यान्नाशस्तत्त्वप्रदर्शनात् ॥
नाहिरज्ञातरज्ज्वात्मा सर्पादीन्मन्यते पुनः । (स्प. प्र. २०)

शिवसूत्राणि

चैतन्यमात्मा, अज्ञानं बन्धः ॥

स्पन्दकारिका

" न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यं ग्राहकं न च ।" इत्यारभ्य श्लोकदशकस्यान्ते
" स पश्यन्सर्वतो युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ।" इति ॥

शाक्तागमेष्वद्वैतनिष्ठा

वामकेश्वरतन्त्रान्तर्गतनित्याषोडशिकार्णवे

स्वेच्छाविश्वमयोल्लेखखचितं विश्वरूपकम् ।
चैतन्यमात्मनो रूपं निसर्गानन्दसुन्दरम् ॥ (६-१६)

ज्ञानार्णवे   अक्षमालेति विख्याता मातृका वर्णरूपिणी ।
शब्दब्रह्मस्वरूपेयं शब्दातीतन्तु जप्यते ॥
शब्दातीतं परं धाम गणनारहितं सदा ।
आत्मस्वरूपं जानीहि हंसस्तु परमेश्वरः ॥ (९-२०)

विहरोऽस्येव हंसस्य सृष्टिर्मायामयी भवेत् ।
अयमेव महादेवि निष्प्रपञ्चो यदा भवेत् ॥
संहाररूपी हंसस्तु तदात्मानं प्रदर्शयेत् ।
पक्षित्वमस्य नास्त्येव सोऽहमात्मा प्रतिष्ठितः ॥ (२२. २८)

परशुरामकल्पसूत्रे । (पु. २६)

शरीरकञ्चुकितश्शिवो जीवः । निष्कञ्चुकश्शिवः परमेश्वरः ॥

(ढ) 30. ॥ शाक्ततन्त्रेषु अद्वैतभावाः ॥

(ब्रह्मश्री. पिरान्तियङ्करै - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

சாக்த தந்திரங்களிலும் அத்வைதக் கருத்துகள் நிரம்ப வுள்ளன.

(1) "பிரபஞ்சம் ஈசுவரன்" என்றும் "ஆத்மஞானத்தால் மோக்ஷம்" என்றும் "சர்வாத்மத் தன்மையே மோக்ஷம்" என்றும் கௌலோபநிஷத்து கூறுகின்றது.

(2) "தேவியை விதிப்படி ஆராதித்த சேஷத்தையுண்பதால் (ஜீவனுகிய) குறுகியதன்மை நழுவி, எல்லாமாய் எல்லாவற்றையும் ஆக்கி அளித்து அழிப்பவளுய் விசுவரூபிணி பெறலாகும்" என்று திரிபுராமஹோபநிஷத் மந்திரமொன்று காணப்படுகின்றது.

(3) தேவி சிவபிரானைப் பார்த்து, "நான் சேரதி பொருந்திய பிரும்மம், காரியப்பொருள் அன்று, வேறென்று மன்று; நானே பிரபஞ்சவடிவினள்" என்றும் "சிருஷ்டிகல்பனை சக்தியும் சிவனும் சேர்வதால் எழுந்தது; பிரபஞ்சப்பொருள் அனைத்தும் சிவசக்திமயம்" என்றும் "சக்தியும் பிரும்மம்; சிவனும் பிரும்மம்; எல்லாம் பிரும்மம்" என்றும் சொல்வதாய், குலசூடாமணி தந்திரம் "பிரும்மம் ஒன்றே உள்ளது, ஜகத் மித்யை" என்னும் அத்வைதக்கொள்கையை வலியுறுத்துகின்றது.

(4) சாக்த தந்திரங்களை அனுசரித்து இயற்றிய காளிதாஸ கவிஞரின் 'சித்தகனசந்திரிகா' என்னும் நூலிலும் "அறி

வோனும் அறிவும் ஒன்றே" ஞானம் மோக்ஷஹேது" "பிரும்ம ஞானம் காரியப்பிரபஞ்சத்தை அழிக்கும்" என்று அத்வைதமே விளக்கப்படுகின்றது.

'குலார்ணவதந்திர'மும் 'காமகலா விலாஸ'மும் நிர்க்குணப் பிரும்மக்கொள்கையை விவரிக்கின்றன.

Advaita concepts abound in the Śākta Tantras also, as is evident from the few examples given below:

(1) "Prapancha is Īśvara" declares the Kaulopanishad. "Moksha is by Ātmajnāna" and "Moksha is the attainment of the Sarvātma state" are other passages therein.

(2) Ā mantra of the Tripurā-mahopanishad says, "when limitation of the jīva state is gone by the grace obtained by offering oblation duly (to the Devī), one becomes all, the creator, preserver and destroyer of all and attains Viśvarūpa."

(3) Devī tells Śiva in *Ula-chūḍāmaṇi Tantra* "I am the Effulgent Brahman, not created nor anything else. As created, my form is the universe and again "the (kalpanā) hypothesis of creation is because of the union of Śiva and Śakti; whatever is in the universe, everything is *Śiva-Śakti-mayam* (only Śiva and Śakti)", thus accepting the advaitic ideas of the kalpanā and the Mithyā name of Prapancha. In another place, Sakti says that She is Brahman and Śiva is Brahman and Brahman is everything.

(4) In Kālidāsa's *Chit-gagana-chandrikā*, which follows the Śākta tantras, slokas are found which state that the *mātā* and *māna* (knower and knowledge) are one, that *jnāna* leads to Moksha and that knowledge of Brahman destroys the created Prapancha.

(5) The concept of Nirguṇa Brahman is expounded in *Kulārṇava Tantra* and *Kāma-kalā-vilāsa* also.

अथ शाक्ततन्त्राणां परमाद्वैतबद्धादराणां अद्वैतभावावेदकसन्दर्भाः स्थालापुलीकन्यायेन क्वचित्क्वचिदुद्धृत्य प्रदर्श्यन्ते ॥

तथा हि कौलागमानां मूलभूते कौलोपनिषदि श्रूयते "प्रपञ्च ईश्वरः" इति। अस्य व्याख्या भेदव्याप्यस्य नियम्यनियन्तृभावस्यापि व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या मिथ्यात्वात् प्रपञ्च एवेश्वर इति। तदनेन प्रपञ्चमिथ्यात्वमुक्तम्। "सर्वैक्यताबुद्धिमन्ते" इत्यत्र साधकोऽप्यन्तकाले अद्वैतबुद्धिमेव लभते इत्युररीकृतम्। "आत्मज्ञानान्मोक्षः" इति च मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं ब्रुवन् अद्वैतपक्षमेव कक्षीकरोति। "मोक्षः सर्वात्मतासिद्धिः" इति च सर्वात्मभावो मोक्ष इति विवृतम्॥

तथा त्रिपुरामहोपनिषद्यपि अद्वैतभावाः समुपलभ्यते—
तथा हि "परिस्तुता हविषा पावितेन प्रसंकोचे गलिते वै मनस्तः।
सर्वः सर्वस्य जगतो विधाता धर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति॥" इति मन्त्रः।
अस्यार्थः-पावितेन मन्त्रसंस्कारसहितेन, हविषा देवीपूजाशेषभूतेन, परिस्तुता पीयमानेन, मनस्तः अन्तःकरणात्, जाते संकोचे आत्मनः परिच्छेदे प्रगलिते सति, वै निश्चयेन, सर्वः सर्वात्मको भवति। सर्वात्मत्वं विवृणोति, सर्वस्य जगतः विधाता ब्रह्मा, धर्ता विष्णुः, हर्ता रुद्रश्च स एव भवति, इति। अत्र ज्ञानेन मनोविलयः ईश्वरभावापत्तिरूपो मोक्षश्च अद्वैतवादसमादरं सूचयतः॥

एवं भावनोपनिषदि "जीवन्मुक्तो भवति" इत्युक्त्वा जीवन्मुक्तिरपि अद्वैतमार्गं द्रढयति॥

कुलचूडामणितन्त्राख्ये शाक्तग्रन्थेऽपि अद्वैतभावा उल्लसन्ति-
तथा हि शिवं प्रति देवीवचनम्

"न कार्यं नापि यत्किंचित् ब्रह्माहं स्फुरितप्रभम्।
कार्यभावसमापन्ना यदाऽहं विश्वरूपिणी॥"

इति देव्याः चित्प्रतिबिंबयुक्तशक्तिरूपत्वं प्रपञ्चात्मत्वं च प्रोक्तम्।
तत्रैव च "शिवशक्तिसमायोगात् जायते सृष्टिकल्पना।
शिवशक्तिमयं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम्॥"
इत्यत्र सृष्टेः कल्पनारूपत्वं ब्रुवन् प्रपञ्चमिथ्यात्ववादं अङ्गीकरोति।

"तदा त्वमेव सर्वत्र सर्वत्राहं महेश्वर ।
सर्वं त्वमेव देवेश सर्वं चाहं सनातन ॥"

इति ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं प्रकटयति ॥

श्रीकालीविलासतंत्रेऽपि, "अद्वैतरूपिणी आद्या असिता अणिमा तथा ।"

इति देव्याः अद्वैतरूपत्वमाविष्कृतम् ॥

एवं कालिदासविरचितायां शाक्ततन्त्रानुसारिण्यां चिद्गगनचन्द्रिकायामपि—

"मातृमेयमितिसाधनात्मिका त्वत्कृतोन्मिषति या विकल्पधीः ।
त्वत्स्वरूपमकलङ्कितं तया कस्य देवि विदुषो न मुक्तता ॥"

इत्यत्र एकमेव मातृमानादिरूपेण भासते इत्याविष्कृतं, ज्ञानमेव मोक्ष-हेतुरिति च प्रकाशितम् ।

"कर्म यद्विविधवासनात्मकं मायया सहकृताणुभावया ।
वृत्तिभिस्तव विलाप्यते हि तत् देवि भानुरुचिभिर्यथा तमः ॥

इति श्लोके ब्रह्मतत्त्वज्ञानस्य कर्मात्मकप्रपञ्चविलापकत्वमभिहितम् ॥

कुलार्णवतन्त्रेऽपि ईश्वरवचनम्—

"अस्ति देवि परब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः ।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निर्मलोऽद्वयः ॥
स्वयंज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः ।
निर्गुणस्सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः ।
अनाद्यविद्योपहिताः यथाग्नौ विस्फुलिंगकाः ॥

अत्र अद्वैतदर्शने यादृशं निर्गुणं ब्रह्मणः स्वरूपं यादृशं च अविद्योपाधिकं जीवस्वरूपं तादृशमेव निरूपितम् ॥

कामकलाविलासेऽपि

परमानन्दानुभवः परमगुरुर्निर्विशेषबिन्द्वात्मा ।
स पुनः क्रमेण भिन्नः कामेशत्वं ययौ विमर्शांशात् ॥

इत्यत्र परमात्मनः स्वतो निर्विशेषत्वं औपाधिकं च सविशेषत्वमिति निरूपितम् ॥

(ण) 31. ॥ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे अद्वैतभावाः ॥

(पैङ्गानाडु - श्रीनिवासशास्त्रिणः)

ஸ்ரீ விஷ்ணு ஸஹஸ்ர நாமம் ஸ்ரீமஹாபாரதம் அநுசாஸன பர்வத்தில் இருக்கிறது. பீஷ்மரால் தர்மபுத்திரருக்கு உபதேசிக்கப்பட்டது. பகவானைத் துதித்து எதனுல் பகவானைப் பூஜிப்பது எல்லா தர்மங்களையும்விட மேலான தர்மமென்று பீஷ்மர் இந்த இடத்தில் உபதேசிக்கிருர். ஸ்ரீ ஆதிசங்கராசார்யஸ்வாமிகள் பகவத்கீதைக்கு பாஷ்யம் செய்திருப்பது போல் இந்த ஸஹஸ்ர நாமத்திற்கும் பாஷ்யம் செய்திருக்கிருர்கள். அவர்களுடைய பஜ கோவிந்த ஸ்தோத்திரத்திலும் "गेयं गीता नामसहस्रं" என்று கீதையுடன் இந்த ஸஹஸ்ரநாமத்தைச் சேர்த்துப்பாடியிருக்கிருர்கள். பரம விஷ்ணுபக்தர்களான ஆழ்வார்களுடைய திவ்யப்ரபந்தமும் இந்த ஸஹஸ்ரநாமத்தைக் குறிப்பிட்டிருக்கிறது. இந்த ஸஹஸ்ரநாமம் ஸர்வ வர்ணத்தாருக்கும் அவரவருக்குரிய க்ஷேமத்தை அளிக்குமென்று பலச்ருதியில் சொல்லப்பட்டிருக்கிறது. இது பகவந்நாமங்கள் அடங்கிய ஸ்தோத்ரமாய் இருந்த போதிலும், இதிலும் ஆங்காங்கு அத்வைதக் கமழ் வீசுகின்றது. அவ்விடங்களை ஆராய்ந்து வெளியிடுவதே இவ்வியாஸத்தின் நோக்கம்.

முதலில் வரும் विश्वं (விச்வம்) என்னும் நாமமே ப்ரபஞ்சமே பரமாத்மா என்னும் அத்வைத தத்வத்தை விளக்குகிறது.

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः என்னும் நாமங்களின் கோர்வை, தத்வத்தை யறிந்தவனே தத்வமாயும் இருக்கிருன். தத்வத்தை யறிந்தவுடன் தான் ஒரே ஆத்மாவாகி நிற்கிருன். அதுவே அவனுக்கு மோக்ஷமாகிப் பிறப்பு இறப்பு மூப்பு முதலிய ஸம்ஸாரத்தைத்தாண்டிவைக்கிறது என்னும் அத்வைதஸித்தாந்தக்கொள்கையை உள்ளங்கைநெல்லிக்கனிபோல் புலப்படுத்துகிறது.

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे अद्वैतभावाः

The Vishṇu Sahasranāma stotra was taught by Bhishma to to udhishṭhira in the Mahābhārata. Śrī Śhankara Bhagavatpādāchārya wrote a Bhāshya on this and placed it on the same level as the Bhagavat Gīta (*Vide*). गेयं गीतानामसहस्रम् ।

Many among these names reveal the advaitic truths. The first name 'विश्वं' itself signifies That the Lord is identical with the universe. The identity of the non-sentures identical with the sentient cannot be real but only the result of the super imposition of the non-sentient upon the sentient. The name ज्ञानगम्यः (attained by knowledge) shows the Advaitic truth that Brahman is hidden by ignorance and that nothing is acquired to attain Brahman except the removal of ignorance by knowledge.

अस्यास्स्तुतेः औपनिषदाद्वैततत्त्वे परमतात्पर्यं निरूप्यते । तथा हि—

अस्योपोद्घाते एव "परमं यो महत्तेजः" "परमं यो महद्ब्रह्म" इति श्रुतम् । अत्र परममिति तेजसो विशेषणात्, "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं स्वरूपचैतन्यमेव प्रतिपाद्यते । एवं परममिति ब्रह्मविशेषणात् नपुंसकलिङ्गान्तब्रह्मशब्दवाच्यस्य परत्वापरत्वाभ्यां विभागाङ्गीकर्त्रद्वैतसिद्धान्तानुरोधेन परं ब्रह्म निगुणः परमात्मैवेति अद्वैतसिद्धान्तः आविष्कृतः ॥

तथा स्तोत्रस्यास्य प्राथमिकेन विश्वमिति नाम्ना अभिधीयमानत्वात् विष्ण्वाख्यस्य परब्रह्मणः विश्वात्मत्वमवगम्यते । "ब्रह्मैवेदं सर्वं", "पुरुष एवेदं सर्वं" इत्यादि श्रुतेः ॥

तथा शर्वः शिवः शम्भुरित्यादिशिवनामभिः हिरण्यगर्भादिब्रह्मनामभिश्च स्तूयमानत्वात् अद्वैतदर्शनासिद्धः ब्रह्मविष्ण्वीश्वराणामभेदः द्योत्यते । "स ब्रह्मा स शिवः" इत्यादि श्रुतेः ॥

स्वस्ति, शर्म, आनन्दः, इत्यादिनामभिः आनन्दरूपत्वं भगवतः आविष्कृतम् ॥

सत्यमिति नाम, प्रपञ्चगतसत्यत्वापेक्षया ब्रह्मगतसत्यत्वे विशेषाभावे विशेषणनैरर्थक्यं प्राप्नोतीति, स्वाविशेषितस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यत्वमव-

गमयत् प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्यत्वमपि अर्थादाचष्टे । "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति श्रुतेः ॥

प्रत्ययः, ज्ञानं, इति नामभ्यां ज्ञानस्वरूपत्वं भगवतो द्योत्यते । ज्ञानगम्य इति नाम्ना, परमात्मा न कर्मणा, न वा ज्ञानकर्मभ्यां, प्राप्यते, किन्तु ज्ञानेनैव, इत्यभिहितं भवति ॥

सत्तेति नाम्ना भगवतः सर्वानुगतसत्प्रत्ययालम्बनत्वबोधनमुखेन प्रपञ्चस्य पृथक्सत्ताऽभावस्सूच्यते ॥

निर्गुणः इति नाम्ना भगवतो निर्गुणत्वमभिधीयते ॥

जीव इति नामा अद्वैतदर्शनपरमसिद्धान्तं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थं जीव-ब्रह्माभेदं स्फुटमाविष्करोति ॥

भोजनं, भोक्ता, वसुदः, वसुः, यज्ञः, यज्ञपतिः' यज्वा, यज्ञभुक् , अन्नं, अन्नादः, इत्यादिभिर्नामभिः कर्तृकर्मक्रियारूपत्वबोधनात् सर्वात्मत्वं भगवतोऽवगम्यते ॥

"तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः" अत्र तत्त्वं इत्यनेन संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेत्युक्तम् । तत्त्वविदिति च महाकारुणिकेन आचार्येण महावाक्योपदेशः, तज्जन्यं च तत्त्वज्ञानमुपादिष्टम् । एकात्मेति च उपदिष्टज्ञानबलेन स्वस्य ईश्वरेण अभेदाभिव्यक्तिः सूचिता । जन्ममृत्युजरातिगः इति च उपदेशफलं संसारनिवृत्तिः स्फुटीकृता । अत्राद्वैतप्रक्रिया सूच्यमाना सहृदयहृदयाह्लादं जनयति ॥

(त) 32. ॥ शिवसहस्रनामस्तोत्रे अद्वैतभावाः ॥

(पैङ्गानाडु - श्रीनिवासशास्त्रिणः)

ஸ்ரீ சிவஸஹஸ்ரநாமம் ஸ்ரீ உபமன்யு பகவானல் கிருஷ்ணனுக்கு உபதேசிக்கப்பட்டது; இது மஹாபாரதம் அநுசாஸன பர்வத்தில் இருக்கிறது; பால்பருக விரும்பிய பாலன் உபமன்யுவுக்குப் பாற்கடலை ஈந்த கருணைக்கார்முகிலான பரமசிவனது மஹிமையை விளக்குகிறது. ப்ரம்மாவினல் சொல்லப்பட்ட பத்தா

யிரம் நாமங்களில் ஸாரமான ஆயிரம் நாமங்களால் ஆனது. ப்ரும்மா முதலாய் குருபரம்பரையாய்த் தன்பால் வரப்பெற்ற இத் துதியையும் சிவமந்திரத்தையும் உபமன்யு மஹரிஷி புத்திரனை வேண்டி நின்ற கிருஷ்ணனுக்கு உபதேசித்தார். இதனால் பரமேச் வரனை யாராதித்து ஸ்ரீ கிருஷ்ணன் ஸாம்பன் என்னும் புத்திரனை யடைந்தார். இது மஹாபக்தர்களான நாயன்மார்களாலும் குறிப் பிடப்பட்டிருக்கிறது. இதிலும் ஆராயுங்கால் அத்வைத தத்வத்தை விளக்கும் நாமங்கள் புலப்படுகின்றன. அவற்றை ஈண்டுக் காண் பிப்போம்.

இதில் சிவனை 'सर्वः' என்றும் चराचरात्मा என்றும் சொல்வ தால் சிவனே ஸகலஜகத் ஸ்வரூபியாய் விளங்குகிறார் என்பது வெளிப்படை. हरिः, विष्णुः, प्रजापतिः, ब्रह्म, शिवः, शम्भुः முதலிய நாமங் களால் துதிக்கப்படுவதால் ப்ரம்ம விஷ்ணு பரமேச்வரர்கள் உண் மையில் வேறுபட்டவர்களல்லர் என்பதும் ஸ்ருஷ்டி ஸ்திதி ஸம்ஹா ரங்களைக் காரணமாய்க்கொண்டு வேற்றுமை கல்பிக்கப்பட்ட தென்பதும் புலனாகின்றன. ब्रह्मवित् परं ब्रह्म என்னும் பெயர்களால் ப்ரும்மத்தை அறிந்தவன் அவ்வறிவாலேயே ப்ரும்மமாய்விடு கிறான் என்னும் உண்மையும் விளக்கப்படுகிறது.

The Śiva Sahasranāma Stortra was taught to Śrī Krishna by the sage Upamanyu. It is also contained in the Mahābhārata. It is said that these are the secret names of Śri Maheśvara selected from the tenthousand names taught to the Devas by Prajāpati. Many of them reveal Advaitic truths.

The name सर्व, as विश्व of the Vishnu Sahasranāma, teaches that the universe is only a superimposition upon Brahman. The name विश्वरूप signifies that one truth assumes many forms. The name नरः suggests that Jīva is not other than Brahman.

श्रीमहाभारते आनुशासनिकपर्वणि उपमन्युमहर्षिणा भगवते गीताचार्याय पुत्रप्रेप्सवे उपदिष्टं शिवसहस्रनामस्तोत्रमुपलभ्यते । इदं च ब्रह्मकृतायुतशिव-नाम्नां मध्ये सारभूतैर्नामभिः उपनिबद्धं तीर्थक्रमेण ताण्डिनमासाद्य ततः उपमन्युना

गृहीतम् । उपमन्युना च शिवमन्त्रोपदेशपूर्वकं श्रीकृष्णायोपदिष्टम् । परमेश्वरानुज्ञयैवेदं गृहीतव्यमिति च भारते श्रूयते । पर्यालोचने अद्वैततत्त्वान्यप्यत्र उपलभ्यन्ते इति तानि प्रदर्श्यन्ते ॥

उपोद्घाते "ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म" "तेजसामपि यत्तेजः" "प्रभा प्रभावतामपि" इत्यादिना "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यादिश्रुतिसिद्धं अद्वितीयात्मज्योतिरेव सकलसगुणब्रह्मापेक्षया परमं निर्गुणं ब्रह्मेति कथ्यते ॥

तथ। "यतो लोकास्संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥"

इत्यत्रापि हरस्य सर्वलोकोत्पत्तिलयाधिष्ठानता प्रपञ्चमिथ्यात्वं चावगम्यते । उपपादितं चेदं विष्णुसहस्रनामस्तवप्रस्तावे । एवं अत्र सर्वभूतात्मस्वरूपी परमेश्वर एव, न जीवा नाम परमेश्वराद्भिन्ना इति च व्यक्तमेव ॥

एवमुपक्रम्य उपसंहारेऽपि फलनिरूपणावसरे—

"शिवमेभिस्स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्धनैः ।
नित्यमुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥
एतद्धि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति ।" इति ॥

"ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति श्रुतेरर्थः प्रकटीकृतः । मध्ये च "सर्वः चराचरात्मा" इति सर्वात्मत्वं परमेश्वरस्य प्रतिपादितम् । वरदः, वरः, मन्त्रः, मन्त्रवित्, मन्त्रसारः, यज्ञः, यज्ञसमाहितः, भोगः, सर्वभोगी, नीतिः, अनीतिः, इत्यादिनामभिः परमेश्वरस्य परस्परविरुद्धकर्तृत्वकर्मत्वादिधर्माक्रान्तवाचकैर्निर्देशात् एकस्मिन्नेव कर्तृत्वाद्यारोपः तद्विवेके च परमात्मन एकस्यैव अवस्थितिरिति सूचनपूर्वकं सर्वात्मत्वं स्थापितम् ॥

हरिः, विष्णुः, प्रजापतिः, ब्रह्मा, शिवः, शम्भुः, स्थाणुः इत्यादिनामानि ब्रह्मविष्णुपरमेश्वराणां अभेदे पर्यवस्यन्ति ॥

शक्रः, मित्रः, सूर्यः, चन्द्रः, शनिः, इत्यादिपदानि सर्वदेवात्मत्वं महेश्वरस्य प्रख्यापयन्ति ॥

काष्ठाकलाकालयुगरूपादिपदैः कालभेदोऽवगम्यते । रतिः, निर्वाणं इति नामनी अखण्डानन्दमोक्षस्वरूपत्वं सङ्गिरतः ॥

ब्रह्मवित्, परं ब्रह्मेति "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिमनूद्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्माभेदो निःश्रेयसं प्रतिपादितम् । नैकात्मेति अनेकजीवाभेदं बोधयति । अनिन्दितः, बहुधा निन्दितः, इति नामद्वयं स्तुतिप्रस्तावे प्रपञ्चितं शिवस्य सर्वात्मत्वाभावेऽसमञ्जसं सत् सर्वात्मत्वे पर्यवस्यति । परा गतिरिति नाम्ना सह प्रयुक्तम् ब्रह्मलोक इति नाम ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः इत्यद्वैत-सिद्धान्तार्थे पर्यवस्यति । इति शिवम् ॥

---

33. (थ) ॥ श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रे अद्वैतभावाः ॥

(ब्रह्मश्री आङ्गरै - रङ्गस्वामिशास्त्रिणः)

ப்ரம்மாண்ட புராணத்தில் ஸ்ரீலலிதா ஸஹஸ்ர நாமம் இருக்கிறது. இதை தேவியின் பக்தர்கள் வெகு ஆதரவுடன் படித்து வருகிறார்கள், உலகமாதாவாகிய பரமேச்வரியால் உலகங்களின் க்ஷேமத்தைக் கருதி அனுக்ரஹிக்கப்பட்டவர்கள் இதை இயற்றியருளினார்கள். அன்னையின் அனுக்ரஹத்தால் தேவர்கள் இதைப் பெற்றுப்பரமச்ரேயஸ்ஸை அடைந்தார்கள். இது படிக்கும்போதே வெகு இனிமையாய் இருக்கிறது. வாக்தேவிகளால் செய்யப்பட்டது வேறு எப்படி இருக்கும். இதற்கு ஸ்ரீபகவத்பாதர்கள் பாஷ்யம் செய்யவிரும்பியபோது தேவி இதற்கு பாஷ்யம் செய்த பெருமை என் அனுக்ரஹம் பெற்ற பாஸ்கரராயருக்கிருக்கட்டும் என்று கூறியதாய்ச் சொல்வதுண்டு. இதில் உபாஸனைக்கு வேண்டிய விஷயங்களுடன் அத்வைத ஸித்தாந்தத்தை அனுஸரித்த அனேக விஷயங்களும் அடங்கியிருக்கின்றன.

तत्त्वमर्थस्वरूपिणी என்பதால் மஹாவாக்யத்திலுள்ள தத்பதம் த்வம்பதம் இரண்டுக்கும் அம்பிகையே பொருளாக விளங்குபவள் என்பது கூறப்பட்டமையின் தத்தவம் பதார்த்தங்களின் ஒருமை தோன்றுவதாயிற்று.

ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिणी என்ற விடத்தும் ஜீவப்ரம்மங்களின் ஒருமையே உருவாகி நிற்பவள் என்பதுதெற்றெனவிளங்குகிறது.

मिथ्याजगदधिष्ठाना என்பதால் தோன்றும் கல்பனைக்காதாரமானவள் என்பதால் உலகம் உண்மையல்லவென்னும் அத்வைதக் கொள்கை எடுத்துக்காட்டப்பட்டுள்ளது.

The Lalitā Sahasranāma is contained in the Brahmāṇḍa Purāna. It is very important for the Devī Bhaktas in the performance of daily worship. Besides many facts relating to worship it contains Advaitic truths also here and there.

तत्त्वमर्थस्वरूपिणी (the meaning of 'that' and 'thou' contained in Mahāvākya.)

मिथ्याजगदधिष्ठाना (the substrate of the unreal universe.)

ब्रह्माण्ड

तत्र मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रं विमृश्यते । तदिदं स्तोत्रं सर्वलोकानुजिघृक्षोः परमशिवाङ्कवास्तव्यायाः श्रीपराशक्तेः अनुग्रहेण वशिन्यादिभिर्वाग्देवताभिः प्रणीतं, द्रुहिणादिदिविषद्भिरुपसमेत्य तोषितायाः परदेवतायाः अनुज्ञया परमश्रेयस्साधनतया परिगृहीतं चेत्यहो अस्य महिमोत्कर्षः । किंच वाग्देवीवैदग्ध्यविजृंभणे अस्मिन् अनितरसाधारणश्चकास्ति कश्चन चमत्कारविशेषः, यदत्र अभिधानाभिधेययोः न क्वाप्युपलभ्यते पौनरुक्त्यमिति । इदं परमोपासकैः श्रीभास्कररायैर्विरचितेन भाष्येण परिकर्मितम् । मृदुगभीरैः सुश्लिष्टपदसन्दोहैरुपासनौपयिकान्विषयान्प्रतिपादयदिदं स्तोत्रं सर्वोपासनाविश्रान्तिसीम्नि अद्वैतपरमानन्दभूम्नि तात्पर्यमञ्चतीति विज्ञायते । तथा हि—

(१) "तत्पदलक्ष्यार्था" इति नाम तावद्व्यक्तमेवाद्वैतसिद्धान्तमाचष्टे । पदद्वयवाच्ययोरैक्यं न घटते इति पदद्वयेऽपि जहदजहल्लक्षणया स्वरूपचैतन्यमेवार्थ इति अद्वैतसिद्धान्त एवोच्यते नान्यसिद्धान्ते । इदं नाम तत्पदस्य यो लक्ष्यार्थः स्वरूपचैतन्यरूपः, तत्स्वरूपैव परदेवतेति ब्रुवत् अद्वैतसिद्धान्ते एव तात्पर्यवदिति स्फुटमेव ॥

(२) "अदृश्या" इति नाम्ना "यत्तदद्रेश्यं", "अदृश्येऽनात्म्ये" इत्यादिश्रुत्येव भग्नावरणकचित्संयोगरूपफलव्याप्यत्वाभाववतीत्यर्थबोधनात् अद्वैतसिद्धान्त एव आविष्कृतः ॥

(३) "दृश्यरहिता" इति नाम च नेति नेतीति श्रुतिसिद्धं परमात्मनि दृश्यरहितत्वमन्वाचष्टे। परमात्मनि अप्राकृतमपि द्वितीयवस्तु अभ्युपगच्छतामिदं न समञ्जसम् ॥

(४) "निर्द्वैता द्वैतवर्जिता" इति नामद्वयं श्रूयते। अत्र प्रथमं निर्द्वैतेति देव्यां द्वैताभावं बोधयित्वा अनन्तरं द्वैतवर्जितेति, न तावदेकदा स्थितस्य द्वैतस्य पश्चान्नाशमात्रेण निर्द्वैतत्वं, किं तु कालत्रयेऽपि द्वैताभावप्रयुक्तमेव तदिति स्पष्टीकृतम् ॥

(५) "ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिणी" इतीदं नाम अद्वैतसिद्धान्तसिद्धं जीवब्रह्मैक्यं वदतीति स्पष्टमेव ॥

(६) "सर्वोपाधिविनिर्मुक्तेति" नाम्ना परमात्मनि उपाधिसंबन्धो वा तत्प्रयुक्तधर्मसंबन्धो वा नास्तीति बोध्यते।

(७) तत्त्वमर्थस्वरूपिणीति नाम्नः पूर्वोक्तदिशा पदलक्षणया स्वरूपचैतन्याभेदो वाक्यार्थः। अत्र तत्त्वंपदार्थौ विवृतः।

(८) "मिथ्याजगदधिष्ठानेति" स्पष्टार्थमिदं नाम ज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपमिथ्यात्वमभिदधतः अद्वैतसिद्धान्तस्य परमं अवलम्बनम् ॥

(९) अप्राकृतकल्याणगुणानामायतनं ब्रह्माङ्गीकुर्वतां अनुपपन्नं "नामरूपविवर्जिता" इति नाम अद्वैतसिद्धान्तस्यैव परमं साधकम्।

(१०) आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे कोशपञ्चकाभावादसङ्गच्छमानं "पञ्चकोशान्तरस्थिता" इति नाम पुच्छब्रह्मवाद्यद्वैतसिद्धान्तमुपोद्बलयति।

(११) "अप्रमेया स्वप्रकाशा मनोवाचामगोचरा" इत्यर्धं "जातिक्रियागुणादिशून्यत्वात् परमेश्वरी प्रमातुमनर्हेति स्वेतरप्रकाशरहितेति, मनोवाग्वृत्तिविषयत्वरहितेति च वदद्वैतसिद्धान्ते तात्पर्यमाविष्करोति। तत्त्वमर्थस्वरूपिणीति महावाक्यावयवभूतयोरीश्वरजीववाचिनोः तत्त्वंपदयोरर्थभूतेति कीर्तनात्, तत्त्वंपदार्थयोर्मिथो भेदे एका परमेश्वरी पदद्वयार्थरूपा न स्यादिति अभेदोऽर्थसिद्धः ॥

(द) 34. ॥ बाह्यग्रन्थेषु अद्वैतभावाः ॥

(बरोडा के. एस् · रामस्वामिशास्त्रिणः)

புறச்சமய நூல்களாகிய ஜைன பௌத்த நூல்களுள் மிகப் பிராசீனமானவைகளிலும். அத்வைதக் கருத்துகள் எடுத்துரைக்கப்பட்டுள்ளன, ஜைன நூல்களாஸ ஸூத்ரக்ருதாங்கம், ஸ்தானாங்க ஸூத்ரம், தத்துவார்த்த ஸூத்ரடீகா, வேதவாதத்வாத்ரிம்சிகா, தத்வார்த்த ஸித்தி, ஆப்தமீமாம்ஸா, தத்வார்த்தராஜவார்த்திகம் முதலிய நூல்கள் 'ஒன்றே பலவேறு பொருட்களாகத் தோற்றுகின்றது' 'ஆத்மா ஒன்றே,' 'உள்ளது ஒன்றே', 'ஞானத்தாலேதான்மோக்ஷம்' என்னும் கொள்கைகள் வேதாந்தக் கொள்கைகளாகக் கூறப்பட்டுள்ளன.

இவ்வாறே பௌத்த நூல்களிலே பிராசீனமான லங்காவதார ஸூத்ரத்திலும் புத்த சரிதத்திலும் லலிதவிஸ்தாரத்திலும் சது:சதகத்திலும் தத்வஸங்க்ரஹத்திலும் அத்வைதக் கொள்கைகள் காணப்படுகின்றன. இவற்றால் அத்வைத தர்சனமே வைதிக தர்சனமாகப் பிராசீன பௌத்த ஜைன நூல்களாலே கொள்ளப்பட்டன என்பது விளங்குகின்றது.

In the earliest works of Jainisam and Buddhism are found references to Advaitic concepts. Thus the Jaina works Sūtrakṛtānga, Sthānga Sūtra, Tattvārthasūtra-tīkā, Vedavādatrimśikā, Tattvārthasiddhi, Āpta-mīmāmsā and Tattvārtha-rajavarttika refer to the One appearing as the many, the Oneness of Ātman, and Jnāna as the only path to Salvation.

Similarly, the early Buddhist works, hankāvatāra, Buddhacarita, Lalita-vistāra, Chatuhśloka and Tttva-Sangraka, contain advaitic passages.

Thus, it is obvious that the early writers an Jainism and Buddhism considered Advaita as the *Vedānta darśana.*

बाह्यग्रन्थेषु अद्वैतभावाः

अत्र बाह्येषु बौद्धजैनादिग्रन्थेषु उपलभ्यमानाः अद्वैतदर्शनस्याति प्राचीनत्वावद्योतकाः अद्वैतानुवादाः एकत्र संकलय्य प्रदर्श्यन्ते ॥

जैनतत्त्वदर्शनग्रन्थेष्वतिप्राचीनतमे सूत्रकृताङ्गाख्ये ग्रन्थे—

'यथा च पृथिवीरूप एको नाना हि दृश्यते ।
एवं भोः कृत्स्नो लोको विद्वान्नाना हि दृश्यते ॥'

इति गाथया वाचारंभणश्रुतितात्पर्यमद्वैतानुरोधेन विवृतम् । स्थानाङ्गसूत्रमप्यन्यत्तथैवातिप्राचीनमद्वैतिन एकवादित्वेन उदाहरदनुवदति । इमे चैकवादिन एकात्मवादिन एव । उमास्वामिना च विक्रमशकारंभकालभवेन सूत्रकृताङ्गोक्तमेवानूद्यते स्वीयतत्त्वार्थसूत्रटीकायाम् । सिद्धसेनदिवाकराख्येन च स्वीयवेदवादद्वात्रिंशिकायां (विक्रम-पश्चात् ४००) बहूपनिषद्व्याख्यानपुरस्सरमद्वैतदर्शनमनूदितम् । पूज्यपादाख्योऽप्याचार्यस्तात्कालिक एव स्वीयतत्त्वार्थसिद्धौ वेदान्तिनोऽनुवदति । कथयति च 'तत्त्वैकत्वमिति वा सर्वैक्यग्रहणप्रसङ्गः । पुरुष एवेदं सर्वं' इत्यादि कैश्चित्कल्प्यते, इति च । समन्तभद्रोऽप्यन्य आचार्यः स्वीयाप्तमीमांसायामद्वैसिद्धान्तमेवमनुवदति—

अद्वैतैकान्तपक्षेऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते ।
कारकाणां क्रियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते ॥ इति ॥

अकलङ्कदेवेन च तत्त्वार्थराजवार्तिकेऽद्वैतदर्शनमनूदितम् । 'ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभाव' इति कथयता ॥

एतैश्च प्राचीनजैनग्रन्थकाराणामुल्लेखैरद्वैतसिद्धान्तानामतिप्राचीनता स्फुटमवगम्यते ॥

एवं प्राचीनबौद्धग्रन्थेष्वपि चाद्वैतदर्शनानुवादा बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्र च लङ्कावतारसूत्रे तृतीयाध्याये—

'तत्र विकारानित्यता नाम यदुत रूपस्यान्यथादर्शनं न भूतानां सुवर्णसंस्थानभूषणविकारदर्शनवत् । न सुवर्णं भावाद्विनश्यति । किन्तु भूषणसंस्थानविनाशो भवति' इति कथनमद्वैतदर्शनविज्ञानं द्योतयति ॥

एवं तत्रैव परब्रह्मजीवात्मनोः स्वरूपमपि निरूपितं दृश्यते ।

तथाश्वघोषकृते बुद्धचरित एवमुपलभ्यते—

'अध्यात्मकुशलेष्वन्यो निवर्त्यात्मानमात्मना ।
किञ्चिन्नास्तीति संपश्यन्नाकिञ्चन्य इति स्मृतः ॥ (५६)
ततो मुञ्जादिषीकेव शकुनिः पञ्जरादिव ।
क्षेत्रज्ञो निःसृतो देहान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ (६४)
एतत्तत्परमं ब्रह्म निर्लिङ्गं ध्रुवमक्षरम् ।
यन्मोक्ष इति तत्त्वज्ञः कथयन्ति मनीषिणः ॥ (६५) इति ॥

ललितविस्तराख्ये च ग्रन्थे 'ते तत्त्वतोऽर्थरहिताः पुरुषं वदन्ति व्यापिं प्रदेशगतं शाश्वतमाहुरेके ।' इत्यद्वैतदर्शनानुवाद उपलभ्यते ।

एते च सर्वे ग्रन्थाः बौद्धग्रन्थेष्वतिप्राचीनाः ॥

नागार्जुनशिष्य आर्यदेवोऽपि स्वीयचतु शतके—

" आत्मैव यदि निर्वाणं ज्ञानं पूर्णं भवो भवेत् ।
तदभावेहि संसारे भावनापि न विद्यते" ॥ २३ ॥
नरेषु दुःखमुक्तेषु परो नाम न विद्यते ।
सर्वथात्मक्षयस्तेन श्रेयानित्यभिधीयते ।' २४ ॥
वरं लौकिकमेवेदं परमार्थो न विद्यते ।
लौकिके विद्यते किञ्चित्परमार्थो न विद्यते ॥ (२५)

एवमद्वैतमनुवदति ।

शान्तरक्षितश्च तत्त्वसङ्ग्रहकारो विवर्तवादमेवमनुवदति—

" नित्यज्ञानविवर्तोऽयं क्षितितेजोजलात्मकः ।
आत्मा तदात्मकश्चेति सङ्गिरन्तेऽपरे पुनः" ॥ इति ॥

एवं प्राचीनजैनबौद्धग्रन्थेषु बहुलमुपलभ्यमाना अद्वैतदर्शनानुवादास्तस्यातिप्राचीनतामवगमयन्ति ॥

शुक्रनीतिशास्त्रेप्यद्वैतभावाः उपलभ्यन्ते ॥

ब्रह्मैकमद्वितीयं स्यात् नेह नानास्ति किंचन ।
मायिकं सर्वमज्ञानात् भाति वेदान्तिनां मतम् ॥

(घ) 35. ॥ अलङ्कारशास्त्रे अद्वैतभावाः ॥

(काशी द्रविड ब्रह्मश्री राजेश्वरशास्त्रिणः)

அலங்கார சாஸ்திரம் நவரஸங்களைப்பற்றிக் கூறும். பரத முனிவர், அபினவகுப்தர், பண்டிதஜகன்னாதர், நாகேசபட்டர், மதுஸூதனஸரஸ்வதி முதலிய அநேக மஹான்கள் இச் சாஸ்திரத்தில் நூல்களை இயற்றியிருக்கிறார்கள். ஒவ்வொரு ரஸத்தையும் பூர்ணமாக அனுபவிக்கும்பொழுது ரஸமே அவன் என்று வேதத்தில் கூறப்பட்ட எங்கும் நிறைந்த பரமாத்மாவே பிரகாசிக்கிறான். அவரை மறைத்திருக்கும் அஞ்ஞானம் என்னும் இருள் அந்த க்ஷணம் ரஸானுபவகாலத்தில் விலகுகிறது. உள்ள ஆனந்தப் பரம்பொருள் பிரகாசிப்பதே ரஸானுபவம். புதிதாகவும், வேறாகவும் ஒரு ஆனந்தம் வருவதன்று என்னும் அத்வைதஸித்தாந்தத்தையே பெரும்பாலான அலங்காரசாஸ்திர நூல்கள் ஒலிக்கின்றன.

பிரபுவின் ஆக்ஞைக்குச் சமமான வேதவாக்யத்தாலும், மித்திரர்வசனத்திற்குச் சரியான புராணவசனங்களாலும் எந்த தத்வங்கள் அறியப்படுகின்றனவோ அவைகளே காந்தையின் வசனம்போல் மதுரமான காவ்யவாக்யங்களால் இனிமையான ரீதியால் வெகுமந்த புத்திகளுக்கும் மனதில் புகுமாறு ஸமர்ப்பிக்கப்படுகின்றன என்று ஸ்ரீ மம்மடபட்டர் 'காவ்யபிரகாச'மென்னும் நூலிலே கூறுகிறார். ஸூக்ஷ்மமான தர்மங்களைப் போலவே ஆத்ம தத்வமும் காவ்யங்களில் விளக்கப்பட்டிருக்கிறது.

Alankāra Śāstra treats of the several figures of speech, the rules to be observed in writing dramas and the nine kinds of Rasas (experiences of love, compassion, sorrow, valour and other emotion). Bharata, Abhinavagupta, Mammata, Jagannatha and other famous writers have left to us valuable works upon the subject. Experience of a Rasa is nothing else than the experience of the Brahman, the eternal Bliss. When on reading

a Kāvya we experience Rasa the beginningless veil called Nescience which hides the experience of the bliss of Brāhman is for the time being thrown apart and the eteraal bliss is experienced. This is the explanation given by the Āalnākarikas, a truth accepted by the Advaitins alone.

"सच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मैव पारमार्थिकम् । प्रपञ्चस्त्वविद्याकल्पितः ॥"

इत्यौपनिषदं मतम् ।

"विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ।
यस्साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

इति दक्षिणामूर्तिस्तोत्रे प्रथमपद्येनेदं स्फुटमुपवार्णितं भगवत्पादैः । इदमेव तत्त्वमाधारीकृत्य अर्थसौष्ठवपरिज्ञानफलकस्य साहित्यस्यापि प्रवृत्तिरिति तत्प्रणेतृभिः स्वप्रक्रियासु यत्कृतं ईदृशभावाविष्करणं तदिह सहृदयानां कृते उपह्रियते ॥

साहित्यदर्शने रसप्रतीतावानन्दांशो भासते इत्यत्र प्रमाणजिज्ञासायां सकलसहृदयानुभवः "रसो वै सः रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति श्रुतिश्चेति प्रमाणद्वयमेवोपन्यस्तं दृश्यते । तथा हि रसगंगाधरे—

"अथास्यां सुखांशभाने किं मानमिति चेत् —समाधावपि तद्भाने किं मानमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् । "सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्" इत्यादि शब्दोऽस्ति तत्र मानमिति चेत् अस्त्यत्रापि "रसो वै सः रसँ ह्येवायंलब्ध्वाऽऽनन्दभिवति" इति श्रुतिः, सकलसहृदयप्रत्यक्षं चेति प्रमाणद्वयम्" इति । अस्मिन्ग्रन्थे हि सहृदयानुभवस्य भ्रमत्वमपि सम्भाव्येतेति तच्छङ्काव्युदासाय श्रुतिरपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तेति सर्वथौपनिरुषदमेव दर्शनं पुरस्क्रियते साहित्याचार्यैरिति सिद्ध्यति ॥

रसगंगाधर एवाचार्याभिनवगुप्तपादानां सिद्धान्त इत्थमुपवर्णितः "समुचितललितसन्निवेशचारूणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टै-

स्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः अश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिस्सहकारिभिश्च सम्भूय प्रादुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणाज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः " इति ॥

अत्र "आनन्दांशावरणाज्ञाननिवृत्तिकथनेन, रसप्रतीतावनुभूयमानस्य आनन्दस्य वास्तवत्वस्वप्रकाशत्वकथनेन च अद्वैतसिद्धान्त एव ध्वन्यते । अग्रे च—"आनन्दो ह्ययं न लौकिकसुखान्तरसाधारणः । अनन्तःकरणवृत्तिरूपत्वात्" इत्यादिना रसगङ्गाधर एव स्फुटीकृतोऽयमर्थः । तद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे श्रीमता महावैयाकरणेन नागोजिभट्टेनापि "अन्तःकरणेति—अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यारूपत्वादित्यर्थः । अस्या वृत्तेर्निरवच्छिन्नविषयकत्वादिति भावः ।" इत्यादि वदता निरवच्छिन्नविषयताकमूलाज्ञाननिवर्तकत्वमेवास्या वृत्तेराविष्कृतम् । तस्याज्ञानस्यावरणशक्त्यंशेन निवृत्तावपि विक्षेपशक्त्यंशेनानुवृत्तेः सत्वादेव जीवन्मुक्तानामिव कवीनां सहृदयानाञ्चानन्दांशे भग्नावरणशुद्धचिदभेदेनैव. तत्तत्स्थाय्युपहितस्वस्वरूपानन्दानुभवः विभावादिसमूहालंबनात्मकस्तन्मतसिद्धो नानुपपन्नः ॥

श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिपादैरपि भक्तिरसायने

"नित्यं सुखमभिव्यक्तं रसो वै स इति श्रुतेः ।
प्रतीतिः स्वप्रकाशस्य निर्विकल्पसुखात्मिका ।
परमानन्द आत्मैव रस इत्याहुरागमाः ॥" इति वदद्भिरुन्मीलितोऽयमर्थः ॥

काव्यप्रदीपोद्योतेऽपि नागोजिभट्टेन

"विभावादेर्विभावत्वादिना भानात्तदंशे सविकल्पकत्वं, आनावृतचैतन्यस्य निर्धर्मस्य स्वरूपतो भानात्तदंशे निर्विकल्पकत्वं च तस्यास्तीति भावः ।" इति वदता स्पष्टीकृतोऽयमर्थः ॥

एवं च वेदान्तसिद्धेश्वरजीवन्मुक्तानुभवतुल्यत्वमेव कविसहृदयानुभवस्येत्यायातम् । अत एव श्रुतिषु ईश्वरस्य कविरित्युपवर्णनं दृश्यते "कविर्मनीषी परिभूः" इत्यादौ ॥ उक्तं हि नीलकण्ठदीक्षितैः'

"स्तोतुं प्रवृत्ता श्रुतिरीश्वरं हि न शाब्दिकं प्राह न तार्किकं वा ।
ब्रूते तु तावत् कविरित्यभीक्ष्णं काष्ठा परा सा कविता ततो नः ॥
तथा "शान्तो विषयहेयत्वदर्शनश्रवणादिभिः" इति प्रस्तुत्य
नोपकुर्वन्ति शान्तस्य भावास्सञ्चारिणोऽपि च ।
तस्माच्छान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते ।
निवृत्तविषयासङ्गे स्वान्ते शान्तिमुपेयुषि ॥
निर्वेदादेरनुदयात् अनुभावो न दृश्यते ।
अतः शान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते ॥

इति शान्तरसस्य विकलाङ्गत्वमुपपादयता भावप्रकाशकृता निर्वेदाद्यनुदयवर्णनमपि ब्रह्मवादिनामेव समयमनुसरतीव ॥

तदेवमुपदर्शितया दिशा पण्डितराजादीनां साहित्यविद्याधुरीणानामप्यद्वैतमेव मतमभिमतमिति प्रतीयते इति शम् ॥

न 36. ॥ महाकवीनामद्वैतभावाः ॥.

(ब्रह्मश्री अरुणाचलशास्त्रिणः)

மகாகவிகளின் காவியங்களிலே அத்வைதக் கருத்துக்கள் காணப்படுகின்றன.

நிர்க்குணனை உன்னைப் பூஜை செய்வது கேசமில்லாதவன் தலைக்கு அலங்காரம் செய்வதுபோல் (சிசுபாலன் ஸ்ரீகிருஷ்ண பகவானை நிந்தித்தல் (மாகம் 15-18,) ஜகத்தை சிருஷ்டிப்பதால் பிரம்மா என்றும், பரிபாலிப்பதால் அச்யுதன் என்றும், ஸம்ஹரிப்பதால் ஹரனென்றும் முக்குணத்தால் மூன்று பிரிவை யடைகிறார். (பீஷ்மஸ்துதி).

உன்னையறிவதே யதார்த்தமான அறிவு. (கிராதார்ஜுனீயம், அர்ஜுனன் ஸ்ரீபரமசிவனைத் துதித்தல்.) "ஹே விஷ்ணோ, யுக்தி

களாலும், சுருதிவாக்யங்களாலும் பிரபஞ்சம் முழுவதும் பாதிக்கப்படுவதே. நீ ஒருவனே ஸத்யம். பிரபஞ்சம் உம்மாயையால் கல்பிக்கப்பட்டது. (நைஷதம்)

“புருஷோத்தமனிடத்தில் துவைதமற்ற பக்தி உண்டாகட்டும்.” (பட்டநாராயணர் செய்த வேணீஸம்ஹாரம் முடிவு.)

The Kāvyas are intended to teach the hidden truths and Dharmas in such a pleasing manner that even the dull can grasp them. The principles of Advaita philosophy are scattered all over the Mahakāvyas, Māgha, Naiṣadha, Kirātārjunīya and other poems. Some instances are noted herein.

The intelligent man, having performed all that are to be performed goes to the place which is free from danger. To see you is valid knowledge, etc. (Kirātārjunīya). The universe is liable to sublation as per Sruti and reasoning. You alone are true. The universe is your manifestation (Naiṣadha) Let there be devotion to the supreme Lord—the One without a second.

The clouds were dispersed by the winds some—where like the superimpositions by the knowledge of Brahman (Uttara Ramacharita).

You are like the Pucca Brahman (Kuṭṭikavi).

शिशुपालवधे शिशुपालकृतकृष्णनिन्दाप्रस्तावे “ सकलैर्वपुः सकलदोषसमुदितमिदं गुणैस्तव । त्यक्तमपगुण गुणत्रितयत्यजनप्रयासमुपयासि किं मुधा” (सकल दोषसमुदितं ते वपुः सकलैर्गुणैस्त्यक्तमेव, अतो गुणत्रितयत्यजने मुधा प्रयासं किमुपयासि, पूर्वमेव त्यक्तस्य त्यागायोगादिति भावः) इति पद्येन व्यञ्जनया ब्रह्मणो निर्गुणत्वं प्रतिपादयति कविः ॥

“ त्वयि पूजनं जगति जाल्मकृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्धजे ॥ (१५. ३३.)
ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।
सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र को गुणः ॥ (१५.३९)
इति पद्याभ्यामपि भगवतो निर्गुणत्वं व्यञ्जितम् ॥

भगवतो भीष्मकृतस्तुतिव्याजेन

" ध्येयमेकमपथे स्थितं धियस्स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।
आमनन्ति यमुपास्यमादराद्दूरवर्तिनमतीव योगिनः ॥
पद्मभूरिति सृजन् जगद्रजः सत्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।
संहरन्हर इति श्रितस्तमस्त्रैधमेष भजति त्रिभिर्गुणैः ॥
सर्ववेदिनमनादिमास्थितं देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।
क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः" ॥

इति श्लोकैः वाङ्मनसातीतं एकमेव परं वस्तु सृष्ट्याद्युदितगुणसंपर्कवशात् त्रिधा भवतीति, केवलस्यापि भक्तानुजिघृक्षया शरीरयोग इति, संसारस्य नाटकदृष्टान्तेनासत्यत्वं इति च स्फुटं प्रतिपादितम् ॥

तथा किरातार्जुनीयरचयितुः भारवेः अद्वैततत्त्व एव परमपुरुषार्थभूते दृष्टिरिति ज्ञायते । तत्र हि

" दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय प्रेक्षाकारो याति पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां यश्चोपास्ते साधुविधेयं स विधत्ते ॥"

इति किरातवेषधारिणं भगवन्तं शङ्करं प्रति अर्जुनकृतस्तुतौ पठ्यते । भगवद्विषयकज्ञानमेव प्रमा, इतरज्ज्ञानं तु न तथेत्युक्त्या ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं च स्पष्टम् ॥

तथा श्रीहर्षोऽपि

" तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विःस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मिष्टम् ॥

[तत्कालमानन्दमयी, अतिशयेन भवन् भवत्तरः अनिर्वचनीयो मोहो यस्याः सा तादृशी च भवन्ती सा भैमी मुक्तस्य संसारिणश्च तयोः रसाभ्यां द्वौ स्वादौ यस्य तं द्विस्वादं मिष्टं उल्लासं हर्षमभुङ्क्त] इति पद्ये मुक्तौ आनन्दमयत्वं संसारस्यानिर्वचनीयमोहनिबन्धनत्वं चेति अद्वैतसिद्धान्तं सुनिपुणमाविष्करोति ॥

" निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्यास्समहन्महीपतिः ॥

(कदापि जाग्रत्स्वप्नयोरपि अवीक्षितः स महीपतिर्नलः, अस्याः भैम्याः निद्रया महद्रहस्यं यथा भवति तथा अदर्शि । कथं? निद्राकाले निमीलिताक्षियुगात् बाह्येन्द्रियस्य मौनेन मुद्रिताद्रूपग्रहणाशक्तात् हृदोपि संगोप्य अक्षियुगमनसोऽपि-ज्ञातुमदत्वेति यावत् दर्शितः । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दत्वेन निद्रया साक्षाद्भैम्यै दर्शितः इति तात्पर्यम्) इति पद्येन सुषुप्त्यवस्थायां साक्षितया केवलं प्रतिभासमानं इन्द्रियाद्यगोचरं अद्वितीयं ब्रह्मरसं प्रतिपादयति॥

"साप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
श्रद्धां दधे निषधराड्विमतौ मतानां अद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः" ॥

मतानां, त्रयीसांख्ययोगपशुपतिमतवैष्णवाख्यानां, विमतौ, वैमत्ये सति, पक्षाणां सांख्यादीनां चतुष्टये तां श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिमिति यावत्, आप्तुं न प्रयच्छति सति तस्य तत्पदार्थस्य लाभशंसिनि पञ्चमकोटिमात्रे अद्वैततत्त्वे सत्यतरेऽपि लोको यथा श्रद्धां न दधे, तथा सा भैमी निषधराड्विषयकविमतौ सत्यां तस्या भैम्या लाभं शंसिनि, पक्षाणां इन्द्रादीनां चतुष्टये तां श्रद्धां निश्चयं न प्रयच्छति सति पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमस्थानस्थिते सत्यतरे नलेऽपि श्रद्धां न दधे । इति पद्येनाद्वैतसिद्धान्तः दृष्टान्ततया स्वीकृतः ॥

"वस्तु वास्तु घटते न भिदानां चोक्तनैकविधबाधविरोधैः ।
तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥

हे विष्णो भिदानां युक्तिसंबन्धिभिर्नैकविधैर्बाधैः साधारणैः विरोधैः अद्वैतप्रतिपादकोपनिषद्रूपैरसाधारणैः च वास्तु आधारभूतं वस्तु न घटते । किन्तु ब्रह्माद्वैतमेव घटते । तत्, त्वदीहितेन विजृम्भितो भेदः यस्य तादृशमेतज्जगदिति तत्त्वस्याद्वैतशास्त्रस्य निरुक्तिः । इति पद्येन प्रपञ्चगतो भेदो न वस्तुसन् । न खलु निराधारं वस्तु वस्तुसद्भवति । अतो मायिक इत्यनिर्वचनीय एवेति द्योतितम् ॥

भट्टनारायणः कविः आलङ्कारिकैरतितरामादृते स्वीये वेणीसंहाराभिधे नाटके "आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः

सत्वनिष्ठाः । यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् ॥" इति पद्ये निर्विकल्पकसमाध्यङ्गीकारेण आत्मारामा वीक्षन्ते इति बाह्यसाधनानपेक्षं आत्मन्यारमद्भिः जीवन्मुक्तैः वीक्ष्यमाणत्वात्परमेश्वरस्य स्वात्मत्वसूचनेन ज्ञानेन ग्रन्थिमोचनकथनेन च अद्वैतसिद्धान्ते स्वीयं तात्पर्यं स्फुटयत्येव ॥

अन्ते च भरतवाक्ये अद्वैततात्पर्यमाविष्कृतम्

"भवतु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे" इति,

"त्वयि मुरनरकारौ भक्तिरद्वैतयोगात् भवतु मम" इति च ॥

भवभूतिरपि "नैरन्तर्यादथ च परमब्रह्मतत्त्वोपलम्भात् ज्ञानज्योतिः परिगतभवद्भूतभव्या प्रभावम्" इति निरन्तरेण परब्रह्मतत्त्वज्ञानेन ज्योतिषा भूतभवद्भव्यप्रपञ्चस्य नाशकीर्तनेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वं द्योतयति ॥

"तत्त्वालोकनिरस्तमोहतमसामध्यात्मविद्याजुषां
यत्र ब्रह्मविदां निसर्गमधुरं जागर्ति सौम्यं महः ।"

इति ज्ञानात्कैवल्यं प्रतिपादयति ॥

"एको रसः करुण एव निमित्तभेदात् भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान् अम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समस्तम्" ॥

इत्येकस्यैव रसस्य विवर्तभूतानि रसान्तराणि इत्युक्त्वा पुनः तस्य तरंगादिकं सर्वं विकारजातं जलान्न पृथग्भूतं यथेति दृष्टान्तवचनं कवेरद्वैततात्पर्यं व्यनक्ति ।

तथा—विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।
ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः ॥ (उत्तर)

अत्र विवर्तानां विद्यया ब्रह्मणि लयं दृष्टान्तीकुर्वन् अद्वैतपक्षमेव कविः कक्षीकरोति ॥

एवं महिषशतके

> ग्राह्योऽसि श्रवणादिभिः परिचयात् तत्त्वावमर्शे कृते
> सत्यज्ञानमयोऽसि किंच बृहदारण्यांतरे दृश्यसे ।
> प्रत्यक्षीक्रियसे च योगिभिरखण्डाकारवृत्त्या स्वयं
> तस्मात् पुच्छमयं लुलाय परमं ब्रह्म त्वमेवासि नः ॥

इति पुच्छब्रह्मवादमूरीकुर्वन् कविः श्रीशंकराचार्याभिमतामद्वैतप्राक्रियामनुजानाति ॥

प 37. ॥ कालिदासीये अद्वैतभावाः ॥

(शास्त्ररत्नाकरः वाराणसी ति. वे. रामचन्द्रदीक्षितः)

காளிதாஸ மகாகவி தம்முடைய காவியங்களிலும் நாடகங்களிலும் உபநிஷத்துகளிலே கூறப்பட்ட அத்வைதக் கருத்துகளேயே அமைத்திருக்கிறார்.

பரம்பொருள் மாயையாலே முக்குணசம்பந்தம் பெற்று பற்பல பேதங்களேயுடையதாய்த் தோற்றுகின்றது. சிவன். விஷ்ணு, பிரும்மா என்ற மும்மூர்த்தி பேதமும் இம்முக்குணச் சேர்க்கையாலேயே. பரமார்த்தத்திலே யாதொரு பேதமும் இல்லே. இந்த உண்மைகள் குமாரஸம்பவத்திலே விளக்கப்பட்டுள்ளன.

சிருஷ்டிக்குமுன்பு கேவலாத்மாவாகிப்பின்பு முக்குணவிபாகத்தின்பொருட்டு வேறுபட்டு மும்மூர்த்தியான உமக்கு நமஸ்காரம் (குமார. 2,4)

ஒரே பரம்பொருள் மும்மூர்த்தியாக வேறுபடுகின்றது. அவற்றுள் ஒவ்வொரு மூர்த்தியும் ஒவ்வொரு சமயத்திலே மேலாகவோ கீழாகவோ கருதப்படுகின்றது. (குமார. 7,44)

"பரமாத்மாவே ஜீவரூபமாய் ஒவ்வொரு சரீரத்திலும் பிரவேசித்திருக்கிறார்" (குமார. 2,3) என்றும் "உன்னேயே ஜகத்திற்கு மூலகாரணமான பிரகிருதியாகவும் ஜீவனுகவும் சொல்கிறார்கள்." (குமார. 2,13) என்றும் ஜீவப்பிரும்ம ஐக்யத்தைக் கவி குறிப்பிடுகிறார்.

நீயே ஜகத்திற்குக் காரணம் என்றும் நீ காரணமன்று என்றும் (குமார. 2,9) கூறி ஜகத்து மித்யை என்பதை விளக்குகிறார்.

தத்துவ ஞானத்தாலேதான் மோக்ஷம் (ரகுவம்சம் 13,58) என்றும் பக்தியோகமே ஞானத்திற்குச் சாதனம் என்றும் அத்வைதக் கொள்கையை வற்புறுத்துகிறார்.

The great poet Kālidāsa embodies the Advaita doctrines of the Upanishads in his poems and plays. Brahman in His Māyā takes on the three guṇas and appears variously. The trinity of Śiva, Vishṇu and Brahmā is because of these three guṇas. In ultimate truth, there is no difference (Bheda). This truth finds expression in many places in the Kumāra Sambhava.

"I make obeisance to Thee who art Pure Ātman before creation and art afterwards the trinity (Śiva, Vishṇu and Brahmā) for effecting the division of the three guṇas." (Kum. 2, 4).

One Brahman becomes three, and each one of the trinity is at different times considered as inferior or superior to the other two (Kum. 7, 44).

The poet states the Jīva-Brahman identity when he says Kum. 2, 3) that the Paramātman enters each body becoming Jīva and when God is addressed thus. You are said to be Prakṛti, the primordial cause of the Universe, as well as Jīva.

The statement (Kum. 2, 9) that God is the cause of the Universe and is not the cause points clearly to the doctrine that Jagat is Mithyā.

That Jnāna alone leads to Moksha (Raghuvamśa 13, 58) and that Bhakti Yoga leads to Jnāna are peculiarly advaitic concepts.

नत्वा हृदयसंवेद्यं कवीनां कविमादिमम् ।
यदौपनिषदं तत्त्वमद्वैतं परिनिश्चितम् ॥
तत्रैव परमो भावः कालिदासमहाकवेः ।
इति तावन्निबन्धेऽस्मिन् लघीयांसि निरूप्यते ॥

तत्र खलु 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवेदान्तवाक्यानि ब्रह्मातात्पर्येण प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। तादर्थ्येन च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिना ब्रह्मणो जगत्सृष्टिः श्राव्यते, न पुनः स्वनिष्ठतयेति वेदान्तवित्समयः। यदाहुः भगवत्पादाः 'न ह्ययं सृष्टयादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते' इति। (ब्रह्म. भा. १-४-१४) एतदुक्तं भवति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म परमार्थतः, गुणत्रयरूपप्रकृतिसंबन्धवशेन तु भवति तस्य प्रपञ्चोपादानत्वम्। सत्त्वादिषु च गुणेषु वियदादिभावेन विपरिवर्तमानेषु सद्रूपेण सर्वविकारानुवृत्तिमात्रमिह व्यपदिश्यते उपादानत्वमिति। एवं भौतिकानि शरीरेन्द्रियादीनि सृष्ट्वा तत्स्थ एवेश्वरः तत्र प्रविष्ट इव निर्धर्मकोऽपि तदीयैरेव सुखदुःखादिभिः सधर्मक इव जायमानो जीवो नाम भवति। तदुक्तं श्रुत्या—'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इति। तस्मात् सृष्टिश्रुतीनामद्वैते ब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति॥

श्रुतेरिमं भावविशेषं हृदि निदधानः कविः ब्रह्माणमुपश्लोकयति—"नम स्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने। गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे॥" (कुमा २-४) इति। अत्र च सृष्टयादिजगद्व्यापारनिबन्धन एवायं परमात्मनो गुणसंबन्धः। परमार्थतस्तु नित्यशुद्ध एव स केवल इति प्राक्पश्चात्पदाभ्यामवद्योत्यते। न खल्वनादौ सृष्टयादिव्यापारे प्राक्पश्चाद्भावो मुख्यः संभवतीति सुधीभिराकलनीयम्। तदिह जगत्कर्तृत्वेऽपि ब्रह्मणो निर्गुणत्वमेवेति सुष्ठूपलक्षितं कविना। गुणत्रयविभागायेति च वदन् ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदं व्यावर्तयति। त्रिमूर्तीनां भेददर्शनप्रतिपक्षभूतोऽयं कविः मिथ्यामूर्तिभेदाभिनिवेशिनां प्रबोधनाय पुनराह—'एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम्। विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ॥(कु.७-४४) इति। प्रवेशश्रुत्युदाहरणेन जीवात्मनामपि परस्मादभेद एवेति दर्शितं पुरस्तात्। स्मृतिश्चात्र भवति "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। (गी. १३-२) पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥ (गी. १३-२१) इति। सर्वगतस्येश्वरस्य सृष्टेषु श्रुत्युक्तः प्रवेशः किं नारिकेलफले

तोयवत् किं वा दर्पणादौ मुखवदिति सविस्तरं विचार्य "प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्" (बृ उ.भा-१-४-७) इत्युपसंहृतं भगवत्पादैः। प्रवेशशब्दार्थं कविः सहृदयान् प्रतिबोधयति "एवं यदात्थ भगवन् आमृष्टं नः परैः पदम्। प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥"(कु.२-३१)एक एव त्वं खलु क्षेत्रभेदेष्वात्मानं पृथक् परिकल्प्य जीवभावेन व्यवहरसि। तस्माज्जीवगतो वृत्तान्तोऽनुवृत्तात्मनस्तव अगोचर इत्यसंभाव्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ (क.उ.५-९)" या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा। सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥"(कु.६-२१) इति च तत्र तत्र क्रियासमभिहारेण वदतः कवेः विषयेऽस्मिन् अस्ति तात्पर्यातिशय इति गम्यते। भगवदुपदिष्टं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदं साक्षादपि वर्णयति कुमारसंभवे—मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम्। यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ इति। असंप्रज्ञातसमाधिना स्वात्मन्यभेदेन परमात्मसाक्षात्कारः किल योगिनां पन्थाः। लोकसंग्रहायेममध्यात्मयोगं परिशीलयतः त्र्यंबकस्य वर्णनमेतत्। उक्तं हि भगवता " न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि" (गी.३-२२)॥ व्यञ्जितश्चायमर्थः स्वयमेव कविना, तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः। स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार"(कु.१-५७) इति। लोकानुग्रह एवास्य तपसः फलमिति भावः। अत एव स्थलान्तरे भावाविष्करणमनेन पद्येन संगतं भवति, "विदितं वो यथा स्वार्थे न मे काश्चित्प्रवृत्तयः। ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सूचितः" (कु. ६-२६) ॥ लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः। (रघु. १०-३१) । इति ॥

अत्र केचित् वदन्ति—कविभिः किल स्वतन्त्रतयाऽपि काव्येषु स्वाभिमतमर्थं व्यवहर्तुं शक्यम्। तत् कथं नाम क्षेत्रविदादिपदसाम्यमात्रेण गीतार्थ एव कविहृदयस्थः कल्प्यते इति। तान् प्रत्युच्यते, नेयमास्माकीना कल्पना। श्रुत्यर्थगीतार्थयोः प्रवक्ता महाकविरिति सन्ति भूयांसि लिङ्गानि।

तथा हि—"स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते। चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः" (कु.६-६७) इति गीतामात्रदृष्टं हिमवतो भगवद्विभूतित्वं सहोपपत्त्या निबध्नाति। 'यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च। प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत्॥ (कु. १ १७) इति च 'हिमवतो हस्ती' इति श्रुत्यर्थप्रवक्तृत्वे लिङ्गम्॥

स्यादेतत्। प्राक्सृष्टेः केवलः परमात्मा गुणसंबन्धात् जगतः कर्ता उपादानं च। गुणवैषम्यनिबन्धनाश्च तस्य ईश्वरस्य चतुर्मुखादयो भवन्ति मूर्तिभेदाः। स एव च कार्यकरणवतां सर्वेषां न आत्मेति चेतनाद्वैते कवि-भावगतिः व्याख्याता। किं तु नैतावता सर्वाद्वैतं सिद्ध्यति। या तावत् प्रकृतिरस्य जगद्विरचनोपाधिः, ये च तस्याः विकाराः वियदादयः तैरचेतनैर्ब्रह्म सद्वितीयं प्राप्नोतीति। नेत्युच्यते। यतो नेयमीश्वरात् पृथग्भूता स्वतन्त्रा च प्रकृतिरभ्युपगम्यते। किं तर्हि परमेश्वराधीना तस्यैव शक्तिभूता। अत एव शक्तिशक्तिमतोरव्यतिरेकात् तत्सत्तयैव सत्तावती प्रकृतिरित्युपेयते। वियदादयोऽपि विकारा वस्तुतो न तस्या व्यतिरिच्यन्ते, मृदादिदृष्टान्तश्रवणेन प्रकृतिविकारानन्यत्वावगमादिति स्थितमारंभणाधिकरणे। तस्मान्नात्यन्तिकाद्वैत-दर्शने कश्चिद्विरोधः। तमिमं तत्त्वविचारक्रान्ताधिषणैकसुलभमर्थं स इदायान् ग्राहयति तत्त्वविदामग्रणीः कविः "त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थ-प्रवर्तिनीम्। तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः॥" (कु. २-१३) इति। अयं भावः, पुरुषस्य भोगापवर्गयोः संपादयित्री या प्रकृतिः तां त्वामामनन्ति। "सदेव सोम्यदमग्र आसीत्" इत्यादिवाक्यानि शक्तिशक्तिमतोरव्यतिरेकात्। तथा प्रकृतिविवेकाग्रहणेन तद्धर्माननुपतन्नपि उदासीनोऽसंगो यः पुरुषः तं त्वामेव जानन्ति तत्वविदः प्रत्यगात्मपरमात्मनोरत्यन्तैक्यादिति। अहो दुरवगाह-तत्त्वार्थप्रत्यायनेष्वपीदृशी प्रसन्नता कविवचसाम्। न्यायसिद्धं प्रकृतिविकारा-नन्यत्वमपीदानीमवगमयन्नाह—द्रवस्संघातकठिनः स्थूलस्सूक्ष्मो लघुर्गुरुः। व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु॥ (कु. २-११)

तत्रैवास्यात् प्रकृतिसंसर्गवशात् शरीरसंसर्गवशाद्वा भवन्तोप्यात्मधर्माधर्मिभेदमावहन्त्येव । नह्युपाधिकृता इत्येतावता मिषेण ते धर्मा अधर्माः शक्यन्ते कर्तुम् । तेन जीवपरयोः पुनरपि भेदः प्राप्त इति । एवमनुशयानानां प्रबोधनायोपमां कविरुपादत्ते—रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते । देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ (रघु १०-१७) इति एवमपि भवेदनाश्वासः केषांचित् । यद्ययमुपाधिसंबन्धः पारमार्थिकः स्यादात्मनः । अनाद्यविद्याकृतत्वात्तु नासौ भाविकः । अत एवानुरूपं निदर्शनं श्रुत्या प्रदर्शितम् " यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" इति । श्रौतप्रतिबिम्बदृष्टान्तपुनरुक्तिप्रणयी कविः श्रीमद्रामचन्द्रावतारप्रसङ्गे वर्णयति—विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा । उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव(रघु.१०-६५)॥ तासामिति कौसल्यादीनामित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बस्थले हि मिथ्यैवोपाधिसंबन्ध इति सार्वजनीनम् । एवमेव आत्मनो मिथ्याभूतेन शरीरादिसंबन्धेन धर्मवत्त्वशङ्का न युज्यत इत्यर्थः । तदिदमुक्तम् " तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणाऽपि स न संबद्ध्यते" (अध्यासभा) इति श्रीभगवत्पादैः ॥

किं चान्यत् । अस्ति विरोधाभासो नाम कश्चिदलंकारः काव्येषु । यः किल, "सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् । चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् "॥ इत्यादौ प्रायेण कविभिः श्लेषमहिम्नैव निष्पाद्यमानो लक्ष्यते । श्रुतौ तु "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता (श्वेता उ.३-१९)" इत्याद्यात्मनिरूपणेषु श्लेषं विनैवायमलंकारो निविशते सोपाधित्वनिरुपाधित्वाभ्यां विरोधपरिहारसंभवादिति । श्रुतिपथानुगः कविरपि तथैवेश्वरं प्रस्तौति—हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् । दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः(रघु.१०-१९) । एवं श्रौतालङ्कारामेडनेऽपि स्वस्य कवित्वकृतविशेषालाभेनासंतुष्ट इव पुनर्विधान्तरेण वर्णयति, "जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः" ॥ (कु. २-९) इति । अत्र " अयोनिरित्यादौ नञ्तत्पुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधाभासालंकारः " इति

व्याख्याय तावता निर्वृणोति श्रीमल्लिनाथः। वस्तुतो नात्र विरोधालंकारः। समासभेदसमाश्रयणमात्रेण हि कः काव्यस्य प्रकर्षः। केवलचाटुरूपमेव तु पद्यमिदं भवेदीदृशेन व्याख्यानेन। तस्मादेवं व्याख्येयम्। जगद्योनिरयोनिस्त्वमित्यादौ नञ्तत्पुरुषेण विरोधस्फूर्तिरिह प्रथमा कक्ष्या। बहुव्रीहिणा विरोधपरिहारप्रतीतिः द्वितीया। पुनः परावृत्य जगत्कारणमपीश्वरः परमार्थतोऽकारणमेव, कार्यकारणभावस्यैव वर्णितेन प्रकारेण विचारासहत्वात्, इत्याद्यार्थ एव पर्यवस्यत्ययं श्लोकः। तेन विरोध इव परिहारोऽपि विषयविशेष आभासीभवतीति। हन्त कालिदासवचसां गतिर्दीर्घदीर्घतरा नास्माभिः शक्यमनुगन्तुम्। तदिह अपूर्व एव कश्चिदलंकारः 'परिहारवदाभासो यत्र सोऽप्यविवक्षितः' इति लक्षयित्वा परिहाराभासो नामास्माभिः उपज्ञातव्य इत्यलम्॥

एवं तावत् यथाऽद्वितीयः परमात्मा अविकृत एव प्रपञ्चरूपेण बहुभावमुपगतः; यथा च क्षेत्रभेदेषु जीवभूयं भूत्वा नानात्वं प्राप्तः, तथा कविभावदर्शनमुखेन प्रपञ्चितम्। सोऽयं ब्रह्मणो लोकव्यापारावरोह इति व्यपदिश्यते। अथेदानीं पुनरसौ जीवस्तत्त्वज्ञानात् विधूतबन्धः स्वं स्वभावं लभते, मुक्तो भवति, तथास्य ब्रह्मभावसमारोहः प्रतिपाद्यते। तत्र ब्रह्मप्राप्तौ सोपानप्रणालीरूपेण निविशमानेषु साधनपर्वसु वेदाध्ययनयज्ञदानतपसां कर्मयोगमार्गेणाचरणं तावत् प्रथमं पर्व। ततो निर्मलस्वान्तानां विविदिषोत्पत्तिद्वारा श्रवणमनने इति द्वितीयम्। भगवद्भक्तिनिष्ठालक्षणो ध्यानयोगस्तृतीयं पर्व। ततस्तत्त्वसाक्षात्कारात् क्षेमप्राप्तिः, इति श्रुतिस्मृतिपथाध्वन्या अद्वैतवादिनः प्रतिपेदिरे। तत्र कविः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृ.उ.४-४-२२)इति श्रुत्यर्थमनुस्मारयन् सप्तर्षिमुखेन प्रथमसोपानारोहं व्याचष्टे—

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम्। यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः (कुमा. ६-७)॥ इति। ननु च यज्ञादीनां स्वर्गादिकमन्यदेव फलं श्रूयते। कविनाप्युक्तम्——कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम्। (कुमा.२-१२) इति। कथमिदानीं फलान्तरं ब्रवीति विपक्वं फलमद्य नः इति। सत्यम्। फलाभिसंधानोपहतानां भवति स्वर्गादि फलम्। निरभिसंधीनां तेषामेव फलमत्र

प्रकाश्यत इति न किंचिदेतत् । एतच्छङ्कासमाधित्सयैव तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः (कुमा.६-१०) इत्युक्तम् । विपक्कं फलमिति यदनुद्भिन्नमुक्तं तं फलविशेषमिदानीं विशदयति—

साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ (कुमा. ६-२२)

स्थिरा ब्रह्मजिज्ञासैव वेदानुवचनादीनां फलमिति भावः । द्वितीयं पर्व च श्रवण-मननात्मकम्—आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा (रघु.१०-२८) इत्यत्र निर्दिष्टमेव कविना । एवं रोहंरोहं तत्त्वनिश्चयभूमिकामारूढस्य साक्षात्कारसंपत्तये नेदिष्ठो हृद्यतमश्चोपायोऽपदिश्यते भगवद्भक्तियोगो नाम । यं किल निदिध्यासनमाचक्षते । तथा च पातञ्जलं सूत्रम्—"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" इति ॥

भगवच्चन्द्रमौलीश्वरध्यानकृतमतिः महाकविः श्रीकालिदासोऽवश्यसंदिदि-क्षितमिममर्थं नान्दीपद्ये संदिशति "स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु नः ।" इति । भक्तियोगसुलभत्वं चेदं भगवद्ध्यानपरकाष्ठापरि-निष्पन्नसाक्षात्कारविगलदावरणत्वं विवक्ष्यते ॥

"भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ (गी.११-५४)

इति स्मृतेः । न पुनः साक्षाद्भक्त्या परप्राप्तिः । तथा च तत्त्वज्ञानान्निः-श्रेयसाधिगमः, तत्त्वदर्शनोपायो योगः इति च कविसिद्धान्तोऽनुगतो भवति । प्रकाशितश्चायं सिद्धान्तोऽसकृत्कविना—"योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम" "आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम्" "ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये" इत्यादिना । यदपि गङ्गायमुनासंगमवर्णनप्रसङ्गे "सितासिते सरितौ यत्र संगते" इति श्रुत्यर्थाविष्करणाय कवेर्वचनम्—"समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् । तत्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ (रघु.१३-५८)इति ; तत्रापि तत्त्वज्ञानैकसाध्यो मोक्ष इत्येव कवेराशयोऽसंशयं तत्त्वावबोधेन विनापीति सापेक्षवचनात् प्रतीयते । अन्तःकरणशुद्ध्यादिपारंपर्येणापवर्गप्रयोजकत्वं हि स्नानस्य अभिषेकादिति

पञ्चम्या बोध्यते, न साक्षाद्धेतुत्वम् । एतदनुरोधाच्च तत्त्वावबोधेन विनापीत्यस्य "नास्ति शरीरबन्धः" इत्यत्रान्वयो न कार्यः । किं तु तनुत्यजामित्यत्रेति द्रष्टव्यम् । ततश्च "अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः" इति श्रीमल्लिनाथव्याख्यानं नातीव शोभनम्, इत्यलं शास्त्रार्थविचारणया । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः काश्यां तु मरणान्मुक्तिरिति स्मृतिं व्याचक्षाणैः ॥

अस्य च कवेः भगवति कल्याणगुणैकतानेऽष्टमूर्तौ श्रीचन्द्रमौलावेव परानुरक्तिरालक्ष्यते तदीयकाव्यसंशीलनेन । तथा च "तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः" (कुमा. १-५७), "अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः" (माल. १) "ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सूचितः" (कुमा.६-२६) "पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥" (कुमा. ७-१९), "कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः" (कुमा. ५-७८), असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः । तामिस्रपक्षेऽपि सहप्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ (रघु. ६-३४) इति च तत्र तत्र बहुधा वर्णनं चन्द्रमौलिविषयं कविभावमभिव्यनक्त्येव । सर्वथा भगवद्भक्तियोगः परमात्मसाक्षात्कारस्यान्तरङ्गोपाय इति कवेरभिमतम् ॥

अत एव रघुराघवयोः प्रवृत्तिमभ्युदयनिःश्रेयसार्थामेकतुलाधिरोपणेन सुसदृशीं वर्णयन् शास्त्रकाव्यनिविष्टहृदयानां सहृदयानां मनांस्यावर्जयति कविः "अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः । अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥" इत्यादिना "न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः । न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् (रघु. ८-१७-२२) ॥" इत्यन्तेन पद्यषट्केन । तत् स्वयमेवास्वादनीयं सहृदयैः । इयत्पुनरुच्यते—साङ्गध्यानयोगनिरूपणे समादरः कवेः समधिकोऽत्र समुल्लसतीति । सर्वथा निदिध्यासनभाविततत्त्वसाक्षात्कारेण जीवस्य ब्रह्मभावसमारोहः कैवल्याधिगमो भवतीति कविहृदयं सिद्धम् ।

तदेवमारोहावारोहप्रक्रियाप्रदर्शनमुखेनाद्वितीये निर्गुणे परमात्मन्यौपनिषदे कविभावानुगतिः कतिपयपद्यान्युदाहृत्य संदर्शिता । सम्यग्विमृश्यमाने तु कृत्स्न एवाद्वैतप्रक्रियानुगतोऽर्थः प्रायः सर्वकाव्यव्यापी महाकवेः कालिदासस्य लक्षयितुं शक्यः । तदपर्याप्तमल्पीयसः प्रबन्धस्येत्येतावतोपसंह्रियते ॥

तथापीदमस्तु वृत्तवर्तिष्यमाणसर्वार्थसंग्राहकं कविनिबद्धं मङ्गलपद्यम्—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु नः ॥

इति कालिदासीयाद्वैतं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥ श्रीगुरुश्शरणम् ॥

(फ) 38. ॥ माण्डूक्ये अद्वैतभावाः ॥

(कृष्णरायपुरं शङ्करदीक्षितः)

மாண்டூக்யோபநிஷத்தை விளக்கும் மாண்டூக்ய காரிகைகளும் அத்வைதமே வேதாந்தார்த்தம் என்பதை விளக்குகின்றன. ஞானத்தைத்தவிர வேறு ஒன்றும் இல்லை என்பதால் விஞ்ஞானவாதிகள் அத்வைதத்திற்கு அனுகுணமாகிறார்கள்.

"கடம் என்பது மண்ணினின்றும் வேறன்று, உருவ மாறுபாடு தோன்றுவது உண்மையன்று, முக்காலத்திலும் ஞானப் பொருளே வேறொன்றின் ஸம்பந்தமின்றியே இருக்கின்றது. அஸத்பொருள் ஸத்பொருளைப் போலத்தோன்றுவதும் ஸத் பொருளான ஞானத்தின் ஸ்வபாவம்." என்று இக்காரிகைகள் விவரிக்கின்றன. விஞ்ஞானவாதிகள் ஜகத்திற்குக்கூறும் உத்பத்தி விநாசங்களும் சொல்மாத்திரமே இது, 'ஜகத்தை ஸ்வப்னமயமாயும் கந்தர்வநகரம்போன்றும் வேதாந்திகள் காண்கிறார்கள்' என்பதாலே தெளிவாகின்றது.

Māndūkya Kārikās which explain the Māndūkyopanishad consider advaita alone as the Vedānta.

The vignānavadin also says; "There is nothing besides the One Jnāna. The pot is not different from the earth; the appearance of form is untrue. Only Jnāna exists before during and after ereation. That Jnāna is unmodified by asat. It is Jnāna's nature to appear differently."—all these point to Advaita.

The Kārikas' reference that the vedāntins consider the universe as like a dream or illusory castle in the air, points to the identity of Vedanta with Advaita.

पातु कामं पादुका मां देशिकेन्द्रपदार्पिता ।
प्रापयन्ती परं पारं शुगंभोधेर्निजाश्रितान् ॥

आचार्याः खलु एवं मन्यन्ते । अद्वैतस्थापनाय द्वैतवादिनो वा अनुभूयमानं द्वैतं वा न विरोद्धुं प्रभवन्ति । परमार्थतस्ते आत्मभूता एव अद्वैतिनाम् । व्यवहारतश्च पर्यवसानगत्या अद्वैतस्थापनार्थमनुकूला एव भवन्ति । तथा हि, सत्कार्यवादिनः असत्कार्योत्पत्तिं, असत्कार्यवादिनः सत्कार्योत्पत्तिं च युक्तिभिस्तुल्यबलं खण्डयन्तः न कस्याप्युत्पत्तिरिति ख्यापयन्ति । "एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते" इत्यभ्युपगच्छतामस्माकमुपकृतमेव तैः । तथा युक्तिभिः बाह्यार्थवादिस्थापितान् ज्ञानव्यतिरिक्तपदार्थान् खण्डयन्तो विज्ञानवादिनः बाह्यार्थोत्पत्त्यभावमेव द्रढयन्ति । तथा हि— बाह्यार्थानां ज्ञानव्यतिरिक्तत्वप्रयोजकं परमार्थत्वमेव । तन्न संभवति । घटपटादिविकारजातं सम्यक् परीक्ष्यमाणं सत् मृदादिकारणव्यतिरिक्तं नोपलभ्यते । मृदादिसंस्थानविशेषमात्रं हि घटपटादि । न तावता परमार्थभेदवत्स्यात् । न हि तिष्ठन् आसीनो वा देवदत्तो देवदत्तात् भिद्यते । एवं कारणव्यतिरेकेण अनुपलम्भात् न परमार्थसत् । "निमित्तस्यानिमित्तत्वं इष्यते भूतदर्शनात्" इत्युक्तत्वात् । अपरमार्थत्वं तर्हि, न तर्हि ज्ञानपृथक्त्वम्, "अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक्" इति ह्युक्तम् । न हि रज्जुसर्पादयः

रज्ज्वादिव्यतिरेकेण उपलभ्यन्ते । ननु अपरमार्थविषयत्वेन ज्ञानानां भ्रान्तित्वम् , भ्रान्तिश्च अभ्रान्तिपूर्विकेति अन्यथाख्यातिवादिनां प्रवादः, तथा च क्वचित् परमार्थतो बाह्यार्थसिद्धिरिति वाच्यम् । कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तपदार्थ-संबन्ध एव नास्ति । अतो न यथार्थज्ञानासिद्धिः, न तरां यथार्थज्ञानपूर्वक-भ्रान्तिज्ञानासिद्धिः । "अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति" इत्युक्तत्वात् । असति घटादौ तद्रूपेणाऽवभासमानत्वं ज्ञानस्य स्वभाव इत्यङ्गीकारात् । भ्रान्तिर-भ्रान्तिपूर्वेति नियमो नाङ्गीक्रियते ॥

एवं च स्वप्नवदेव ज्ञानव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानत्वेऽपि ज्ञानाव्यतिरिक्ता एव जागरितेऽपि बाह्यार्थाः इति स्थापयता विज्ञानवादिनाऽपि " स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥" इति वदतामस्माकं नितरामुपकृतम् ॥ परं तु एतावदभ्युपगम्यापि उत्पत्तिविनाशादि-विज्ञानस्य यदुच्यते विज्ञानवादिना, तदपि उक्तिमात्रम् । यथा अर्थाभावेऽपि तद्वत्त्वेन भानं, तथैव उत्पत्त्याद्यभावेऽपि तद्वत्त्वेन भानं इति बाह्यार्थखण्डन-प्रणाळिकायाः तत्राऽपि प्रसरणात् । किं च ज्ञानस्य हि उत्पत्त्यादि ज्ञानेनैव गृहीतव्यम् । न च स्ववृत्तिधर्मग्रहणं स्वग्रहणमन्तरा सम्भवति । न च स्वविषयकत्वं स्वस्कंधारोहवत्सुसाध्यम् । अतः तेन अकामेनापि विज्ञानं नोत्पत्ति-विनाशवदित्येव अङ्गीकार्यं स्वोक्तन्यायप्रसर्पणादेव । अन्ये तु यथा बाह्यार्था न सन्ति एवं विज्ञानान्यपि न भवन्ति इति सर्वाभावमभ्युपगच्छन्ति । ते अतिसाहसिनः, सर्वशून्यत्वस्य स्वेनापि साधयितुमशक्यत्वात् अपुरुषार्थत्वाच्च । विज्ञानेन हि बाह्यार्थाभावस्साधितः । न हि तेनैव स्वाभावोऽपि साध्यते इति युक्तम् । स्वस्य स्वाभावस्य च असमानकालिकत्वात् । तादृशशून्यताविषयकं विज्ञानं यद्यभ्युपगम्येत, तर्हि न सर्वशून्यतासिद्धिः । यदि नाभ्युपगम्यते, तदापि साधकप्रमाणाऽभावात् न तत्सिद्धिः । तथा च ज्ञानापलापः वृथाऽऽलाप एव । एवंरीत्या वादिविरोधो नास्तीत्युक्तम् । अनुभूयमानं द्वैतमपि नाद्वैतं विरोद्धु-मर्हति । अद्वैताधीनात्मलाभत्वात् द्वैतस्य, "अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते" इत्युक्तत्वात् । तद्भेदः तत्कार्यमित्यर्थः । न हि कार्यस्य कारणपृथक्त्वं

सिध्यतीत्युक्तम् । किञ्च द्वैतं निरूप्यमाणं सत् निरपेक्षं निरूपयितुं न शक्यते । घटादिज्ञानं हि घटादिषु प्रमाणमिति वक्तव्यम् । न च घटादिसिद्धिमन्तरा तज्ज्ञानासिद्धिः । तज्ज्ञानसिद्धिमन्तरा न घटादीसिद्धिः । एवमन्योन्यापेक्षासिद्धिकत्वेन घटादितज्ज्ञानयोः अप्रामाणिकत्वात् कस्याप्यसिद्धेः । अतः एवोक्तं " उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते । लक्षाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥" इति । एवं च इदमनुमानमपि निर्बाधं प्रवर्तते—जाग्रच्चित्तेक्षणीयाः जीवाः ताच्चित्ताव्यरिक्ताः चित्तेक्षणीयत्वात् स्वप्नकृच्चित्तेक्षणीयजीववत् । एवं जाग्रच्चित्तमपि द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्यत्वात् स्वप्नदृक्चित्तवत् इति ॥

स्वाप्निकपदार्थानां च उचितदेशकालशून्यत्वात् वैतथ्यं वर्णितमेव । एवं सर्वद्वैतस्य मिथ्यात्वेन सर्वधर्मवर्जितस्य विधिमुखेन बोधयितुमशक्यत्वात् निषेधमुखेन बोधनं क्रियते श्रुत्या । न चैतावता असत्त्वाशंका कार्या । असतः अधिष्ठानत्वादर्शनात् " वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते " इत्युक्तत्वात् । सतामेव रज्ज्वादीनां सर्पाद्यधिष्ठानत्वदर्शनाच्च । न चासद्वादिनो मम रज्ज्वादिसत्यत्वासंप्रतिपत्तेः न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । 'नायं सर्प' इति बाधकाले रज्ज्वाः सर्पवदबाध्यमानत्वेन सत्यत्वव्यवहारदर्शनात् । तावता परं प्रति विवक्षितार्थबोधनसंभवात् । एवं सर्वद्वैतबाधकालेपि बाधसाक्षिणो द्वैतस्यापि अबाध्यमानत्वेन सत्यत्वोपपत्तेः । न च निषेधश्रुतिःद्वैताभावं बोधयन्ती सती कथं भावभूतमद्वैतं बोधयेत्, ततश्च अद्वैतं मिथ्या अप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवदिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । रज्जुसर्पस्य तु नियमेन भ्रान्तिविषयत्वान्मिथ्यात्वं अधिष्ठानज्ञानात्पूर्वं अप्रामाणिके इदमंशे व्यभिचाराच्च । न च सर्वथा अद्वैतमप्रमाणकं निषेधशास्त्रस्यैव प्रमाणत्वात् । तद्धि द्वैताभावं बोधयति द्वैताभावश्चाद्वैतस्य स्वाभाविकः । न च तत्स्वभावप्रमापकं शास्त्रं तत्राप्रमाणं भवेत् । तदुक्तं द्रविडाचार्यैः "सिद्धं तु निवर्तकत्वात्"इति । भ्रान्तिस्थले सर्पादिविकल्पयितृपुरुषवत् जीवभावेन विकल्पयितुः अद्वैतात्मनः पूर्वसिद्धत्वादेव तस्य नासत्वं शङ्कास्पदम् । तदुक्तं—

कल्पयत्यात्मनात्मानं आत्मा देवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदान् इति वेदांतनिश्चयः ॥

अहो शास्त्राभ्यासात्किमिह यदि न श्रीगुरुकृपा
चिता सा किं कुर्यान्ननु यदि न बोधस्य विभवः ।
किमालंबश्चासौ न यदि परतत्त्वं मम तथा
नमः स्वस्मै तस्मै यदवधिरिहाश्चर्यधिषणा ॥

(ब) 39. ब्रह्मसूत्रेषु अद्वैतभावाः ॥

(शिरुवामणि कृष्णमूर्तिशास्त्रिणः)

தத்வத்தை உபதேசித்து முக்தியின்வழியை விளக்கு உபநிஷத்துக்களின் தாத்பர்யத்தை நிர்ணயிப்பதன்பொருட் வியாஸபகவான் பிரம்மஸூத்ரங்களை இயற்றினர். ப்ரம் ஸூத்ரங்களுக்கு பாஷ்யங்களை இயற்றிய அந்தந்த, பாஷ்யகாரர்கள் தம் தம் மதமே ஸூத்ரங்களில் கூறப்பட்டிருக்கிறதென்று அபி பிராயப்படுகிறார்கள். த்வைதம், விசிஷ்டாத்வைதம், அத்வைத முதலிய ஒன்றுக்கொன்று வேறுபாடான மதங்கள் எல்லா ஸூத்ரங்களின் தாத்பர்யமாக இருக்கமுடியாது. அவைகளி ஏதாவது ஒன்றுதான் ஸூத்ரங்களின் தாத்பர்யமென்று உரைக் வேண்டும். ஆகையால் ஸ்ரீவ்யாஸருடைய அபிப்பிராயமான அந் ஒன்று எது என்று நாம் எவ்வாறு நிர்ணயிப்பது?

சிலர்,(திருப்பதியிலிருந்த, கபிஸ்தலம் ஸ்ரீதேசிகாசாரியார்கள் போன்றவர்) ஸ்ரீவ்யாஸ ஸூத்ரங்களின் அபிப்ராயத்தை ஸ்ரீவ்யா பகவானே எழுதிய மற்றொரு மஹாநிபந்தமாகிய மஹாபாரத தைக்கொண்டு நிர்ணயிக்கலாமென்று உரைக்கின்றனர். மஹ பாரதம் முழுவதிற்கும் உரையெழுதியவரில் முக்யமானவர் ஸ்ரீ நீ கண்டர். அவர் அத்வைதமே பாரதத்தில் கூறப்பட்டிருக்கி தென்பதைத் தெளிவாக விளக்கியிருக்கிறார். பாரதத்தில் ஸாரம யுள்ளது பகவத்கீதை. அது உலகமுழுவதும் பரவியுள்ளது. அந் பகவத்கீதைக்கு எண்ணிறந்த உரைகள் உள்ளன. அவைகளி ஸ்ரீ ஹநுமத்பாஷ்யம் முதலிய பெரும்பாலானவை எல்லா

ब्रह्मसूत्रेषु अद्वैतभावाः

அத்வைத தத்வத்தையே கீதையினின்று உள்ளங்கை நெல்லிக்கனியைப் போல் எடுத்துத்தருகின்றன.

சில முன்னோர், (அய்யண்ணதீக்ஷிதர் போன்றவர்) கீழ் வருமாறு ப்ரம்மஸூத்ரங்களின் தாத்பர்யத்தை நிர்ணயிக்கலாமென்று அபிப்ராயப்படுகிறார்கள்.

அதாவது, ஆறு சாஸ்திரங்களையும் வகுத்த ஆறு மஹரிஷிகளும் தங்கள் தங்கள் சாஸ்த்ரத்தின் கருத்தைக் கூறுவதோடு ஒவ்வொருவரும் இதர ஐந்து சாஸ்திரங்களின் கருத்துக்களையும் தம் நூல்களில் கூறியிருக்கிறார்கள். அவ்விதமே ஆகம சாஸ்த்ர காரர்களும் நாஸ்திக சாஸ்த்ரகாரர்களும், இதர சாஸ்த்ரக் கருத்துக்களைத் தங்கள் நூல்களில் கூறியிருக்கிறார்கள். அவர்கள் எல்லோரும் ஸ்ரீவ்யாஸருடைய ப்ரம்மஸூத்ர தாத்பர்யத்தை எவ்விதம் கூறியிருக்கிறார்களோ, அவற்றைக்கொண்டு ப்ரம்ம ஸூத்ர தாத்பர்யத்தை நிர்ணயிக்கலாம் என்பதே.

அவ்விதம் ஸ்ரீவ்யாஸரின் ப்ரம்மஸூத்ரங்களின் கருத்தை இதர சாஸ்த்ர மஹரிஷிகளும் ஆகமக்காரர்களும எடுத்துக் கூறுமிடத்து ஒரேமுகமாய் அத்வைத தத்வத்தையே கூறியிருக்கிறார்கள்.

இவ்விருமுறைகளையும் விட்டு, இக்கட்டுரையில், ஸூத்ரங்களையே பரிசோதித்து அவைகளில் ஸ்வரஸமாக ஏற்படும் அர்த்தத்திலிருந்து அத்வைதமே ஸ்ரீவ்யாஸபகவானுடைய தாத்பர்யமென்று நிரூபிக்கப்படுகிறது. மானிடஜன்மத்தைக் கடைத்தேறுவிக்கும் தத்வத்தை அறியவேண்டியவருக்கு, இது பேருபகாரமாகிறது.

தன்னுடைய ஸ்வய நிலையான, ஞானமாத்ரமான ப்ரம்ம ஸ்வரூபமாய் விளங்குவதே முக்திநிலை என்பது அத்வைதஸித்தாந்தம். கை கால் முதலிய இந்திரியங்களோடும் மனதுடனும் ஓர்

உத்தமமான லோகத்தில் சென்று வாஸஞ் செய்வதே மோக்ஷமென்பது இதரமதங்களின் அபிப்பிராயம். ப்ரம்ம ஸூத்ரங்களில் ஸ்ரீவ்யாஸ பகவான் முக்தியைக் கூறுமிடத்து,

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दान् (सू-४-४-१) என்கிறார்.

स्वेन आविर्भावः என்னும் இருபதங்கள் இந்த ஸூத்ரத்தில் அடங்கியிருக்கின்றன. இதைக்கொண்டு ஸ்வஸ்வரூபமாக ஆவிர்ப்பவிப்பதே மோக்ஷம் என்பது தீர்மானமாகிறது. இதற்குப்பின் இதே முக்தியைப் பற்றி,

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः (४-४-५) என்ற ஸூத்ரமும்,

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः (सू-४-४-६) என்ற ஸூத்ரமும்,

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः (सू-४-४-७)

என்ற ஸூத்ரமும் காணப்படுகின்றன. இம்மூன்றில் முதல் ஸூத்ரத்தினால் முக்தியைப்பற்றி, ஜைமினி மஹரிஷியின் அபிப்ராயம் தெரிவிக்கப்படுகிறது. ஸகுணமான ப்ரம்ம ஸ்வரூபமாகஆவிர்ப்பவிப்பதே முக்தி என்பது ஜைமினியின் அபிப்பிராயம். இரண்டாவது ஸூத்ரத்தில், முக்தியைப் பற்றிய ஔடுலோமி மஹரிஷியின் அனுபவம் சொல்லப்படுகிறது. முக்தி என்பது பரமாத்மாவுடன் ஒன்றுதலினால் (तदात्मकत्वात्) ப்ரம்மாத்மஸ்வரூபமாக ஆவிர்ப்பவிப்பதே என ஔடுலோமி மஹரிஷி தமது அனுபவபூர்வகமான அபிப்ராயத்தைத் தெரிவித்திருக்கிறார். அதற்கடுத்த ஸூத்ரம் பாதராயணர் என்னும் ஸ்ரீவ்யாஸ பகவானுடைய சொந்த அபிப்ராயம். இவ்விருநிலைகளுக்கும் விரோதமில்லை என்பதை अविरोधं बादरायणः என்னும் இருபதங்களினாலே தன் அபிப்ராயத்தைச் சொல்லுகிறார். அத்வைத ஸித்தாந்தம் ஒன்றிலேயே ஸகுணம் நிர்க்குணம் என்ற இரு நிலைகளும் விரோதமின்றி பரமாத்ம ஸ்வரூபத்திற்குப் பொருந்தியவை.

மற்றும் शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (सू-१-१-३०)

என்ற ஒரு ஸூத்ரம் உளது. வாமதேவர் என்னும் மஹரிஷி

ब्रह्मसूत्रेषु अद्वैतभावा:

தம்முடைய ஆத்மஞான நிலையில் நானே மனு, நானே ஸூர்யன் என்கிறார். நானே எல்லாம் என்பதே சாஸ்திர த்ருஷ்டி. நான் வேறு, மற்றவன் வேறு என்ற தோற்றமே லோகத்ருஷ்டி, என்ற அத்வைத ஸித்தாந்தத்தில் வகுக்கப்படும் பாகுபாடு இந்த ஸூத்ரத்தில் शास्त्रदृष्ट्या என்னும் பதத்தினால் வெளியாகிறது. இது போலவே, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् முதலிய அநேக ஸூத்ரங்கள் இங்கு விசாரிக்கப்பட்டு அவைகளினின்று ப்ரகாசிக்கும் அத்வைத உண்மை இவ்வியாஸத்தில் விளக்கப்படுகிறது.

Bhagavān Vyāsa has, in his Brahmasūtras strung together the truths contained in the Vedantas or Upanishads. Every one of the Bhāshyakāras or expositors of the Sūtras is firm in maintaining that his system of philosophy alone is revealed in the Brahmasūtras. All of them cannot be the purport of the Sutras but only one among them. How are we to decide which of them is the real purport of the Sutras?

Some latest thinkers (represented by the late Kapisthalam Deśikāchāryaswāmin) opine that Mahābhārata, another work of the same Vyāsa can be consulted in deciding the question.

Nīlakanṭha and others, who have written exhaustive commentaries on the Mahābhārata, say that Advaita alone is the purport of Mahābhārata. Further the most important section of Mahabhārata is the Bhagavad Gītā, famous throughout the world and commented upon by various authors. The majority of the commentaries of the Bhagavad Gītā including the ancient Hanumad Bhāshya are agreed that Advaita alone is the purport of the Gītā.

An old school of thought represented by Vainika Ayyanna Dīkshita adopts the following method in deciding which of the systems of Vedanta is the purport of the Sūtras.

All the six sages who propounded the six systems of Indian philosophy have in treating their systems of philosophy made references to the sister systems. The authors of Āgamas and non-vedic systems of philosophy have also proceeded on the same lines. The purport of the Brahmasūtras can justly be that which is expressed in those unbiassed external references. All these references in the other Śastras and Āgamas unanimously show that Advaita alone is the purport of the Brahmasūtras.

The author of the the present article has adopted a different method for finding out the purport of the Sūtras. He has examined the Sūtras themselves and has come to the conclusion that Advaita alone is the purport of the Sūtras.

The state of liberation according to Advaita is the attainment of one's own disembodied nature of eternal bliss and knowledge—the removal of nescience. According to others, it is settling in a superior world with body, mind and other

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥

senses. In the Vyasa Sutra, the terms, स्वेन and आविर्भावः clearly declare that liberation is the coming to light of this one's own self. The same conclusion is arrived at in the succeeding Sūtras also, viz.,

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥

The first Sutra is the exposition of the attitude of Jaiminei—that the released soul gains all the highest qualities of the Saguna or qualified Brahman. The second is that of Audulomin, that the released soul comes to light as pure

knowledge alone. The third is the view of Bādarāyaṇa, the author himself, that there is no contradiction between the two above—mentioned views. Now this reconciliation of Saguṇa and Nirguṇa states is exactly what the Advaitins maintain and others refute.

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्

In his realization of Brahman, Vamadeva declares that he is Manu and he is Surya. "I am all" is the Sastraic realization. "I am different from my fellow-being" is the worldly knowledge. This disatinction between worldly knowldge and the Sastraic realization, the promiment feature of Advaita Philosophy, is brought out in this Sutra.

The introductory verses in this article tend to clarify this point further with a comprehensive study of the views of other schools of thought on this point as well as on the Sūtras अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, and व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्.

॥ व्याससूत्रतात्पर्यविमर्शसंग्रहकारिकाः ॥

॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥

वेदान्तशास्त्रदृष्टिस्तु स्वरसा क्वेति चिन्तकैः ।
अलंभि शास्त्रदृष्ट्येति सूत्रं चिन्तामणिर्यथा ॥ १ ॥
शास्त्रावान्तरतात्पर्यं साधनत्वेन भाविते ।
उपासनाद्यर्थजाते भिदाघटित इष्यते ॥ २ ॥
तात्पर्यं परमं यत्र सैव दृष्टिरिहोच्यते ।
मनुसूर्याद्यभेदेन वामदेवस्य दर्शनम् ॥ ३ ॥
दृष्टान्तीकृत्य मघवद्ब्रह्माभेद इहोदितः ।
वेदान्तशास्त्रसर्वस्वमाचार्यैर्बादरायणैः ॥ ४ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदीरितः ।
शास्त्रदृष्टिरितीहोक्त्या लोकदृष्टिर्निवर्त्यते ॥ ५ ॥
शास्त्रदृष्टिर्महावाक्यसमुत्थाऽखण्डधीः परा ।
शास्त्राख्यवेदे तद्भिन्नाः क्रियास्सर्वा न दृष्टयः ॥ ६ ॥
सर्वा उपासनाश्चापि क्रिया एव न दृष्टयः ।
मानस्यस्ताः क्रियाः आर्यैस्सदृष्टान्तं प्रसाधिताः ॥ ७ ॥
कर्तुं वाऽप्यन्यथाकर्तुमकर्तुं वा क्षमाः क्रियाः ।
दृष्टिस्तु वस्तुतन्त्रत्वान्न विकल्पं तथाऽर्हति ॥ ८ ॥
शास्त्रदृष्टौ वामदेवस्सूत्रे दृष्टान्ततां गतः ।
वामदेवस्य दृष्टिस्तु सूर्येण मनुनाऽपि च ॥ ९ ॥
स्वात्मन्ताभेदविषया याजुषश्रुतिघोषिता ।
नेयं दृष्टिर्देहदेहिभावरीत्या मतान्तरे ॥ १० ॥
आक्रष्टुं शक्यते यस्मान्न सूर्यस्य मनोरपि ।
देह इष्टो वामदेवो न तनू वाऽस्य तावुभौ ॥ ११ ॥
अतोऽत्र शास्त्रदृष्टिर्या सा सार्वात्म्यपरेष्यताम् ।
वामदेवस्य सार्वात्म्यान्मनुता सूर्यता भवेत् ॥ १२ ॥
मतान्तरे न सार्वात्म्यं वामदेवस्य संभवेत् ।
देहदेह्यभिदारीत्या याऽभिदा कल्प्यते परैः ॥ १३ ॥
लोकदृष्ट्यैव भातोऽर्थस्तत्र दृष्टान्त ईर्यते ।
स्थूलो नीलोऽहमित्यादिहेयदेहात्मताभ्रमः ॥ १४ ॥
बन्धहेतुर्लोकदृष्ट्या सिद्ध एव निरूप्यते ।
देहदेह्यभिदारीतिः श्रुत्या साक्षाद्विशीर्यते ॥ १५ ॥
जीवा देहाः परो देहीत्येवं मत्वा हि सेष्यते ।
व्यतिहारश्रुतिस्तत्र विरुन्धे सर्वथा स्फुटम् ।
अहं वै त्वमसीत्येवं महावाक्यं यथा तथा ॥ १६ ॥

त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवतेत्य इति च श्रुतिः ।
घुष्यन्ती वारयत्येव देहदेह्यादिकल्पनाः ॥ १७ ॥
ईश्वरस्य शरीरत्वं शरीरस्य शरीरिता ।
इत्येवमपसिद्धान्तः परेषां भवति ध्रुवः ॥ १८ ॥
व्यतिहारो विशिंषन्तीत्यत्र सूत्रे न्यरूप्ययम् ।
अतास्सिद्धमिदं सूत्रमद्वैते स्वरसं त्विति ॥ १९ ॥

॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जिज्ञास्यवस्तुनः ।
ब्रह्मशब्देन निर्देशादद्वैतं सूत्रकृन्मतम् ॥ २० ॥
ब्रह्मेति बृहतेर्वृद्धिकर्मणो रूपमुच्यते ।
अभावाप्रतियोगित्वं वृद्धिस्स्यान्निरुपाधिका ॥ २१ ॥
चतुर्णामप्यभावानां प्रतियोगि न यद्भवेत् ।
निरुपाधितया वृद्धमतो ब्रह्म तदिष्यते ॥ २२ ॥
यतः कालानवच्छिन्नं न ध्वंसप्रागभाववत् ।
यतो देशानवच्छिन्नं नात्यन्ताभाववच्च तत् ॥ २३ ॥
यतो वस्त्वनवाच्छिन्नमन्योन्याभाववच्च न ।
मतान्तरेषु सर्वेष्वप्यन्योन्याभाववन्मतम् ॥ २४ ॥
सद्वितीयत्वतो नो तद्ब्रह्मशब्दार्थतां व्रजेत् ।
अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिशास्त्रान्तरेषु यत् ॥ २५ ॥
जिज्ञासेति पदं तस्य धर्मादिर्विषयोऽस्ति यः ।
स सर्वो जडरूपत्वादनानन्दस्स्वतोऽफलम् ॥ २६ ॥
वेदान्तसूत्रे जिज्ञासाविषयो ब्रह्म यच्छ्रुतम् ।
अखण्डानन्दरूपत्वात्स्वत एव हि तत्फलम् ॥ २७ ॥
तस्यानन्दस्वरूपत्वं सर्ववेदान्तदर्शितम् ।
तस्यैव ज्ञानरूपत्वं तत्रैव बहुधा श्रुतम् ॥ २८ ॥

प्राकाशमान आनन्दः फलं सर्वत्र सम्मतम् ।
यत्रान्येच्छानधीनेच्छा तमानन्दं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥
आनन्दो हि फलं साक्षान्न फलं तस्य साधनम् ।
धर्मादीनां न साक्षात्स्यात्फलत्वं ब्रह्म नो तथा ॥ ३० ॥
धर्मादिर्ज्ञानतः पश्चादनुष्ठानमपेक्षते ।
येन स्वर्गादिकं तस्य दूरे भाविं फलं भवेत् ॥ ३१ ॥
जिज्ञासाविषयो ब्रह्म स्वतः फलमिति स्थितेः ।
तज्ज्ञानं तदभिन्नं सन्नानुष्ठानमपेक्षते ॥ ३२ ॥
सर्वानुष्ठानसंसिद्धां जिज्ञासामाह यच्छ्रुतिः ।
यज्ञदानतपोभिस्तं वेदानुवचनेन च ॥ ३३ ॥
जिज्ञासन्ते ब्राह्मणा इत्यर्थमाह यजुःश्रुतिः ।
जिज्ञासानन्तरं चापि क्रिया यैः कल्प्यते परैः ॥ ३४ ॥
आनन्दरूपता तेषां श्रुतिसिद्धा विरुद्धयते ।
प्रकाशमान आनन्दः पुरुषार्थो यतस्ततः ॥ ३५ ॥
तज्ज्ञानमेव मोक्षस्य प्रयोजकमिति स्थितिः ।
मोक्षस्तु बन्धमात्रस्य विनिवृत्त्योपलक्षितः ॥ ३६ ॥
एवं बन्धनिवृत्तेस्तु ज्ञानमेव प्रयोजकम् ।
एतदेवात्र सूत्रे च सूत्रकृत्समसूसुचत् ॥ ३७ ॥

ज्ञानेन यस्य विनिवृत्तिरसावतथ्यः
बन्धस्तथाविध इति भ्रममात्रभातः ।
मिथ्येति सिद्धमुपपत्तिशतोपजुष्ट-
श्रुत्यन्तसूत्रपदरीतिनिबोधमात्रात् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च जिज्ञासायोगतस्तथा ।
अद्वैतं परमं ब्रह्म द्वैतं मिथ्येति चोर्जितम् ॥ ३९ ॥

॥ जन्माद्यस्य यतः ॥

जन्मादिसूत्र आचार्यैर्ब्रह्मलक्षणमुच्यते ।
न मायाया न चान्यस्य लक्षणं यस्य कस्यचित् ॥ ४० ॥
यतस्सृष्टिर्लयस्तत्रेत्युक्तयोपादानतोच्यते ।
उपादाने द्विधाभूते परिणामि न चेष्यते ॥ ४१ ॥
कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो यतस्तैरेव भाषितः ।
परिशिष्टं विवर्तित्वमेकमेवेह सिद्ध्यति ॥ ४२ ॥
लक्षणोक्तिरतिव्याप्त्याद्यदुष्टैरेष्यतेऽखिलैः ।
स्वतो नोपादानताऽस्य मायाद्वारैव सा भवेत् ॥ ४३ ॥
इत्येवं वादिनां पक्षे लक्षणाकुलता स्फुटा ।
ब्रह्मोपादानताहानिर्भेदाभेदाच्च जैनता ॥ ४४ ॥
निमित्तं केवलं ब्रह्म येषां ते भेदवादिनः ।
यतो जन्म लयस्तत्रेत्युद्घुष्यच्छ्रुतिबाधिताः ॥ ४५ ॥
जन्माद्यस्येति सूत्रेणाप्याहता अनुवादिना ।
प्रकृतिश्चेति सूत्रं च स्फुटं तेषां विरुद्ध्यते ॥ ४६ ॥
एतादृश्यत्र सूत्राणां स्वारस्यानि निबोधत ।
प्रबन्धे सूत्रतात्पर्यविमर्शे पण्डितोत्तमाः ॥ ४७ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं, तत्स्वरूपसाधनविशेषादिकञ्च उपनिषत्सु प्रतिपाद्यते इति आस्तिकमताचार्याणां सर्वेषां सम्प्रतिपन्नम् । तादृशोपनिषदां तात्पर्यनिर्णयानुकूला प्रमाणानुग्राहकन्यायरूपा चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा श्रीबादरायणाचार्यप्रणीतब्रह्मसूत्रापरनामधेया इत्यपि तथा । परन्तु उपनिषत्तात्पर्यविषयत्वेन ब्रह्मसूत्रैर्निर्णीतोऽर्थः स्वीयसिद्धन्त एवेति तत्तद्भाष्यकारानुयायिनः अभिप्रयन्ति । तत्र द्वैतविशिष्टाद्वैताद्वैतादिरूपाणां तेषां परस्परविरुद्धत्वात् सर्वेषां सूत्रतात्पर्यविषयता न सम्भवतीत्यन्यतमस्यैव तथात्वे वक्तव्ये केचिदाहुः—तद्ग्रन्थसमानकर्तृकग्रन्थान्त-

रानुसारेण तद्ग्रन्थतात्पर्यस्य निर्णेतुमुचितत्वात् श्रीबादरायाणप्रणीतमहाभारतानुसारेणैव विप्रतिपन्नब्रह्मसूत्राणामर्थनिर्णयः कार्य इति । अन्ये तु महाभारतसारभूतभगवद्गीताया एव ब्रह्मसूत्रापेक्षयाऽपि परस्परविप्रतिपन्नबहुभाष्यव्याख्यानादिदर्शनात्, कृत्स्नभारतव्याख्याभूते प्रसिद्धे नीलकण्ठीये महाभारतगततत्त्वप्रतिपादकवाक्यानां अद्वैतबोधकत्वेनैव निरूपणाच्च महाभारतस्य सम्प्रतिपन्नार्थकग्रन्थत्वमेवासिद्धमिति पूर्वोक्तमुपायं प्राशिथिलीचक्रुः । परे तु इतोऽपि प्राचीनाः तत्तद्दर्शनकारैर्महर्षिभिरन्यैश्च स्वसिद्धान्तव्यवस्थापनार्थं दर्शनान्तरसूत्रकारासिद्धान्तनिराकरणावसरे सर्वैरैकमत्येन वेदान्तदर्शनत्वेन यदनूदितं तदेव ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविषयः, तथाभूतश्चाद्वैतदर्शनमेवेति सयुक्तिकं निरणैषुः । अत्र तु विनैव तानुपायान् पूर्वाचार्योपदर्शितमार्गेण सूत्राक्षरैरेव सूत्रतात्पर्यनिर्णयाय प्रयत्यते ॥

तथा हि-चतुर्थाध्यायचतुर्थपादे "सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्" इति सूत्रेण तिरोभावप्रतिद्वन्द्व्याविर्भावशब्दघटितेन बन्धावस्थायां तिरोहितस्य स्वस्वरूपस्यैव प्रकाशमात्रं मोक्ष इति मोक्षस्वरूपं निरूप्यते इति स्वरसतो लभ्यतेऽर्थः । द्वैतिभिस्तु

१. सौत्राविर्भावशब्देन श्रौताभिनिष्पत्तिशब्दस्यैव विवरणोपपत्तिः—

"परं ब्रह्म अनतिक्रम्यैव मुक्तो भोगान् भुङ्क्ते" इति भोगदेशसीमनिर्धारणार्थमिदमधिकरणं, नतु मोक्षस्वरूपनिर्धारणार्थमित्युच्यते —तत्तु सूत्रस्वारस्यभञ्जकम्—अत्र हि "एष सम्प्रसाद" इत्यादिवाक्यस्थ "सम्पद्य" "स्वेन" इति पदयोस्तथैव निवेशनपूर्वकं "अभिनिष्पद्यत" इत्यस्य स्थाने "आविर्भाव" इति पदप्रयोगेण स एव साध्यांश इति स्वरसतः प्रतीयते । सम्पद्य, न त्वतिक्रम्य, इत्यर्थकल्पने तादृशस्वारस्यभङ्ग इति स्वरूपाविर्भावो मोक्ष इत्येतद्व्यवस्थापनपरमेवेदमधिकरणमिति युक्तम् । स्वशब्दस्य स्वीयार्थकत्वं कथयतामपि सूत्रस्वारस्यभङ्ग एव, स्वशब्देन स्वरूपस्यैव झटित्युपस्थितेः । समनन्तरेण "अविभागेन दृष्टत्वात्" इत्यनेन च मुक्तमधिकृत्य किञ्चिद्विचार्य तदनन्तरत्रिसूत्र्या "ब्राह्मेण" इत्यादिकया मुक्तो येन स्वरूपेणाविर्भवति तत्स्वरूपं निरधारि इत्यपि अद्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च संप्रतिपन्नम् । यत्तु मुक्तस्य भोगोपकारकशरीरविशेषनिर्णायकमिदमधिकरणमिति । तदयुक्तम् । सूत्राक्षरानाञ्जस्यात् । अभिनिष्पत्त्यर्थविचारानन्तरं

स्वेनेति स्वपदार्थनिर्णयानुकूलविचारस्य युक्तत्वात्, "ब्राह्मेण" "चितितन्मात्रेण" इत्यत्र "स्वेन" इति तृतीयान्तप्रत्यभिज्ञानात्, "तदात्मकत्वात्" इति हेतूक्त्या आविर्भूतस्य स्वरूपनिर्णयार्थतायाः स्फुटत्वाच्च । तदेवं ब्राह्मेणेत्यादित्रिकं मुक्तस्वरूपनिर्णयपरमिति स्थिते विचार्यते—बादरायणपक्षः क इति ॥

२. ब्राह्मेणेत्यादित्रिसूत्र्या मुक्तस्वरूपं चिन्मात्रमेवेति निर्धारणम् । एवमपीत्यस्य सूत्रस्य चिन्मात्रत्वसगुणत्वयोर्विरोधपरिहारार्थत्वकल्पने सूत्रस्यैव वैयर्थ्यादनारभ्यत्वं - मुक्तस्वरूपं चिन्मात्रमित्यस्मिन्नेवार्थे एवमपीत्यस्य स्वारस्यं उपन्यासशब्दसार्थक्यञ्च ॥

चिन्मात्रं स्वरूपं मुक्तस्येति श्रीमद्बादरायणपक्ष इति अद्वैतसिद्धान्तः । स एव च सूत्रारूढः [सि-सि. नम्] अत एव मुक्तश्चितितन्मात्रब्रह्मैव कल्पनया सर्वज्ञादिमयम् इति वास्तवस्वरूपप्रतिष्ठामवस्थाप्यैव "एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायण" इति ब्राह्मरूपोपन्यासाद्यविरोधसूत्रमुपपन्नम् । अन्यथा ब्राह्मरूपस्यापि स्वाभाविकत्वे विरोधाभावेन "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः" "चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः" इति पक्षविकल्पानुपपत्तेः । न हि प्रकाशत्वव्यावृत्तिर्जैमिनिपक्षः । "आह च तन्मात्रम्" इति स्वप्रकाशस्यापि श्रुतिवशात् ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वस्य परमते तदवस्थितत्वाच्च । औडुलोमेस्तु तदात्मकत्वादिति वदतो गुणविशिष्टानात्मकत्वमिष्टम् । तथाऽपि कथञ्चित् अभावपर्यवसायि कृत्वाऽपहतपात्मत्वादेरुपपाद्यत्वात् न विरोधः । तथा च सूत्रकृतः विरोधभ्रम इति वा कल्प्येत । "एवमपि" इति चितितन्मात्रतावस्थापनेन विरोधसमाधानं वा नावकल्पेत । मुक्तस्यापहतपात्मत्वादिगुणान्यत्वे सति ब्राह्मेणाविर्भाव इत्यनाञ्जस्यात् स्वेनेत्यस्य स्वीये वृत्तिकल्पनाक्लेशाच्च । तस्मात् एवमपीत्यौडुलोमिपक्षानुज्ञया तत्र प्राप्तमुपन्यासादिविरोधं मुक्तस्य ब्रह्मैकात्म्यादमुक्तदशाऽपहतपाप्मत्वादिगुणवैशिष्ट्योपपत्त्या परिहरति बादरायण इत्युपपन्नम् । अत एवोपन्यासग्रहणमर्थवत् । अन्यथा एवमपि पूर्वभावादविरोधमित्येवोच्यते । न हि चितितन्मात्रतामुपगम्य ब्राह्मरूपभाविकत्वोपगमः शक्यः विरोधात् । यत्तु—विज्ञानघेन एवेत्यापातप्रतीतचितितन्मात्रत्वाभ्युपगम एवमपीति इति—तन्न । सूत्रकृदभ्युपगमादेव तदापातत्वनिरासात् । यदपि अवधार-

णीयशेषभूतैवकारस्वारस्याय न शेषिपदजातभङ्गः कार्य इति तदापातत्वबीजोत्प्रेक्षणम्, तदप्यरमणीयम्। अवधारणीयस्वरूपानुपातिनोऽवधारणस्यान्तरङ्गतया परोपाधिनिरूप्यबहिरङ्गगुणबाधकत्वौचित्यात्। अन्यथा प्रज्ञानघन एवेत्येवकारानर्थक्यात्। अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्यांशतो जडत्वस्यापि व्यावृत्तेरशक्यत्वात्। प्रज्ञानघन इत्येव स्वरूपमात्रजडत्वव्यावृत्तेः। तस्मात्पूर्वोक्त एव सूत्रार्थः। एतेन अपहतपाप्मत्वादिगुणामात्रात्मकत्वं जैमिनिपक्षः, विज्ञानमात्रात्मकत्वं औडुलोमिपक्षः, उभयरूपत्वं बादरायणपक्षः, इति परेषां व्याख्यानं परास्तम्। "चितितन्मात्रेण" इतिवत् "ब्राह्ममात्रेणेत्यश्रवणात्, एवमपीत्यनाञ्जस्याच्चेति। तदेवं आविर्भूतचितितन्मात्रब्रह्मात्मन एव मुक्तस्य ब्राह्मरूपमपि कथञ्चिदुपयतो बादरायणस्याविद्यादृष्ट्यापादितजगद्व्यापारो न प्रत्याचिख्यासितः। किन्तु दहरादिसगुणोपासनामात्रेण मुक्तदेशीयस्य तत्क्रतुन्यायप्रसञ्जितोऽसौ निराचिकीर्षित इति गम्यते इति, "सङ्कल्पादेव" इत्यारभ्य आन्तं सगुणविद्याफलप्रदर्शनपरं इत्यद्वैतसिद्धान्तपक्ष एव बादरायणः, न तु कृत्स्नोऽयम्पादः परममुक्तिपर इति परकीयसिद्धान्तपक्ष इति भगवत्पादोपदिष्टमार्ग एव शिवः पन्थाः। (सि-सि-नम्) एवं परममुक्तस्य सशरीरत्वे भोगैश्वर्ये च बाधिते "स एकधा भवति त्रिधा भवति" "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्रममाणः" "कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्यादिकायव्यूहपर्ययणजक्षणादिकं निर्गुणविद्याविषयेऽपि प्रशंसार्थमुपादीयते। यद्धि ब्रह्म कारणात्मना एकधा भवति सृष्ट्या चानेकधा तत् मुक्त एव तद्भूतत्वात्॥

३. 'अविभागेन दृष्टत्वा'दित्यत्र अविभागशब्दोऽभेद एव स्वरसः, "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" इत्यादिश्रुतिषु विभागशब्दस्य भेदे एव प्रयोगात्॥

तथा च सूत्रम् "अविभागेन दृष्टत्वात्" स्वरूपेणाभिनिष्पन्नो ब्रह्माविभागेन भवति अहं ब्रह्मास्मीति अभेददर्शनात् इति। परस्य तु स्वात्मनो विभक्तस्य ब्रह्मणोऽविभागेनानुभवो भ्रमः स्यात्। प्रकारतया स्वात्मनो दृष्टत्वादिति च विभागस्य दृष्टत्वात् विरुद्धो हेतुः। अविभागे तस्यैव प्रकारप्रकारिताऽयोगात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् इत्यादिश्रुतिषु विभागशब्दस्य

भेदे एव प्रयोगात् अविभागशब्दस्याभेदरूपार्थ एव स्वारस्यात् । अध्याहारदोषाच्च । तत्त्वमसीत्याद्यसामञ्जस्याच्चेति । एवं यत् नृदेवादिब्रह्मलोकावसानेषु कर्मणा कामसङ्कल्पेन वा उपनीतानुच्चावचान् विषयानुपभुञ्जानः पर्येति तदयमेव सर्वात्मकत्वात्, आत्मा हि एषां स भवति इति । एतेन कामान्नित्यादि व्याख्यातम् । किञ्च "स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि" इति सूत्रं परेषां प्रतिकूलं, अद्वैतिनामेवानुकूलम् । तत्र हि श्रुतिषु जीवस्य विशेषविज्ञानाभावोक्तिः सुषुप्तिमुक्त्यन्यतरविषया इति सूत्रितम् । सम्पत्तिशब्दस्य मरणार्थकत्वस्य श्रुतिसूत्रयोरदर्शनात् मुक्त्यर्थकताया एवोचितत्वात् "ब्रह्म सम्पद्यते तदा" इत्यादौ ब्रह्मभाव एव सम्पत्तिपदप्रयोगात् । तथा च मुक्तस्य सर्वज्ञत्वादिकं वास्तविकमुपयेतां परेषां इदमपि सूत्रं प्रातिकूलम् । तस्मात् मुक्तिस्वरूपविषये अद्वैतसिद्धान्तपक्ष एव बादरायणः ॥

४. 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र परिच्छेदत्रयशून्यस्य अत एव निष्प्रपञ्चप्रत्यगभिन्नस्यैव जिज्ञास्यत्व एव ब्रह्मशब्दस्वारस्यम् ॥

एवं मोक्षसाधनीभूतज्ञानेऽपि । तथाहि जिज्ञास्यं सूत्रे ब्रह्मशब्देन निर्दिष्टम् । ब्रह्मेति च बृहेर्वृद्धिकर्मणो मनिन्प्रत्ययान्तस्येदं रूपम् । ततश्च तदेकोपाधिना जात्यादिष्वेव तद्व्युत्पाद्यते । सूत्र च मुमुक्षुजिज्ञासाविषयसमर्पणपरं ब्रह्मपदं प्रसिद्धजातिजीवादिबाधे प्रकरणोपपदादिसङ्कोचहेत्वभावात् देशकालवस्तुगुणदोषसम्बन्धपरिच्छेदरूपसर्वविधाल्पत्वविरोधिरूपमनवधिकबृहत्वमपूर्वमर्थं प्रतिपादयतीत्यवगम्यते । न तु स्वरूपतो गुणतश्च निरवधिकबृहत्वं पुरुषोत्तमम् । एवं सति एतादृशेऽलौकिकेऽर्थे व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या ब्रह्मपदगर्भं सूत्रं प्रतिपत्तिवन्ध्यं प्रसज्येत । न च सत्यज्ञानादिवाक्यैर्ब्रह्मपदं व्युत्पाद्यते । अस्यां दशायां उक्तागमस्यानवधृतार्थत्वात् । एतेन यतो वेत्यादेरपि तथात्वं निरस्तम् । अधीतस्वाध्यायस्य कर्मविचारानन्तरमेव ब्रह्मविचारमुपेत्य शास्त्रान्तराद्यवसराभावेन नित्यानित्यविवेकाद्यसम्भवे यतमानानां परेषां पुराणवाक्येन शक्त्यवधारणाया अप्ययोगात् । अन्यथा पुराणादिनैव ब्रह्मतत्त्वावगमोऽस्तु इति कृतं तद्विचारेण । अतो निरुक्तव्याकरणाभ्यां वृद्धिपर्यायबृहत्त्वोपाधिना जातिजीवादि-

साधारण्येन शक्तिरवधार्यते, तत्र तत्र प्रयोगे च प्रकरणादिना विशेषलाभ इति युक्तम्। तत्र कारणभूतसविशेषविषये प्रयुज्यमानो ब्रह्मशब्दः पुष्कलार्थो भवति स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वयोगात्। यद्यपि तत्रापि गुणानां ब्रह्मणो गुणेभ्यश्च ब्रह्मणो व्यवच्छिद्यमानतया नात्यन्तिकं बृहत्त्वम्। तथापि कारणातीते सर्वविधाल्पत्वविरोधिस्वरूपमात्रे निर्विशेषे प्रवृत्तिनिमित्तासम्भवेन कारणरूप एव ब्रह्मपदशक्तिः पर्यवस्यति, अल्पत्वविरोधिस्वरूपलक्षणया तु ब्रह्मतत्त्वमुपस्थाप्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादिषु। न चात्र सगुणग्रहणं न्याय्यम्। अविशेषितानन्त्यविरोधात्, प्रकरणादिविशेषपर्यवसानहेत्वभावाच्च। तदिदमाह भगवान् भाष्यकारः "ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्" इति। न च विचारकर्तव्यतापरे सूत्रेऽयमर्थो विमृष्टोऽपि पदमात्रोपस्थितो निर्विचिकित्समधिगतो भवतीति तदधिगमाय लक्षणादिमुखेन विचारमारप्स्यते भगवान् "जन्माद्यस्य यत" इत्यादिनेति न परोक्तदूषणानां प्रसरः। [सि-सि-नम्] जन्मादिकारणत्वमपि निर्विशेषलक्षणं सम्भवत्येव। असङ्गनिर्विशेषेऽप्याविद्यकधर्मधर्मिभावस्योपगमात्। परन्तु तेन सर्वज्ञानादिमयेन शास्त्रैकसमधिगमनीयं अशेषविशेषविरोधिस्वरूपमेवलक्षणीयम्। लक्ष्यस्वरूपबाधाय लक्षणायोगात्। न हि विसर्पणोत्फणनाद्युपपाद्यफणित्वादिलक्षणं स्वरूपबाधाय। काल्पनिकं तन्न बाधते इति चेत् कारणत्वमपि शास्त्रतात्पर्यविषयलक्ष्यस्वरूपाबाधाय काल्पनिकमस्तु। शेषिभूताधानधर्मोपांशुत्वानुरोधायापि तदङ्गसाम्न उच्चैस्त्वमौत्पत्तिकमपि बाधित्वोपांशुत्वमुपेयते। प्रकृते च शेषिभूतलक्ष्यस्वरूपानुरोधाय तच्छेषकारणत्वरूपलक्षणस्यासिद्धानपेक्षितवास्तविकत्वस्य यथाकथञ्चिदुपपद्यमानस्य काल्पनिकत्वोपगमो हि न्याय्यतरः। न च गन्धवत्त्वाद्याकारान्तरविशिष्टा पृथिवीव पृथिवीत्वेन सर्वज्ञत्वाद्याकारान्तरविशिष्टं सविशेषमेव कारणत्वेन लक्ष्यतां, एवं तस्य न काल्पनिकत्वं कल्प्येतेति वाच्यम्। सर्वज्ञत्वादिघटितशरीरस्यैव तस्य तल्लक्षणत्वात्। अन्यथा प्रधानादिव्यावृत्त्यसिद्धेः। तदिदमेवोक्तं जन्मादिसूत्रभाष्ये "जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेर्भवति तत् ब्रह्मेति वाक्यशेषः" इति। प्रथमसूत्रस्थब्रह्मपदोपस्थापितलक्ष्यस्वरूपस्य निरति-

शयबृहद्रूपस्यैव लक्षणे आकाङ्क्षासम्भवाच्च । [सि-सि-नम्]तस्मात् परिच्छेदसामान्य-शून्यं वस्तु जिज्ञास्यत्वेनोक्तमिति निरवद्यम् । एवं च सर्वेषां ब्रह्मात्मकत्वे वक्तव्ये प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारेण तत्कृतपरिच्छेदस्यावास्तवत्वेन वास्तवापरिच्छे-दाविरोधित्वस्येव मुक्त्यन्वयितया कल्पितस्वरूपत्वानर्हजीवस्य ब्रह्मणि वस्तुपरिच्छेदा-भावाविरोधितया उपपादयितुमशक्यतया ब्रह्मस्वरूपताया एव वक्तव्यतया तथा-भूतस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं सूत्रितमिति सिद्धं भवति । तदेवं प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो जिज्ञासा इति अद्वैतपक्ष एव सूत्रकार इति सिद्ध्यति ॥

५. प्रकृतिश्चेति सूत्रे ब्रह्मणः प्रकृतित्वोक्तिः विवर्तोपादानत्व एव स्वरसा - परिणा-म्युपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वात् ॥

एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वोक्त्यापि अयमर्थस्सिद्ध्यति । [ब्र-विणम्]तथा हि—न तावदत्र प्रकृतित्वं परिणाम्युपादानत्वम् । कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रसक्त्या, विकारित्व-प्रयुक्तानित्यत्वे "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इति सूत्रविरोधापत्त्या च प्रकृतिपदस्य तत्परत्वासम्भवात् । अत्र केचित्—"सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया आत्मन उपादानत्व-मवगम्यते । उपादानत्वञ्चापृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वम् । निर्विकारत्वञ्च श्रुतिष्वाम्नायते । अत उभयविरोधपरिहाराय सृष्टिवाक्येष्वात्मादिपदानां मायाव्यक्ताजादिपदैः प्रतिपादिता या दैवी शक्तिः तद्विशिष्टेश्वरपरत्वमुपे-यते । तथा च विकारित्वाख्यमुपादानत्वं अव्यक्तरूपविशेषणांश एव पर्य-वस्यति विशेष्यभूतस्यात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादनेन तदंशे बाधात्" । इति पूर्वोक्तदोषपरिहारमाहुः । तदयुक्तं—तथा सति हि तैर्वाचोयुक्त्यन्तरेण तन्मतरीत्या तदधिकरणपूर्वपक्षभूतः सेश्वरसाङ्ख्यपक्ष एव व्यवस्थापितो भवति प्रकृत्यं-शस्यैवोपादानत्वोपगमात् । अपि च सृष्ट्यादिवाक्येष्वात्मब्रह्मादिपदानां प्रकृत्या विशिष्टे लक्षणाऽपि न न्याय्या । कथञ्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति विशुद्धा-त्मानं प्रस्तुत्याम्नाते "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादौ प्रकृतिविशिष्टात्मलक्षणा । लक्षितेऽपि विशिष्टात्मनि पञ्चम्यर्थस्योपादानत्वस्य स्वरसतः विशेष्यांशेऽन्वितस्य विशेषणांशपर्यवसानकल्पनमपि न स्वरसम् । तस्मान्नेयं कल्पना श्रुतिस्वारस्यानुरोधिनी । अन्ये तु तदीया आहुः यथा प्रकृतेरुपादानत्वं,

एवमात्मनोऽप्युपादानत्वम् । उभयोपादानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । परन्तु आत्मनो विकाराश्रयत्वं परम्परया, प्रकृतिः साक्षादेव विकारिणी, आत्मा तु विक्रियमाण-प्रकृत्याश्रयतया विकारी । तथा च श्रुतिः "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनन्तु महेश्वरम्" इति । न च तथा सति परमात्मन उपादान-त्वं न स्यादिति वाच्यम् । नह्यपृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वं उपादानत्वमित्यत्र साक्षात्संबन्धेन विकाराश्रयत्वं विवक्षितम् । येन परम्परया विकाराश्रयस्योपादानत्वं न स्यात् । गौरवेण साक्षात्त्वस्यानिवेशात् । निर्विकारत्वश्रुतिस्तु साक्षाद्विकारित्वं निषेधति । अतो न सविकारनिर्विकारश्रुत्योर्विरोध इति, तदपि न युक्तम्—एवं हि "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इत्यादिवचनानां स्वारस्यं परित्यक्तमेव स्यात् । उत्सर्गतः साक्षात्सम्बन्ध एव हि तत्र प्रतीयते । न चौत्सर्गिकस्य तस्य "मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनन्तु महेश्वरम्" इति वचनानुसारेण मायाद्वारकत्वमास्थे-यमिति वाच्यम् । न हि तत्रोपादानत्वं मायाद्वारकमित्यवगम्यते, अपि तु प्रकृतिमायाश्रयत्वमात्रम् । ततश्च प्रतिज्ञाद्यनुरोधात् उपादानत्वं मायान्त्वि-त्यादिश्रुत्यनुरोधात् प्रकृत्याश्रयत्वञ्चेत्यस्तु, नतूपादानत्वमपि परम्परयाऽऽ-श्रयणीयम् । न च निर्विकारत्वश्रुत्यनुसारेण उत्सर्गतः प्राप्तं साक्षात्त्वं परित्यज्यत इति वाच्यम् । श्रुतिद्वयस्वारस्यानुरोधेन विकारमिथ्यात्वकल्पनोपपत्तेः । अपि च श्रुतिप्रतिपादितयोर्विकारित्वनिर्विकारत्वयोः श्रुत्याद्यनुसारेण विरोधपरिहारसम्भवे न श्रुत्यस्वारस्यापादकं किञ्चित्स्वयं कल्पनीयम् । श्रुतिश्च विकारमिथ्यात्वं प्रतिपादयति वाचारम्भणमित्याद्या । सूत्रकृताऽपि "दृष्टान्तानुपरोधात्" इति वदता दृष्टान्तवाक्यघटकवाचारम्भणमित्यादिवाक्यस्य "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति मिथ्यात्वपरतां व्यवस्थापयता च स्पष्टीकृतोऽयमर्थः । (सि. सि. नम्)

अत्राह "तदनन्यत्व" मित्यादिना विकारमिथ्यात्वं न प्रतिपाद्यते, अपि तु कारणानन्यत्वमिति । सत्यं, कारणात्कार्यस्यानन्यत्वमवगमयति, परन्तु अवगमयंश्च कार्यस्याविद्यामूलकतां मिथ्यात्वरूपामाकलयति । न हि वस्तुसतः कार्यरूपस्यैव कारणानन्यत्वं, कार्यकारणभावविरोधात् । न च कारणस्यैवावस्थान्तरं कार्यमिति तस्य तदनन्यत्वं, ब्रह्मणो विकारापत्तेः । उत्तरोत्तरसंस्थान-

योगो हि पूर्वपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः, स्वावस्थस्य तु उत्पत्तिः मृद इव पिण्डघटकपालाद्यवस्थायोग इति परस्योपगमः । न हि पूर्वावस्थमेवोपादानमुत्तरावस्थायाः, येन निरूपादानमवस्थान्तरमापद्येत । तथा चोत्पादविनाशाभ्यामेव विक्रियेत मृदादिवत् । यत्तु चिदचिदीश्वराः विविक्तस्वभावाः पुनः शरीरात्मभावेन द्विराशीकृताश्च पुनर्विशिष्टतया एकीकृताश्चोपदिश्यन्ते । तत्र सर्वावस्थचिदचिद्वस्तुशरीरविशिष्ट एव परमात्मा "सदेव सोम्येदं" इत्यादिभिरुच्यते । ततो विशिष्टमेव कार्यकारणावस्थं इति स्वरूपान्यथाभावज्ञानसङ्कोचादिरवस्थाभेदः परमात्मन एव । किन्तु सद्वारकः । तदवस्थचिदचिन्नियमनरूपावस्थाभेदश्चाद्वारकः । तथा च कार्यकारणानन्यत्वं अविकारित्वञ्चोपपन्नमिति—तन्न—सदादिपादानां चिदचिद्विशिष्टैकार्थविषयत्वे मानाभावात् । अन्यथा "किं कारणं ब्रह्म" इत्यपि विशिष्टविषयमेवेति, ब्रह्मकारणताया अनुपपत्त्यभावेन विमर्शासङ्गतेः, "अजामेकां" "देवात्मशक्तिं" इति ब्रह्मकारणतानिर्वाहाय पृथगाम्नानवैयर्थ्याच्च । अपि च सदादिपदे विशिष्टविषये 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यादौ विशिष्टस्यैव जगदात्मत्वं प्रसज्येत । अपि चैवं विशिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वारक एवान्यथाभावादिरिति सद्वारकत्ववचनविरोधः । अपि च अवस्थाभेदसम्बन्ध इव सद्वारको हेयसम्बन्धोऽपि स्यादिति ब्रह्म जीवान्न विशिष्येत । अपि च स्थूलसूक्ष्मावस्थनियाम्यपर्यायेण चाद्वारकनियमनावस्थाभेदपर्यायेऽवश्यम्भाविनि विकारित्वं दुष्परिहरम् । अपि च ब्रह्मणोऽवस्थाभेदपरिणामित्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः । ब्रह्म जगदुपादानं निरवयवञ्च ब्रुवाणा श्रुतिरपि ह्युपपादनीया, अन्यथा श्रुतेरेव विरुद्धस्यापि प्रतिपत्तौ मीमांसावैयर्थ्यात् । न चाचिन्त्यशक्तितया परमात्मनो निरवयवत्वं परिणामित्वं कृत्स्नप्रसक्तिश्च प्रतिपत्स्यामहे, यथाऽह भगवान् "मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्" इति । श्रूयते च "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इतीति वाच्यम् । एवमात्मनो भेदश्चाभेदश्च सगुणत्वञ्च निर्गुणत्वञ्च संसारित्वमसंसारित्वञ्चेति शक्तिवैचित्र्यादेवोपपन्नमिति सामानाधिकरण्याद्युपपादनक्लेशानर्थक्यात् । यथादर्शनमविरोधनात्मनि सर्वशक्तिव्यवस्थोपपत्तौ कल्पनान्तरायोगाच्च । यथा हि शुक्त्यधिष्ठाननिष्ठमेव रजतं,

न च तन्निष्ठा शुक्तिः, न ह्यन्योन्याध्यास इतीतरेतरमधिष्ठानारोप्यभावविवक्षयोच्यते, पौर्वापर्यविरोधात्, शून्यपरिशेषप्रसङ्गाच्च, किन्तु इदमात्मना रजतसंसृष्टरूपेण शुक्त्यधिष्ठान एव "इदं रजतम्" इत्यारोप इति। न च शुक्तिनिष्ठं रजतं, तत्रैव बाध्यत्वात्, एवमिदमुच्यते "मत्स्थानि सर्वभूतानि" इत्यादि। एवं हि दृष्टानुरोधः स्यात्। तस्मात् स्वमहिमप्रतिष्ठ एव परमात्मा ऐश्वरयोगशब्दितप्रकृतिमायाविद्याशक्त्या जगदात्मा विवर्तत इति कार्यस्यं तावन्मात्रसत्ताकतया तदनन्यत्वमुच्यते इत्यकामेनापि स्वीकरणीयम्॥ किञ्च हेतुभूतवाचारम्भणश्रुति-

६. तदनन्यत्वसूत्रे आरम्भणशब्दसूचितवाचारम्भणश्रुतेः विकारमिथ्यात्वपर्यवसाने एव उत्तरसन्दर्भगत "अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" इति श्रुत्यर्थस्वारस्यम्॥

स्वारस्यानुसारेणापि स्वीकर्तव्योऽयमेवार्थः। तथा हि—"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" इत्येतत् विकारानृततापरं—वाचाया आरम्भणं आलम्बनं, विकारो घटादिः। तर्हि वाक् च तदालम्बनं विकारश्चेति द्वयं प्राप्तम्। नेत्याह—नामधेयं—घटश्शाराव इति नाममात्रम्—न तु तत्र वस्तुसत्ता अस्तीति द्योत्यते नामधेयपदेन। दृष्टश्च नामपदस्याभासताद्योतकत्वं "यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्" इति। लोकेऽपि पुत्राभासे पुत्र इति नामधेयं नात्र पुत्रत्वमस्तीति। कथं तर्हि "सन् घट" इत्यादिव्यवहारः इत्यत आह—"मृत्तिकेत्येव सत्यं" इति। मृत्तिकात्मनैव घटादिसत्यं न तु स्वरूपेणेत्यभिप्रायः। एवकारार्थप्रधानश्चेदं वाक्यं गुडजिह्विकान्यायेन मृदः सत्यत्वानुवादपूर्वकं विकारानृतताप्रतिपादनाय। एवमुत्तरेष्वपि लोहादिदृष्टान्तेषु द्रष्टव्यम्। इत्थं तैजसानां पदार्थानां त्रिवृत्करणनिरूपणविसरे स्पष्टमेव प्रतिपादितम् "यदग्ने रोहितं रूपं....अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" इति। अत्रापागादग्नेरग्नित्वं इति स्पष्टमेव विकारोपमर्दो दर्शितः। अतः स्वरसतो वाचारम्भणश्रुत्या विकारानृतत्वमवधार्यते। नन्वत्र कथं मात्रपदान्तर्भावेनानृतत्वपर्यवसायि नामधेयपदं व्याख्यायते इति चेत्—उच्यते—वाचा व्यवह्रियमाणं विकारं वाचारम्भणमिति वाक्योदितमुद्दिश्य नामधेयत्वविधाने श्रुतार्थमादाय सामानाधिकरण्यस्यासम्भवात् नामधेयपदस्य नामधेय-

वाच्यलक्षणामुपेत्य सामानाधिकरण्ये पौनरुक्त्यात्, अर्थपरिसङ्ख्यार्थत्वमुपेत्य मात्रपदान्तर्भावेन मिथ्यात्वपर्यवसाय्यर्थवर्णनं नानुपपन्नम्। अन्येषान्तु वाचेति तृतीयायाः चतुर्थ्यर्थत्वाङ्गीकारः, मृत्तिकेत्यनुषङ्गः, तृतीयान्ततया तस्य विपरिणामः, मृत्तिकेत्येवेत्यत्र घटपदाध्याहारश्चेति बहुतरदोषप्रसङ्ग इत्यादिकं विस्तृतं ब्रह्मविद्याभरणे तदनन्यत्वाधिकरणे ॥

एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सर्वविकारविकल्पाधिष्ठानतया ब्रह्मणः प्रकृतिभावमुपपादयितुं क्षमते । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य मतान्तरानानुगुण्यञ्च सिद्धान्तसिद्धाञ्जने द्वितीयभागे स्पष्टम् ॥ तथा च "परिणामात्" इति सूत्रमपि अन्यथाभावमात्राभिप्रायम्, तावतैव साधनीयप्रकृतिभावसाधनात्, प्राग्रूपोपमर्देनान्यथाभावानुपपत्तेः । तदेवं विवर्तोपादानत्वस्यैव "प्रकृतिश्च" इत्यनेन सिद्धौ जीवस्य मुक्त्यन्वयित्वेनाकल्पनीयकल्पितत्वकस्य ब्रह्माभेदः सूत्रकाराभिप्रेतः इति स्फुटम्। तथा च ज्ञेयं ब्रह्म जीवाभिन्नमिति सूत्राशयोऽपि स्फुटः ॥

७. 'असम्भवस्तु सत' इति सूत्रे परमात्मनि निरुपपदसच्छब्दप्रयोगस्य परमात्मातिरिक्तस्य सद्भिन्नत्वे एव स्वारस्यम् ॥

किञ्च "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इति परमात्मनि निरुपपदसच्छब्दं प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्य तदतिरिक्तं न सद्रूपमिति भावो लभ्यते । ततश्च पूर्वोक्तरीत्या जीवस्य आवश्यकसद्रूपस्य परमात्माभेदः सूत्रसूचितो भवति । किञ्च गीतायां "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि" इत्यारभ्य ज्ञेयस्वरूपप्रतिपादनावसरे "अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्" इति ज्ञेयस्य विभक्तवत्स्थित्युक्त्या, विभक्तवत्स्थितेश्च जीवे एव सर्वलोकसिद्धतया, तादृशस्थितेश्च सिद्धवदनूद्यमानत्वेन परमात्मपरत्वानुपपत्त्या, तस्य च इवकरणेन वास्तवाविभक्ततायाः शरीरेषु प्रतिपाद्यतया सर्वशरीरस्थः वास्तवाविभक्तः विभक्तवत्स्थितः शुद्धजीव एव ज्ञेय इति सिद्ध्यति । एतदेव ब्रह्मसूत्रैरपि निर्णीतमिति "तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च—ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितै"रिति गीताश्लोकोक्त्या लाभात् सूत्रकाराशयो जीवब्रह्माभेद इति भगवता वासुदेवेनापि प्रकटितम् ॥

८. 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्' इति सूत्रे परमात्मनि, काठके जीवे प्रयुक्तस्य प्राज्ञपदस्य प्रयोगः काठकस्य जीवब्रह्माभेदपरत्वे एव स्वरसः ॥

किञ्च—"वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्" इति सूत्रे "अशब्दमस्पर्शमरूप"मित्यादिना प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न, प्रकरणात्, परमात्मन एवात्र ज्ञेयत्वोक्तेः, इति सिद्धान्तपरे भागे, काठके जीवे "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ" इत्यादौ प्रयुक्तस्थप्राज्ञशब्दस्य प्रयोगात् जीवब्रह्माभेदः सूत्रकाराभिप्रेत इति स्फुटं प्रतीयते । अन्यथा परमात्मपरेण शब्देन प्रकरणिन्युदाहरणीये जीवपरेण शब्देन तदुदाहरणमसमञ्जसमेव स्यात् । नन्वेवमपि कथं नासमञ्जसं, जीवपरमात्मनोर्वास्तवाभेदेऽपि व्यावहारिकेण तयोर्विभागेन वेदान्तेष्विदं जीवप्रकरणं इदं परमात्मप्रकरणमिति व्यवस्थितेरभ्युपगमात्, इति चेत्—सत्यम् तथापि काठके जीवपराभेदप्रकरणमिदं, न केवलस्य जीवस्य प्रकरणं, परस्य वा, इति सूचयितुमेव परमात्मपरेण शब्देन प्रकरिणिन्युदाहरणीयेऽपि यदभिन्नतया प्रकरणी प्रतिपिपादयिषितः तत्परेण शब्देन तस्योदाहरणं सूत्रे कृतमिति, जीवपरमात्माभेदे श्रुतिसम्मतिपर्यन्तस्वसम्मतिः सूत्रकारेणाविष्कृता । विवेचितश्चैतत् शिवाद्वैतविनिर्णये बहुधा परोक्तार्थनिरसनेन श्रीदीक्षितेन्द्रैः ॥

९. शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् इति सूत्रे शास्त्रदृष्टिपदस्वारस्यं जीवब्रह्माभेदे एव, तेन हि इन्द्रस्य स्वात्मनो ज्ञेयत्वोपदेशः शास्त्रदृष्ट्या इत्युच्यते । ज्ञेयञ्च परं ब्रह्मेति प्रसिद्धिः ॥

किञ्च—"शास्त्रदृष्टया तूपदेशो वामदेववत्" इति सूत्रमपि जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम् । तथा हि—हिततमोपदेशप्रार्थने ब्रह्मोपदेशे कर्तव्ये इन्द्रस्य स्वात्मोपदेशो न युक्त इति शङ्कायां "शास्त्रदृष्टया तूपदेश" इति समाधानमाह । ततश्चेन्द्रः कृतब्रह्माभेदसाक्षात्कारः आत्मानमेव ब्रह्मीभूतं, हिततममिति कृत्वोपदिशति स्म । तत्त्वमस्यादि शास्त्रोक्ता दृष्टिः तच्छास्त्रजनिता स्वात्मपरमात्माभेददृष्टिरेवेति च सिद्ध्यति ॥

यत्तु शास्त्रदृष्टिः शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदृष्टिः, ततश्च स्वात्मशरीरकस्य परमात्मन एवोपदेश इन्द्रेण कृत इति सूत्रार्थसङ्गतिः इति तन्न । शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वबोधकशास्त्रस्यैवाभावात् । यदुच्यते नामरूप-

व्याकरणादिश्रुत्यादि तद्बोधकमिति, तत्तु सिद्धान्तसिद्धाञ्जने विस्तरेण परिष्कृत्य निराकृतं विस्तरभयान्नेह लिख्यते । शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वस्वीकारोऽप्यसङ्गतः (सि–सि नम्)"ब्राह्मणो यजेत" "मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इत्यादिविधिनिषेधाधिकारित्वस्येश्वरे प्रसङ्गात् । न खलु प्रथमोपस्थितेऽपि देहे ब्राह्मणशब्दः पर्यवस्यति । तत् कस्य हेतोः ? जीवपर्यन्तत्वोपगमात् । एवं ब्रह्मपर्यन्तत्वोपगमे प्रथमोपस्थितमपि जीवमतिक्रम्य विशेष्यब्रह्मपर्यवसानं युक्तम् । यत्तु ब्राह्मणादिशब्दैः प्रथमोपस्थिततत्तच्छरीराभिमानिजीवान्वयेन झटिति वाक्यार्थबोधनिष्पत्तौ सत्यां, तावतैव वाक्यप्रामाण्यस्य चरितार्थतया, ईश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वं, अन्तर्यामिणम्प्रति नियाम्यानां शरीरत्वं, शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं, श्रुतिन्यायाभ्यामवगन्तव्यमपेक्ष्य विलम्बितोपस्थितिकस्य ईश्वरस्यान्वयेन पुनर्वाक्यार्थबोधान्तरं नोदेतुमर्हति । अत एव "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इत्यत्र प्रथमोत्तमशब्दाभ्यां शीघ्रोपस्थितिकयोः प्रथमचरमस्थानयोरेव वाक्यार्थान्वयः, न तु प्रथमचरमस्थानानुवचनीययोः "प्रवो वाजा, आजुहोत्वा" इति ऋचोर्विलम्बितोपस्थितिकयोरिष्यत इति । तदेष व्यामोहमात्रम्—तटस्थो हि ब्रह्मणादिप्रत्ययो जातिविषयो यथायोगं विशेषेषु सङ्क्रामन् न विशिष्यते । श्रुतिन्यायौ च ब्रह्मणि शक्तिग्रहोपक्षीणौ न प्रत्ययकार्यकालैा, येन तदपेक्षया विलम्ब इष्येत । न च तत्तच्छरीरजीवमभिधाय परमात्मानमभिधत्ते । वृत्तिविरामप्रसङ्गत् । तस्य तस्य प्रत्येतुः प्रत्ययस्तु व्यक्तिविशेष एव प्रथम इति तत्रैव वाक्यप्रामाण्यचारितार्थ्ये सामान्यद्वारविलम्बितोपस्थितिकविशेषान्तरान्वयबोधान्तरानुदयप्रसङ्गात् । "त्रिः प्रथमामन्वाह" इत्यादौ तु युक्तं प्राथम्याद्युपाधिनैव सामान्यप्रत्ययात् यथा विषयमनुवचनव्यवस्था इति । यत्तु राजा न स्वानुशासनविषय इति निदर्शनम्—तत् वेदापौरुषेयत्वे न प्रतिविधेयम् । अपि चैवं राजधर्मं वा राजा ब्राह्मणधर्मं वा ब्रह्माणोऽनुशासत् स्वयमन्यथावृत्तिः वृद्धहंसाख्यायिकया न निन्द्येत । तथा च न विधिनिषेधोल्लंघने जीवः प्रत्यवेयात्, नापि कर्मणा संसरेत्, मुच्येत वा । न च 'ब्राह्मणः शुक्ल' इत्यादाविव ब्रह्मणोऽयोग्यतया जीवं विशेषणमेवावक्रामति विधिरिति वाच्यम् । ब्रह्मणशरीरकत्वातिरिक्तविधियोग्यताया जीवेऽप्यभावात् ।

कर्मवश्यता च ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽस्माद्विधेरेव प्रसज्यमाना वारयितुमशक्या । अत एव सुखदुःखादिभाक्त्वस्यापि प्रसङ्गात् । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । जीववत् अपहतपाप्मत्वादेरवस्थाभेदनेयत्वोपपत्तेः ॥

१०. शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य सूत्रभिप्रेतत्वे 'आकाशस्तल्लिङ्गा'दित्याद्यधिकरणवैयर्थ्यम् ॥

किञ्चैवमाकाशादिशब्दानां ब्रह्मण्येव परमा शक्तिरिति नास्तिपूर्वपक्षं "आकाशस्तल्लिङ्गात्" इत्याद्यधिकरणं प्रसज्येतेति न सूत्रकाराभिप्रेतञ्च । अत एत "सुखविशिष्टाभिधानादेव च" इत्यपि न परेषां साधकम् । तत्र हि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्यादौ कंखंशब्दयोरितरेतरान्वयेन नभोवैषयिकसुखव्यावृत्तं यत्प्रस्तुतं तदुच्यते, सुखविशिष्टमिति नभोव्यावृत्तये सुखरूपेण, विशेषितमित्यर्थः । शं कं सुखं इत्यादि शब्दानां निष्कृष्टविषयप्रसिद्धिविरोधेन विशिष्टविषयत्वानुवादायोगाच्च । तस्मात् शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वं असङ्गतं सूत्रकारानभिमतञ्चेति न तदभिप्रायेण इन्द्रस्य अस्मच्छब्दप्रयोगोपपादनपरं "शास्त्रदृष्टया तु"इति सूत्रम् । तत्त्वमसीत्याद्यनानुगुण्याच्च ।[ब्र–वि-णम्]तत्र हि शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वस्वीकारेऽपि न यथाश्रुतार्थसम्भवः । नह्यत्र त्वंशब्दस्य ईश्वरशरीरभूतजीववाचकस्येश्वरे वृत्तिरभ्युपेयते । त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थे विशेषणत्वाभावात् किन्तु तच्छब्दस्यैव प्रकृतपरमात्मपरामर्शकस्य त्वंशब्दार्थेऽभेदसम्बन्धेन विशेषणसमर्पकता । अन्यथा असीति मध्यमपुरुषो न स्यात् । त्वंशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वे आकाङ्क्षाऽभावेनाख्यातसामानाधिकरण्यायोगात् । युष्मच्छब्दस्याख्यातसामानाधिकरण्य एव "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इति सूत्रेण मध्यमपुरुषो विधीयते । अतस्त्वंशब्दार्थस्य विशेष्यत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र च परमात्मपरस्य तच्छब्दस्य वृत्तिः शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वाभ्युपगमेऽपि न सम्भवति । ईश्वरस्य जीवं प्रति शरीरत्वाभावात् । मध्यमपुरुषोपपत्तये च त्वम्पदार्थविशेष्यमेकमेव सामानाधिकरण्यमुपेयम् । एवं "अहं ब्रह्मास्मि" इति सामानाधिकरण्यमपि उत्तमपुरुषोपपत्तये जीवविशेष्यकमेव स्वीकर्तव्यम् । दृश्यते हि त्वमहंशब्दार्थयोः विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे मध्यमोत्तम-

पुरुषयोर्व्यत्यासः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इति व्यतिहारवाक्ये । तथाऽन्यत्रापि "यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं स्या अहम्" इत्यादौ । ततश्चासीति पदानुसारेण त्वंशब्दार्थविशेष्यके सामानाधिकरण्ये स्थिते शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वमिति व्युत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि स्वारस्यहानेरवर्जनीयतया जीवब्रह्माभेदमुपेत्यैव स्वारसिकार्थोऽभ्युपेय इति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यनुसारादपि शास्त्रदृष्टिसूत्रं जीवब्रह्माभेदप्रमापकमेवेति । किञ्च त्वंशब्दः सम्बोध्यजीवमात्रपरः न तु तदन्तर्यामिपर्यन्तः । संबोध्यं प्रति स्वात्मन इव स्वान्तर्यामिणः स्वानुभवेन वा प्राचीनोपदेशेन वा प्रसिद्धत्वाभावेन तस्य तं प्रत्युद्देश्यताऽनर्हत्वात् । प्रकृतस्य सद्रूपस्य परमेश्वरस्य कथञ्चित्स्वान्तर्यामितया प्रागुपदिष्टत्वसमर्थने तत्र तद्भेदशङ्कानुदयेन पौनःपुन्येन तदभेदबोधनानपेक्षणात् । एतेन "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति च सूत्रं जीवब्रह्माभेदपरं व्याख्यातम् । यत्तु वेङ्कटनाथीये—"विपरीतश्चायं व्यपदेश आयुष्मतः । अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं ह्यत्र व्याख्यायते, तच्च भ्रान्तिरूपमिति भवतेष्टव्यं, विलुप्ताहम्भावादिविप्लवसंविन्मात्ररूपत्वाद्ब्रह्मणः, ततश्च मोक्षोपायतया भ्रान्तिरेव सूत्रितेत्यायातम् । शालामालादिन्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनन्तु सूत्रस्वारस्योपन्यासदशाविरुद्धम्" इति । तन्न । पूर्वोक्तबहुतरसूत्रवक्ष्यमाणसूत्रार्थानुसारित्वात् शालामालान्यायेन एकदेशपरित्यागेन एकदेशमात्रविषयकत्वेन अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानसूत्रणोक्तेः स्वारस्यानपायात् । शरीरशरीरिभावेनानुसंधानसूत्रणस्य असम्भावितत्वोक्तेः, श्रुत्यननुगुणत्वाच्च, तस्य सूत्रकृदभिप्रायानुसारित्वाभावात् । सूत्राक्षराणामर्थविशेषविवादावसरे श्रुतिस्वारस्यानुसरणे दोषाभावात् । तस्यैव युक्तत्वाच्च । किञ्च उक्तसूत्रे "अहमित्युपगच्छन्ति" इत्यनुक्त्या शालामालान्यायेन विवक्षितपर्यवस्थापनं अहं ब्रह्मास्मि इत्यादेरनुमनुते सूत्रकृत् । अत एव आत्मेति स्वरसम् । भवन्मतेऽपि हि अहं ब्रह्मास्मीत्येवानुसन्धानं सूत्रयितव्यम्, नतु "आत्मा—शरीरी" इति । अनुसन्धानस्य "शरीरी" इत्येवमाकारकत्वाभावात् । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । इतिकरणञ्च विषयसमाप्तिद्योतकम् । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादाविव दृष्टिविधिसूचन एव इतिकरणं स्वरस-

मित्युक्तौ भवतामपि शरीरशरीरिभावस्य अनुसन्धानविषयस्य मनोब्रह्माभेदवद-वास्तवत्वापादकं भवेत् । अंशतः स्वारस्यपरित्यागस्यान्याय्यत्वात् । "स्मर्यमाण-मनुमानं स्यादिति" इत्यत्र भवद्भिरपि स्वारस्यपरित्यागाच्च । यच्च उक्तसूत्रे उपगच्छन्ति इति व्याख्यानावसरे तदुपष्टंभकश्रुतिप्रदर्शनं परेषां "त्वं वा अहमस्मी"त्यादि, तत्तेषां प्रतिकूलं, श्रुतिस्वारस्यभङ्गेनैव तैर्व्याख्यानात् । न चात्र शरीरशरीरिभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यम् । तदाहि अहं वै त्वमसि इति निर्देश एवोपपद्यते । त्वंशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरे स्वशरीरकपर्यन्तस्य वृत्ति सम्भवात् । त्वं वा अहमस्मि इति निर्देशस्तु नोपपद्येत, अहं-शब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरशरीररूपे स्वस्मिन् परमेश्वरवाचिनः त्वंशब्दस्य वृत्त्यनुपपत्तेः । न च वाक्यद्वयेऽपि त्वंशब्दौ प्रस्तुतगुणविशिष्टपरमश्वरविषयौ, अहं शब्दौ स्वशरीरकत्वविशिष्टतद्विषयाविति वाक्यद्वयमप्येकरूपार्थपरमेवेति वाच्यम् । तदानीं "त्वं वा अहमस्मि, अहं वै त्वमसीति" व्यवस्थितयुष्मदस्मच्छब्दपौर्वापर्या-स्म्यसिशब्दप्रयोगकृतवाक्यद्वयवैलक्षण्यवैय्यर्थ्यापत्तेः । एकेनैव वाक्येन स्वान्तर्या-मिणः परेमश्वरस्य चाभेदसिद्धया वाक्यान्तरवैयर्थ्यापत्तेश्च । न चाभेदधीदार्ढ्यार्थं वाक्यद्वयम् । जीवपरमेश्वरयोरिव अन्तर्यामिपरमेश्वरयोः भेदभ्रान्त्यभावेन तद्दार्ढ्यापादनस्यानपेक्षितत्वात् । एतेन त्वं वा अहमस्मि, अहंबुद्धिरहंशब्दश्च त्वत्पर्यवसायिनौ, अहंशब्दयोगादुत्तमपुरुषः, अहं वै त्वमसि, अहंबुद्धिशब्दपर्य-वसानभूमिस्त्वं, त्वंशब्दयोगान्मध्यमपुरूषः, इत्यादितदीयव्याख्यानमपि प्रत्युक्तम् । क्लिष्टव्याख्यानदोषाच्च । अतो व्यतिहारेण स्वस्मिन् परमेश्वराभेदः परमेश्वरे स्वाभेदश्च भेदाभेदशङ्कानिरासेनात्र प्रतिपाद्यतेऽभेददार्ढ्यार्थमित्यवगम्यते । एतादृशश्रुतिस्वारस्यानुगुण्येन पूर्वोक्तसूत्राक्षरस्वारस्येन च आत्मेति तूपगच्छन्ती-त्यादेः जीवब्रह्माभेद एव तात्पर्यम् ॥

११. 'यावद्विकारन्तु विभाग' इति सूत्रस्य परमात्मभिन्नस्य विकारत्वे एव स्वारस्यं, विभाग उत्पत्त्यर्थकत्ववर्णनन्तु क्लिष्टमप्रासिद्धार्थकल्पनञ्च ॥

अत एव "यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्" इति विभक्त-त्वावच्छेदेन विकारत्वमाह । अन्यथा मुक्त्यन्वयितया अनित्यत्वानर्ह-

जीवस्य विकारत्वानुपपत्त्या ब्रह्मभिन्नत्वेच विकारत्वावश्यम्भावे जीवो दुर्निरूपस्वरूपः स्यादिति महदनिष्टमापद्येत । यत्तु ऐतदात्म्यमिदं सर्व''मित्याकाशस्यापि विकारत्ववचनात् यावद्विकारं "तत् तेजोऽसृजत" इत्यादावनुक्तोऽपि विभागः उत्पत्तिरुक्तैव भवति । यथा लोके सर्व एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय केषांञ्चिदुत्पत्तिवचनेन सर्वेषामप्युत्पत्तिरुक्तैव स्यात् तद्वत् इति । तन्न । (सि–सि–नम्) विभागपदस्योत्पत्तावप्रसिद्धेः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" इत्युक्तस्य विशेषोपसंहारः तत्त्वमसीति इति तव मते तस्य जीवसाधारण्येन विकारवचनत्वाभावात् । अन्यथा तस्यापि परस्मादुत्पत्तिरुक्तैव स्यादिति "नात्माऽश्रुते''रित्यादिन्यायविरोधः । तस्मात्पूर्वोक्त एव सूत्रार्थः इति जीवब्रह्माभेदः सूत्रसम्मतः ॥

१२. न स्थानतोऽपीति सूत्रे उभयलिङ्गस्य नेत्यनेनान्वये एव स्वारस्यम्—सर्वत्रेत्यनेनाभिसम्बन्धे निषेधस्य प्रतियोग्यध्याहारक्लेशः, उपाध्यवस्थानप्रयुक्तदोषसम्बन्धाभावप्रतिपादनपरत्वेन सूत्रस्यैव वैयर्थ्यं, सम्भोगप्राप्तिरिति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । अधिकाशङ्कायान्तु सौत्रहेत्वानर्थक्यं, तस्य तदनिवर्तकत्वात् ॥

अत एव"न स्थानतोऽपी"त्यधिकरणेन परमात्मानं निर्विशेषमाह, सविशेषत्वे विरुद्धधर्मवत्वेन प्रतीयमानयोर्जीवब्रह्मणोर्विवक्षिताभेदानिर्वाहादिति । यत्तु सविशेषमेवानेन ब्रह्मोपपाद्यते, ब्रह्मणो हि तत्तन्नियाम्योपाधिष्ववस्थानतो जीवस्येव दोषसम्बन्धशङ्कायां इदमुच्यते, न स्थानतोऽपि दोषसम्बन्धः, यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु उभयलिङ्गं निरस्तनिखिलदोषतासमस्तकल्याणगुणात्मतारूपोभयलक्षणं ब्रह्मावगम्यते "एष आत्मा अपहतपाप्मा" "निरवद्यं निरञ्जनं" "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ" इत्यादिष्विति । तदयुक्तम् । "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इत्येवास्य गतार्थत्वात्, तत्रापि ह्यपहतपाप्मत्वमेव हेतुः । अथापहतपाप्मत्वेनाकर्मनिमित्तेऽपि देहावस्थाने तन्निबन्धनोऽपुरुषार्थ सम्बन्धो दुष्परिहरः । न हि राजापराधानिमित्ते वा चोरस्य, स्वच्छन्दानिमित्ते वा राज्ञो दुर्गन्धादिदुःखभूयिष्ठकारागृहावस्थानेऽनर्थसम्बन्धो विशिष्यते । जीवस्यापि हि देहयोगैकहेतुरनर्थयोगः । अन्यथा देहयोगमनापाद्यैव कर्माणि भोगमर्पयेयुः, इत्येवमिहाभ्यधिकाऽऽशङ्का इति चेत्तर्हि श्रौतापहतपाप्मत्वादेरप्रयोजकीकृतत्वात् चोद्यपदस्यैव पुनरुपादानं उभयलिङ्गं सर्वत्र हीत्यनर्थकं स्यात् । अपि

च देहावस्थानप्रयुक्तानर्थासम्बन्धे जीवसाधारणमुभयलिङ्गत्वमप्रयोजकम् ॥

१३. "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्" इत्यत्र देहयोगरूपावस्थाभेदादित्यर्थकत्वे उपस्थितिकल्पनाक्लेशः, "अतद्वचनात्" इत्यत्र तच्छब्दस्य दोषसम्बन्धपरत्वे प्रकृतावमर्शस्वारस्यभङ्गश्च ॥

नन्वेतदेव निरस्यते सूत्रेण "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्" उभयालिङ्गस्यापि जीववदेव देहयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगोऽवर्जनीय इति चेत्—न "यः पृथिव्यां तिष्ठन्—स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" "य आत्मनि तिष्ठन्—स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति प्रतिपर्यायं नित्यत्वस्यावक्तव्यतया तत्तदवस्थानप्रयुक्तदोषसम्बन्धाभाववचनात्—इति । उच्यतां सकृदिव शतशोऽपि । कथमप्रयोजकतोद्धारः । अनेनातिरोहितोभयलिङ्गत्वं सूच्यते, जीवस्तु कर्माविद्यावरणतिरोहितज्ञानादिगुण इति तदुद्धार इति चेत् , हन्तैवमतिरोहितत्वेन हेतुरनेन विशेष्यत इत्यापन्नम् । ततश्च सूत्रकृतोऽविशेषितहेतुप्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरञ्च निग्रह आपद्येत । अपि च देहयोगरूपावस्थाभेदात् इत्युपस्थितिकल्पनाक्लेशः, अतद्वचनादिति कल्प्योपस्थितिकापुरुषार्थाभावविषयत्वे तत्पदस्य प्रकृतावमर्शस्वारस्यभङ्गश्च प्रसज्येत । अपि च देहयोगादनर्थसम्बन्धानुमाने परस्योभयलिङ्गत्वाम्नायो न परिहारः । तस्य मानान्तराविरोधे श्रुतेरसामर्थ्यात् । न च तिरोहितज्ञानादिगुणकत्वमुपाधिः । देहयोगादेव हि सोऽपि तिरोभावः परस्याप्यनुमेयः कर्मवश्यतादिकञ्च । नन्वप्रयोजकत्वमनुमाने, देहयोगोऽपि कस्यचिदनर्थाय कस्यचिन्नियमनादिलीलारसाय स्यात् । सर्वमेव हि देशकालपुरुषभेदेन सुखाय च कोपाय च प्रसादाय चेति—एवं तर्हि सौत्रहेत्वानर्थक्यमापादितं स्यात् । अपि चैवं निषेध्यस्य स्थाननिमित्तानर्थसम्बन्धस्य प्रागप्रसक्तेरिहाध्याहारगौरवप्रसङ्गः ।[सि—सि—नम्] यत्तु वेङ्कटनाथीये स्ववाक्यस्थस्यापि गुणस्य स्वरूपत एव निषेधानुपपत्तेः अध्याहारः, न हि गुणो गुणत्वादेव निषेध्यः, वैपरीत्यात् । न च दोषकोटिनिक्षेपेण तन्निषेधः । सर्वज्ञत्वादेर्दोषत्वस्य प्रमाणाभावात् । अतः पारिशेष्याद्दोष एव निषेध्य इति स्थिते जागरितस्वप्नाद्यवस्थासु जीवस्य ये दोषाः पूर्वेष्वधिकरणेषूक्ताः प्रकृताः त एवात्र निषेध्यतया सूत्रकृदभिप्रेता इति स्पष्टं इति—तन्न युक्तम् । धर्मत्वादेव

निषेध्यत्वोपपत्तेः । अत एव "अथात आदेशो नेति नेति" इति प्रकृतसर्वप्रपञ्चनिषेधेन ब्रह्मोपादिश्यते । आह च सूत्रकारोऽपि "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इति ॥

१४. प्रकृतैतावत्त्वं हीतिसूत्रे प्रकृतपदं "अथात आदेशो नेति नेति" इति श्रुतेः ब्रह्मणि मूर्तामूर्तप्रपञ्चनिषेधार्थकत्वे एव स्वरसं, न तु एतावत्त्वप्रतिषेधपरत्वे एतावत्त्वस्याप्रकृतत्वात् ॥

यत्तु "अथात आदेशो नेति नेति" इति वाक्ये न सप्रपञ्चता पूर्वसन्दर्भगता निषिध्यते । अपि तु मूर्तामूर्तात्मकं ब्रह्मणो रूपमित्युक्त्वा तावन्मात्रमेव ब्रह्मणो रूपमिति शङ्कायां, नेति नेतीति वाक्येन तावन्मात्रमेव ब्रह्मणो गुणजातं न भवतीति प्रतिपाद्येत, इतिपदेनार्थादुपस्थितायास्तावन्मात्रतायाः प्रतिषेधाय परामर्शात् । "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" इत्यनेनापि एतस्मात् नेति नेतीत्यादिष्टात् अन्यत्परं उत्कृष्टं नास्ति, अपि तु सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मेति योजनया सर्वोत्कृष्टत्वगुणा विधीयते । इदमेवाह सूत्रकारोऽपि प्रकृतं एतावत्त्वं प्रतिषेधति, ततो ब्रवीति च भूयो गुणजातं सर्वोत्कृष्टत्वादिकमिति, इति—तदयुक्तम् । नेति नेतीत्यत्र हि इतिशब्दो मूर्तामूर्तात्मकमेव रूपद्वयं स्वरसतः परामृशति । न तु तन्मात्रत्वं, तद्धि मूर्तामूर्तद्वयातिरिक्तगुणान्तररहितत्वं, तस्यासंशब्दितत्वात् । नह्येतस्मादिति वाक्येऽपि ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति योजनायामन्यपदस्य वैयर्थ्यात्, अन्यस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वप्रसक्तेः । तस्मात् पूर्ववाक्येन मूर्तामूर्तात्मककृत्स्नप्रपञ्चो निषिध्यते । निषेधवाक्यार्थं स्वयमेव श्रुतिराह—न ह्येतस्मादिति—एतस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्वेन भासमानं यत्परमन्यद्वस्तुजातं तद्यतो नास्ति अतो नेतीत्युच्यते, इति भगवत्पादसम्मतः पन्था एव समीचीनः । एवञ्च प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीत्यत्रापि प्रकृतं एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति नार्थः, इयत्तायाः अप्रकृतत्वात् । परन्तु प्रकृतं एतावत् यस्य तत्प्रकृतैतावत्, तस्य भावः प्रकृतैतावत्त्वं, तच्च प्रकृतं यदेतावत् तदेव, विशिष्टवाचकाद्भावप्रत्ययेन विशेषणस्यैव प्रकृतिजन्यबोधप्रकारीभूतस्याभिधानात् । तथा च पूर्वं प्रकृतं यदियत्तापरिच्छिन्नं वस्तु मूर्तामूर्तात्मकं द्वैराश्येनोक्तं तत्प्रतिषेधतीत्येव सूत्रार्थः । अत्र प्रकृतं प्रतिषेधतीत्यनुक्त्वा प्रकृतैतावत्त्वमिति

बहुव्रीह्युत्तरभावप्रत्ययेन तदभिधानन्तु, मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चस्य न यत्र कुत्रचिन्निषेधः, अपि तु ब्रह्मण्येव, यत्सम्बन्धित्वेन पूर्ववाक्ये श्रुतं, इत्येतदर्थलाभार्थं, तथा सति हि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं बोधितं भवेद्बोधनीयं, इति श्रुत्यभिप्रायः प्रकटितो भवेदिति । तल्लाभश्चैवं–विशिष्टाद्भावप्रत्ययेन विशिष्टसम्बन्धित्वेन रूपेण विशेषणोपस्थापनेन मूर्तामूर्तप्रपञ्चविशिष्टं यत् ब्रह्म तत्सम्बन्धित्वविशिष्टस्य निषेधे तत्र तदभावो बोधितो भवेदिति । प्रकृतवत्त्वं इति अनुक्त्वा एतावत्त्वेनापि प्रकृतस्य घटनं तस्य परिच्छिन्नतया निषेधार्हत्वद्योतनाय, उपसर्जनतया प्रकृतब्रह्मणो व्यावर्तनाय च । एतेन अद्वैतिनां मते त्वप्रत्ययस्य, एतावत्त्वमित्यस्यैव वा, वैयर्थ्यं इति वेङ्कटनाथीयाद्युक्तं समाहितं वेदितव्यम् । स्पष्टश्चायमर्थो "न स्थानतोऽपि" "प्रकृतैतावत्त्वं" इत्यधिकरणीयब्रह्मविद्याभरणपरिशीलने । भगवत्पादभाष्योपरि श्रीभाष्यादिषु शङ्क्यमानस्य परिहारोऽपि तत्रैव कण्ठत उक्तः, विस्तरभयान्नेह लिख्यते । एवञ्च ततो ब्रवीति च भूय इत्येतदपि नामधेयविषयं न तु गुणजातविषयं, उक्तञ्चैतदपि ब्रह्मविद्याभरणे उक्तप्रस्तावे । तथा च उभयलिङ्गत्वस्य स्ववाक्यस्थस्यैव निषेध्यत्वसम्भवात् निषेध्याध्याहारगौरवं दोष एव । जीवावस्थानिरूपणप्रसङ्गात् जीवस्य तत्तत्स्थानप्रयुक्तानर्थसम्बन्धो बुद्धिस्थ इति ब्रह्मणि तस्यायं निषेध इति यदि कल्प्येत, तत एव श्येनलयोड्डयनाभ्यामिव नीडस्य, जीवलयोद्गमनाभ्यां ब्रह्मणः सविकारत्वमपि स्याद्बुद्धिस्थमिति तस्यायं प्रतिषेध इति किं न कल्प्येत । तथा च सन्दिग्धार्थं सूत्रमापद्येत । अल्पाक्षरमसन्दिग्धञ्च सूत्रम् । (सि.सि.नम्) ॥

१५. आह च तन्मात्रं इति सूत्रे प्रकाशमानं ब्रह्म इत्यस्मिन्नेवार्थे तन्मात्रपदस्वारस्यम् ॥

किञ्चैवं "आह च तन्मात्रम्" इति सूत्रमसङ्गतम् । अत्र हि मात्रशब्दो न वचनविशेषणम् । विषयसमभिव्याहारात् । तत्र, "तन्मात्रमाह नान्यद्वाक्यान्तरावगतं निषेधती"ति व्याख्यानमसङ्गतम् । "तदाह केवलम्" इति हि तदा स्यात् । अथ तन्मात्रमाह नान्यनिषेधमिति व्याख्यायेत, तर्हि "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्" इति प्रकृतपरामर्शात् प्रकाशमात्रं ब्रह्माह, तत्र नान्यनिषेधं इति वैरूप्यमापद्येत । प्रकाशरूपत्वमात्रमाह, इति व्याख्याने च प्रकृतावमर्शस्वारस्यभङ्गः । तस्मात् तत्त्व-

मसत्यादिवाक्यार्थप्रतिपत्त्युपयोगितया त्वम्पदार्थे जीवस्वरूपे निरूपिते तत्पदार्थो ब्रह्म निरूप्यते न स्थानतोऽपीत्यादिना। तत्र ब्रह्मणः सविशेषनिर्विशेषोभयरूपश्रवणात् एकस्य स्वभावादुभयरूपायोगेऽपि स्थानतः—पृथिव्याद्युपाधियोगात् सविशेषत्वं भविष्यतीति प्राप्ते, न स्थानतोऽपि परस्य तदुभयलिङ्गं प्रतिपत्तव्यं, सर्वत्र हि ब्रह्मतत्त्वपरेषु "अस्थूलमनणु" "अशब्दमस्पर्शं" "केवलो निर्गुणश्च" "नेति नेत्यात्मा" इत्यादिषु निखिलविशेषनिषेधो गम्यते इत्युच्यते। एवं सति आह च तन्मात्रं प्रकाशैकरसं "अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्य" इत्यादिः, अतोऽपि नोभयलिङ्गं, इति प्रकृतविषया हेतुसमुच्चययोजना श्लिष्टा। परस्य तु मात्रपदलभ्यविशेषो वा, अप्रकृतशङ्कानिराससमुच्चयो वा चार्थ इति क्लिष्टयोजना। नन्वत्र यदि ब्रह्म अरूपवदेव, तत्प्रधानत्वात्, तर्हि रूपवदुपदेशवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य, "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्" सौरादिप्रकाशवदौपाधिको रूपभेद उपासनार्थमुपदिश्यत इति सूत्रिते, तन्मात्रं प्रकाशैकरसमाहेत्यप्रकृतार्थविषयमापद्येतेति चेत्सत्यं शब्दमात्रादपि तु प्रकृतविषयत्वनिर्वाहः "नालीकासनमीश्वरः शिखरिणां तत्कन्धरोत्थायिनो गन्धर्वाः" इत्यादिवदिति। नन्वौपाधिको ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसर्वकर्मत्वादिविशेष उपगम्यते। सत्यं। तस्याविद्यामात्रत्वमपि। तदिदमत्र ज्ञेयब्रह्मण्युपाधितोऽपि सविशेषत्वनिषेधे फलितम्। यत्तु सकलविशेषमृषात्वमारम्भणाधिकरणेनैव सिद्धम्। न च श्रुतिविरोधसमाधयेऽयमारम्भः। विधिनिषेधानां विषयभेदेनाविरोधात्। अपच्छेदन्यायनेयत्वाद्वा। अपि च विरोधेऽपि निषेधार्थं नानुवादः। लोकतोऽप्राप्तेः। नोपासनार्थमारोपः। स्वरूपपरवाक्यसिद्धत्वात्। तस्मादर्थभेदाश्रयणेन विधिनिषेधौ नेतव्यौ। अन्यथा सर्वगन्धादिशब्दाप्रामाण्यमेवोक्तं स्यात्। इति—तन्न—गुणविधिनिषेधयोस्तुल्यविषयत्वात् सामान्यविशेषोत्सर्गापवादन्यायनेयत्वासम्भवस्य विस्तरेणाद्वैतसिद्धयादावुक्तत्वात्। अप्रामाण्यशङ्काधिक्यादेव अपच्छेदन्यायनेयत्वस्याप्यसम्भवात्। ततश्च श्रुतीनां विरोधे तत्समाधयेऽयमारम्भः "न स्थानतोऽपी"त्यादि। तत्र च व्यवस्था दर्शिता "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" "प्रकाशवच्चावैयर्थ्य"मिति, स्वतो निर्विशेषमेव औपाधिकस्तु सौरादिप्रकाशस्येव रूपभेद उपासनार्थः, इति।[ब्र-वि-णं] यद्यप्ययं

विचारः श्रुतिविरोधपरिहारार्थयोर्वियत्प्राणपादयोरेव कर्तव्यः, तथाऽपि इहाप्यध्याये महावाक्यार्थज्ञानसाधनतया पदार्थशोधनस्य कर्तव्यत्वप्राप्तेः तत्पदार्थशोधनप्रसङ्गेन निर्विशेषसविशेषत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारस्येहापि सङ्गतत्वात् । यदपि लिङ्गशब्दस्तावत् ज्ञाप्यातिरिक्ते ज्ञापके प्रसिद्धः, निर्विशेषत्वधर्मश्च नोपगम्यते, तत्र नोभयलिङ्गं, किन्तु निर्विशेषलिङ्गमेव, निर्विशेषमेवेति क्लिष्टार्थं कल्प्येत । अपि च नोभयलिङ्गं, किन्तु सविशेषलिङ्गमेवेति किं न भवेत् । सर्वत्र हि निर्विशेषत्वं प्रतिपाद्यत इति चाध्याहार्यं, सविशेषत्वं प्रतिपाद्यत इत्यध्याहारे को निवारकः इत्यादि—तदप्यसारम्—[सि–सि–नम] लिङ्ग्यते गम्यते इति लिङ्गशब्दस्य ज्ञाप्यस्वरूपवृत्त्युपपत्तेः । तत्रापि ज्ञापकधर्मद्वयं प्रतिपाद्यते सर्वत्र श्रुतिषु परार्थानुमानवत् इति विवक्षिते ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वन्यायविरोधात् । तद्वतः प्रतिपादने च ज्ञापकत्वविवक्षावैयर्थ्यात् । स्थानतोऽपि नोभयलिङ्गं इति सामर्थ्यात् सविशेषलिङ्गनिषेधेन निर्विशेषलिङ्गप्रतिज्ञाया आर्थत्वात् । सा च स्फुटिता "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" इति । यत्तु "सर्वानुप्रवेशेन सर्वनामत्वेऽपि ब्राह्मणो यजेतेत्यादि कर्मवश्यत्वमनेन परिह्रियते, अरूपवत् ब्रह्म रूपरहिततुल्यमिति" इति–तन्न युक्तम्–तत्प्रधानत्वादिति जीवसाधारण्यादप्रयोजकतापातात् । सोऽपि हि देवमनुष्यादिनामरूपभेदेषु प्रधानमिति । नामरूपनिर्वाहकत्वेनेति हेतुविशेषणे चाध्याहारगौरवात् । तन्निर्वाहकत्वेन प्रधानस्यापि कोशकारक्रिमेरिव तत्सम्बन्धप्रयुक्तकार्यस्यानिवार्यत्वाच्च । तस्मात्सत्यपि रूपवदाम्नाने ब्रह्म अरूपवदेव प्रतिपत्तव्यम्, तत्प्रधानत्वात्, इत्येव समञ्जसं, तादर्थ्येन च सर्वत्र हि सविशेषलिङ्गनिषेधो गम्यत इति हेतुसिद्धौ अध्याहारदोषाभावाच्चेति युक्ता भगवत्पादीयैव योजना । एवं सत्येव "अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्" इत्यादित्रिसूत्र्यपि स्वरसा भवति । यतः परमात्मा परमार्थतो निर्विशेषः औपाधिकश्च विशेषो न पारमार्थिकोऽत एव सूर्यकादिदृष्टान्तः परमात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्ध उपपन्नो भवति, इति हि तस्यार्थः । "यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणो न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वं, अत एव जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यादिवत्परमात्मा तत्रावस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषु उपमा क्रियते "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु

पृथक् भवेत् । तथाऽत्मैकोह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् इत्यादिषु" इति व्याख्यानन्त्वयुक्तम्—सूत्रसूचितश्रुतिस्वारस्यभञ्जकत्वात्—"आकाशमेकं हि यथा" इत्यत्र हि एकस्यैव सतः आकाशादेः यथोपाधिषु पृथग्भावः तथात्मनोऽपीति आत्मन एकत्वाविरोधि पृथक्त्वं इत्येष एवार्थः स्वरसतो लभ्यते । अन्येषां व्याख्याने च तथात्मैक इत्यत्रैकशब्दस्यैकस्वभाव इत्यर्थवर्णनात् स्वारस्यभङ्गः । एवं "एक एव हि भूतात्मा" इत्यत्रापि आत्माभेदे एव स्वरसः । बहुधा चैवेत्यस्यानन्वितार्थकत्वञ्च । स्पष्टश्चायमर्थोऽद्वैतरत्नरक्षणे ॥

१६. अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् इति सूत्रे कप्रत्ययस्वारस्यं परमात्मनः औपाधिकं परन्तु काल्पनिकं अल्पत्वं इत्यभ्युपगन्तॄणां दर्शने एव, वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति सूत्रस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वनिवृत्तिः सूर्यकसाम्यं इति व्याख्यातॄणां निवर्त्यते इति पदाध्याहारदोषेणास्वारस्यम् ॥

किञ्च "अत एव चोपमा" इति सूर्यकादिदृष्टान्तसाम्यं श्रुत्युक्तं सूत्रितं, तच्च साम्यं "अम्बुवदग्रहणात्तु" इति आक्षिप्तं, वृद्धिह्रासभाक्त्वं" इति च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यं निरूपितं, इति स्वारसिकोऽर्थः प्रतीयते । अन्येषाञ्च व्याख्याने आक्षिप्तस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यस्य "वृद्धिह्रासभाक्त्व" मित्यनेन परिहार एवं वृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वाभावः साम्यं विवक्षितं, इति । ततश्च उत्सूत्रव्याख्यानं स्पष्टतरम् । किञ्च अन्येषाम्मते सूर्यकशब्दोऽपि न स्वरसः, तस्य हि प्रसिद्धसूर्यापेक्षया अल्पः सूर्यादिरर्थः, तन्मते च प्रसिद्धसूर्यापेक्षया वस्त्वन्तरं बिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले नाङ्गीक्रियते यदल्पादिरूपं प्रसिद्धसूर्यापेक्षया स्यात् । तस्मात् "न स्थानतोऽपी" त्यारभ्य "दर्शनाच्च" इत्यन्तं सूत्रजातं परमात्मा वस्तुतो निर्विशेषः उपाधितस्तु सविशेष इव, विशेषा आविद्यका इति यावत्, इत्यस्मिन्नेवार्थे सूत्रतत्सूचितश्रुतिस्वारस्यमिति श्लिष्टा श्रीभागवत्पादीयैव योजना । तदेवं जीवब्रह्माभेदानुकूलनिर्विशेषब्रह्मवाद एव सूत्रकाराभिमत इति सिद्धयति । अत एव "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" इति मुखत एवात्मनो ज्ञातृत्वकर्तृत्वोत्क्रान्ति-

गत्यागतिव्यपदेशो बुद्धिसत्त्वगुणाध्यासाश्रय इति सूत्रयति ब्रह्माभेदानुकूलतया। यत्तु "कथं बुद्धिगुणसारत्वादित्युच्यते, तच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शी, न च बुद्धिः प्रकृता। ज्ञानन्तु ज्ञोऽत एवेति प्रकृतम्। तेन ज्ञानगुणसारत्वात् विज्ञानत्वव्यपदेशो "यो विज्ञाने तिष्ठ"न्नित्यादौ। प्राज्ञवत्। यथा विपश्चितो ब्रह्मणो ज्ञानगुणसारत्वात् ज्ञानव्यपदेशः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यानन्दगुणसारत्वाद्वा तद्व्यपदेशः "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति, व्याख्येयं सूत्रम्—इति—तन्न युक्तम् परस्यापि "भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्" इत्यादौ कथञ्चिद्बुद्धिसन्निहितमात्रावमर्शस्वीकारात्, इहापि बुद्धिसत्त्वस्य "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवे"त्यादिप्रकृतविषयसन्निधानात्, "अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात् हृदि हि" इति हृच्छब्देन प्रकृतत्वाच्च॥

१७. तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इत्यत्र ज्ञोऽत एवेत्यत्र उपसर्जनीभूतज्ञानपरत्वे तच्छब्दस्य प्रकृतप्रधानपरामर्शित्वस्वारस्यभङ्गः, बुद्धिपरामर्शित्वे तु न स दोषः॥

व्यवहितावमर्शश्च परस्यापि। उपसर्जनावमर्शस्तु दोषोऽधिकः। सम्प्रतिपन्नश्चायं "पानव्यापच्च तद्वत्" "तथा प्राणाः" "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेः" इत्यादौ। अपि च आनन्दगुणसारत्वाद्यथा प्राज्ञस्यानन्दत्वव्यपदेशः इति दृष्टान्तं व्याचक्षाणेन बुद्धिसन्निहितमात्रावमार्शी तद्वृत्तमुपगतम्। अन्यथा दृष्टान्ते हेतुसाध्यवैरूप्यापत्तेः। न चायं यो यद्गुणसारः स तद्व्यपदेश इति सामान्यतो दृष्टान्तः। गन्धादिगुणसारे कुसुमादौ तदव्यपदेशेन व्यभिचारात्। यत्तु—बुद्धिगुणसारत्वात्प्राज्ञस्य न दहरत्वव्यपदेशः इत्यतो दृष्टान्तः साधनविकलः प्रयुक्तहेत्वतिरिक्तौपाधिकत्वमात्रसाम्यन्तु क्लिष्टमित्यादि—तन्न। न हि जीवस्य बुद्ध्युपाधिकोऽल्पत्वव्यपदेश इति, हेतुना सिसाधयिषितम्। किन्तु तथा व्यपदेशानन्यथासिद्धावपेक्षितोपपत्तिमात्रमुच्यते बुद्धिगुणसारत्वादिति, मा भूत्परमात्मनो विभुत्वमिव अश्रुतोपाधिकत्वात् आराग्रमात्रत्वादि जीवस्वभाव इति शङ्का इति। प्राज्ञस्यापि "दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इत्यादिव्यपदेशो हृदयोपाधिकस्तुल्य इति प्राज्ञवदित्यत्र दृष्टान्तः, न तु हृदयोपाधिकमणुत्वमित्यत्र, येन परस्यातदुपाधित्वेन वैषम्यमाशंक्येतेति। परेषान्तु यथात्मा चिद्रूपः

तत एव ज्ञानव्यपदेश इति कृतं ज्ञानगुणसारत्वेन । अथ न, तर्हि स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाद्याम्नायविरोध इति । [सि. सि. नम्] तस्मात् "तद्गुणसारत्वा"दित्येतेन जीवे प्रतिभासमानधर्माणां बुद्धितादात्म्याध्यासमूलकत्वमेव सूत्रितमिति युक्तम् । यत्तु जीवब्रह्माभेदस्य सूत्रसम्मतत्वे "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" इत्यादिसूत्रेषु तत्तच्छ्रुतिगतभेदव्यपदेशसूत्रणानुपपत्तिरिति —तदेतदद्वैतसिद्धान्तापरिज्ञानविजृम्भितम् — आविद्यकजीवब्रह्मभेदस्य व्यवहारदशायामङ्गीकारात्, तस्यैव च श्रुतिषु अनूद्यमानत्वाङ्गीकारेण श्रुतिषु व्यपदेशसम्भवात्, जीवब्रह्माभेदस्य वास्तवत्वेऽपि जीवत्वविशिष्टस्य परमात्मपरवाक्याप्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारात् भेदव्यपदेशहेतुना जीवपरत्वाभावस्य सूत्रोक्तस्याद्वैतसिद्धन्ताविरोधित्वात् । एतेन जीवस्य "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" इत्यादौ पृथक् स्वशब्देनोपादाय व्यवच्छेदः सूत्रकारीयोऽपि व्याख्यातः । विशिष्टविषयत्वात्तस्य । यदपि "अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" इति भेद एव व्यवस्थापितः सूत्रकारेणेति । तदप्यसत्—अत्र भेदवाचकपदाभावात् । अधिकं इत्यस्य अर्थान्तरभूतमित्यर्थे लाक्षणिकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । सति सम्भवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । अभेदमूलकदोषाशङ्कायाः भेदव्यपदेशमूलकभेदव्यवस्थापनमन्तरा परिहारासम्भवात् लक्षणाकल्पनेमित्यपि न युक्तं, स्वायत्ते शब्दप्रयोगे तमप्रयुञ्जानस्य सूत्रकृतो भेदव्यपदेशोपपादनाय अभेदव्यपदेशानुपमर्देन कथञ्चिद्भेदस्य तदुपपादककाल्पनिकसर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वादिव्यवस्थया हिताकरणादिदोषप्रसक्तिवारणस्य च तात्पर्यविषयताया उन्नयनात् । स्पष्टश्चायमर्थो दीक्षितेन्द्रकृतशिवाद्वैतनिर्णये । वैराग्यपादादिषु जीवस्य संसारित्वप्रदर्शनं न शुद्धस्य । यच्च "नात्माऽश्रुतेः" "असम्भवस्तु सत" इत्यधिकरणद्वयं जीवब्रह्मभेदे व्यर्थमिति । तन्न. तयोर्जीवपरवाक्यानां, ब्रह्मवाक्यानाञ्च, विरोधपरिहारार्थत्वात् । जीवब्रह्माभेदवादेऽपि कानिचिज्जीवपराणि कानिचिद्ब्रह्मपराणि इति व्यवस्थाया अङ्गीकारात् । तयोः शुद्धस्वरूपस्यैकत्वेऽपि, तद्बोधद्वारीभूतबोधप्रकारीभूतधर्माणां काल्पनिकत्वेऽपि, तत्तदसाधारणत्वेन तादृशव्यवस्थाया उपपन्नत्वाच्च । यदपि "नाऽत्माऽश्रुते" रित्यत्र एकवचनबलादात्मैक्यमित्यस्य दूषणं—तदनुक्तोपालम्भनम् । जीवस्य स्वशब्देन परामृश्य व्यवच्छेदावसरे एकवचनान्तेन

परामर्शात् व्यवहारे एकजीववादरूपमुख्यसिद्धान्तः सूत्रसम्मत इति तु साधुः। यत्तु "मायामात्रन्तु" इत्यादि सूत्रं प्रपञ्चमिथ्यात्वपरमित्यस्य दूषणं--तदनुक्तोपालम्भनम्। ननु सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध्यनन्तरं किमर्थं स्वप्नमिथ्यात्व सूत्रणमिति चेत्--[ब्र-वि-णं]प्रातिभासिकत्वरूपजाग्रद्वैलक्षण्यव्यवस्थापनार्थमित्येव हि। तत्तु—स्वयञ्ज्योतिष्ट्वस्य सुविवेचत्वार्थम्। बृहदारण्यके हि "आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती"त्युपक्रान्तस्यात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वस्य स्वप्नावस्थां प्रदर्श्य "आत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवती"ति उपसंहृतत्वात् स्वप्नावस्थोपन्यासः आत्मस्वप्रकाशत्वनिर्धारणार्थ इति वक्तव्यम्। तत्र च तस्योपयोगस्त्वेवं--जागरितव्यवहारो ह्यादित्यादिपरमार्थप्रकाशसाध्यो लोकदृष्ट्याऽवगतः। स्वाप्नोऽपि व्यवहारः पारमार्थिकप्रकाशसाध्य एव वक्तव्यः। तदानीञ्च आदित्यादीनां पारमार्थिकज्योतिषामभावात् परमार्थं ज्योतिर्व्यवहारोपयुक्तमात्मैव परिशिष्यते इति। तत्र यद्यादित्यादिकमपि पारमार्थिकमुपगम्येत, परमार्थत्वेनात्मज्योतिः परिशेषो दुर्लभः स्यात्। अतः प्रधानप्रतिपाद्यस्वयञ्ज्योतिष्ट्वानुसाराय स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्कालीनपदार्थवैलक्षण्यप्रतिपादनार्थं जाग्रत्कालबाध्यत्वापरपर्यायप्रातिभासिकत्वव्यवस्थापनार्थमिदमधिकरणमिति न किमप्यनुपपन्नम्॥

१८. मायामात्रं तु इति सूत्रस्य स्वप्नमृषात्वपरत्वानङ्गीकारे कात्स्न्येंनेतिपदवैयर्थ्यम्॥

यदप्यत्र मायाशब्द आश्चर्यवाची न मिथ्यावाचीत्यादि तदप्यनुपपन्नम्—"ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेते"त्यादि भागवतश्लोकेन अनिर्वचनीय एव मायापदव्युत्पादनात्॥

परमते मायामात्रसूत्रस्य तदीयजीवसृष्टत्वपूर्वपक्षाविरोधेन सिद्धान्तत्वव्याहतेश्च—मायामात्रं, आश्चर्यभूतः स्वप्नः इति प्रतिज्ञायां जीवसृष्टत्वाविरोधात्। जीवस्य कात्स्न्येंनानभिव्यक्तसत्यसङ्कल्पत्वादिस्वरूपत्वात् इति त्वदभिमतहेतुवैयधिकरण्यस्यापरिहार्यत्वाच्च। किञ्च कात्स्न्येंन इति च व्यर्थम्। न च स्वप्ने सत्यसङ्कल्पत्वाभिव्यक्तिः स्यादिति शङ्कानिरासायेदमिति शङ्क्यम्। तस्य कात्स्न्येंन पटोऽनवदातःसाकल्येनानवदातः इत्यादाविव विशेष्यजीवे विधेयानभिव्यक्तिव्यक्तिव्याप्तिपरिच्छेदकतया कादाचित्कतद्व्याप्तावप्युपपद्यमानस्य सर्वादिकानभि-

परिच्छेदकत्वाप्रतीतेः । आश्चर्यरूपत्वञ्च जाग्रत्कालिकव्यावृत्तं स्वाप्ना-साधारणं दुर्निरूपमिति विवेचितं सन्ध्याधिकरणे शिवार्कमणिदीपिकायां, विस्तरभयान्नेह लिख्यते । प्रातिभासिकत्वरूपं एतादृशमेव च वैधर्म्यमभिप्रेत्य "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इत्युक्तम् । परमते चेदं सूत्रं तेषाम्प्रतिकूलम्—सर्वप्रपञ्चसत्यत्ववादिनां तेषां जाग्रत्स्वप्नवैधर्म्यसूत्रणानुपपत्तेः । "स्वप्नमिथ्या-त्वमभ्युपेत्येदं सूत्रं" इति श्रुतप्रकाशिका स्वप्नमिथ्यात्वे सूत्रस्वारस्यं अङ्गी-करोति । इति ॥

अवेद्यत्वघटितस्वप्रकाशत्ववतो निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वेद्यत्वव्याप्तजिज्ञास्य-त्वासम्भव इत्यपि न शङ्कनीयम् । चिद्विषयत्वरूपवेद्यत्वाभावघटितत्वात्स्व-प्रकाशत्वस्य, वृत्तिविषयत्वमात्रेण च जिज्ञास्यत्वस्योपपत्तेः । अन्यत्र वेद्यत्वसाहचर्य-दर्शनमात्रस्य चाप्रयोजकत्वात् । न च वृत्तिज्ञाने मानाभावः । "कामः सङ्कल्पो.... धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । वृत्तिविषयत्वादेव च शास्त्रयो-नित्वादित्येतदपि उपपादितं वेदितव्यम् । जन्माद्यस्य यत इत्येतदपि निर्विशेष-विषयं प्रागुपपादितम् । उपलक्षणतया लक्षणत्वपक्षेऽपि स्वरूपमात्रोपलक्षणताया अपि सम्भवेनाविरोधः । श्रीहर्षेण शास्त्रप्रामाण्यादीनां दुर्निरूपतया अनिर्वचनी-यत्वमुक्तं, नत्वलीकत्वम् । समन्वयात् इति सूत्रोक्तसमन्वयपदार्थस्य भेदप्राण-बन्धुत्वेऽपि विचारदशायां भेदाङ्गीकारात् तद्विरोधस्याप्यभावः । ईक्षत्यधिकरणेऽपि ईक्षणस्य मुख्यत्वमुक्तं, नतु सत्यत्वम् । मुख्यञ्चेक्षणं ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियते आविद्यकम् । आरोपितमपि ब्रह्मण एवासाधारणम् । योग्यतावशादेवारोपदर्शनात् । नहि राजामात्ये राजत्वारोप इति, स्तम्भेऽपि सम्भवति । स्पष्टश्चायमर्थोऽद्वैतसिद्धौ ॥

१९. आनन्दमयोऽभ्यासादित्यत्र अभ्यासपदं आदरेण पुनर्वचनरूपे तात्पर्यलिङ्गे एव प्रसिद्धं गुणनरूपार्थे गुणिते वा अप्रसिद्धम्, किञ्च गुणितानन्दगुणयोगपरत्वे अभ्यासपदस्य, आनन्दमयस्तल्लिङ्गादित्येवोचितं स्यात्, आकाशस्तल्लिङ्गादितिवत् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यस्य आनन्दमयशब्देन लक्षणायां तु अभ्यासपदस्वारस्यं लक्षणाऽपि सप्रयोजना न दोषाय ॥

[ब्र.वि.णम्]"आनन्दमयोऽभ्यासा"दिति चाद्वैत्यभिमतयोजनाया एवानु-कूलं अभ्यासपदम् । अभ्यस्यमानानन्दगुणयोगादिति तु न हेत्वर्थः । तथा सति

आनन्दमयस्ताल्लिङ्गात् इत्येवावक्ष्यत् । तस्य चैवानन्दविलक्षणत्वेन ब्रह्मलिङ्गत्वात् । तस्मात् तात्पर्यलिङ्गरूपाभ्यास एव सूत्रकृदभिप्रेतः । तदनुसारेण च वाक्यमेव पक्षः, इति आनन्दमयपदेन ब्रह्म पुच्छमिति वाक्यं लक्ष्यते । स्वप्रधानत्वेन च ब्रह्मप्रतिपादकं इति साध्यस्याप्यध्याहारः । अभ्यासस्य तत्साधकत्वात् । आनन्दमयस्य पक्षत्वे तु उक्तसाध्यानन्वयः । तात्पर्य-लिङ्गरूपाभ्यासस्य चोक्तसाध्यसाधने एव स्वारस्यमिति भगवत्पादीययोजनैव श्लिष्टा । ब्रह्म पुच्छमभ्यासादित्येव वक्तुमुचितत्वेऽपि लाक्षणिकानन्दमयपद-प्रयोगेऽर्थान्तरग्रहणेन शङ्काविशेषो निराकर्तव्य इति द्योतनार्थः । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यनेन स्वप्राधान्येन ब्रह्म प्रतिपाद्यते, न त्वानन्दमयशेषत्वेन । "असन्नेव स भवती"ति मन्त्रे अभ्यासानुसारेण ब्रह्मणः प्राधान्यावगमात् । इहापि तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् स्वप्रधानमेव ब्रह्म भविष्यतीति प्रतिपादिते प्रायपाठसह-कृतोपक्रमस्थपुच्छशब्दस्वारस्यानुसारेण "असन्नेव स भवती"ति मन्त्रे ब्रह्मपद-मानन्दमयलक्षकमस्तु ततश्चासिद्धो हेतुरिति शङ्कायां आनन्दमयो न निगमनश्लोक-प्रतिपाद्यः इति साध्याध्याहारेण सूत्रयोजना, तत्र च अभ्यासादित्यनेन निगमन-श्लोके स इत्येनमिति च पदेनानन्दमयस्य ब्रह्मपदार्थगोचरसदसत्त्वज्ञानाधीनसदस-त्त्वाश्रयतयाऽभ्यासात् तत्रैव ब्रह्मपदाभ्यासाच्च नैकमुपक्रमस्थपुच्छपदमनुसृत्य अनेकपदबाधनेन निगमनश्लोकस्यानन्दमयविषयत्वं कल्पनीयं, भूयोऽनुग्रहन्यायात् इति प्रतिपाद्यते । समनन्तरसूत्रे अवयवशब्दादित्येव वक्तव्ये विकारपदप्रयोगो-प्येवमेव । उक्तञ्चैतत् ब्रह्मविद्याभरणे । अन्तरधिकरणादि ज्योतिरधिकरणान्तं सविशेषविषयं, सविशेषस्यापि हि शास्त्रेऽवसरो वर्तत इति आनन्दमयाधिकरणे भगवत्पादीयभाष्यावतरणिकाकल्पतर्वोः स्पष्टम् । प्रतर्दनाधिकरणे उपक्रमोपसं-हारादिलिङ्गोपेतवाक्यसामर्थ्यात् इति हेतोः पर्यवसितार्थाङ्गीकारेऽपि अखण्डार्थ-वादस्य अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादाविरोधात् नाद्वैतिनामननुगुणं तत् ॥

तदुक्तं लघुचन्द्रिकायां "वाक्यस्याखण्डानुभावकत्वेऽपि अन्विताभिधानमभिहि-तान्वयश्च न विरुद्ध्यते—आकांक्षादिभिर्यादृशानुभवो जन्यते, तज्जननानुकूलायाः शक्तेः पदनिष्ठायाः अन्विताभिधानरूपत्वात्, पदाभिहितार्थनिष्ठाया अभिहितान्वय-

रूपत्वात् " इति । समानप्रकरणे बिन्दुटीकायामप्युक्तमेतत् । एतेन जिज्ञासासूत्रमेव तावदद्वैतिनां न घटते इत्यादिकं वेङ्कटनाथीयोक्तदूषणमपास्तम् । यत्तु प्रपञ्चमिथ्यात्वे सूत्राभिप्रेते कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहाराय "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इति सूत्रायोगः । "मिथ्यात्वादिति हि तदा स्यादिति । तन्न । भवतोऽपि तदयोगात् । आम्नायतदितरप्रमाणविरोधे आम्नायस्य दौर्बल्यं वदतां भवतां लोकदृष्टन्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादिशङ्कायाः शब्दमूलत्वादिति परिहारायोगात् । युज्यते चास्माकम् । जगदुपादानत्वमेवानुपपत्त्या मा स्म हीयेतेति तल्लक्ष्यब्रह्मणः शब्दमूलकतया कथञ्चिदुपपादनीयत्वाभिप्रायोपपत्तेः । [सि.सि.नं] शब्दकोपं शंकितवतः शब्दान्तरप्रदर्शनेन परिहारो भविष्यतीत्यभिप्रायात् । सुहृद्भावे तु "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" इति विवर्तत्वं सूत्रितम् । परिणामवादमवतार्य विवर्तवादोपदेशस्य श्रुतिसम्मतत्वात् भोक्त्रापत्तिसूत्रेण परिणामवादमुपस्थाप्य विवर्तवादस्य कण्ठतः सूत्रितत्वाच्च । इहापि तथैव समाधानं कृतमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च । उक्तश्चैतत्संक्षेपशारीरके—

आरम्भसंहतिविकारविवर्तवादान् आश्रित्य वादिजनता खलु वावदीति ।
आरम्भसंहतिमते परिहृत्य वादौ द्वावत्र सङ्ग्रहपदं नयते मुनीन्द्रः ॥
तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं भोक्त्रादिसूत्रमवतार्य विरोधनुत्त्यै ।
प्रावर्तते व्यवहृतेः परिरक्षणाय धर्मादिगोचरविधावुपयोगहेतोः ॥
साक्षादिहाभिमतमेव विवर्तवादं आहृत्य सूत्रयति पूर्वमपेक्षमाणः ।
आरम्भणादिवचनेन विवर्तवादं शक्नोति वक्तुमुदिते परिणामवादे ॥
आरुह्य भूमिमधरामितराऽधिरोढुं शक्येति शास्त्रमपि कारणकार्यभावम् ।
उक्त्वा पुरा परिणतिप्रतिपादनेन सम्प्रत्यपोहति विकारमृषात्वसिद्ध्यै ॥
विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिः वेदान्तवादे परिणामवादः ।
व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः ॥
उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैः उपेयमाप्तुं जनता यथैव ।
श्रुतिर्मुनीन्द्रश्च विवर्तसिद्ध्यै विकारवादं वदतस्तथैव ॥

अहं प्रजायेय बहु स्वयं स्यामित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा ।
विकारमिथ्यात्वमथ ब्रुवाणा विवर्तवादं श्रुतिराननाय ॥ इत्यादिभिः श्लोकैः ॥

ननु कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणं व्यर्थं, विवर्तवादस्यैव तदनन्यत्वमित्यत्रैवोद्धाटितत्वादिति चेत्—भवतोऽपि "परिणामात्" इति सूत्रेण परिणामविशेषादित्यर्थकेन निर्विकारत्वाविरोधेन परिणामस्य व्यवस्थितत्वात्, कृत्स्नप्रसक्त्यादिशङ्काया अनुदयात् एतदधिकरणवैयर्थ्यात् । अधिकाशङ्कासमाधानार्थमिति तु ममापि तुल्यं, तदुक्तं ब्रह्मविद्याभरणे "विवर्तवादेऽपि शङ्काविशेषोऽत्र निराकर्तव्योऽस्ति । आरोपिता हि शुक्तिरजतादयो भ्रान्तिसमानकाला एव भवन्ति । नत्वज्ञातसत्ताका एव । तथा च वियदादिसृष्टिक्रमादेरप्यारोपितत्वे ज्ञातैकसत्ताकत्वं वक्तव्यम् । सृष्टिसमये च तज्ज्ञानं भ्रान्तिरूपं नेश्वरस्य वक्तुं शक्यम् । तस्य निर्दोषस्य भ्रान्त्यसम्भवात् । नापि जीवानां तदानीं भ्रान्तिः सम्भवति । शरीराभावेन तदानीं सुप्तप्रायत्वात्तेषाम् । तथा च भ्रान्तिनियतस्यारोपितस्य भ्रान्त्यभावेऽसम्भवात् विवर्तवादे सृष्ट्यादिश्रुतिरसदर्थिकैव स्यात्, इत्यस्याः शङ्कायाः पूर्वोक्तस्य विवर्तवादस्य स्मारणेनेत्थं समाधानं विवक्षितम् । श्रुत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते अनृता अपि द्विप्रकारा भविष्यन्तीति कल्प्यते । शुक्तिरजतादयो ज्ञातैकसत्ताकाः । सृष्ट्यादयस्तु स्वसमानकालभ्रान्त्यभावेऽपि स्वरूपेणारोपिता इति । सर्गप्रतिपादकश्रुतिकृता तु परोक्षभ्रान्तिः सर्गानन्तरं जीवानां सम्भवत्येवेति" इति । तदेवं सर्वप्रपञ्चकल्पनाऽधिष्ठाननिष्प्रपञ्चनिर्विशेषप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मज्ञानात् चिन्मात्रस्वरूपाविर्भावलक्षणो मोक्षानन्दः इति बादरायणाचार्याणां पक्षः इत्येतत्सिद्धम् । तच्च ज्ञानं नोपासनारूपम् । तत्त्वे तत्त्वज्ञानत्वानैयत्यात् । "निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" इति सूत्रम् । "ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः............मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी........एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति ज्ञानसाधनेषु अमानित्वादिषु भक्तिं उपासनाऽपरनामिकां परिगणयन्ती, तथात्वस्यैव सूत्रसम्मतिपर्यन्तस्वसम्मतिञ्च प्रकटीकुर्वती गीता च ॥ तथा च मोक्षसाधनज्ञानस्वरूपेऽपि भगवत्पादपक्ष एव बादरायणः । मोक्षोऽपि न लोकान्तरगमनप्राप्यः । शुक्तितत्त्वज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तौ काशीगमनाद्य-

नपेक्षणात् । जिज्ञासा इति सन्नन्तनिर्देशेन विचारस्य ज्ञानं नान्तरालिकं फलं, अपि तु मुख्यं फलमिति सूचनेन तस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वसूत्रणात्, निरपेक्ष-साधनत्वसूचनाच्च ॥

२०. कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः इति सूत्रे उपपत्तिपदं अस्य सिद्धान्तसूत्रत्वे एव स्वरसम् ॥

"कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः" इति च सिद्धान्तसूत्रेण "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिवत् उपपत्तिपदघटितेन, गमनप्राप्यं ब्रह्म कार्यमेवेति स्वमतसूत्रणाच्च । न चायं पूर्वपक्षः उपपत्तिमत्वकथनेन "फलमत उपपत्तेः" इति-वत् सिद्धान्तसूत्रत्वौचित्यात् । सिद्धान्तसूत्रेणानुपसंहारोऽप्यप्रयोजकः । श्रुति-स्वारस्यानुरोधित्वाच्च । श्रुतिर्हि परं ब्रह्म विदुषः उत्क्रान्तिं प्राणानां देहात्प्र-तिषेधति प्राणाभावे च गतिरनुपपन्ना इति । न च शारीरादयं निषेधः । श्रुति-स्वारस्यभङ्गात् । तथा हि [सि. सि. नम्] "काममय एवायं पुरुष" इति प्रक्रम्य "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति तस्यैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा" इत्यादिनो-त्क्रान्तिं, "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा" इत्यादिना पुनर्देहसंबन्धं, "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य....अस्मै लोकाय कर्मणे" इति गतागतञ्चाभिधाय, "इति नु कामयमानः" इत्यविद्वद्विषयमुपसंहृत्य "अथाकामयमानः" इत्यादिना विदुषोऽत-थात्वे विवक्षिते यथाप्राप्तविशिष्टोत्क्रमणगत्यादिनिषेधावगत्यौचित्यात् । अन्यथा शरीरादुत्क्रान्तिः अनुत्क्रान्तिश्च शारीरादुभयोरविशिष्टेति प्रक्रमभेदासामञ्जस्यात् । उत्तरसन्दर्भाननुगुणत्वाच्च । [शिवाद्वैतविनिर्णये] "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इत्यनन्तरं हि "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति "तदेष श्लोको भवति–यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति "तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं शरीरं शेते––अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" इत्येतावान् वाक्य-सन्दर्भः श्रूयते । तत्र प्रथमवाक्यं तावत् नित्यसिद्धब्रह्मभावाभिव्यक्तिं विदुषः प्रतिपादयत् तस्य स्थानविशेषप्राप्त्यर्थं गत्यपेक्षाऽभावात् तद्गत्युपयोगि प्राणानामु-

त्क्रमणं नापेक्षितमिति शरीरापादानकतदुत्क्रमणप्रतिषेधार्थग्रहण एवानुकूलम्, न तु जीवप्राणाविश्लेषरूपार्थग्रहणे। न च "ब्रह्माप्येती"ति वचनं ब्रह्मणो विदुषश्च प्राप्यप्राप्तृभावेन भेदं प्रतिपादयतीति तस्य तत् ब्रह्मभावाभिव्यक्तिपरं न भवति। अतो "ब्रह्मैव सन्" इत्यत्र एवकारः इवार्थः इति ज्ञानविकासेन ब्रह्मसदृशो भवन्नेव ब्रह्माप्नोति इति तदर्थो ग्राह्य इति वाच्यम्। अप्येतिशब्दो हि न प्राप्त्यर्थः, किन्तु लयार्थः। लयश्च तस्य प्राणेन्द्रियमनोविशिष्टं स्थूलरूपं विहाय शुद्धेन सूक्ष्मरूपे तादात्म्याभिव्यक्तिरेव। यदि चायं प्राप्त्यर्थः स्यात् तदाऽप्यत्र तादात्म्याभिव्यक्तिरेव तदर्थः सिद्ध्यति। बृहदारण्यक एव "असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमय" इति मन्त्रान् पठित्वा "स यदाह असतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत् - सदमृतं - मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं मां कुरु इत्येवैतदाह - तमसो मा ज्योतिर्गमयेति - मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं - मृत्योर्मामृतं गमय अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह - मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति" इति तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे ब्राह्मणे गमयेति प्रापणार्थकशब्दानां ऐक्यसंपादनार्थत्वेन व्याख्याततया अन्यत्रापि तत्समानार्थवाक्येषु प्राप्त्यर्थशब्दानां ऐक्याभिव्यक्तिपरत्वावसायात्। तथा श्लोकरूपं द्वितीयवाक्यमपि शरीरापादनकोत्क्रमणप्रतिषेधरूपार्थग्रहण एवानुकूलमिति स्पष्टमेव। न च तत्र "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय इति ब्रह्मप्राप्तिशैघ्र्यप्रतिपत्त्यर्थोऽयमर्थवाद इति योजनीयं, मुख्यार्थग्रहणस्यैवोचितत्वात्। तृतीयवाक्यमपि विदुषा त्यक्तस्य शरीरस्य वल्मीकादनपसृतेन सर्पेण त्यक्तमहिकञ्चुकं वल्मीकगतं दृष्टान्तं प्रतिपादयत् तदर्थग्रहण एवानुकूलम्। चतुर्थवाक्यमपि त्यक्तशरीरस्य मुक्तस्य विदुषः सर्वप्राणनहेतुपरब्रह्मभावं तदुपपत्त्यर्थं "तेज एवे" ति विशुद्धज्ञानरूपत्वं च प्रतिपादयत् तत्रैवानुकूलम्। अतो वाक्यशेषानुसाराच्च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"त्यस्य शरीरापादानकोत्क्रमणप्रतिषेध एव स्वारसिकोऽर्थो ग्राह्यः। नतु स्वारस्यं त्यक्तुमुचितम्। ननु शाखान्तरे "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" इति पूर्वोक्तवाक्यस्थाने पाठो दृश्यते तदनुसारेणात्रापि अपादानत्वमेव सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यर्थः, विशेषाभिधानन्तु ब्रह्माप्ययाभिप्रायेणेति चेत्—न—[सि.सि.नम्]

"न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति वचनानर्थक्यात् । विदुषोऽप्युत्क्रान्तौ "तमुत्क्रा-न्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"त्यस्याविशेषात् आत्मापादनकतदुत्क्रान्त्यप्रसङ्गात् । न च देहवियोगकाल एव ब्रह्मसम्पत्त्यवधारणात्तत्प्रसङ्गः । "यावन्न विमोक्ष्ये" इति सामान्यवचनस्य भोगाभावेऽपि लोकभेदे ब्रह्मसम्पत्त्या लिङ्गभङ्गात् इति विवक्षयो-पपत्तेः । "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्यतोऽपि न प्रसङ्गः । अनुपोष्यामृ-तत्वविषयात्वापगमात् । अथाऽपि व्यवहितवाक्यान्तरालोचनया भोक्तव्याभावालो-चनया वा सा यावत्प्रसज्यते तावत् सन्निहिताविद्वदुत्क्रमणापादानस्य शरीरदे-शस्य तदा परामर्शप्राशुभावात् "योऽकाम" इति स्ववाक्यसन्निहितस्यापि शारीरस्य प्रथममप्रसक्तिहेतुत्वेन परामर्शायोग्यत्वात् । अपि च देहवियोगसमकालमेव प्राणवियोगशङ्कायां "तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वचनव्यक्तिर्युक्ता, नतु "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वरणपरिभ्रमणेन गोपुरप्रवेशन्यायानुसरणं युक्तम् । उत्क्रान्तिशब्दस्य वियोगवृत्तित्वाभावात् । नन्वेवं "योऽकाम" इति साकाङ्क्षं स्यात् तत्पदस्य भिन्नविषयत्वात् । [सि.सि.नम्] न—यथा लौकिक-देहात्माभेदेन यत्तदोरैकार्थ्योपपत्तेः । अथवा प्रकरणरूपाभेदेन तस्येति तस्मादिति चेतरेतरत्र श्रुतस्येतरतरत्रोपसंहारे नैराकाङ्क्ष्यमुपपन्नम् । अर्थपुष्टये तयोरितरेतरत्रोपसंहार्यत्वात्, प्राप्तशरीरापादनकत्वैकार्थ्यानपवादाच्च । किञ्च "न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति वाक्यानन्तरं "अत्रैव समवनीयन्ते" इति प्राणानां "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति श्लोकार्थानुगुण्येनात्रैव लयश्रवणात् शरीरादेवोत्क्रान्तिप्रतिषेधः शाखान्तरेऽपि स्वरसः । अत एवार्तभागप्रश्ने "यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ने"ति प्रश्ने, उत्तरे "नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते" इति प्राणो-त्क्रान्त्यपादानस्य आध्मानेन वायुपूरणेन दृतिवदुच्छ्वयनस्य शरीरधर्मस्य कीर्तनं दृश्यते । नन्वार्तभागप्रश्नोत्तरे न विद्वद्विषये, उत्तरसन्दर्भविरोधात् । उत्तर-सन्दर्भे हि "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति....कायं तदा पुरुषो भवति" इति पुनरार्तभागप्रश्ने ताभ्यां रहसि सम्मन्त्रणेन पुण्यपापरूपं कर्म तदाश्रयत्वेन निश्चितमित्याम्नायते । न च "अप पुनर्मृत्युञ्जयति" इति पूर्ववाक्ये

संसारतरणरूपफलमुच्यते—तेन प्रकृतविद्वद्विषयत्वमुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्यावसीयत इति वाच्यम् । "अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्न"मित्यपामग्न्यन्नत्वोपासनमुक्त्वा हि तस्य फलं "अप पुनर्मृत्युञ्जयति" इत्युच्यते । तस्मादग्निजय एवात्रापमृत्युजयः न संसारतरणम् । अतोऽस्य वाक्यस्यापि अविद्वद्विषयत्वात् अविदुषश्च शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तेरवश्यम्भावात् जीवात्तेषामुत्क्रान्तिप्रतिषेध एव तदर्थः स्वरसः । इतश्चैतदेवं—"यत्रायं पुरुषो म्रियते" इति पूर्ववाक्ये पुरुषशब्देन प्रकृतो जीव एव "उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति अहो न" इत्यत्र सर्वनाम्ना परामर्शनीयः एवञ्च "स उच्छ्वयति" इति वाक्ये तच्छब्दः शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरपरतया नेतव्य" इति चेत्—मैवम्—(शिवा—यः) अविद्वद्विषये जीवप्राणविश्लेषस्य अप्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधस्यायुक्ततया प्रश्नोत्तरयोर्विद्वद्विषयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । ननु पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराणां अविद्वद्विषयत्वेन अनयोरपि प्रश्नोत्तरयोरविद्वद्विषयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् जीवप्राणविश्लेषप्रसक्तिर्यथाकथञ्चित्सम्पादनीया इति चेन्न—अविद्वद्विषयप्रश्नोत्तरसन्निधिमात्रेण विद्वद्विषयत्वलिङ्गबाधायोगात् । आर्तभागप्रश्नपरम्परायां "कति ग्रहाः, कत्यतिग्रहाः" इत्याद्यः प्रश्नः "यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नम्" इति द्वितीयः । "यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ने"ति तृतीयः । "यत्रायम्पुरुषो म्रियते किमेनं न जहाति"इति चतुर्थः । "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति" इत्यादिः पञ्चमः इति प्रश्नानामेकविषयत्वाभावेनैकरूपप्रायपाठासिद्धेश्च । तथाऽपि तृतीयादिप्रश्नानां म्रियमाणपुरुषवृत्तान्तगोचरत्वेनैकविषयत्वात् चतुर्थपञ्चमयोरिव तृतीयस्यापि प्रश्नस्याविद्वद्विषयत्वं वक्तुं युक्तम् तत्सन्निधिबलादिति चेत्—उच्यते—अश्वलप्रभृतिभिः याज्ञवल्क्येन सह मत्सरतो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तैः तमप्रतिभायां पातयितुं प्रायेण निगूढाः प्रश्नाः कृताः । यथा—आर्तभागेनैव तावत् "कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः" इति यज्ञवृत्तान्तविषय इव प्रश्नः कृतः । अध्यात्मप्रसङ्गान्तर्गतत्वात् नायं यज्ञवृत्तान्तविषय इति प्रष्टुः कौटिल्यमवगम्य प्राणादयो ग्रहाः रसरूपादयोऽतिग्रहाः इत्युत्तरमुक्तम् । तथा लाह्यायनिना "क पारीक्षिता अभवन्" इत्यप्रसिद्धार्थेन पारीक्षितशब्देन प्रश्नः कृतः । "यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्" इति

तदर्थं विवृण्वानेनैव याज्ञवल्क्येनोत्तरमुक्तम् । तथा गार्ग्या "अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा" इति प्रश्नवाक्यच्छाययैव मत्सरविवरणं कृतम् । एवञ्चात्र तृतीयप्रश्नस्याविद्वद्विषयचतुर्थपञ्चमप्रश्नसन्निधिरपि त्रयाणामेकविषयत्वव्यामोहजननार्थत्वेनान्यथासिद्धो नार्थव्यवस्थापनक्षमः, न तरां ग्रहातिग्रहमृत्युभक्षकदेवतारूपपरस्परभिन्नविषयाद्यद्वितीयप्रश्नप्रातिपाक्षितः न तमां तृतीयप्रश्नगतविद्वद्विषयत्वलिङ्गबाधकः इति । [ब्र. वि.]किञ्च "याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहाती"ति य उत्तरत्रार्तभागप्रश्नः सोऽप्यनुपपन्नः । अयं प्रश्नस्तदोपपद्यते यदि पूर्ववाक्ये विदुषः प्राणाः देहान्नोत्क्रम्य लोकान्तरङ्गच्छन्ति अपित्वत्रैव लयं यान्ति इत्यर्थो विवक्ष्येत, तदा लीनत्वात्प्राणा विद्वांसं यदि जहाति तत् किं तन्न जहाति इति प्रश्न उत्तिष्ठति । देह्यपादानकप्रतिषेधपरत्वे तु विदुषि किञ्चित्पदार्थत्यागाप्रतिपादनात् किमेनं न जहातीति प्रश्नः नाममात्रं न जहातीत्युत्तरञ्चासङ्गतमेव स्यात् । अन्यथानयने च स्वारस्यपरित्यागः । न चात्र विदुषोऽप्रसङ्गः—"यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नम्" इति मृत्युमृत्योरात्मविद्याया विषयद्वारा पृष्टत्वात् । तत्र च मृत्युमृत्योः सदसत्वाभ्यामनवस्थाऽनिर्मोक्षाशङ्कया प्रश्ने माभूदनिर्मोक्ष इति मृत्युमृत्युसत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयमुच्यते "अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्न"मिति । न चायं परिच्छेदाभिमानासङ्गलक्षणमृत्युनिवृत्त्युपायप्रश्ने दृष्टान्तः । तस्य होत्रर्त्विजेत्यादिनोक्तोत्तरत्वेन "कति ग्रहाः कत्यातिग्रहा" इति इन्द्रियविषयात्मकबन्धरूपमृत्युप्रश्नव्यवधानेन च "यदिदं सर्वं मृत्योरन्न" मित्यादिप्रश्नस्य सन्निहितबन्धरूपमृत्योरपेक्षितनिवृत्त्युपायपरत्वे सम्भवत्यनपेक्षितव्यवहितविषयत्वकल्पनायोगात् । तत्रैव दृष्टान्तेन बन्धमृत्युजयोपायसत्वे कल्पिते "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इत्यादिदर्शनेन सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्याफलं "अपपुनर्मृत्युञ्जयती" त्युच्यत इति युक्तम् । न ह्यत्रापामग्न्यन्नत्वेनोपासनविधिः श्रूयते । न च कल्पनाहेतुरस्ति । येन तत्फलमग्निजयोऽनेनोच्यत इति कल्प्येत इति [सि. सि. नम्]।

२१. ब्रह्म विदुषोऽपि उत्क्रान्त्यङ्गीकारे शरीरादुत्क्रान्तिः शारीरादनुत्क्रान्तिश्च विद्वदविदुषोरविशिष्टेति 'इति नु कामयमानः" "अथाकामयमानः" इति प्रक्रमभेदासामञ्जस्यम् ॥

तदेवं प्रकृतस्य विदुषो युक्तः शरीरादुत्क्रान्तिनिषेधः । सूत्रकृतोऽप्येतदनुमतम् ।

२२. स्थानाविशेषे "समाना चासृत्युपक्रमात" इति सूत्रनिवेशनं परं ब्रह्म विदुषः प्राणानां नोत्क्रान्तिः, इहैव तु निरवशेषो लयः ततश्चेहैव मुक्तिः इत्यत्रैव स्वरसम् ॥

अत एव "वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च" इत्यारभ्य "भूतेषु तच्छ्रुतेः" इत्यन्तैरधिकरणैः "प्राणस्तेजसी"त्यन्तमुपपाद्य "तेजः परस्यां देवताया"मित्येतदवस्थाप्य अन्तराले "समाना चासृत्युपक्रमात्" इति सूत्रणं सङ्गच्छते तेन हि सृतेरुपक्रम आदिः पूर्वभाविनी परदेवतासम्पत्तिः आततः, समाना विदुषोऽविदुषश्च वागादिसम्पत्तिः । तत्र तु सावशेषत्वनिरवशेषत्वरूपाविशेषोऽस्तीत्यभिप्रायोऽवगम्यते । अन्यथा आदौ अन्ते वा समानत्ववचनं न्याय्यम् । अधिकन्तु सिद्धान्तसिद्धाञ्जने स्पष्टम् ।

२३. स्पष्टो ह्येकेषामित्यत्र हि शब्दस्वारस्यं अस्यैव सिद्धान्तभागत्वे एव हेत्वन्तरपरत्वे "स्पष्टश्चैकेषाम्" इत्युक्तेरेवौचित्यात् ॥

एवञ्च "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" इति पूर्वपक्षसूत्रं "स्पष्टो ह्येकेषा"मिति सिद्धान्तः इति भगवत्पादीयपक्षः श्रुतिसूत्रानुमतः हिशब्दस्वारस्यमप्यस्यैव सिद्धान्तत्वे एव, अन्यथा च शब्दस्यैव युक्तत्वात् इति इहैव मुक्तिरित्यद्वैतसिद्धान्तपक्ष एव बादरायणपक्ष इति ब्रह्मसूत्रसिद्धान्त इति च सिद्धम् । "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इत्यादि च अदृश्यादिशब्दविकल्पापेक्षया केवलमनुवादः । न हि धर्मात् इत्युक्तम् । किन्तु धर्मोक्तेरिति । तेन गम्यते शब्दविकल्पप्रत्येया धर्मा उपलक्षणमेवात्मनः, न तु वस्तुतो धर्मधर्मिभाव इति भावः सूत्रकृतः इति ॥

तदेतत्सर्वं सिद्धान्तसिद्धाञ्जन, ब्रह्मविद्याभरण, श्रीमद्दीक्षितेन्द्रकृतिषु स्पष्टमुक्तं शब्दतोऽर्थतश्चेह लिखित इति विज्ञापयन् श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यप्रत्यक्षभगवत्पादपादयोरुपहरन्निमं सूत्रतात्पर्यविमर्शं उपसंहरामि——शम् ॥

अविच्छिन्नब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकैः ।
आचार्यरत्नैरुद्घुष्टाः सदर्थाः शरणं मम ॥ १

ब्रह्मविद्यासम्प्रदायविरुद्धाभ्यूहमात्रतः ।
स्वदूषणेषु ये येऽर्थाः अर्वाचीनैः प्रकल्पिताः ॥ २
तेषामपोहने कोऽपि श्रमलेशोऽस्ति नैव नः ।
यतः श्रुत्येकशरणैः शान्तैः करुणया कृताः ॥ ३
सिद्धिसिद्धाञ्जनब्रह्मविद्याभरणचन्द्रिकाः ।
दूरमुत्सारयन्त्येतान् कुतर्कानवलोकिताः ॥ ४
फलभूतं पराद्वैतं सूचयंस्तत्र तत्र नः ।
अनन्यशेषमन्येषां तच्छेषत्वं विवक्षति ॥ ५
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते यथा ।
एकोऽप्यद्वैतसूत्राग्निः द्वैतसूत्राणि निर्दहेत् ॥ ६
अन्ते वेङ्कटनाथीयदूषणेषु निवेशिताः ।
ब्रह्मसूत्रविमर्शा ये तेऽत्र सर्वे विचारिताः ॥ ७
तत्र प्रमाणं विबुधाः साध्वसाधुविवेचकाः ।
प्राय आटोपबहुलाः अनुक्तार्थे विदूषकाः ॥ ८
येऽर्थास्तुताननादृत्य मुख्या एवात्र चिन्तिताः ।
प्रायस्तद्दूषणेष्वेषु द्वित्राण्येव कथञ्चन ॥ ९
शिष्यैरन्नन्यकल्पानां स्वोक्त्यैव विनिवारणात् ।
शुद्धे ब्रह्मणि निर्धर्मे कथं शब्दादिलक्ष्यता ॥ १०
निर्विकल्पः कथं बोधः उपलक्ष्यत्वमेव वा ।
इति शङ्कासमाधानं प्राग्ग्रन्थेष्वेव दृश्यते ॥ ११
मणिकारादयोऽप्यैच्छन् आकाशादिपदैरपि ।
स्मरणं निर्विकल्पं यत् न्यायज्ञाद्वैतिनोऽप्यमी ॥ १२
निर्धर्मके धर्मपूग आविद्यक इतीरितः ।
आविद्यकेन धर्मेण निर्धर्मत्वं न हीयते ॥ १३
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणन्त्वात्मनिश्चयात् ॥ १४

उपलक्षणमप्यस्तु धर्मो ब्रह्मणि निर्गुणे ।
उपलक्ष्यस्य नो किञ्चिद्रूपेणैवोपलक्ष्यता ॥ १५
स्वरूपमेवोपलक्ष्यं विनाऽवच्छेदकं क्वचित् ।
जातः स्वरूपतो भानं विनावच्छेदकं यथा ॥ १६
चन्द्रस्वरूपमात्रस्य प्रकृष्टा या प्रकाशता ।
सोपलक्षणमित्येव सिद्धं लोके प्रदृश्यते ॥ १७
तन्निदर्शनसिद्धं नः स्वरूपस्योपलक्षणम् ।
सिद्धयादिदर्शिनामेतदतिरोहितमेव नः ॥ १८
सगुणप्राप्तिरूपाया मुक्तेरपि निरूपणे ।
मध्ये विकारनिर्मुक्तं रूपं सूत्रेण सूचितम् ॥ १९
विकारावर्ति च प्राह स्थितिं श्रुतिरितीरयन् ।
विकारादनृतादन्यत् सत्यं ब्रह्माह सूत्रकृत् ॥ २०
असत्येवात्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ।
यथैवं द्वैतवर्त्मस्थः सोऽन्ते पक्वः शिवोऽद्वयः ॥ २१

(भ) 40. ॥ अद्वैतानन्दस्वरूपम ॥

(कालटी - पि. एस्. वेङ्कटाचलशास्त्रिणः)

உயிர்கள் இன்பத்தையே நாடுகின்றன. ஆயினும் இன்பத்திற்குரிய வழியிலே செல்வதில்லை. இது ஏன்? இன்பத்தின் தன்மையையும் அதைப் பெறுதற்கான வழியையும் அறியாததால். பூ, சந்தனம் முதலிய பொருளிலே இன்பம் இல்லை. இவை எப்பொழுதும் இன்பத்தைத் தருவதில்லை. இவையின்றியும் கனவு முதலிய நிலைகளிலே இன்பம் உண்டாகின்றது ஆதலால் பிரும்மமே இன்பப்பொருள், மற்றவையல்ல. 'பிரும்மம் இன்பமயம்' என்று வேதம் அறிவுறுத்துகின்றது.

'பிரும்மம்' இன்பமானல் நமக்கென்ன என்றால், நாம் வேறு, பிரும்மம் வேறு என்று இல்லை. ஆனால் நாம் இன்புறவில்லையே என்றால் கண்ணாடியிற் படிந்த அழுக்குப்போலவும் வடிவங்களை

மறைக்கும் பனிப்படலம்போலவும் மாயையால் மறைபட்டு இன்பமயமாய்ப் பிரதிபிம்பிக்கும் ஜீவன் தோற்றுவதில்லை. மனம் இந்திரிய விஷயங்களிலே செல்கின்றது. எதை நாடி அலைகின்றதோ அதைப்பெற்ற க்ஷணப்பொழுது இன்பம் தோன்றுகின்றது. மீண்டும் வேறொன்றை நாடியலைவதால் துன்பம் தலையெடுக்கின்றது.

பஞ்சேந்திரிய சுகத்தை நாடியலைவது ஒழிந்தால், சிற்றின்பப்பற்று அற்றால், நித்தசுத்த புத்தமுத்தனாகிய தன்னிலையைக் காணலாகும். காண்பதற்கு வழி வேதாந்த விஞ்ஞானத்தாலுண்டாகும் உறுதியான உண்மையறிவே.

ஆன்மா என்றும் தூய்மையானது என்றால் அஞ்ஞானம் எவ்வாறு எழுந்தது என்ற கேள்விக்கு இடமில்லை ; எப்படி வந்தாலென்ன அஞ்ஞானத்தை அகற்றுவதற்கன்றோ வழிதேடவேண்டும். வீடு பற்றியெரிந்தர்ல் தீயை அணைப்பதா, தீ எப்படியெழுந்தது என்று ஆராய்வதா கார்யம் ? வேதத்திலே சர்வேசுவரனாலும், ப்ரஹ்ம ஸூத்ரங்களிலே பாதராயணராலும், ஸூத்ர பாஷ்யத்திலே பகவத் பாதர்களாலும் பின்னும் அவர்களால் பிரதிஷ்டிக்கப்பெற்ற மடாதிபதிகளாய் விளங்கி நல்வழிகாட்டி உய்விக்கும் பெரியோர்களாலும் காட்டப்பெற்ற வழியே நடந்து அத்வைத நிலைபெறுவதே காரியம்.

People seek happiness and yet do not take to the right path. Why? Because they do not know the path. Happiness does not lie in external objects like flowers, sandal and woman. These do not always confer happiness Without them one feels happy in the dream state. Therefore Brahman alone is happiness and not anything else. The Vedas declare that Brahman is Bliss.

How are we concerned with Brahman being Bliss, it may be asked. We are not other than Brahman. But like dirt blurring the image in the miror or mist obscuring the sight of things beyond, māyā hides the truth from being seen.

Mind goes after sensory experience, seeking happiness externally. At the moment of obtaining the external object sought,

the mind ceases to roam about and bliss is experienced. But immediately, it goes wandering in quest of other objects and the momentary joy is lost again in sorrow. If this craving after external enjoyment ceases, the mind will continually be in Bliss; for, life will then dwell on its own pure and free state of knowledge-bliss. The way to attain this state is through vedantic enquiry, declares the Vedas.

If Ātman is pure, whence came Ignorance, it is often asked. There is no need to enquire into the origin of Ignorance. It is not wisdom to enquire into the cause of fire, when the house is burning. What should be done is extinguishing the fire. The way for deliverance is pointed out in the Vedas by Īśvara, in the Brahma Sūtras by Śrī Vyāsa, in the Bhāshya thereon by Śrī Śankarā Bhagavatpada and the Ācharyas of the Maths established by him. May all follow the path and reach the Goal.

निगमशतवनालीगूढमध्यात्मतत्त्वं करतलफलवद्ये प्राचकाशन् यतीन्द्राः ।
अकृत सुकृतदूरान् शङ्कराचार्यपादान् अनिशमधिहृदब्जं शर्मणे कुर्महे तान् ॥

लोके तावत् सर्वेषामपि जनानां सुखप्रेप्सा दुःखजिहासा च सहजे इति सार्वजनिकमेतत् । अथापि सुखसाधनं नानुतिष्ठन्ति, प्रत्युत दुःखसाधनमेव । तदुक्तमभियुक्तैः—

" सुखमिच्छन्ति ते मूढाः नेच्छन्ति सुखसाधनम् ।
नेच्छन्ति दुःखलेशं वा तद्धेतौ सततं रताः ॥" इति ॥

किं कारणम् ? सुखस्वरूपस्य तत्साधनस्य चाज्ञानमेव । ननु, सर्वोऽपि सुखस्वरूपं तत्साधनं च न जानातीति विप्रतिषिद्धम् । यतः सुखस्वरूपं तत्साधनं च न तथा दुर्विज्ञेयम् । अपि तु सत्सु गृहारामक्षेत्रादिषु स्रक्चन्दनवनितादिषु च सुखं जायते । असत्सु न जायत इत्यन्वयव्यतिरेकासिद्धम् । तेषां साधनं धनम् । अत एव सर्वेऽपि वदन्ति 'धनवान् सुखी'ति । प्रयतन्ते च महता परिकरेण धनसम्पादनाय इति चेत्, सत्यमेवमुपापत्स्यत यदि स्रगादिषु सत्सु नियमेन सुखमभविष्यत् असत्सु च नाभविष्यत् । न तथा

प्रतीमः । यतः सत्स्वपि स्रगादिषु कदाचित्सुखं नानुभवामः असत्स्वपि तेषु सुषुप्तौ सुखमनुभवामः सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शदर्शनात् ॥

तर्हि किं सुखम्? ब्रह्मैव सुखम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वेऽस्माकं किमायातम्? अस्माकमपि सुखरूपत्वमेवायातम् । अहो किमुच्यते गुडं मधुरमिति लवणमपि किं मधुरम्? विषम उपन्यासः । गुडलवणे मिथोऽत्यन्तं भिद्येते । न तथा जीवब्रह्मणी । कस्य हेतोः? 'तत्त्वमसि', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादिश्रुति-स्मृतिशतेभ्यः । अपि च "अयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः", "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इत्यादिप्रमाणैः आत्मा आनन्दस्वरूप इत्यवगम्यते । नन्वात्मनः सुखरूपत्वे तस्य सर्वदा भासमानत्वेन सुखं सर्वदा किमिति न भासते? सुखानुभवकरणस्य मनसश्चाञ्चल्यात् । यदा स्थिरमन्तःकरणं तदा आत्मसुखं प्रतिबिम्बते । यथा चञ्चले दर्पणे मुखं न प्रतिबिम्बते, निश्चले च यथावत्प्रतिबिम्बते तद्वत् । मनसश्चाञ्चल्ये को हेतुः? शब्दादिषु विषयेष्वाशा । तत्र को हेतुः? विषयात्सुखं जायत इति भ्रमः । किं विषयात्सुखं जायत इति भ्रमः? बाढमेवम् । तर्हि विषयात् सुखानुभवः कथम्? उच्यते । यत्किञ्चिद्विषय-वाञ्छायां सत्यां मनश्चञ्चलं भवति अत आत्मसुखं न भासते । विषयलाभेन तद्वाञ्छायां प्रतिनिवृत्तायां मनः स्थिरं भवति । तत्र च स्वरूपसुखं भासते । अतो विषयात् सुखं जायत इति भ्रमः । एवमेकविषयवाञ्छायां तद्विषयलाभेन निवृत्तायां तत्क्षणे मनसः स्थैर्ये आत्मसुखं भासते । पुनरन्यविषयवाञ्छायां समुन्मिषन्त्यां चित्तं विक्षिपति । सुखं च न भासते । प्रवातविक्षिप्तप्रदीपवत् । तद्विषयलाभेन चित्तस्थैर्ये पुनः सुखं भासते । तदुक्तं पञ्चदशप्रकरणे—

"विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।
अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दः प्रतिबिम्बते ॥ इति ॥

अपि च सर्वापि वाञ्छा किं तत्तद्विषयलाभेन प्रतिहन्तुं शक्या? नैव । अतो यावतेयं सुखप्रेप्सा नित्यनिरतिशयाद्वैतानन्दप्राप्त्या समूलकाषं कषिता न भवति तावता पुरुषधौरेयमपि पुनः पुनरुदित्वरी सा करोत्यधरोत्तरमिति हन्त

महदिदं विजृम्भितं विषयतृष्णापि शाचिकायाः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत एकादशे,

"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृंगाहताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥"

अयमभिप्रायः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकेषु पञ्चसु विषयेषु एकैकविषयसुखवाञ्छया तावत् एकैकेन्द्रियवशगानां ईदृशी दुरवस्था यदि कुरङ्गादीनां, किमुत सर्वैरपीन्द्रियैः सर्वानपि विषयान् असकृदासेवमानानामस्माकमिति ॥

अतः किं करणीयम् ? आशानां समूलमुन्मूलनम् । किमाशानां मूलम् ? विषयोष्विष्टसाधनत्वभ्रमः । केनासौ निवर्तनीयः ? आत्मैवाद्वैतानन्दस्वरूपः, विषयास्तु केवलं मिथ्याभूताः सुखाभासजनकाः सर्वेन्द्रियाणां तेजसो ग्लपयितारश्च।तदुक्तं कठवल्याम् "श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् , सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः" इति विवेकेन ॥

अपि च विषयेषु दोषदर्शनं विषयाशानिवारणे कारणम् । तदुक्तमाचार्यपादैः—

"विरक्तितीव्रत्वनिदानमाहुः भोज्येषु दोषेक्षणमेव सन्तः ।" इति ॥

किं च विषयसुखं भगवान् निन्दति गीतायाम्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ इति ॥

अपि च "यावद्यावदाशानाशः तावत्तावदानन्दवृद्धिः" इति अयमर्थस्तैत्तरीयके सार्वभौमानन्दप्रभृतयो ब्रह्मानन्दपर्यन्ता आनन्दाः अकामहतश्रोत्रियप्रत्यक्षा भवन्तीति प्रतिपादयन्त्या आनन्दवल्ल्या प्रकाशितः । उक्तं चाभियुक्तैः

"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतष्षोडशीं कलाम् ॥" इति ॥

अतः किं सिद्धयति ? सर्वथा कामप्रमोके निरतिशयाद्वैतात्मानन्दाविर्भावः सिद्धयति । तथा च श्रूयते—

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥" इति ॥

कामस्य चात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वात् आत्मसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तिद्वारा प्रमोक्षस्सम्पादयितव्यः । तर्हि किमिदानीमात्मसाक्षात्कारो नास्ति ? को ब्रवीत्यात्मसाक्षात्कारो नास्तीति, । किं तर्हि ? आत्मयाथात्म्यसाक्षात्कारो नास्तीति ब्रूमः । किमिदमात्मयाथात्म्यम् ? नित्यशुद्धबुद्धमुक्तनिरतिशयानन्दस्वरूपत्वादिलक्षणम् । किमात्मा निरतिशयानन्दरूपः ? सत्यम् । अत एव परमप्रेमास्पदत्वमात्मनो दृश्यते । उक्तं च मैत्रेयीब्राह्मणे—"न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति । नन्वेवं सति आत्मनि भासमाने सति किमिति तद्याथात्म्याखण्डानन्दरूपत्वं न भासते ? किं पुरुषे भासमाने तद्याथात्म्यं न भासते ? उच्यते । पुरुषे भासमानेऽपि सति नीहारेण प्रावरणे किं तद्याथात्म्यं भासते ? नैव । को हेतुः ? नीहारप्रावरणम् । तर्हि प्रकृतेऽपि नीहारतुल्येनाज्ञानेन आवरणात् आत्मयाथात्म्यं न भासत इति ब्रूमः । तर्हि कथमसावात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारस्सम्पादनीयः ? वेदान्तविचारेणैव । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः', 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं विचारजनितसाक्षात्कारवान् वासिष्ठे चतुर्धा प्रविभक्तः, ब्रह्मवित् ब्रह्मविद्वरः ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति । इत्थं ब्रह्मविदश्चतस्रो भूमिकाः । तुरीयां भूमिमारूढं ब्रह्मविद्वरिष्ठमधिकृत्यैव श्रीमद्भागवते इदं श्लोकद्वयं प्रवृत्तम् ।

"देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादपेतमथ दैववशादुपेतम् वासो यथा परिगतं मदिरामदान्धः ॥"

"तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्तं शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।
स्वभावमन्यत् किमपीहमानं आत्मानमात्मस्थमतिर्न वेद" ॥ इति ॥

एवमात्मसाक्षात्कारवान् कृतकृत्यः । न तस्य कामयितव्यं कर्तव्यं वाऽवशिष्यते । तदुक्तं वाजसनेयके—

आत्मानं चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ इति ॥

आस्तामेवम् । कथमात्मनि नित्यप्रकाशरूपे इदमज्ञानमागतम् ? न तर्हि नित्यप्रकाशे सवितरि तमस्सम्बन्धुमर्हति । उच्यते । त्वयैव कल्पितं पेचकेनेव सवितरि तमः । अपि च अहमज्ञ इति प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानेऽज्ञाने कथमज्ञानमागतमिति नायमवसरः प्रश्नस्य । किं तु तन्निवारणो मायावगतिपूर्वकं तदनुष्ठानस्य । अग्निना गृहे दह्यमाने गृहस्वामी किमग्निं शमयितुं प्रयतते, उताग्न्यागमने किं कारणम् ? नास्ति खल्वागमने प्रसक्तिः इत्यालोचयति । अतः आत्मयाथात्म्यमावृत्त्य महान्तमनर्थं पुरस्तादुपस्थाप्य क्लेशयदिदमज्ञानं केनोपायेन ध्वंसनीयमिति तदुपायान्वेषणा करणीया । न च वयं स्वातन्त्र्येण तदुपायमवगन्तुं प्रभवामः' इत्येवमखिलमालोच्यैव भगवान् सर्वलोकहितैषी बादरायणः वेदान्तविचारात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं प्रणिनाय । अथाऽपि तावता न गतार्थता, यतस्सूत्रात्मकत्वेन मन्दमध्यममतीनां न यथावदर्थावबोधनक्षमम् तच्छास्त्रमित्यालोच्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाः महता परिकरेण भाष्यमभाषिषत । येन भाष्येण सर्वोऽपि लोकः सुतरामनुगृहीतो भवति । एतावता किं सिद्धम् ? श्रुतिसूत्रभाष्यतत्प्रवचनैः सर्वलोकहितोपदेष्टृषु सर्वेश्वरबादरायणाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादतत्प्रातिष्ठितपीठाधिपतिषु तदुक्तसन्मार्गानुष्ठाननिरतैरस्माभिः सर्वथा कार्तज्ञ्य अव्याजभक्तिपुरस्सरं प्रकाशयितव्यम् । येन वयं तदनुगृहीतास्सन्तः क्रमेण निरतिशयाद्वैतात्मानन्दमनुभवन्तः कृतार्था भविष्याम इति सिद्धम् ॥

अलमलमितरैर्विषयैः अल्पसुखोत्पादहेतुभिस्तुच्छैः ।
गुरुराजभक्तिरेका अनल्पसुखदा वरीवर्तु ॥

(म) 41. ॥ भगवत्पादभाष्यगाम्भीर्यम् ॥

(स्वामि - श्रीसच्चिदानन्दतीर्थः)

வேதவியாச பகவான் உயிர்கள் ஸம்ஸாரத்திலே உழலுவதின்று விடுவிப்பதற்காக இயற்றியருளிய புராணங்களும் இதிஹாஸங்களும் முரண்படுவனவாகவே பண்டிதர்களுக்குத் தோன்றியதால் அநேக நியாயங்களைக்கொண்டு வெகுகம்பீரமாக அமைந்த

ப்ரஹ்ம ஸூத்ரங்களை யருளினார். ஆயினும் இந்த ஸூத்ரங்களுக்கும் பொருள் காண்பது அரிதாயிருந்ததால் 'ஹைமவதியின்' பதி என்று வேதத்திலே போற்றப்பெற்ற பரமேசுவரனே பகவத்பாதர்களாய் அவதரித்து அந்த ஸூத்ரங்களுக்கும் அவற்றிற்கு அடிப்படையான உபநிஷத்துகளுக்கும் ஸாரமான பகவத்கீதைக்கும் ஸஹஸ்ரநாமம் முதலியவற்றிற்கும் பாஷ்யங்களை இயற்றியருளினார். இந்த பாஷ்ய வசனங்களின் காம்பீர்யத்தை வாசஸ்பதிமிச்ரர், பத்மபாதாசார்யர் முதலானோர் போற்றியுள்ளார்கள். நானாவிதமான அத்வைதக்கருத்துகளுக்கும் இடந்தந்தது இந்த காம்பீர்யமே என்று அப்பைய தீக்ஷிதர்கள் கூறுகிறார்கள்.

அருந்ததி நக்ஷத்திரத்தைக் காட்ட முயல்வோன் முன்பு அதனருகாமையிலுள்ள ஒளிமிக்க நக்ஷத்திரத்தையே அருந்ததி என்று காட்டி, அதைக் கண்டுகொண்டவனுக்கு "இதுவன்று அருந்ததி, இதன் அருகாமையிலே நுண்ணியதாய் அரிதிற்காணப்படுவதே அருந்ததி" என்பது போல, இதர மதங்களுக்கு அனுகூலமான வசனங்களைக்கொண்டு உண்மைக்கு நெருங்கிய தோற்றங்களைக் காட்டி முடிவிலே உண்மையைக்காட்டுகின்றது இப்பாஷ்யம்.

இந்தப் பாஷ்ய காம்பீர்யத்தை ஆழம், கலக்குறுமை, சிறுமை கலவாமை என்று மூவகையாகக் கொள்ளலாம். அவச்சேதவாதம், ஆபாஸ வாதம் ஏகஜீவ வாதம் நானாஜீவ வாதம் முதலிய பல பிரிவுகள் அத்வைதத்திற்காணப் படுவதே பாஷ்யக்கருத்துகளின் ஆழத்தை விளக்குவதாம்.

தைத்திரீய பாஷ்யத்திலே "நான் ஒருவனே அனைவரையும் எதிர்த்து வெல்வேன்" என்று சொல்வதிலே கலக்குறுமையைக் காணலாம். ப்ரச்ன ப்ருஹதாரண்ய பாஷ்யங்களிலும் இவ் வச்சமின்மை காணப்படுகின்றது.

தன் கருத்துகளிலே அபிமானங்கொள்வோனுக்கும் தன் பாண்டித்யத்திலே பெருமைகொள்வோனுக்கும் வேதத்தின் உட்பொருள் விளங்காது என்று தமக்கு அபிமான மின்மையை விளக்கி, வேறுபட்ட கொள்கைகளைக் கண்டிக்கும்போது சாஸ்திர விரோதத்தையே காட்டிக்கண்டிப்பதால் பிறரிடம் தமக்குப்

பொருமையில்லை என்பதையும் நிரூபிக்கிறார். முக்கியவிரோதமில்லாத இடங்களிலே வேறுபட்ட கருத்துகளை அங்கீகரிப்பதும் த்வைதவாதிகளை "நம்மவர்" என்றும் மீமாம்ஸாஸூத்ரங்களை இயற்றிய முனிவரை தமக்கு ஆசார்யர்கள் என்றும் கூறுவதும் பாஷ்யகாரருடைய உதாரமனப்பான்மையைக் காட்டுவாம்.

பல நூல்களை இயற்றியவர்கள் அடிக்கடி "இதன் விவரணத்தை என்னால் இயற்றப்பெற்ற வேறு நூலிலே காண்க" என்பது வழக்கம். அவ்வாறின்றி தம்முடைய பாஷ்யம் ஒவ்வொன்றும் வேறு நூலின் உதவியின்றியே உண்மையை விளக்குவதாய் அமைந்துள்ளதும் பாஷ்ய காம்பீர்யத்தை விளக்குவதாகும்.

Sage Vyāsa who compiled the Vedas wrote the Itihāsas and Purānas to expound their meaning. But scholars found in them only confusion and contradiction. So he wrote the Brahma Sūtras. But these were so laconic that their meaning was difficult to see. Hence Iśvara Himself, the Lord of Haimavatī, was born as Śankara and wrote Bhāshyas on the Brahma Sūtras, the Upanishads which formed their bases, the Bhagavad Gīṭā which contained their quintessence and other works.

The depth clarity and grandeur which make up the gāmbhīrya of the Bhāshyas can be profusely illustrated. The depth of Bhagavatpāda's utterances has given rise to the various schools of Advaita, like Avacchedavāda, Pratibimbavāda, Ābhāsavāda, Ekajīvavāda and Nānājīvavāda. A passage in Taittirīya Bhāṣhya as well as passages in the Bhāshyas on Praśna and Bṛhadāraṇya Upanishads bespeak his self-confidence based on the fearlessness of Truth. His statement that any one, however learnedle who approached the Vedas with the pride of his learning and with fondness for his ideas is sure to miss the Truth, reveals his complete freedom from pride and prejuidices. His acceptance of other people's ideas when they do not contradict the fundamental truths and his references to those who differ from the Advaita point of view also

as of 'our party' and to the author of Mīmāmsā Sutras as his Ācharya reveal the generosity of his thought.

He never refers the readers to his other works, unlike other prolific writers-but makes even his smallest commentary self, sufficient and illuminating without any need to have recourse to other works of his. This alone suffices to show the Gāmbhīrya of every passage of his prolific commentaries.

भगवत्पादसंभूतां आत्मांभोनिधिगामिनीम् ।
भाष्यभांगीरथीं भूयो भजामो भवशांतये ॥ १ ॥
चन्द्रमौलिसमुपासनापरौ चन्द्रमण्डलसमानवर्चसौ ।
चन्द्रशेखरगुरूत्तमावुभौ चित्तरंगभुवि नृत्यतां मम ॥ २ ॥

इह खलु सर्वलोकहितैषी भगवान् बादरायणः सर्वतः समेधमान-संसारदवदहनसन्दह्यमानान् तन्निर्गमोपायमजानतः प्राणिनः आलक्ष्य तान् कथंचिदुन्मुमोचयिषुः विविधपुराणेतिहासप्रबन्धनिकरं निर्माय तथापि तात्पर्यसंशय-हेतुना मोमुह्यमानपण्डितजनमुपलभ्य तदनुग्रहाय विविधन्यायोपप्लुतां अति-गंभीरार्थां चतुर्लक्षणीं ब्रह्ममीमांसां प्रणिनाय । सेयं अतिसंक्षिप्तसूत्रात्मिका पण्डितानामपि दुरवगाहा विरुद्धनानार्थत्वेन बहुभिः विप्लाव्यमाना कां कामवस्थां न प्रापिता । अन्ते श्रीविद्यास्वरूपत्वेन केनोपनिषदि संस्तुतायाः हैमवत्याः पतिः "नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च" इति श्रुत्युद्घुष्टं स्वीयमेव रूपांतरं पारिव्राज्यमाश्रित्य श्रीभगवत्पादात्मना अवततार । अवतीर्य च ब्रह्मसूत्राणि उपनिषदः भगवद्गीतां नामसहस्रादिकं च व्याचख्यौ इत्येतदतिरोहितमेव विपश्चिदपश्चिमानाम् ॥ इमानि भाष्याणि

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥"

इत्याद्यभियुक्तोक्तिसिद्धभाष्यलक्षणलक्षितानि गभीरार्थान्यपि प्रसन्नानि कस्य चेतो नाह्लादयन्ति अप्यन्यमताभिनिविष्टचेतसः । गांभीर्यं च प्रतिज्ञातं षड्दर्शिनी-टीकाकृद्भिः आचार्यवाचस्पतिमिश्रैः; "भाष्यं प्रसन्नगभीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ।"

इति श्रीपद्मपादाचार्यैरपि "पदादिवृन्तभारेण गरिमाणं बिभर्ति यत्। भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तद्व्याख्यां श्रद्धयाऽरभे ॥" इति ॥

भाष्यगांभीर्यमेव च नानाविधप्रस्थानानां अद्वैताचार्येषु दृश्यमानानां मूलम्। तच्चोक्तम् श्रीमदप्पय्यदीक्षितैः —

"अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् संप्राप्य शौरिपदोद्गता।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखांबुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा ॥" इति ॥

न च विरुद्धनानाविधप्रक्रियां सूचियितुः उन्मत्तप्रलापित्वं शंकार्हम्। यतो हि अकल्पितवस्तुप्रतिपत्त्युपायतया कल्प्यमानेषु पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः यथा तात्त्विकारुन्धतीप्रतिपत्त्युपायतया नानापुरुषैः कल्प्यमानासु तत्प्राच्योदीच्यादिनक्षत्ररूपासु स्थूलारून्धतीषु विरोधो न दोषावह इति। उक्तं च वार्तिककारैः—

"यथा यथा भवेत्पुसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चाऽनवस्थिता ॥" इति ॥

भगवत्पादभाष्यस्य गांभीर्यं च त्रिधा, अगाधत्वेन अक्षोभ्यत्वेन अक्षुद्रत्वेन च तत्र अगाधत्वं तावत् अवच्छेदवाद-प्रतिबिम्बवाद-आभासवाद-एकजीववाद-नानाजीववादानां मूलत्वेन व्याख्यातम् ॥

अक्षोभ्यत्वमपि तत्र तत्रावगम्यते। तैत्तिरीयभाष्ये तावत् आचार्यवचनं "एतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनं अनेकयोगि बहुप्रतिपक्षमात्थ अतो जेष्यामि सर्वान् आरभे च चिन्तां" इति ॥

प्रश्नोपनिषद्भाष्ये च "परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वं एकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते....एवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनः अन्योन्यविरुद्धमानार्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्ते —

" विवदत्स्वेवं निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।
तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित् ॥" इति ॥

बृहदारण्यके च तार्किकमतनिराकरणान्ते 'तस्मात् तार्किकचाटभट-राजाप्रवेश्यमभयं दुर्गमिदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च' ॥

अक्षुद्रत्वं बहुधा वर्णयितुं शक्यते । तथा हि " वेदार्थजिज्ञासुभिः पूर्वनिर्णीताः स्वाभिप्रायाः नोपनिषत्सु अन्वेषणीयाः अपि तु निर्मत्सरैः श्रुत्यर्थो विचार्य निर्णेतव्यः" इति ज्ञापयन्ति । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्वमभि-मानं, न त्वाभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितंमन्यैः" इति ॥

मतांतरं खण्डयन्तश्च भगवत्पादाः शास्त्रयुक्तिविरोधमेव दर्शयन्ति, न तु पुरुषव्यक्तिं परिहसन्ति । यथा " केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबन्धं वर्णयन्ति तैः बृहदारण्यकं न श्रुतं....सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां विद्यायां सत्यां सहकार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधः तैः न विज्ञातः. व्यासवचनं च तैः न श्रुतं " इत्यादि । अन्यत्र च " सर्वमिदं अबार्हदारण्यकं इति । मतान्तरभाष्यकारास्तु अद्वैतप्रक्रियाखण्डनावसरे भगवत्पादान् महता परिकरेण निन्दन्ति, यथा " शंकराह्वयस्य दुर्योनेः निस्सृतेन रजस्वला गीतानारी-समीरेण शोधिता हंसरूपिणा " (मध्वगी. भा. अन्ते) " तदिदं औपनि-षदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणां अनादिपापवासनादूषिताशेषशे-मुषीकाणां...विकल्पासहकुतर्ककल्ककल्पितं इति" (रा. भा. १-१-१)

अपि च जिज्ञासासूत्रे यदि तर्हि लोके ब्रह्म आत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति तर्हि ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं इति पूर्वपक्षे चार्वाकादिमतान्युपन्यस्यन्तः वेदान्तिम-तमपि तन्मध्ये कीर्तयन्ति तदिदं आचार्याणां विना पक्षपातं विचारसरणिं व्यनक्ति । क्वचित् न्यायविरुद्धमपि व्याख्यानं प्रधानविरोधाभावे अङ्गीकुर्वन्ति यथा तदधीनत्वा-दर्थवत् इत्यत्र व्याख्यानान्तरं अन्ये तु वर्णयन्ति इत्यादि । तदन्ते "सर्वथापि आनुमानिकनिराकरणोपपत्तेः तथा नामास्तु न नः किंचिच्छिद्यते " इति भाष्यम् । यथा वा बृहदारण्यके "तथापि वेदार्थश्चेत्कामं भवतु न मे द्वेषः'

यथा वा विद्यां चाविद्यां चेति श्रुतेः ईशावास्ये ऐतरेयके माण्डूक्ये च त्रिविधं व्याख्यानं भाष्यकारैः कृतम् ॥

किं च मतान्तरमपि खण्डनीयमित्येव न खण्डयन्ति अपि तु बुभुत्सूनां तत्त्वबोधनायैव, स्वयं वीतरागत्वात् न रोचयन्ते च परमतनिराकरणप्रक्रियाम् । तथा च तर्कपादोपोद्घातभाष्ये 'किं परमतनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन' इति । 'एकत्वदर्शनं प्रति आदरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किंचिदुच्यतेऽस्माभिः न तु तार्किकवत्तात्पर्येण' (प्रश्न. भा) ॥

अपि च यद्येकः नानाग्रन्थान् रचयति तदा स्वीये एकस्मिन् ग्रन्थे स्वीयग्रन्थान्तरानुवादः प्रायेण ग्रन्थकर्तृषु दृष्टचरः, यथा भामत्यां 'विस्तरस्तु न्यायकणिकायां' इत्यनुवादः, यथा वा अद्वैतसिद्धौ 'वेदांतकल्पलतिकायां विस्तरो द्रष्टव्य' इति । नेयं शैली भाष्यकृतां दृष्टचरी । न हि कस्मिंश्चिदुपनिषद्भाष्ये अन्योपनिषद्भाष्यस्य वा सूत्रभाष्यस्य वा उदाहरणमस्ति नापि सूत्रभाष्ये भाष्यांतरानुवादः । आचार्या हि मन्यन्ते एकैकमपि भाष्यं सम्यक् परिशीलितं सत् इतरानिरपेक्षतया तत्त्वज्ञानसाधनं भविष्यतीति ॥

अपि च पश्यन्तु निर्मत्सराः गुणैकपक्षपातिनः प्रियपाठकमहाशयाः आचार्याणां उपनिषद्व्याख्यातृषु मतांतरावलंबिष्वपि सौहार्दातिशयम् । 'अन्ये तु पारमार्थिकमेव जैवं रूपं मन्यन्ते अस्मदीयाश्च केचित्, (दहराधिकरणं) अत्र हि आचार्याः द्वैतवादावलम्बिषु उपनिषद्व्याख्यातृषु "अस्मदीय" पदप्रयोगेण प्रेमातिशयं प्रकटयन्ति । पूर्वमीमांसाभाष्यकारान् शबरस्वामिनः प्रकृत्य अपि च "तथा च शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्" (१-१-४) इति शास्त्राभिप्रायवित्त्वोत्कीर्तनम् "तथा चाचार्यप्रणीतन्यायोपबृंहितं सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः इति (१-१-४) इत्यत्र न्यायसूत्रकृतः अधिकृत्य आचार्यत्वोत्कीर्तनं च आचार्याणां परमौदार्यमाविष्करोति ॥

42. (य)॥ अद्वैतशास्त्रमेव वेदैकशरणमिति वैदिकदर्शनम् ॥

(देवकोट्टै - कृष्णशास्त्रिणः)

சைவசித்தாந்தம் நியாய சாஸ்திரம் இவற்றை ஆராய்ந்தால் மாயாவாதம் என்பது சாங்கியமே என்பது புலப்படும். மாயையே முக்காலத்திலும் மாறுபடாத ஜகத்காரணம் என்பவர்களையே மாயாவாதிகள் என்பது பொருத்தம். இவ்வாறு கூறுவோர் வைஷ்ணவர்களும் சைவர்களுமே. இவர்களுக்கும் சாங்கியர் களுக்கும் பேதம் ஜகத்து ஈசுவரனால் அதிஷ்டிக்கப்பட்டது என்பது மாத்திரமே. அத்வைதிகளோ மாயையுடன்கூடிய பிரும் மத்தால் ஜகத்திற்கு விவர்த்தத்தையும் சுத்தமாயையின் பரிணா மத்தையும் கூறி தனிமாயைக்கு ஜகத்காரணத்தன்மை இல்லை என் கிறார்கள். ஞானோதயகாலத்தில் மாயை நசிப்பதால் மாயைக்கு முக்காலத்திலும் மாறுபடாத் தன்மை இல்லை. ஆகையால் 'அத் வைதம் மாயாவாதமன்று, அதுவே பிரும்மவாதம்' என்று விளங்கு கின்றது.

மேலும், திருமூலர் திருமந்திரத்திலே, " தத்துவங்களை 25 என்னும் சாங்கியர்களுக்கும் 36 என்னும் சைவ சித்தாந்திகளுக்கும் வேறானவர்கள் அத்வைதிகள்" என்றுள்ளது. வேதத்தைமட்டுமே பிரமாணமாகக்கொள்வோர் அத்வைதிகளே. சைவவைஷ்ணவர்கள் தந்திரங்களையும் ஆகமங்களையும் தமிழ் நூல்களையும் பிரமாணமாக ஒப்புக்கொள்ளுகிறார்கள். மாத்வர்களும் சாங்கியர் தார்க்கிகர் முத லானோரும் பிரத்யக்ஷானுமானங்களை முக்கியமாகக்கொள்கிறார்கள். இதனால் அத்வைதிகளே வைதிகர்கள் என்று புலப்படுகின்றது. வேதாந்தியின் அடிதொழுகின்ற சித்தாந்தியே சிறந்தவன் என்று திருமந்திரத்திலே கூறப்பட்டுள்ளதும் இக்கருத்தை வற்புறுத்து கின்றது. மஹாபாரதத்திலே சாந்திபருவத்தில், "ஸாங்கியம் யோகம் பாஞ்சராத்ரம், வேதங்கள், பாசுபதம்" என்று வேறு படுத்தியிருப்பதும் "ஸாங்கியம் யோகம் இவற்றைத் தழுவியெழுந்த

பாஞ்சராத்ரம் பாசுபதம் ஆகிய மதங்களைக்காட்டிலும் வேறானது வைதிக மதம் என்னும் அத்வைதமதமே” என்பதை வலியுறுத்துகின்றது. அத்வைதக் கொள்கைகளையே வைதிகக்கொள்கைகள் என்று அவைதிக மதங்களான பௌத்தமும் ஜைனமுமே கண்டிப்பதும் குறிப்பிடத்தக்கது.

1f we examine the Nyāya and Śaiva Siddhānta works, it will be found that Māyāvāda is Sānkhya. Those who speak of Māyā as the immutable cause of the universe, are the real Māyāvādins. Vaishṇavas and Śaivas fall under this category. The only difference between them and the Sānkhyas is their acceptance of the existence of an immanent Īśvara. The Advaitins attribute the primal cause to Brahman along with Māyā, the transmutation of Māyā as the universe and its utter destruction with the dawn of knowledge. Therefore Advaita is certainly not Māyāvāda but is alone entitled to be known as Brahmavāda.

St Tirumūla's Tirumantra defines Śānkhyas as having 25 tattvas and the Śaīvas Siddhantins as having 36 and speaks of Advaitins as different from Śaīva Siddhantins. The Advaitins alone accept the Vedas as sole authority. Śaivas and Vaishṇavas accept besides the Vedas, the Tantra Sastras and Āgamas as well as Tamil prabandhas. The Dvaitins, Sānkhyas, Tārkikas and others accept the additional Pramanas of Pratyaksha and Anumāna. The Tirumantra says again that for the Siddhantin, it is best to revere the Vedantin. These show that the Advaita alone is the Vaidika doctrine.

This conclusion is strengthened by a line of verse in the Śānti Parvan of the Mahābhārata which enumerates as separate dortrines Sānkhya, Yoga, Pāncharāttra, the Vedas and Pāśupata, thus excluding Śaivas and Vaishṇavas from the claim to Vaidika religion. Besides, it is the Advaita doctrine that is attacked as Vaidika by the anti-Vedic writers of Buddhism and Jainism.

अद्वैतशास्त्रमेव वेदैकशरणमिति वैदिकदर्शनम्

अद्वैतशास्त्रमेव वैदिकदर्शनं ब्रह्मवादश्च । शैवसिद्धान्तानुसारेण न्यायानुसारेण च मायावादः क इति सुसूक्ष्मविमर्शे सांख्यवादः मायावाद-व्यवहारपदवीमध्यास्ते । यतः, माययैव जगतः उपादानं त्रिकालाबाध्येति च ये ऊरीकुर्वन्ति त एव न्यायतः मायावादिनः । यथानित्यान्पर-माणूनुपादानं वदन्ति नैयायिकाः ते च परमाणुवादिन इत्यभिलप्यन्ते । यथा वा शब्दनित्यत्वमङ्गीकुर्वन्तः शाब्दिकाः शब्दब्रह्मवादिनः, यथा वा क्षणिकवि-ज्ञानधारावादिनः विज्ञानवादिनः माध्यमिकाश्च सर्वशून्यत्ववादिनः उच्यन्ते । एवं वैष्णवद्वैतिनः श्रुतिषु मायाशब्देन व्यपदिष्टां प्रकृतिं उपादानत्वेन संगिरन्ते । तथैव विविधाश्च शैवाः मायाया एवोपादानत्वं वदन्ति, न तु परमात्मनः केवलनिमित्तकारणस्य । उभावप्येतौ वैष्णवशैवौ तामेतां मायां त्रिकालाबाध्येति वदतः । अतः एवं समालोचने तयोरुभयोरपि वादौ मायावादौ भवतः इति कथनं घटते । ईश्वराधिष्ठितत्वमात्रेणैतयोः सांख्यतो भेदः । एवं विशिष्टाद्वैतिनः अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं वाचाभ्युपयन्तोऽपि भगवत्स्वरूपस्य निमित्ततां, भगवच्छरीररूपप्रकृतेरुपादानकारणत्वमिति सूक्ष्मतः समालोचने व्यञ्जयन्तः मायावादिव्यवहारभाक्त्वं नातिवर्तन्ते । यतः तेषां मते मायायाः ज्ञाननाश्यत्वानङ्गीकारेण, त्रिकालाबाध्यत्वाभ्युपगमेन च मायावादिन एव भवन्ति ते । अद्वैतदर्शने तु मायासहकृतब्रह्मण एव जगतः विवर्तोपादानत्वमङ्गीकृत्य, केवल-मायायाः परिणामित्वरूपापोदानत्वाङ्गीकारेण ब्रह्मणः उपादानत्वघटकत्वांगीकारेण च केवलमायाया एव जगदुपादानत्वमिति न सिद्ध्यति । ज्ञानोदये तस्याः नाश्यत्वो-पगमेन त्रिकालाबाध्यत्वरूपं सत्यत्वमद्वैतनये नाङ्गीक्रियते । अतः केवलायास्तस्याः उपादानत्वानङ्गीकारात् तन्नाशार्थमैवैदंपर्येण शास्त्राणां प्रवृत्तत्वाच्च अद्वैतदर्शनं न मायावादः किन्तु ब्रह्मवाद एव । एवं स्थितेऽर्वाचीनशिवज्ञानसिद्ध्यादिग्रन्थकारैः वैदिकाद्वैतसिद्धान्तस्य मायावादत्वेन यदवहेलनं तत्स्वसिद्धान्तस्यैवाननुगुणम् । अद्वैतदर्शने ब्रह्मण एव विवर्तोपादानत्वं, मायायाः केवलं सहकारि-कारणत्वं, इत्येतावत्स्वरूपविवरणमात्रोद्देशेन स्वपक्षीयैः मायावादत्वमस्य कदाप्यु-ल्लेखयितुं उचितम् । परमात्मस्वरूपस्योपादानत्वमेवानङ्गीकुर्वद्भिः मायाया एवो-

पादानत्वमङ्गीकुर्वद्भिः मायायाः नित्यत्ववादिभिः परैः पूर्णमायावादिभिः अद्वैतदर्शनस्योपहासबुद्धया मायावादत्वकथनं, विमृश्यमाने स्वेषामेव लज्जावहम् ॥

अद्वैतब्रह्मवाद इत्येवास्य संप्रतिपन्नो व्यवहारः । श्रुतौ तु ब्रह्मविच्छब्देन ब्रह्मवादिशब्देन च व्यवहृतिरालक्ष्यते । आस्तिकमीमांसकादिग्रन्थेषु, नास्तिकबौद्धादिग्रन्थेषु च ब्रह्मविदां मतमिति शब्देन अद्वैतवाद एव समुद्धृतो दृश्यते । शैवसिद्धान्ते प्रामाणिकतयांगीकृतश्रीमूलसिद्धकृतश्रीमन्त्रमालिकाग्रन्थे पद्यविशेषे पञ्चविंशतिसंख्याकतत्त्ववादित्वेन प्रसिद्धात्सांख्यात्, षट्त्रिंशत्तत्त्ववादित्वेन प्रसिद्धात् शैवाच्चान्यः वेदान्ती कथ्यते । तत्र पञ्चविंशतिसंख्याकतत्त्ववाद्येव मायावादीति कथ्यते । अतः ताभ्यामन्यः वेदन्तीति ज्ञायते । तथैव श्रीमन्त्रमालिकायामन्यत्र पद्ये यः शैवसिद्धान्ती वेदान्तिचरणौ वन्दते स एव सच्छिष्य इत्युक्तम् । एवं वदन्तः वेदान्तिनि परमां भक्तिं स्पष्टयन्ति ॥

एवमेव वेदस्यौत्कृष्टयं हालास्येशलीलापुराणाख्यशैवग्रन्थेऽपि, आस्तिकमतानां सर्वेषां वेद एव मूलं, तादृशमूलभूतवैदिकस्मार्तमार्गः शुद्धमार्गः सर्वोत्तमश्चेति प्रपञ्चितम् । तथान्यत्राप्यस्मिन्ग्रन्थे वेदाः कर्मकाण्डज्ञानकाण्डरूपेण द्विविधाः, तत्र द्वितीयो भागः निष्कलं ब्रह्म प्रतिपादयति. तस्मात्स एव भागः मोक्षशास्त्रं भवतीति ॥

एवं वैदिकस्य श्रैष्ठये आगममार्गावतरणप्रयोजनं किमिति चेत् इत्थमभिहितं सूतसंहितायां, वेदाधिकारहीनानां निःश्रेयसाय आगमाः उपदिष्टा इति । तथा च ब्राह्मणानां सर्वेषां वैदिकत्वादद्वैतस्यैव वेदसिद्धान्तत्वात् सर्वे ब्राह्मणाः अद्वैतिन एवासन् । ते च त्रिमूर्त्यनुस्यूतैकसगुणब्रह्मोपासका एव, न तान्त्रिका इव मूर्तिभेदवादिनः । पाण्ड्यराज्ये मधुरानगरे पुराकाले प्रसिद्धे पट्टिमण्डपे मिलितानां भाषापण्डितानां ग्रन्थेभ्यः ऐतिहासिकदृष्टयातिप्राचीनेभ्यः अस्याशयस्य सूचनापि लभ्यते ॥

आगमाश्च शैववैष्णवेत्यादिस्वस्वनामधेयानुसारेण शिवं विष्णुं वा प्राधान्यतया श्रिताः । त्रिमूर्तीनामभेदेन सगुणब्रह्मोपासनस्य न तेषां प्रसक्तिः ।

तत्रापि केचिदुत्तमभक्ताः ज्ञानपरिपाकमहिम्ना स्वोपासनामूर्तेः इतरमूर्त्यभेदं दृष्टवन्त एव ॥

अद्वैतमेव वेददर्शनं । महाभारते शान्तिपर्वणि "सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा" इत्युक्तम् । अत्र च सांख्यदर्शनाद्यपेक्षया वेददर्शनं पृथक्कथ्यते । ततः पाशुपतपाञ्चरात्रभिन्नतया वेददर्शनस्योक्तत्वात् अद्वैतमेव वेददर्शनम् ॥

पुष्पदन्तस्तोत्रमपि "त्रयी साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने" इति भारतश्लोकानुसारेण परमशिवं स्तौति ॥

अद्वैतिन एव वेदैकशरणाः वेदस्यैव प्रबलप्रामाण्यमभ्युपगच्छान्ति । विशिष्टाद्वैतिनः शैवाश्च न केवलं वेदैकाश्रयाः, किन्तु स्वतंन्त्रागमाश्रयाः भाषाप्रबन्धाश्रयाश्च । वैष्णवद्वैतिसांख्यतार्किकादयश्च यद्यपि वेदप्रमाणकाः, तथापि प्रत्यक्षस्य, अनुमानस्य वा वेदापेक्षया प्राबल्यवादिनः । परमात्मतत्त्वविचारकेषु अद्वैतिन एव वेदमेकमेव शरणमाश्रयन्तः प्रमाणान्तरापक्षया वेदस्यैव परमप्राबल्यवादिनश्च । अतः अद्वैतिनामेव वैदिकत्वं युक्तम् । ईदृशं वैदिकसिद्धान्तमवलम्ब्योपासनाप्रसक्तौ ये ब्रह्मशिवमुपासते त एव वैदिकशैवाः ॥

---

43. (र) ॥ बौद्धा एव प्रच्छन्नाः वेदार्थाभासचोराः ॥

(प्रान्तियङ्कैर - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

வைதிக மதம் அனாதியானது; அதையொட்டிய வேதாந்த தத்துவமும் அனாதி. பௌத்த ஜைன மதங்களிலுள்ள தத்துவ முறைகளிற் சில வேதவேதாந்தங்களினின்று எடுக்கப்பெற்று வேறு ரூபம் பெற்றுள்ளன என்பது ஆராய்ச்சியால் அறியப் படுகின்றது. 1500 ஆண்டுகளுக்கு முன் காஞ்சீபுரத்திலே அரசு புரிந்த மஹேந்திரபல்லவன் இயற்றிய "மத்தவிலாஸப்ரஹஸன'த் திலே இவ்வுண்மை வற்புறுத்தப்படுகின்றது. "விப்ரர்களின் கண்முன்னேயே வேதாந்தங்களினின்றும் மகாபாரதத்தினின்றும் உட்பொருளைக்கவர்ந்து தமது ஸ்ரீகோசங்களிலே பொதிந்து வைத்தார் புத்தர்" என்று அதிலே கூறப்பட்டுள்ளது. ஆதலால்,

புத்த நூல்களிலுள்ள தத்துவங்கள் வேதவேதாந்தங்களிலுள்ளவையே ;பௌத்தர்கள் அவற்றை உருமாற்றிச் சொந்தச் சரக்கென்று காட்டுகிறார்கள்.

ஜைனர்கள் கடவுளை 'அருகன்' என்கிறார்கள். 'அர்ஹ:' என்பது ருக்வேதத்திலே பஞ்சருத்ரத்திலுள்ள சிவபிரான் திருநாமங்களிலொன்று. 'அறநெறிச்சாரம்' என்னும் ஜைன நூல் சிவனே அருகன் என்று முடிவுரையாகக் கூறுகின்றது.

ஜைன பௌத்தர்கள் வேதத்திலுள்ள 'அஹிம்ஸா' தர்மத்தையே அதிகாரிபேதமின்றிப் பிரயோகிப்பதும், 'நேதி, நேதி' என்னும் வேதவசனத்தின் உண்மையை உணராது சூனியவாதஞ் செய்வதும் அவர்களை வேதாந்தங்களைத்திரித்து உபயோகித்துக் கொண்டார்கள் என்பதைக்காட்டி மிகப்பழைமையான பௌத்த ஜைனநூல்களுக்கு முன்பேயே அத்வைத சித்தாந்தம் நாட்டிலே நிலைபெற்றிருந்தது என்பதை விளக்குகின்றன. மேலும் அத்வைதக் கொள்கையை வேதாந்தமாகக் கொண்டு கண்டனஞ்செய்கின்றன. ஆகையால் "வேதாந்திகளான அத்வைதிகள் 'பிரச்சன்ன பௌத்தர்' அல்லர். பௌத்த ஜைனர்களே பிரச்சன்ன வேதாந்திகள் ஆவர்" என்று விளங்குகின்றது.

The religion of the Vedas has no known beginning. The philosophy of the Vedānta is also without known origin. Some of the doctrines of the Vedas and the Vedānta have been lifted from their setting by Jainas and Bauddhas and embodied in their works. In the "Matta-vilāsa-prahasana" of Mahendra Varman, a Pallava who ruled at Conjeevaram about 1500 years ago, there occurs a verse which attributes to the Buddha open robbery of the riches of the Upanishads and the Mahābhārata when the Vipras were looking on and the annexing of those riches in the treasury of his treatises. This shows that the Buddhist ideas are borrowed from the Vedas and exhibited as original ideas after changing their appearance.

The Jains call their God 'Arhat'. 'Arha' is one of the names of Śiva in the Pancha-Rudra of the Ṛgveda. 'Araneri-c-caram', an old Tamil Jaina work equates Śiva with Arhat.

The Jainas and the Bhauddhas lay emphasis on the Ahimsa Dharma of the Vedas without restricting that Dharma to the prescribed *adhikārin*. Their Śūnyavāda is likewise based on a erroneous understanding of the Upanishadic 'neti, neti'. That the oldest Bhauddha and Jaina works adopted these Vedic ideas of 'neti' and Ahimsa and refuted the Advaita Siddhānta as the Vedantic doctrine shows that the Advaita Siddhānta which existed before them was considered the only Vedānta and that it was not the Advaitin who was a Pracchanna Bhauddha but it was the Bhauddhas and the Jainas that should be called Pracchanna Vedāntins.

सुविदितमिदं प्रेक्षावतां आस्तिकोत्तमानां यत् वेदस्यानादित्वात् वेदैकदेशभूतेषु वेदान्तेषु अवगम्यमानाः भावाः अनादय इति । बौद्धजैनाद्यर्वाचीनमतप्रवर्तकाश्च आचार्याः प्रायेण वेदेभ्य एव तत्त्वार्थान्युद्धृत्य स्वाभिप्रेतविशेषांश्च संयोज्य स्वमतत्वेन प्रदर्शयामासुः ॥

तदिदं चरित्रविमर्शकानामतिरोहितमेव । तथा हि—त्रिशताधिकसहस्रसंवत्सरेभ्यः प्राक् काञ्चयां कृतराज्यभारः पल्लववंशोत्पन्नसार्वभौमेषु अन्यतमः महेन्द्रवर्मा नाम महीपतिः स्वविरचिते मत्तविलासाख्यप्रहसने शाक्यभिक्षुं बुद्धमधिकृत्य ब्रवीति—

"वेदान्तेभ्यो गृहीत्वाऽर्थान् यो महाभारतादपि ।
विप्राणां मिषतामेव कृतवान् कोशसंचयम् ॥" इति ॥

अत्र च बुद्धः वेदांतेभ्यः महाभारताच्च सर्वं तत्त्वजातं चोर इवार्थजातं अपजह्रे । जाग्रतोऽपि ब्राह्मणान् वञ्चयित्वा तदीयेनार्थेन स्वीयं कोशजातं पूरयामास इति साटोपं ब्रवीति बौद्धांश्च परिहसति । तदनेन बौद्धग्रन्थोक्ततत्त्वानि सर्वाण्यपि वैदिकान्येव इति स्पष्टम् । बौद्धाः खलु निन्दन्त एव वेदान् वैदिकपदार्थानादाय स्वरूपं च तेषां विपरिवर्त्य स्वकपोलकल्पितपदार्थवत् लोके प्रदर्शयन्ति ॥

जैना अपि प्रायेण तथैव कुर्वन्ति, दिङ्मात्रमुदाहरामः । तथा हि जैनानामुपास्यं दैवतं अर्हन्नाम, अत एव ते आर्हता इत्युच्यन्ते । अर्हन्निति पदं

ऋग्वेदान्तर्गतपञ्चरुद्रे श्रीशिवस्य नामत्वेन प्रोच्यते । यजुर्वेदे च आरण्यकच-तुर्थप्रश्ने " अर्हन्बिभर्षि " इत्यत्राप्येवमेवावगम्यते । अरनेरिसाराढ्ये जैनानां द्रविडभाषाग्रन्थे च श्रीशिवस्य परिचर्यां विस्तरेण व्याख्याय स्वयमेव कोऽसौ शिव इति प्रश्नपूर्वकं स शिवः अर्हन्नेवेति निरूपितम् ॥

अपि च बौद्धाः जैनाश्च " मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि " इति वेदविहि-तामेवाहिंसां परिगृह्य विनाऽधिकारिभेदं विषयभेदं च विनियुंजते । किंच तत्त्वज्ञानसरण्यां बौद्धाः " अथात आदेशो नेति " इति बृहदारण्यकश्रुति-मेवावलम्ब्य—निराधारं शून्यमेव तदर्थ इति गृहीत्वा लोके प्रचारयामासुः । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इत्यधिकरणे अयमेवार्थः पूर्वपक्षिणा प्रदर्शितः ॥

इत्थं च न वेदांतिनः बौद्धेभ्यः तत्त्वानि संजगृहुः, अपि तु बौद्धा एव वेदान्तग्रन्थेभ्यः, इति सूक्तम् । अतिप्राचीनेभ्यः बौद्धजैनग्रन्थेभ्यः प्रागपि अद्वैतसिद्धान्त अस्मिन् भारतवर्षे सर्वोत्कर्षेण व्यरोचिष्ट इत्येतदपि तदीयग्रन्थेभ्य एव प्रकटीभवति । तेषु हि ग्रन्थेषु अद्वैततत्त्वं खण्डनार्थं उपन्यस्तं पश्यामः ॥

तत्सिद्धमेतत् यत् बौद्धा एव प्रच्छन्नवेदांतिनः न वेदांतिनः प्रच्छन्न-बौद्धा इति ॥

तर्कशास्त्रप्रवर्तकेषु मूर्धन्याः अष्टमशताब्द्यां भारतभूमिं अलङ्कृतवन्तः उदयनाचार्याः स्वग्रन्थे कुसुमाञ्जलौ वैदिकानां तान्त्रिकबौद्धादिमतप्रवेशस्य कानि-चित् हृदयंगमानि प्रोचुः । तानीमानि अद्यापि मतांतरप्रवेशस्य निदानभूतान्येव अनुभूयन्त इति प्रियपाठकेभ्यः उदाहरामः । भूयस्तत्र कर्मलाघवमित्यलसाः इतःपतितानामप्यनुप्रवेश इत्यनन्यगतिकाः । भक्षाद्यनियम इति रागिणः । स्वेच्छया परिगृहीत इति कुतर्काभ्यासिनः पुत्रादिक्रमाभावात् प्रवृत्तिरिति पाषण्ड-संसर्गिणः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते इत्यादिश्रवणात् अत्यग्रताभिमानिनः सप्रघाटिका भोजनादिसिद्धेर्जीविकेत्ययोग्याः आदित्यस्तम्भनं पाषाणपाटनं शाखाभंगो भूतावेशः प्रतिमाजल्प धातुवाद इत्यादिधन्धनात् कुहकवंचितः इत्यादि ॥

(ल) 44. अद्वैतविद्याचार्यरत्नत्रयस्य ज्ञानेन परमतोपकारौदार्यम्

(ब्रह्मश्री - शिवरामकृष्णशास्त्रिणः)

தன் இனத்தவர் பிறர் என்னும் வித்தியாசமின்றி உலகோர்க்கு உதவுவதே ஔதார்யமாகும். இவ்வித ஔதார்யம் அத்வைதாசார்யர்களிற் பலரிடம் காணப்படுகின்றது. விசேஷமாக, ஸ்ரீவாசஸ்பதிமிச்ரர், ஸ்ரீவித்யாரண்யஸ்வாமிகள், ஸ்ரீ அப்பைய தீக்ஷிதர் ஆகிய மூவரைக் குறிப்பிடலாம்.

ஸ்ரீ வாசஸ்பதிமிச்ரர் ஸர்வதந்த்ர ஸ்வதந்த்ரர். நியாயம், ஸாங்க்யம், யோகம், பூர்வமீமாம்ஸை, உத்தரமீமாம்ஸை ஆகிய தர்சனங்களிலுள்ள நூல்களுக்கு உரை எழுதியவர். ஸ்ரீ ஆதி சங்கராசார்யஸ்வாமிகளிடம் நிரதிசயபக்தி வாய்ந்தவர். ஜீவன் முக்தராகக் கருதப்பட்டவர்.

ஸ்ரீவித்யாரண்யஸ்வாமிகள் பதின்மூன்றாவது நூற்றாண்டிலே பிறந்தவர். விஜயநகர ஸாம்ராஜ்யத்தை ஸ்தாபித்து வர்ணாச்ரம தர்மங்களை தென்னாட்டில் நிலை நிறுத்தி ஸகலவேதசாகைகளுக்கும் உரை எழுதிய மஹான். இவர் வியாகரணத்திலும் பூர்வோத்தர மீமாம்ஸைகளிலும் தர்மசாஸ்திரங்களிலும் பல நூல்களை இயற்றியுள்ளார். எல்லா மதங்களின் கருத்துகளையும் சுருக்கமாகத் தமது 'சர்வதர்சனஸங்கரஹம்' என்னும் நூலிலே தொகுத்து விளக்கியுள்ளார்.

ஸ்ரீ அப்பைய தீக்ஷிதர் தொண்டை நாட்டிலுள்ள 'அடையபலம்' என்னும் ஊரிலே அவதரித்து 72 வயதிற்குள் 104 அரிய நூல்களை இயற்றி அருளினார். இவர் காலத்திலே வேலூரில் அரசுபுரிந்த சின்ன பொம்மனின் வேண்டுகோளுக்கு இணங்கி, சிவார்ச்சன சந்திரிகை, யாதவாப்யுதய தீபிகை முதலிய நூல்களையும் வேங்கடகிரி அரசனுடைய வேண்டுகோளுக்கிணங்கி குவலயானந்தம் முதலிய அலங்காரசாஸ்திர நூல்களையும் இயற்

றிய இவர் சிவபிரானுடைய ஆக்ஞையின்படி சிவார்க்கமணி தீபிகை, சிவதத்துவவிவேகம், சிவகர்ணாமிர்தம் முதலிய நூல்களை இயற்றினார். வடநாட்டு மீமாம்ஸகர்களும் மெச்சுதற்குரிய 'விதி ரஸாயனம்' என்னும் நூலை எழுதியவர் இவரே.

மத்வ ராமானுஜ ஸ்ரீகண்ட ஸ்ரீசங்கராசார்ய மதங்களின் ஸாரத்தை அந்தந்த மதஸ்தர்கள் நன்குணருமாறு அந்தந்த மதத்தின் முறைப்படியே, நியாய முக்தாவளி, நயமயூகமாலிகை, நயமணிமாலை, அதிகரணமஞ்சரி என்னும் நூல்களை எழுதி உபகரித்துள்ளார். நான்கு மதங்களிலும் ஒன்றுக்கொன்று விரோதமாகக் காணப்படுகின்ற விஷயங்களை ஆராய்ந்து விரோதத்தைப் போக்கி மோக்ஷமார்க்கத்திற்கு இம்மதங்கள் அனைத்தும் பயன்படுவதை விளக்கி, த்வைதம், விசிஷ்டாத்வைதம், சிவ விசிஷ்டாத்வைதம் என்ற கிரமத்தில இவை அத்வைதஸாம்ராஜ்யத்திலே முற்றுப் பெறுகின்றன என்பதை எடுத்துக்காட்டியுள்ளார்.

Liberality consists in the free gift of one's property or knowledge to others without any consideration of his relationship to the donor. Many Advaita Ācharyas have been characterised by this liberality of the spirit. Foremost among them can be considered Śrī Vāchaspati Miśra, Śrī Vīdyāraṇyasvāmin and Śrī Appayya Dīkshita.

Vāchaspatī Misra was a master of all branches of knowledge, a *Sarva-tantra-svatantra.* He has commented upon the different systems of philosophy, *Nyāya, Sānkhya, Yoga, Pūrva-mīmāmsā* and *Uttara-mīmāmsā.* He had unbounded devotion for Śrī Ādi Śankarāchāryā and was considered a *Jīvanmukta.*

Śrī Vidyāraṇya Svāmin who belonged to 13th century A.D. was responsible for establishing the Vījayanagar dynasty and the Varṇāśrama-Dharma in South India. He wrote Commentaries for the entire Veda, in all its different Śākhās, besides many treatises on Vyākarana, Pūrva and Uttara Mīmāmsās and Dharma Śāstra. His *Sarva-darśana-samgraha* is a monumental work dealing with every known school of philosophy and expounding its particular tenets with authority.

Śrī Appayya Dīkshita was born in Adaiyapalam near Conjeevaram. In the 72 years of his life, he had written 104 rare treatises. At the request of Raja Chinna Bomman of Vellore he wrote Śivarchanachandrika, Yadavābhyudaya-dīpikā and other works. At the request of the chieftain of Venkatagiri, he wrote *Kuvalayānanda* and other works on Alankāra. And at the command of Lord Śiva Himself, he wrote *Śivarka-maṇidīpikā, Śiva-tattva-viveka, Śivakarṇāmṛta,* and other works. His treatise on Mīmamsā, *Vidhirasāyanam,* commands high respect from the great Mīmāmsakas of North India. In the four treatises, *Nyāya-muktāvali, Naya-mayūkhamālikā, Nayamaṇimālā* and *Adhikaraṇa-manjari,* he has expounded the four schools of Vedanta, of Madhva, Rāmānuja, Śrīkaṇṭha and Śankara Bhagavatpāda respectively and shown how the different schools are all helpful in progressing along the Path to Liberation, reconciling the apparent conflict between these schools of philosophic thought and pointing out that Dvaita, Viśishṭādvaita and Śiva-viśishṭādvaita have their comsummation in Advaita.

किमिदं ज्ञानौदार्यं नाम ? यथा अर्थौदार्यं, यथा हि कश्चित् दानशौण्डः द्रविणदानेन स्वयूथ्येभ्य इतरेभ्यश्च सममेवोपकरोति न तु स्वयूथ्यानेव केवलं तं उदारं समाचक्षते तदेतत् अर्थौदार्यं नाम ; एवमेव कश्चित् महापण्डितः लोकोपकाराय प्रवृत्तः सर्वमतानुयायिनामुपकारविशेषाधायकान् ग्रन्थविशेषान् रचयित्वा सर्वेभ्योऽप्युपकरोति तमेनं ज्ञानोदारमाचक्षते—तदिदं ज्ञानौदार्यम् । ईदृशाः खलु महात्मानः लोके विरलविरला अपि अद्वैतसिद्धान्तग्रन्थरचयितृषु बहवः सन्ति । तेषु प्रधानतया स्थितानां श्रीवाचस्पतिमिश्र-श्रीविद्यारण्यगुरु-श्रीमदप्पय्यदीक्षिताख्यानां विद्वन्मणीनां ज्ञानौदार्यसरणिः किञ्चित्स्मर्यते ॥

तत्राचार्यवाचस्पतिमिश्राः श्रीशारीरकभाष्यव्याख्यातारः भामतीविवरण-प्रस्थानयोर्मध्ये आद्यस्य प्रवर्तकत्वेन स्थिताः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा इति सर्वशास्त्रज्ञ-लोकप्रसिद्धमेतत् । षट्सु दर्शनेषु यत्कृता हि ग्रन्थाः आकरग्रन्थत्वेन परिगणिताः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका न्याये, तत्त्वकौमुदी सांख्ये, तत्त्वशारदी

योगे, विधिविवेकटीका तत्त्वबिन्दुश्च पूर्वतन्त्रे, ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा (ब्रह्मसिद्धि-व्याख्या) भामतीनिबन्धश्च वेदान्ते । एतेषामन्यादृशी ग्रन्थसरणिः यत् तत्तच्छास्त्रेषु तन्मयतामापद्य ग्रन्थरचनं पठितॄणां तन्मयतापादनं चेति । एतेषां ब्रह्मिष्ठत्वेन ग्रन्थकरणे फलानपेक्षत्वात् लोकानुग्रहैकरसिकत्वम् ॥

" यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदांतानां निबन्धनैः ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥"

इति भामतीग्रन्थान्ते उपलभ्यमानकारिकाभ्यामवगम्यते ॥

अन्यत्र च " अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते ।
तेषामनुग्रहायेदं उपाख्यानमवर्तयम् ॥" (दहराधिकरणम्)

" तद्वयं विस्तराद्बिभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकंपया निम्नाः विस्तरे पंतिताः स्मः इत्युपरम्यते " (ब्र. सू–३–३–१४) इत्यादौ बहुळं व्युत्पित्सुजनोपकारितामेव पश्यामः । एतेषां षड्दर्शिनीपारदृश्वनामप्यनौद्धत्यं

" आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥"

इति भामतीस्थश्लोकेन व्यज्यते ॥

श्री विद्यारण्यमुनयः चतुर्षु वेदेषु उपलभ्यमानानां सर्वासां शाखानां व्याख्यानेन वैदिककुलमेव अबोधपङ्के मग्नं उद्दध्रुः तथा एतैः कृतं सर्वदर्शन-सङ्ग्रहनिर्माणेन तत्तद्दर्शनयाथात्म्यं संग्रहेण जिज्ञासूनामुपकारं को वा विस्मरेत् । तथा धातुवृत्त्या वैय्याकरणाः जैमिनीयन्यायमालातद्विस्तराभ्यां मीमांसकाः पराशर-माधवीयकालमाधवीयादिग्रन्थेभ्यः धार्मिकाः अतिशयेन तत्तच्छास्त्रगभीरार्थ-प्रकाशनेन उपकृताः अद्याप्यधमर्णा एव । यैश्च प्रतिष्ठापितविद्यानगरनरपतयः वैदिकधर्मविप्लवबद्धादरं म्लेच्छगणं दूरतः उत्सार्य सनातनं धर्मं ररक्षुः । यद्यप्येतेऽपि तद्गणप्राबल्यं न तादृशं दक्षिणापथे यादृशं आर्यावर्ते । यद्विरचिताश्चाद्वैतग्रन्थाः पञ्चदशप्रकरणवैय्यासिकन्यायमालाविवरणप्रमेयसंग्रहप्रभृतयः

अद्वैतशास्त्रे प्रमाणभूताः ये च स्वीयब्रह्मानुभूतिप्रकाशनायेव अनुभूति-प्रकाशाख्यं प्रकरणं विरच्य विद्वन्मण्डलं मण्डयामासुः । तेषां ग्रन्थरचनं ज्ञानप्रदानेन लोकोपकारायैव, न तु लाभपूजाख्यात्यर्थत्वेन इत्येतदपि ॥

" श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥" (जै—न्या—मा)

" कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः " इत्यादिवचनेभ्योऽवगम्यते । तेषां भगवत्पादसिद्धान्ते अत्यादरः असकृत् आचार्यग्रन्थोद्धरणे " तदुक्तं भगवद्भिः", " तदुक्तं भगवत्पूज्यपादैः" इत्यादिप्रयोगात् सर्वदर्शनसंग्रहे अद्वैतदर्शनस्य सादिष्टत्वेन अन्ते उपपादनाच्च अवगम्यते ॥

" लीढालीढपुराणसूक्तिशकलावष्टम्भसम्भावना-
पर्यस्तश्रुतिसेतुभिः कतिपयैः नीते कलौ सान्द्रताम् ।
श्रीकण्ठोऽवततार यस्य वपुषा कल्क्यात्मनेवाच्युत-
श्रीमानप्पय्यदीक्षितस्स जयति श्रीकण्ठविद्यागुरुः ॥"

इत्यादिना शिवावतारतया संस्तुताः श्रीमदप्पयदीक्षिताः स्वग्रामसान्नि-कृष्टवेल्लूर्नगराधीशेन चिनबोम्मनाम्ना शिवभक्ताग्रेसरेण समाराधितास्तस्यानुग्रहाय

" वेल्लूरधीशचिनबोम्मविभोरुदारचित्तेशधामनि चिरादभिवर्धमानाम् ।
अर्चाविधां पशुपतेरमराभिनन्द्यामित्थं समाचकलमीश्वरशासनेन ॥"

इति स्वकृतशिवार्चनाचन्द्रिकागतान्तिमश्लोकोक्तरीत्या शिवशासनेन शिवार्च-नाचन्द्रिकां श्रीकण्ठभाष्यव्याख्यामतिविस्तृतां शिवार्कमणिदीपिकामन्यांश्च शैवप्रतिपादकान्शिवतत्त्वविवेकादिग्रन्थान् व्यरचयन् । ये च चिनबोम्मप्रार्थनया यादवाभ्युदयव्याख्यानिबन्धं वेङ्कटपतिना प्रार्थिताः कुवलयानन्दचित्रमीमांसा-द्यलङ्कारग्रन्थान् व्याकरणशास्त्रे पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमालिकादीन् लोकोपकाराय प्रणिन्युः । यैः कृतानां ग्रन्थानां अर्थानुसन्धानपुरस्सरं पठनमपि दीर्घायुषा पुरुषेण केनापि दुश्शकम् ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रानशेषविद्यागुरूनहं वन्दे ।
यत्कृतिबोधाबोधौ विद्वदविद्वद्विभाजकोपाधी ॥

इति कौमुदीकौस्तुभादिव्याकरणप्रबन्धप्रणयनप्रख्यातः ब्रह्ममीमांसाध्ययनाय दीक्षितेन्द्रपादपादानतः तदाज्ञया तन्त्रसिद्धान्तदीपिकातत्त्वकौस्तुभादिग्रन्थ-प्रणेता श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः यानेव तन्त्रसिद्धान्तदीपिकायां स्तौति—

दुरभ्यस्तविद्यालवेनापि केचिद्दुरन्ता महन्ता मयन्तां कृतान्तैः ।

प्रशस्ते कवित्वे समस्तेऽपि शास्त्रे भवत्यप्पयज्वावतम्सात्कृतीकः ॥

इति यान् यात्राप्रबन्धचम्प्वां समरपुङ्गवदीक्षितश्श्लाघन्ते 'मीमांसकमूर्धन्य' इति भाट्टकौस्तुभे खण्डदेवो यानभिधत्ते, लघुचन्द्रिकायां गौडब्रह्मानन्दः सर्व-तन्त्रस्वतन्त्र इति यान्सगौरवं वदति ॥

ते च वेदप्रमाणावलम्बिमतान्तराणामपि अविरोधेन सामरस्यसम्पादन-पूर्वकमद्वैतविद्यायामेव अन्यादृशं स्वेषां भवविश्रान्तिमस्यास्सर्वोत्कृष्टतां च प्रतिपादयन्ति ॥

तथा हि सर्वेषामपि पूजनीयमनसामव्याहताज्ञांचिता

श्लाघ्यश्लोकपरंपराधिकरणेष्वासादितप्रौढिमा ।

एषा मत्कृतिरेधतामनुकूलं ब्रह्मप्रतिष्ठापिनी ।

राज्यश्रीरिव चिन्नबोम्मनृपतेराचन्द्रतारं क्षितौ ॥ इति चतुर्मतसाराभिधं ग्रन्थमुपक्रम्य—

आदावानन्दतीर्थीयां अनुसृत्य मतस्थितिम् ।

न्यायमुक्तावळी रम्या विशदार्था विरच्यते ॥ इति प्रथमपरिच्छेदे

श्रेयसान्निधिमिव श्रियः पतिं प्रेप्सतां प्रियहिताध्वदर्शिनी ।

लक्ष्मणार्यहृदयानुसारिणी तन्यते नयमयूखमालिका ॥

इति द्वितीयपरिच्छेदे

सोपानपङ्क्तिकल्पा सोमाभरणपदमारुरुक्षूणाम् ।

क्रियते नयमणिमाला श्रीकण्ठाचार्यदृष्टमणिमाला ॥ इति तृतीयपरिच्छेदे एवं मध्वरामानुजश्रीकण्ठमतानुसारेण ग्रन्थत्रयरचनां कृत्वा तुरीये परिच्छेदे

नानाभाष्यादृता सा सगुणफलततिर्वैधविद्याविशेषै-

स्तत्तद्देशासिरम्या सरिदिव सकला यत्र यात्यंशभूयम् ।

तस्मिन्नानन्दसिन्धौ अतिमहति फले भात्रविश्रान्तिमुद्रा
शास्त्रस्योद्घाटिता यैः प्रणमत हृदि तान्नित्यमाचार्यपादान् ॥

इत्यतिगम्भीरेण नदीसमुद्रदृष्टान्तेन "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे" इति श्रुतिबोधितमद्वितीयस्वात्मभावेन संस्थितिरूपं परमपुरुषार्थभूतम् कैवल्यमेव भगवत्पादसिद्धान्तितं साधुप्रपञ्चम् ॥

आचार्यपाददर्शितमाशयमनुसृत्य सूत्रकृता ।
अधिकरणमञ्जरीमहमारचयाम्यात्मबोधाय ॥

इत्युपक्रम्य अद्वैतमार्गं प्रपञ्चयांमासुः ॥

अप्पदीक्षित किमित्यतिस्तुतिं वर्णयामि भवतो वदान्यताम् ।
सोऽपि कल्पतरुरर्थसिद्धये त्वद्गिरामवसरं प्रतीक्षते ॥

इति हि नृसिंहाश्रमिपादानां वचनम् ॥

(व) 45. ॥ अद्वैतविद्या अनादिसंप्रदायागता ॥

(पोलकं - ब्रह्मश्री - रामशास्त्रिणः)

குருபரம்பரையாக வந்த ஞானமே உண்மை யறிவாகும். சங்கரபகவத்பாதர்கள் தமது பாஷ்யத்தில் அநேக இடங்களில், இதனை வற்புறுத்தியிருக்கிறார்கள். "உலகத்தை சிருஷ்டித்த பிரமன் முதல் ஞானபரம்பரையைப் பாதுகாத்து வருகின்ற வம்சரிஷிகளுக்கும் ஆசார்யர்களுக்கும் என் வணக்கம் உரியது" என்றும் "ஆசார்யரின் பிரஸாதத்தால் இந்த பாஷ்யம் இயற்றுகிறேன்" என்றும் "பூர்வாசார்யர்கள் இந்த உபநிஷத்திற்கு பாஷ்யஞ் செய்துள்ளார்கள்" என்றும் கூறியிருக்கிறார்கள்.

ஸ்ரீ ஆசார்யர்களுக்குக் குரு கோவிந்தபகவத் பாதர்கள், அவர்களுக்குக் குரு கௌடபாதர்கள், அவர்களுக்குக் குரு சுகப்பிரும்மம், சுகப்பிரும்மத்திற்குக் குரு வியாஸபகவான் என்று இவ்வாறு தம்முடைய குருபரம்பரையிலுள்ள பெரியோர் களைத்தவிர, கௌடபாதாசார்யர்களுக்கு முன் இருந்த பிரும்மநந்தி, திரமிடாசார்யர் ஆசார்ய ஸுந்தரபாண்டியர் என்னும் பெரியோர்களின் நூல்களினின்றும் வாக்கியங்களை மேற்கோள்

காட்டுகின்றார்கள். பிரதிவருஷம் நடக்கும் வியாஸ பூஜையில் ஞானாசார்யர்களுக்குத் தனித்தனியே நடக்கும் பூஜையிலே கௌட பாதர்களுக்கு முன்பு திராவிடாசார்யர்களுக்கு பூஜாஸ்தானம் விதிக்கப்பட்டுள்ளது. குருவின் கிருபையைப் பெற்று குரு பரம் பரையாக வந்த வித்யை தான் மோக்ஷமளிக்குமே யல்லாது ஸர்வ சாஸ்திரங்களையும் அறிந்த மேதாவிக்கும் குரு கிருபையின்றி கதி யில்லை என்று ஸ்ரீ பகவத்பாதர்கள் அடிக்கடி எடுத்துக்காட்டு கிறார்கள்.

ஏதேனும் ஒரு கொள்கையைக் கண்டிக்கும்போதும் இது குருபரம்பரையாக வந்ததன்று என்று கூறியே இது தவறு என்று நிராகரிக்கிறார்கள். ஆகையால், அத்வைதமானது வேதத்தால் வெளியிடப்பெற்று, அனாதிபரம்பரையாகவந்த அனுபவிகளான ஆசார்யர்களின் மூலமாக எழுந்தது என்பதும் ஒருவருடைய புத்தி சாமர்த்யத்தால் உண்டாக்கப்பெற்றதன்று என்பதும் தெளிவு. 'விச்வகுணாதர்சம்' என்னும் வைஷ்ணவ நூலும் அதன் உரைகள் இரண்டும் அத்வைதசித்தாந்தம் அனாதி பரம் பரையாக வந்தது என்பது விளக்கப் பெற்றுள்ளது.

பகவத்பாதர்களுக்குத் தமது குருவினிடமிருந்த பக்தி அள விடற்பாலதன்று. பகவானைப்பாடும்போதும் தமது குருவின் பெயராக அமைந்த பகவந்நாமாவையே பலகாலும் கூறி மகிழ் கிறார்கள்.

That alone is true knowledge which has come down regularly from teacher to pupil. Śrī Śankara Bhagavatpāda points this uth trout in many places in his Bhāshyas statements such as: "My obeisances to the *Vamśa Rishis* and the Āchāryas who from Brahmā onwards have preserved the eternal truth of the Vedas," "I am writing this commentary with the help of my preceptor's grace." "The ancient Āchāryas have commented thus on this Upanishad."

Śrī Śankara Bhagavatpāda's preceptor was Govinda Bhagavatpāda, and his preceptor was Gauḍapāda. Gauḍapāda's guru was Śuka, and his guru was Vyāsa. Besides venerating

these preceptors, Śrī Śankara quotes with reverence from the Advaita writings of Brahmānandin, Dramiḍāchārya and Āchārya Sundara Pāṇḍya. Dramiḍācharya has a place in the Puja of the particular Ācharyas in the Vyāsa Pūja Day.

That Vidyā alone which is attained with the preceptor's grace and which comes from an unbroken line of Āharyas is capable of confering *moksha* is emphasised in many places in the writings of Śrī Sankarāchārya. Without the preceptor's grace, no man however eminent he might be in intellectual power could know the truth, he points out. And whenever he criticises any view he speaks of it as not in conformity with the teaching of the Guru-paramparā and therefore erroneous.

Thus, it is seen that the Advaita-darśana has been derived from the Vedas and taught by a series of preceptors from Brahmā onwards from time immemorial. This is evidenced also by a passage in the Vaishṇava work *Viśvagunādarśa* and its two commentaries.

Śrī Bhagavatpāda's unbounded devotion to his preceptor is seen also in the verses of "Bhaja Govindam" where he chooses out of the thousand names of the Lord that name which was borne by his preceptor to emphasise the truth that he considered his guru as God.

नारायणब्रह्मवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुकान्क्रमेण ।
श्रीगौडगोविन्दसुशङ्करार्यान् सत्संप्रदायाध्वगुरून्प्रणौमि ॥
अनाद्यविच्छिन्नसुसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यपरंपरात्तः ।
अद्वैतसिद्धान्तसुराजमार्गो जयत्यसौ वेदशिरःप्रदेशे ॥

सुप्रसिद्धाद्वैतसिद्धान्तस्तावत् श्रुतिशिरस्तात्पर्यगोचरानादिसिद्धब्रह्मविद्या-संप्रदायप्रवर्तकाविच्छिन्नगुरुपरंपरागतः । न तु पुरुषविशेषैः बुद्धिकौशला-भ्यूहबलेन नव्यतया कल्पितः । यथा च, औपनिषदस्य अद्वैतसिद्धान्तस्य सर्वोपनिषदां अक्लेशेन स्वरसतः प्रतीयमानविस्पष्टार्थरूपत्वेन परमं प्रामाणिकत्वं

तथैव अनादिसंप्रदायागतत्वेनाऽपि । यः खलु सिद्धान्तः, अनादिकालत एव प्रचण्डवातेष्विव तदा तदा आगतेषु च गतेषु च बुद्धिकौशलाभ्यूहकल्पितमतान्तरशतेषु, तैरविचालितः महावनस्पतिरिव स्वच्छायया संसारसहस्राकिरणतापात् स्वपदाश्रितमुमुक्षुलोकान् रक्षन्नद्वितीयो भ्राजते । तदेकशरणत्वमेव लोकानां परमं क्षेमंकरमिति तादृशसिद्धान्तस्यानादिसंप्रदायसिद्धत्वविषये, यथामति कञ्चन लघुं प्रबन्धमारभे ॥

भगवत्पादैस्तावत् वेदान्तात्मकोपनिषद्भाष्येषु स्वेन प्रथममारचिततैत्तिरीयोपनिषद्भाष्योपक्रमे उपनिषद्व्याख्यातॄणां पूर्वेषां संप्रदायप्रवर्तकानां गुरुत्वेनानुसन्धानपूर्वकं प्रणामम् ।

" यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्यातास्सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥" इति पद्येन विधाय,

" तैत्तरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥"

इति पद्येन आचार्याणां प्रसादबलात्लब्धेनैव तदुपदिष्टया रीत्या यथासंप्रदायमुपनिषदां व्याख्यानं मया क्रियते न तु स्वकपोलकल्पनया संप्रदायातिक्रमेण इति कीर्तितम् । सांप्रदायिकस्यैव प्रामाणिकत्वमित्यत्र प्रमाणभूतं —

" संप्रदायविहीना या विद्या वेदान्तपारगा ।
साऽविद्या नैव विद्या स्यादिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥"
यथागोत्रपरिज्ञानं विवाहस्योपकारकम् ।
पारंपर्यपरिज्ञानं तथा ज्ञानोपकारकम् ॥ इति सूतसंहितावचनम्,

" पुंमत्यूहोत्थिताशङ्कानिवृत्त्यर्थं यथोदितम् ।
ब्रह्मज्ञानस्य वा वंशो यत्नाच्छ्रुत्याऽयमुच्यते ॥"

इति वार्तिककारपादोक्तरीत्या ब्रह्मविद्यायाः सांप्रदायिकत्वेन स्वाभ्यूहकल्पितत्वं नास्तीति कथनार्थमेव बृहदारण्यकोपनिषदि मधुमुनिखिलकाण्डभेदेन त्रिवारं प्रवृत्तं ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकमहर्षिकीर्तनरूपं वंशब्राह्मणं चानुसृत्य, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्योपक्रमे " ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्या-

संप्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः" इति मंगळारग्रन्थेन भगवत्पादैः स्वकीयाद्वैतब्रह्मविद्यामार्गः अनादिसंप्रदायसिद्ध इति संसूच्य संप्रदाय-प्रवर्तकानां पूर्वेषां गुरूणां सामान्यतः प्रकाशनपूर्वकमभिवन्दनं आरचितम् ॥

अपि च बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकोपक्रमे, श्रीमद्भिः सुरेश्वराचार्यै-रित्थमभाणि "यां काण्वोपनिषच्छलेन सकलाम्नायार्थसंशोधिनीं संचक्रुर्गुरवोऽनु-वृत्तगुरवो वृत्तिं सतां शान्तये ।" इति ॥

अत्र, भगवत्पादाः, वार्तिककाराणां सुरेश्वराचार्याणां गुरवः अनुवृत्त-गुरवः इति तैर्निरूपिताः । वार्तिकव्याख्यायां आनन्दगिर्याचार्यैश्च इत्थं विवृतम्— "सांप्रदायिकत्वणितत्वात्सा व्याख्येया इत्याह अनुवृत्तेति, शुश्रूषा दिद्वारा गुरवः (गोविन्दभगवत्पादादयः) अनुवृत्ताः यैस्तैरनुवृत्तगुरवः, ततो लब्धविद्याः वृत्तिं चक्रुः अतस्सा व्याख्येयेत्यर्थः" इति ॥

मुण्डकोपनिषद्भाष्योपक्रमे "ब्रह्मा देवानामित्याद्या आथर्वणोपनिषत्" "अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम्" एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन, गुरुणा आयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति " इत्यादिवाक्येन अद्वैतविद्यायाः अनादि-संप्रदायागतत्वमुक्तम् ॥

तद्व्याख्यायां "ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात् तत्प्रकाशकत्वे अस्या उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कया, अप्रामाण्यात् व्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इति आशङ्क्याह "अस्याश्चेति" । विद्यायाः संप्रदाय-प्रवर्तका एव पुरुषाः न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनम् । येनानाश्वासस्स्यात् । किन्त्वनादिपारंपर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्या-प्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षण एव, तमादावे-वाहेत्यर्थः । विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणां यथा विद्यायास्संबन्धः, तथैवोपनि-षदोऽपि पुरुषसंबन्धः" इति श्रीमद्भिः आनन्दगिर्याचार्यैः सम्यक् विवृतमिदम् । मुण्डकोपनिषद्भाष्य एवान्ते "समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यः ब्रह्मादिभ्यः पारंपर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः" इत्युक्तम् ॥

प्रश्नोपनिषद्भाष्येऽप्यन्ते "परमर्षिभ्यः ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः" इति व्याख्यातम् ॥

छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये अन्तिमाध्यायान्तिमखण्डविवरणावसरे तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणं ओमित्येतदक्षरमित्याद्यैस्सहोपासनैः तद्वाचकेन ग्रन्थेन अष्टाध्यायीलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायोवाच, असावपि मनवे स्वपुत्राय, मनुः प्रजाभ्यः इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरम्परया 'आगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्वत्सु अवगम्यते" इत्यनेन वाक्येन, अद्वैतविद्याया भगवत्पादसमयं यावदविच्छिन्नत्वमुक्तम् ॥

छान्दोग्योपनिषद्भाष्य एव प्राजापत्यविद्याविवरणावसरे "तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्यैषणैः अनन्यशरणैः परमहंसपरिव्राजकैः अत्याश्रमिभिः, वेदान्तविज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः प्राजापत्यं चेमं संप्रदायमनुसरद्भिः उपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथा अनुशासत्यद्यापि त एव नान्ये इति" इति वाक्येन नीरक्षीरविवेचकहंसतौल्येन श्रुतिषु संकीर्णेभ्यः कर्मोपासनेभ्यः पार्थक्येन तत्त्वज्ञानविवेचकैः परमहंसैरेव वा तत्तुल्यैर्वा आत्मविज्ञानमनुशासनीयं तथैव पूर्वमप्यनुशिष्टम्, अद्यापि त एव संप्रदायप्रवर्तका अनुशासति, नान्ये ये केचन इति आत्मविज्ञानानुशासनमनादिसिद्धमागिकपरमपूज्यतमप्रवर्तितसंप्रदायागतमिति विस्पष्टमुक्तम् ॥

बृहदारण्यकभाष्येऽपि द्वितीयाध्याये, प्रथमब्राह्मणावसाने 'तस्मात् तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयं दुर्गमिदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च" इति, पञ्चमब्राह्मणपञ्चदशकण्डिकाविवरणावसरे "तस्मात् तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणः त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति, त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति, नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः इति च स्फुटीकृतम् ॥

बृहदारण्यकभाष्ये द्वितीयाध्यायप्रथमब्राह्मणावसान एव "ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकंपनीया आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धय' इति वाक्येन संप्रदायं विनैव तर्कमात्रेण स्वबुद्धिकौशलेनार्थव्यवस्थापकानां स्वपरविनाशकानां अनुकंपनीयत्वमुक्तम् ॥

गीताभाष्येऽपि त्रयोदशाध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारे "तस्मात् असंप्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः" इति वाक्येन असंप्रदायविदः सर्वशास्त्रविदोऽपि उपेक्षणीयत्वं स्पष्टमुक्तम्। तथा अष्टादशाध्यायेऽपि "अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनामत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयं आसन्नतरमात्मभूतमपि अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयं अतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनां; बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरमस्ति॥

तथाचोक्तम् "प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि" केचित्तु पण्डितंमन्याः, निराकारत्वादात्मवस्तुनोऽनैति बुद्धिः, अतः दुस्साध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठा इत्याहुः। सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानां, अश्रुतवेदान्तानां अत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणाम्। तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुस्संपादा आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः। यथा चैतदेवमेव नान्यथा इति अवोचाम। उक्तञ्च भगवता "यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः। इति" इत्यादिवाक्येन गुरुप्रसादं गुरुसंप्रदायञ्च विना, सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुस्साध्येत्युक्तम्। गीताभाष्ये पञ्चदशाध्याये 'वेदान्तकृत् वेदविदेव चाह'मित्यत्र वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदायकृत् इति भगवतोऽपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमेवेत्युक्तम्॥

"कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना।
आचार्यवान्हि पुरुषो वेदेत्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात्॥

इति स्वात्मनिरूपणप्रकरणे

"आत्मा प्रकाशमानोऽपि महावाक्यैस्तथैकता।
तत्त्वमोर्बोध्यतेऽथापि पौर्वापर्यानुसारतः॥
तथापि शक्यते नैव श्रीगुरोः करुणां विना।
अपरोक्षयितुं लोके मूढैः पण्डितमानिभिः॥
अन्तःकरणसंशुद्धौ स्वयं ज्ञानं प्रकाशते।
वेदवाक्यैरतः किं स्यात् गुरुणेति न सांप्रतम्॥

आचार्यवान्हि पुरुषो वेदेत्येवं श्रुतिर्जगौ ।
अनादाविह संसारे बोधको गुरुरेव हि ॥"

इति तत्वोपदेशप्रकरणे च संप्रदायप्रवर्तकगुर्वनुग्रहं विना केवलवेदेन वा केवलतर्केण वा तत्वज्ञानं न भवतीति "आचार्यवान् पुरुषो वेद" "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" "श्रोतव्यो मन्तव्यः" "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति" इत्यादिपरश्शतश्रुतीनां अभिप्रायो विशदीकृतः । अनुद्रष्टव्यमित्यत्र आचार्योपदेशपूर्वकं च द्रष्टव्यम्" इति श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यत्र च "श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च पश्चात् मन्तव्यस्तर्कत इत्यर्थो वर्णितः ॥

"उत्पन्नेऽपि विरागे विना प्रबोधं सुखं न स्यात् ।
स भवेद्गुरूपदेशात् तस्माद्गुरुमाश्रयेत्प्रथमम् ॥" इति प्रबोधसुधाकरे,
"मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः" इति जीवन्मुक्तानन्दलहर्यां
"येन नाराधितो देवो यस्य नो गुर्वनुग्रहः ।
न वश्यं हृदयं यस्य तस्य शान्तिर्न विद्यते ॥
देवे च वेदे च गुरौ च मन्त्रे तीर्थे महात्मन्यपि भेषजे च ।
श्रद्धा भवत्यस्य यथायथान्तस्तथा तथा सिद्धिरुदेति पुंसः ॥"

इति च सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहे,

"कारुण्यसारसान्द्राः कांक्षितवरदानकल्पकविशेषाः ।
श्रीगुरुकटाक्षपाताः शिशिराश्शमयन्ति चित्तसन्तापम् ॥
आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
आस्ते किमपि तदुक्तं किमतः परमस्ति जन्मसाफल्यम् ॥

इति च स्वात्मनिरूपणे "दृष्टान्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः ।" इतिशतश्लोक्यां च पूर्वपूर्वगुरूपदेशेनैव तत्त्वबोधाविर्भावः गुरुदीक्षाया एव तमोनिवृत्तिप्रयोजकत्वम्, गुर्वनुग्रहेणैव चित्तशान्तिः, गुरुश्रद्धातारतम्येन सिद्धावपि तारतम्यं गुरूक्तेनैव जन्मसाफल्यम्, गुरुसंबन्धं विना न कोऽपि पुरुषार्थः ज्ञानप्रदातृसद्गुरोः दृष्टान्त एव नास्ति त्रैलोक्येऽपि इत्यादि वर्णितम् ॥

" भिन्नप्रवृत्तिहेतुत्वे पदयोरेकवस्तुनि ।
वर्तित्वं यत् तथैवैकविभक्त्यन्तकयोस्तयोः ॥
सामानाधिकरण्यं तत् संप्रदायिभिरीरितम् ।" इति तत्त्वोपदेशप्रकरणे । तथा हि संप्रदायविदां वचनं "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते" इति भगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशाध्याये च तत्त्वंपदयोरैक्ये सामानाधिकरण्यं, अध्यारोपा, पवादन्यायने ब्रह्मस्वरूपनिरूपणञ्च यदद्वैतसिद्धान्तस्य जीवकलास्थानीयं, न तद्बुद्धि-कौशलाभ्यूहितम्; किन्तु, अनादिब्रह्मवित्संप्रदायप्राप्तमिति स्फुटं निरूपितम् ॥

तथा च संप्रदायविदो वदन्ति " मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदि-तान्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन " इति सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायचतुर्थपादे कारणत्वाधिकरणे " अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः

" अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुद्ध्यते तदा ॥" इति

इति तत्रैव द्वितीयाध्यायप्रथमपादेन विलक्षणत्वाधिकरणे—

अपि चाहुः, गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति " ॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये, समन्वयाधिकरणावसाने ; " वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः " इति देवताधिकरणे एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः " इति " एक आत्मनश्शरीरे भावात् " इत्यधिकरणे ; "सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां सूत्रं" इति माण्डूक्यकारिकाभाष्ये वैतथ्याख्यप्रकरणे " अत्रोक्तःपरिहार आचार्यैः " इति छान्दोग्यभाष्ये मधुविद्याविवरणावसरे, " अत्र च संप्रदायविदः आख्यायिकां संप्रचक्षते " इति बृहदारण्यकभाष्ये द्वितीयाध्यायप्रथमब्राह्मणे ; एवमन्यत्र च

श्रीगौडपादाचार्यसुन्दरपाण्ड्योपवर्ष-ब्रह्मनन्दि - द्रविडाचार्यादिपरमप्राचीनसंप्रदायविदाचार्याणां वचनानि स्वोक्तार्थे प्रमाणत्वेनोदाहरन्तो भगवत्पादाः सांप्रदायिक एवार्थो भाष्यादिषु स्वेन निबद्धः न स्वाभ्यूहकल्पितार्थ" इति सम्यक् विशदयन्ति मृल्लोहेति अनादिमाययेति श्लोकद्वयं माण्डूक्यकारिकगतं गौडपादीयम् ॥

"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे" इत्यादिसूत्रभाष्योदाहृतश्लोकत्रयविवरणावसरे अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति अपि चाहुरिति" इति भामत्याम्, "न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किन्त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह अपि चेति" इत्यानन्दगिरीये च, यद्यपि श्लोकत्रयकर्तारः स्फुटं नोक्ताः ब्रह्मवित्त्वमात्रेण व्यपदिष्टाः, तथापि, सूतसंहिताव्याख्यातृभिर्माधवाचार्यैः, आचार्यसुन्दरपाण्ड्या इत्येव निर्दिष्टाः ॥

"सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां सूत्रमिति माण्डूक्यकारिकाभाष्ये आगमवित्त्वेन सूत्रकृत्त्वेन च उक्ता ब्रह्मनन्दिनः इत्येवं सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्युक्तं वाक्यकारैः" इति इष्टसिद्धिवाक्यविवरणावसरे तद्व्याख्यातृभिः ज्ञानोत्तमश्रीचरणैः वाक्यकारा ब्रह्मनन्दिन इति विवरणात् ज्ञायते ॥

छान्दोग्यभाष्ये आचार्यत्वेन व्यपदिष्टाः द्रविडाचार्या इति, गीताभाष्ये व्यपदिष्टाः सामान्यतः वृद्धा इति च आनन्दगिरीये विवृतम् । बृहदारण्यकभाष्ये, आख्यायिकाप्रवक्तृत्वेन संप्रदायवित्त्वेन च व्यपदिष्टाः, तद्व्याख्यायां आनन्दगिर्याचार्यैः,

"द्रविडोऽपि च तत्त्वमसीति वचो विनिवर्तकमेव निरूपितवान् ।
शबरेण विवर्धितराजशिशोर्निजजन्मविदुक्तिनिदर्शनतः ॥"

इति श्रुतिसारसमुद्धरणाख्यप्रकरणे भगवत्पादशिष्यैस्तोटकाचार्यैश्च द्रविडाचार्यत्वेन विवृताः । तथा च, भगवत्पादसमयात् पूर्वमेव बहवः अद्वैतसंप्रदायप्रवर्तका ये आसन्, तदीयग्रन्थान् संप्रदायानुसारेण निजगुरूपदिष्टार्थांश्चावलम्ब्यैव भगवत्पादैरद्वैतसिद्धान्तः स्थापित इति स्फुटं विज्ञायते ॥

संक्षेपशारीरकेऽपि द्वितीयाध्याये, वार्तिककारपादशिष्यैस्सर्वज्ञात्ममुनिभिः "जीवन्मुक्तिगतो यदा भगवान् सत्संप्रदायप्रभुः" इति श्लोकेन भगवत्पादाः सत्संप्रदायप्रभुत्वेन व्यवहृताः ॥

" सोऽयं शांकरभाष्यजातविषयो वाचस्पतेस्सादरं सन्दर्भः परिभाव्यतां सुमतयस्स्वार्थेषु को मत्सरः " इति भामतीश्लोकविवरणावसरे " अपि च व्याख्यानग्रन्थकर्तुः व्याख्येयग्रन्थकारस्य च गौरवादपि तात्पर्येण प्रवर्तितव्यमित्याह सोयमिति । मा चैवं मन्यध्वं एतावप्यस्मदादितुल्यौ विद्वांसौ किमेतत्कृतिभ्यां करिष्याम इति । यतः स्वार्थेषु को मत्सरः । विशुद्धसंप्रदायविमलधियौ न तादृशौ युष्माकं यादृश्या वावयोरित्यर्थः " इति विवृण्वता कल्पतरुकारेणापि भगवत्पादसंप्रदायः विशुद्धसंप्रदाय इति स्फुटीकृतम् ॥

पञ्चपादिकाविवरणेऽपि प्रथमवर्णके " भेदाभेदाभ्यां सर्वसंकरवादी वेदान्तार्थगहनसंप्रदायहीनः " इति सत्संप्रदायश्रवणपरिचयशून्यतया दर्शनविवेकमनवबुद्ध्यमानः नापवाद्यः किं तु शोचनीयः' इति ग्रन्थेन अद्वैतसिद्धान्तस्य सांप्रदायिकत्वमन्यस्यासांप्रदायिकत्वं च स्फुटीकृतम् ॥

नीचानां वसतौ तदीयतनयैस्सार्धं चिरं वर्धित-
स्तज्जातीयमवैति राजतनयस्स्वात्मानमप्यञ्जसा ।
संघाते महदादिभिस्सह वसंस्तद्वत् परः पूरुषः
स्वात्मानं सुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥
दाता भोगपरस्समग्रविभवो यश्शासिता दुष्कृतां
राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।
राजीभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः
श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥

इति च श्लोकद्वयं आपस्तंबधर्मसूत्राध्यात्मपटलीयहरदत्तव्याख्यायां माधवीयसर्वदर्शनसंग्रहे च त्रैविद्यवृद्धोक्तत्वेन कीर्तितम् । तथा च, बहवः त्रैविद्यवृद्धाः अद्वैतसंप्रदायप्रवर्तकाः पूर्वमासन्निति ज्ञायते ॥

प्रकटार्थविवरणेऽपि " अनादिस्तावद्वेदो मायामविक्रियतां च ब्रह्मणो बहुशः श्रावयामास । तदर्थं च भगवान् पराशरो यथाश्रुत्युपदिदेश—

" अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्धिजन्मभिः ।
वर्जितश्शक्यते वक्तुं यस्सदास्तीति केवलम् ॥

सोऽहं सत्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदृष्टयः ॥" इति ॥

तत्सूनुरपि तदेव प्रकटीचकार—

"अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।"
"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।"

इत्यादि बहु यदुकुलतिलकवचनच्छलेन ॥

तत्सूनुश्च शुकदेवः, प्रथमत एव भागवते "यत्र त्रिसर्गो मृषा" इत्युपक्षिप्य बहुशो विवर्तवादमुवाच ॥

"यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः ।
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्रसंहारचक्रहतये परमेश्वराय ॥" इति ॥

तच्छिष्यगौडपादाचार्यो यथोपदिष्टमेव वर्णयांबभूव, इति ग्रन्थेन परिणामशब्दस्सूत्रगतो मिथ्यापरिणामविषय" इति निरूपणपुरस्सरम् अद्वैतसंप्रदायस्य पराशर, व्यास, शुक, तच्छिष्यगौडपादाचार्यैरविच्छेदेन प्रवर्तितत्वं सम्यग्विवृतम् ॥

पराशरात्पूर्वेषां अद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकाचार्याणां नारायणब्रह्मवसिष्ठशक्तीनां च, अद्वैताचार्यत्वं भगवद्गीता-ब्रह्मगीता-ज्ञानवासिष्ठादीन्ग्रन्थान् अन्यान्पुराणान्तर्गतांस्तदुपदेशभागांश्च परिशीलयतां असन्दिग्धं विज्ञायत एव । गौडपादाचार्यैः अलातशांतिप्रकरणे "तं वंदे द्विपदां वर" मित्याद्यश्लोकेन न केवलं अद्वैतदर्शनसंप्रदायप्रवर्तको नारायणः श्रीशुकदेवो वा नमस्कृतः, अपि तु तदुपदिष्टाद्वैतदर्शनस्यापि, संप्रदायागतस्य महनीयस्य वन्दनम् ॥

"अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखाहितः ।
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥" इति समनंतरश्लोकेन विरचितम् ॥

तत्र च, "अधुना अद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये । देशितः उपदिष्टः" इति भगवत्पादभाष्यम् । एवञ्च, गौडपादाचार्येणापि स्वस्य गुरूपदिष्टमेवाद्वैतदर्शनं कारिकामुखेन, शिष्यमुखेन च प्रचारितमिति स्फुटमेव प्रकाशितम् ॥

किञ्चैते गौडपादाचार्याः "स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ।", "वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न

आहुर्मनीषिणः ", " तत्त्वविदो विदुः " इत्यादिकारिकावचनैः अद्वैतविषये वेदान्तविचक्षणानां तत्त्वविदां प्राचीनाचार्याणां सम्मतिमुदाहरन्तः अद्वैत-दर्शनं न बौद्धादिबाह्यैः न वा तान्त्रिकैः कल्पितम्, अपि तु वेदानुसारिभिर्वैदि-कैरेव वेदार्थव्याख्यानपरैः आविष्कृतमिति स्फुटीकुर्वन्ति । " ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितमिति " कारिकावचनेन अद्वैततत्त्वं न बुद्धेन कीर्तितमिति उक्तम् । स्फुटीकृतश्चैतत् भाष्य एव सम्यक् ॥

भगवत्पादेभ्यः परमप्राचीनत्वेन सर्वैरप्यभ्युपगताः भगवत्पादैरपि आचार्य-त्वेन संप्रदायवित्त्वेन च भाष्ये व्यवहृताः । रामानुजभाष्येऽपि " पूर्वाचार्य-सुरक्षितां पाराशर्यवचस्सुधां निजाक्षरैरानीतां " इति " भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्संचिक्षिपुः । तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते " इति च ग्रन्थेन पूर्वाचार्यत्वेन स्वीयविशिष्टाद्वैतदर्शन-प्रवर्तकमूलपुरुषत्वेन च कथिताः, अत एव सर्वसंप्रतिपन्नाः छान्दोग्योपनिष-द्विवरणात्मकसूत्ररूपब्रह्मनन्दिविरचितवाक्यानां भाष्यकाराः द्रविडाचार्याः, तथा भगवत्पादैः माण्डूक्यकारिकाभाष्ये आगमवित्त्वेन सूत्रकृत्त्वेन च व्यवहृताः । रामानुजभाष्येऽपि पूर्वोक्तग्रन्थेनैव पूर्वाचार्यत्वेन स्वीयदर्शनमूलपुरुषत्वेन च कथिताः। रामानुजभाष्य एव पौन पुन्येन स्वोक्तार्थे प्रमाणतया उदाहृताः सूत्र-काराभिप्रायज्ञत्वेन पौन पुन्येन श्रुतप्रकाशिकायां कथिताः । अत एवोभयसंप्रतिपन्नाः द्रविडभाष्यव्याख्येयछांदोग्यवाक्यकाराः ब्रह्मनन्दिनश्च इतरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं अद्वैतसिद्धान्तरूपविवर्तवादमेव स्वग्रन्थेषु व्यवस्थापयामासुरिति श्रीरामानुजादि-समयाद्बहोः कालात्पूर्वमेवावस्थिताःसंक्षेपशारीरककाराः सुरेश्वरशिष्याः सर्व-ज्ञात्ममुनयः संक्षेपशारीरके तृतीयाध्याये निरूपयामासुः—

" आत्रेयवाक्यमपि संव्यवहारमात्रम् कार्यं समस्तमितिनः कथयांबभूव ।
सत्कार्यवादविषयो न हि दोषराशिर्मायामये भवितुमुत्सहते विरोधात् ॥

काणाददर्शनसमाश्रयदोषराशिर्दूरान्निरस्त इह संव्यवहारमात्रे ।
वेदान्तभूमिकुशलो मुनिरात्रिवंश्यस्तेनाह कार्यमिह संव्यवहारमात्रम् ॥

षष्ठप्रपाठकनिबद्धमुदीरितं यत् तत्सत्यमेव खलु सत्यसमाश्रयत्वात् ।
तत्रैव यत्पुनरुवाच समुद्रफेनदृष्टान्तपूर्वकमिदं व्यवहारदृष्ट्या ॥

पूर्वं विकारमुपवर्ण्यशनैः शनैस्तद्दृष्टिं विसृज्य निकटं परिगृह्य तस्मात् ।
सर्वं विकारमथ संव्यवहारमात्रमद्वैतमेव परिरक्षति वाक्यकारः ॥

अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति प्रत्यग्गुणेति भगवानपि भाष्यकारः ।
आह स्म यत् तदिह निर्गुणवस्तुवादे संगच्छते न तु पुनः सगुणप्रवादे ॥

इति तत्रत्यश्लोकाः । एते च मधुसूदनसरस्वतीभिः स्फुटं विवृताः । तथा हि—छान्दोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनन्दिनापि पूर्वपक्षे असतस्सतश्चोत्पत्तौ दोषमुक्त्वा सांव्यवहारिकमायामयत्वपक्षेण समाधानमुक्तम् । "नासत उत्पत्तिरनिष्पाद्यत्वात्' 'नापि सतः, प्रवृत्त्यानर्थक्यात्, सत्त्वाविशेषात् । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेन्न तस्या अपि सत्वात् "प्रवृत्तिनित्यत्वाच्च सदाऽभिव्यक्तिप्रसंगः न संव्यवहारमात्रत्वात्" इति तद्वचनं चोक्तन्यायोपोद्बलितवाचारंभणादिश्रुतिमूलकमवश्यमुपादेयमित्याशेयनाह"आत्रेयवाक्यमिति"अस्मिन्मते सत्कार्यवादोक्तदोषाप्रसक्तिं तावदुपपादयति 'सत्कार्येति' सद्विलक्षणत्वपक्षे, सत्त्वनिबन्धनदोषराहित्यस्यावश्यकत्वात्; तद्विरोधात् तद्दोषाप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य विरोधादित्युक्तम् । कार्ये असद्वैलक्षण्यस्यापि अङ्गीकारात् असत्कार्यवादपक्षोक्तदोषाणामप्यत्राप्रसक्तिमाह काणादेति । सत्कार्यवादिभिः कार्यकारणयोरत्यन्तभेदानंगीकारात् स वादोऽद्वैतस्येषदासन्नः, तथापि तत्रत्यदोषा यदाऽत्र निरस्ताः तदा दूरनिरस्ता अत्यन्तभेदगर्भसत्कार्यवादगतदोषा इत्याशयेन दूरादित्युक्तम् । येनात्र सदसत्पक्षद्वयोक्तदोषासंभवस्तेन ब्रह्मनन्दीसिद्धान्तत्वेन कार्यत्वादि-अनिर्वचनीयस्यैव आहेति प्रकृतं निगमयति वेदान्तेति ॥

ननु, ब्रह्मनन्दिना अनेकपक्षाणामुक्तत्वात् तत्र विवर्तपक्षादरणे को हेतुरित्याशंक्य छान्दोग्यषष्ठप्रपाठकप्रमेयाद्वितीयसद्वस्तुसिद्धये "वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिमुपजीव्य विवर्तवादस्य तेन उक्तत्वात् स एव तदभिमतसिद्धान्तः इति स एवाऽऽदरणीयः इत्यभिप्रेत्याह षष्ठप्रपाठकेति ॥

ननु तत्रैव समुद्रफेनतरंगादिदृष्टान्तेन परिणामवादस्यापि तेनोक्तत्वात् कथं सोऽपि नादरणीय इत्याशंक्य तेनैव सत्कार्यवादस्योक्तरीत्या दूषितत्वात्, तद्वास्तवत्वं नाभिमतं; किन्तु, व्यवहारदृष्टिमाश्रित्याद्वैतसंभावनार्थमित्याशयेनाऽऽह "तत्रैवेति ॥"

ननु सर्वभेदरहितमुख्याद्वैतसंभावनाय विवर्तवाद एव सन्निहित इति स एव वर्णनीयो न भेदसत्यत्वाविरोधिपरिणामवादः व्यवहारदृष्टिपालनाय वर्णनीय इत्याशङ्क्य, अत्यन्तभेदसत्यत्वेऽभिनिविष्टचित्तस्य प्रथमत एव विवर्तवादे प्रवेशो दुर्घट इति तदभिनिवेशत्याजनाय व्यवहारदृष्टिं रक्षता परिणामवादः प्रथमतस्समुपपादितः । पश्चात्, तद्दृष्टिमपि युक्त्यसहत्वेन शनैस्त्याजयित्वा ततोऽपि निकटं विवर्तवादमुपवर्ण्य शुद्धाद्वैतं रक्षति स्म ब्रह्मनन्दी । ततस्तस्य परिणामोक्तिरपि युक्तैव सूत्रकारस्येवेत्याशयेनाह पूर्वं विकारमिति । विसृज्य परित्यज्य, तस्मात् विकारवादात्, निकटं मुख्याद्वैतसिद्धयेऽन्तरङ्गं सर्वस्यापि विकारस्य संव्यवहारमात्रत्वमिति विवर्तवादम् । अथ-पश्चात्, परिगृह्य सिद्धान्तत्वेनो-रीकृत्य । अपवाददृष्टिविषयं मुख्याद्वैतमेव सर्वानुपपत्तिपरिहारेण साधयतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मनन्दिविरचितवाक्यानां सूत्ररूपाणां भाष्यकर्ता द्रविडाचार्योऽपि अद्वयब्रह्मणः प्रत्यगभेदो वाक्यकाराभिप्रेत इति कथयति स्म । ततो व्यवसीयते ब्रह्मनन्दिनो विकारवादः परिणामवादः अनभिमत इत्याह अन्तर्गुणेति । सेयं देवतैक्षतेति श्रुतिमनुसृत्य परदेवतेति ब्रह्मैवोच्यते । अन्तर्गुणेत्युक्तं विशदयति प्रत्यग्गुणेति । गुणशब्दः स्वरूपपरः । अन्या देवताः पराग्रूपाः । परदेवता तु प्रत्यगात्मरूपा अपरोक्षचिदेकरसेत्यर्थः । निर्गुणवस्तुवादे विकारादिसमस्त-विशेषरहितं परमार्थत आत्मवस्त्विति मते इति ॥

किंच, "इयञ्च उपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेण । अपि तु, यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् ॥" इति प्रकृत्यधिकरणस्थभामतीवाक्यस्य "भास्करस्त्विह बभ्राम; योनिरिति परिणामा-दिति च सूत्रनिर्देशात्; छान्दोग्यवाक्यकारेण ब्रह्मनन्दिना "परिणामस्तु स्या" दित्यभिधानाच्चि परिणामवादो वृद्धसंमत इति । तं प्रतिबोधयति इयं चेति । ब्रह्मनन्दिना हि "नासतोऽनिष्पाद्यत्वात् प्रवृत्त्यानर्थक्यन्तु सत्त्वाविशेषात्" इति

सदसत्पक्षप्रतिक्षेपेण पूर्वपक्षमादर्श्य "न संव्यवहारमात्रत्वात्" इति अनिर्वचनीयता सिद्धान्तिता । अतः, परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभिप्रायं सूत्रन्त्वेतदभिप्रायमेवेत्यर्थः" इति विवरणं कुर्वता कल्पतरुकारेणापि प्राचीनवाक्यकारब्रह्मनन्दिनः विवर्तवाद एवाभिमत इति स्फुटीकृतम् ॥

भास्करादिपरिणामवादिनां मूलभूतः भगवत्पादप्राचीनः बृहदारण्यकभाष्यकर्ता भर्तृप्रपञ्चोऽपि अनादिसंप्रदायागतविवर्तवादानुसार्येव । तथैव तद्भाष्यं योजयितुं शक्यते । भर्तृप्रपञ्चस्य परिणामवाद एव तात्पर्यमिति ये भ्राम्यन्ति तेषां भ्रान्तिध्वंसार्थमेव तु भगवत्पादीयं तन्निराकरणमपि इति बृहदारण्यकभाष्यवार्तिक एव प्रथमाध्याये—

"एवं तावदुपोद्धातो व्याख्यातोऽत्र समासतः ।
भगवत्पादभाष्येऽस्मिन्नन्यदीयोऽपि वर्ण्यते ॥
भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमेवमेतद्यथोदितम् ।
इतोऽन्यत्रापि तद्भाष्यं गमयेदेव मेऽवतु ॥
ब्रह्मभाविरवं श्रुत्वा ये तु व्याचक्षतेऽन्यथा ।
तानुद्दिश्य विचारोऽयं प्रारब्धो गुरुभिः स्फुटः ॥
भर्तृप्रपञ्चभाष्यस्य प्रचारोऽयं प्रदर्शितः ।
श्रुत्यक्षरानुसारेण तथानुभववर्त्मना ॥"

इत्यादिवचनैरुक्तं वार्तिककारपादैः ॥

एवं च, विशिष्टाद्वैतिभिस्स्वमूलगुरुत्वेनाभिमतानां ब्रह्मनन्दिद्रविडाचार्याणां परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं विवर्तवादात्मकानादिसिद्धाद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापकत्वं सुस्पष्टम् ॥

यत्तु, श्रुतप्रकाशिकायां, "द्रविडभाष्यकारादयो हि परपक्षप्रतिक्षेपाद्यनादरेणातिसंक्षिप्तान् ग्रन्थानाचयन्" इत्युक्तम्, तत्पूर्वं तेषां परिणामादिपरपक्षप्रतिक्षेपोदाहरणेन निरस्तम् ॥

वैष्णवविशिष्टाद्वैतप्रवर्तकैः बोधायनवृत्तिर्नाम, अतिविस्तीर्णा बुद्धिमतां शतसंवत्सरानिरन्तरपरिश्रमसाध्यपरिशीलना विशिष्टाद्वैतमतमूलभूता देवाद्युपयोगिनी, मनुष्यलोकानुपयोगिनी च काचिद्ब्रह्मसूत्रवृत्तिः, स्वग्रन्थेषूपाक्षिप्ता । तस्या

एव संक्षेपः ब्रह्मनन्दिद्रविडाचार्यादिभिः कृत इत्यपि तैरेवोदलेखि । इति पूर्वमेवोक्तम्, परं तु तद्विशिष्टाद्वैतप्रचारकैः श्रीमद्भिर्वेङ्कटनाथैः संकल्पसूर्योदयनामके नाटके, स्वमतस्य नव्यत्वेन दोषमुद्भावयतः परान्प्रति, "तदात्वे नूतनं सर्वमायत्यां तु पुरातनम्" इति श्लोक एव प्रत्युत्तरतया प्रायुज्जि । न तु बोधायनवृत्त्यनुसारित्वमूलकप्राचीनत्वव्यवस्थापनेन समाहितम् । 'नाथोपज्ञं मतं च नः' इति च तैरेव स्पष्टमुक्तम् । द्रविडाचार्याणां च ब्रह्मनन्दिसूत्रं विवृण्वतां विवर्तवादनिरूपकत्वं ततश्च परमाद्वैतित्वं च संक्षेपशारीरकसिद्धिकारादिवाक्यैः स्पष्टं निरूपितम् । सैवरण्यद्वैतिपरिव्राजकैः प्रतिहायनं आषाढगुरुपूर्णिमायां ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृषु प्रधानत्वेन द्रविडाचार्याणां पृथक्पूजापि अनुष्ठीयते यदि द्रविडाचार्यग्रंथमूलभूता सा बोधायनमहर्षिकृता वृत्तिः, नियतं साऽपि अद्वैतनिष्ठैव । किन्तु, श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः, अन्यैर्वा विशिष्टाद्वैतप्रादुर्भावात् प्राचीनैराचार्यैः कैरपि खण्ड्यत्वेन मण्ड्यत्वेन वा तस्या अनुद्धारात् तस्याः सत्तायामेव शङ्का क्रियते कैश्चित् । अपि च, बोधायनस्यर्षित्वमेव पौनःपुन्येनोल्लिख्यते विशिष्टाद्वैतिग्रन्थेषु । ऋषिस्तु बोधायनः एक एव गृह्यसूत्रकारः परमाद्वैतपराध्यात्मपटलकृदापस्तंबादिसकलगृह्यसूत्रकारगुरुत्वेन धर्मांशे इतरसूत्रकारोपजीव्यत्वेन च सर्ववैदिकलोकप्रसिद्धो वर्तते । यदि पूर्वोक्तवृत्तिकृतः ऋषित्वमेवगीयं, तदा प्रसिद्धैतन्महर्षिकृतैव सेत्यवसेयम् । स च बोधायनर्षिः, स्वसूत्रे महादेवस्य महापुरुषस्य च पूजाविधिं सममेवोपदिशति । एतेनापि तस्याद्वैतित्वमवसीयते । प्रसिद्धधर्मशास्त्रनिबद्धारः स्मृतिमुक्ताफलकाराश्च "भूत्यै न प्रमदितव्यम्" इति श्रुतिमूलकं भस्मधारणविधिं बोधायनसूत्रावष्टम्भेनैव निरूपयन्ति । तस्माद्बोधायनस्य परमशांभवत्वादद्वैतित्वाच्च देवलोकगतत्वेन संभाव्यमानबोधायनवृत्तिरपि, यदि सत्तास्पदत्वेनावसीयते, तदाऽद्वैतसिद्धान्तस्य परमं सांप्रदायिकत्वं परममार्षत्वं चोपोद्बलयति ॥

अत्र विषये श्रुतप्रकाशिकाकर्तृभिः, "नह्यनृषेः सूक्ष्मदर्शित्वं, ऋषेरभिप्रायं ऋषिरेव च स्वतो वेदितुमर्हति ; न तु जडमतिरितरो जनः ।" इति "पूर्वाचार्येति भाष्यवाक्ये पूर्वशब्देन शङ्कराद्यर्वाचीनव्यावृत्तिरिति"

"न्यायानुगृहीतप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिः" इति भाष्ये बहुवचनेन स्वपक्षस्य भगवद्बोधायनाद्यनेकविशिष्टपरिग्रहस्सूचितः" इति चैवमादिग्रन्थसन्दर्भैः भगवत्पादभाष्यस्य बोधायनवृत्त्यननुसारित्वं यत्, यच्च, स्वीयविशिष्टाद्वैतमतस्य बोधायनवृत्तिमूलकत्वं चोपवर्णितम् । तदप्येतेन निरस्तम् ॥

अत्रैव तत्त्वचन्द्रिकाकाराः, न ह्युत्सन्नाया वृत्तेः मूलत्वकल्पनं प्रामाणिका बहुमन्यन्ते । यथोक्तं तन्त्रवार्तिके—"यदि तु प्रलीनशाखामूलता कल्प्येत ततस्सर्वासां बुद्धादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यं प्रसज्येत । यस्यैव च यदभिप्रेतं स तत्तावत् प्रलीनशाखामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात्" इति । इत्युक्त्वाऽनन्तरमेव "बोधायनस्याद्वैतविरुद्धं व्याख्यानमेव गगनकुसुमम्; भाष्यकारैरदूषितत्वादित्याहुः ॥"

श्रुतप्रकाशिकायामेव हि "अनेन वृत्त्यादीनां अत्रत्येष्वद्यतनजनेष्वकार्यकरत्वं सूचितम् । बोधायनेन ह्यतिविस्तीर्णा वृत्तिः कृता । अतिविस्तीर्णग्रन्थानां साफल्यमायुष्मज्जनप्रचुरेषु देशकालान्तरेषु भवति । नहीदानीन्तनपुरुषाणां सर्वेषां शतायुष्ट्वं यावज्जीवं ग्रन्थपरिश्रमश्च" इति, "देवादीनां वृत्तिकारग्रन्थादिभिस्सुगमत्वात् "भौमाःपिबन्तु" इत्युक्तं भाष्ये" इत्यभिहितम् ॥

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तावलम्बिना वेङ्कटाध्वरिणाऽपि विश्वदोषगुणनिरूपणतत्परकृशानुविश्वावसुसंवादरूपेण कृते 'विश्वगुणादर्श'नामकचम्पूग्रन्थे, कृशानुप्रोक्ताद्वैतसिद्धान्तावलम्बिलोकदूषणसमाधानपरे विश्ववसुप्रोक्ते—

"पारंपर्यत आततो निजकुले पन्था न हातव्य
इत्यद्वैतं परिगृह्य हन्त जगतो मिथ्यात्वमाचक्षताम् ।
आनेतुं निगमानशेषत इमान्कर्माणि निर्मातुम-
प्यास्तिक्याच्चतुरानिकाममितरे के तावदेतादृशाः ॥"

इति श्लोकेऽद्वैतस्यासाधारणात्, अनादिसंप्रदायागतत्वादेव अत्याज्यत्वमुक्तम् । विश्वगुणादर्शव्याख्यायां, पदार्थचन्द्रिकाख्यायां मुंबईनगरे निर्णयसागराख्यमुद्रणालये प्रथममुद्रितायां "स्ववंशे श्रीमद्व्यासशंकराचार्यादिप्राचीनसंप्रदायागतः अद्वैतमार्गः न त्याज्यः । अन्यथा, अतिप्राचीनपरंपरागतसत्संप्रदायत्याग

दोषापातप्रसंगादिति भावः। अनेन, अद्वैतसंप्रदायः, मध्वरामानुजादिसंप्रदायवत् 'नाऽधुनिकः, केवलस्वकपोलकल्पितसंकेतसिद्धश्च। किन्तु अतिप्राचीन-श्रुत्यर्थानुसरणपूर्वकं श्रीमद्व्यासशंकरप्रभृतिभिरीश्वरांशैरेव प्रवर्तित इति प्रतीयते इति हेतोः, जीवेश्वरयोरैक्यं परिगृह्य जगतो मिथ्यात्वमद्वैतवादिनः आचक्षताम्। हन्तेति हर्षे। "हन्त हर्षे" इत्यमरः। "नेह नानास्ति किंचन," "मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् एकमात्मानं विना, अन्यत्सर्वमपि जगत् मिथ्यैवेति भावः। इत्येतच्छ्लोकतात्पर्यं सम्यग्विवृतम्। पाठान्तरेऽपि, स्वपितृपितामहादिपूर्वपूर्वपुरुषाणां अविच्छिन्नपरं-परया प्राप्तः अद्वैतमार्गः न त्याज्य इति हेतोर्ब्रह्मण एकस्यैव परमार्थनित्यत्वं परिगृह्य जगतः मिथ्यात्वमाचक्षतामद्वैतवादिनः। हन्तेति हर्षे इत्यादि। भावदर्पणाख्यव्याख्यानेऽपि, अविच्छन्नसंप्रदायप्राप्तोऽद्वैतमार्गो न त्याज्यः; अन्यथा, संप्रदायविरुद्धमार्गस्वीकारे महाप्रत्यवायस्मरणादिति भावः। अनेन, रामा-नुजीयानन्दतीर्थीयमतयोस्साङ्केतिकत्वेन संप्रदायागतत्वाभावः सूच्यते इत्युक्तम्॥

भगवत्पादैरपि स्वप्रणीततत्तद्ग्रन्थेषु, अद्वैतविद्यासंप्रदायप्रवर्तकेभ्यः, गुर्वादिप्राचीनाचार्येभ्यः, क्रियासमभिहारेण अभिवादनं कृतम्॥

तथा हि, वाक्यवृत्तिनामकप्रकरणग्रन्थस्योपक्रमे—

"यस्य प्रसादादहमेव विष्णुर्मय्येव सर्वं परिकल्पितञ्च।
इत्थं विजानामि सदात्मरूपम् तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम्॥" इति॥

"श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं वन्देऽहमभितदुस्सहद्वन्द्वम्।
भ्रान्तिग्रहोपशान्तिं पांसुमयं यस्य भसितमातनुते॥

"देशिकवरं दयालुं वन्देऽहं निहतनिखिलसन्देहम्।
यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम्॥"

इति स्वात्मनिरूपणाख्यप्रकरणे॥

"वन्दे गुरूणां चरणारविन्दे सन्दर्शितस्वात्मसुखावबोधे।
जनस्य ये जाङ्गलिकायमाने संसारहालाहलमोहशान्त्यै॥" इति योगतारावळ्याम्॥

" यस्योपदेशदीधित्या चिदात्मा नः प्रकाशते।
नमः सद्गुरवे तस्मै स्वाविद्याध्वान्तभानवे ॥" इति हस्तामलकीयभाष्योपक्रमे ॥

" विमथ्य वेदोदधितस्समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः।
तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितश्च यैः ॥"

इत्युपदेशसाहस्र्याम् ॥

अत्र स्वीयगुरुतुल्यानां परब्रह्मसाक्षात्कारवतामन्येषां च पूर्वेषां महात्मनां संप्रदायप्रवर्तकानां सर्वेषामपि वन्दनं सविनयमारचितम्। तत्रैव च, उपदेशसाहस्र्यां प्रकरणभेदेन बहुषु स्थलेषु स्वाद्वैतोपदेष्टृगुरुवन्दनं कृतम् ॥

" विद्यया तारिताः स्मो यैः जन्ममृत्युमहोदधिम्।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥"

" वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम्।
उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥"

" पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रकाशितम्।
ब्रह्मवेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥" इति ॥

" यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रणष्टध्वान्तकल्मषः।
प्रणम्य तान् गुरून् वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ इति च माण्डूक्यकारिकाभाष्ये चान्ते स्वप्रकाशिताद्वैतगुरुवन्दनं कृतम् ॥

" यत्प्रज्ञाऽऽलोकभासा प्रतिहतिमगमत् स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जश्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्याह्यमोघा
तत्पादौ सेवनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥"

इति निजाद्वैतगुरूणां संप्रदायप्रवर्तकानां विशिष्य लोकपरिज्ञानाय 'गुरुं प्रकाशयेद्धीमान्' इति न्यायमनुसृत्य गोविन्दनामनिर्देशपूर्वकमपि वन्दनं कृतं विवेकचूडामणौ—

" सर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचरं तमगोचरम्।
गोविन्दं परमानन्दं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥"

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहे च,

"अखण्डानन्दसंबोधो वन्दनाद्यस्य जायते ।

गोविन्दं तमहं वन्दे चिदानन्दतनुं गुरुम् ॥" इति, मोहमुद्गराख्य-प्रकरणे, "भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते ।" इति निजगुरु-देवतयोः गोविन्दनाम्नोरभेदेन भजनं शिष्येभ्यश्चोदितम् ॥

स्वकीयभाष्यादिग्रन्थेषु सर्वत्रैवान्ते श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य स्वस्य कृतिरित्येव लिखितम् ॥

"शरणं न भवति जननी न पिता न सुता न सोदरा नान्ये ।

परमं शरणमिदं स्यात् चरणं मम मूर्ध्नि देशिकन्यस्तम् ॥

गुरुकरुणयैव नावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुतया ।

दुःसहदुःखतरङ्गैः तुङ्गस्संसारसागरस्तीर्णः ॥" इति च—

स्वगुरुकृपाबलेनैव स्वस्य संसारतारकाद्वैतसाक्षात्कारादिस्सर्वोऽपि महिमातिशय इति कृतज्ञत्वमप्याविष्कृतं स्वात्मनिरूपणाख्यप्रकरणे । अहो अन्यादृशी गुरोर्गुरुभक्तिः । न केवलं निजगुरूणां वन्दनमारचितम् । अपि तु, निजपरमगुरूणां संप्रदाय-प्रवर्तकानां, श्रीगौडपादाचार्याणामपि परमगुरुत्वेनानुसन्धानपूर्वकं वन्दनमारचितं माण्डूक्यकारिकाभाष्ये—

"प्रज्ञावैशाखवेधःक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थम्

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुद्दधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतोः

यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥" इति ॥

उपदेशसाहस्र्यामपि, "प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैःश्रुतेररातीन् शतशो वचोबलैः ।

ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधीर्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥" इति ॥

तस्मात् स्वपरमतावलंबिभिस्सर्वैरपि,ऐककण्ठ्येन परमप्राचीनत्वेनाभ्युपगतः पूर्वोक्तबहुप्रमाणैः, अनाद्यविच्छिन्नसंप्रदायसिद्धतया प्रमितः श्रुतिशिरःपरमतात्पर्य-गोचरः स्मृतिपुराणेतिहासादिभिरुपबृंहितः, अपरिमितविशिष्टशिष्टपरिगृहीतः आसेतुहिमाचलं विद्यमानेषु गौडद्राविडभेदभिन्नेषु बहुषु गौडपादादिभिः

प्राचीनगौडैः ब्रह्मानन्दादिभिरर्वाचीनगौडैः चातुर्मास्यव्रताङ्गव्यासपूजाकाले यतिभिः पूज्यमानद्रविडादिपञ्चकमध्ये गौडाचार्यादीनां मध्यभागे निवेश्य प्राधान्येन पूज्यमानतया गौडाचार्यादिभ्योऽपि प्राचीनतया अवगतद्रविडाचार्यादिभिः बहुभिः प्राचीनद्रविडैः अप्पय्यदीक्षितादिभिरर्वाचीनद्राविडैश्चावलम्बितः "एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरर्थः प्रभाषितः" इति नैष्कर्म्यसिद्धिकारोक्तरीत्या गौडद्राविडसर्वपूज्यप्रदर्शितः ॥

" अद्वैतदर्शनराजमार्गः मुमुक्षुणा येन चरितः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥"

नवसालपुरदानाधिकारिभिः काली रंगाचार्यैः स्वीये अद्वैतप्रमाणसंग्रहे—

किंच विशिष्टाद्वैतिनां मतं श्रीमद्वेङ्कटाचार्यकृततत्त्वमुक्ताकलापे—

" नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः ॥
त्रातं सम्यग्यतीन्द्रैः इदमखिलतमःकर्शनं दर्शनं नः ।

(उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः) इति नाथमुनिप्रभृति लोके विस्तृतमभूदिति सम्यग्विज्ञायते । अद्वैतमतप्रवचनारम्भकालः महाभाष्यकृद्भिरपि न ज्ञातः इति तद्ग्रन्थेभ्य एव ज्ञायते । अत इदमद्वैतमेव प्राचीनमिति ॥

हरिहरकृष्णाभिख्यौ विख्यातौ शास्त्रिणौ गुरुप्रवरौ ।
श्रीदण्डपाणिमखिनं वेङ्कटरामाख्यशास्त्रिणं च गुरुम् ॥
ध्यात्वा पोलकनामाग्रहारवास्तव्यसुन्दराख्यकवेः ।
तनुजश्श्रीरामाख्यश्शास्त्री व्यलिखज्जगद्गुरोः कृपया ॥

---

46. (श) ॥ वेदान्ताः जीवगतिश्च ॥

(प्रान्तियङ्करै - S. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

ஜீவனும் பிரும்மமும் உண்மையில் ஒன்றே என்பது வேதாந்த சித்தாந்தம். ஆயினும், ஜீவர்களுக்கு ஸம்ஸாரம் என்னும் ஜனன மரணம் தத்துவ ஞானமுண்டாகும் வரை தோன்றுகின்றது. இத் தோற்றம் கர்மாதீனமாக வருவது.

वेदान्ताः जीवगतिश्च

இக்கட்டுரையில், "ஜீவர்கள் லோகாந்தரத்தை ஏன் அடைகிறார்கள்? எவ்வாறு அடைகிறார்கள்? புனர் ஜன்மம் எவ்வாறு உண்டாகின்றது? உபாஸகர்கள் எந்த எந்த லோகங்களுக்குச் செல்கிறார்கள்? ஞானிகளுக்குமட்டும் மறு பிறவி என்பது இல்லை என்பது ஏன்? உபாஸனைகளின் பேதங்கள் எத்தனை?" முதலிய வினாக்கள் பலவற்றிற்கும் வேதப்பிரமாணங்களைக் கொண்டு யுக்திகளைக் கையாண்டு விடைகள் கூறப்பட்டுள்ளன.

"In truth, Jīvas and Brahman are one" proclaims the Vedānta. But it adds, that till the truth is realised, there appears to exist Samsāra or the cycle of births and deaths for the separate Jīvas, which is the result of their separate karmas.

In this essay, various questions concerning the Jīvas "Why they go to other worlds on death?" "how are they born again on earth?" "Where do the Upāsakas go on death and why?" "How is it that the Jnānin has no future birth?', "What are the different Upāsanās?" These and other questions are ansvered with elaborate citations of Vedic texts and detailed arguments in this paper.

जीवः खलु तत्त्वमसि ’ ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिश्रुत्या अविकृतं ब्रह्मैव, ततश्च तस्य नित्यत्वं विभुत्वं सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपत्वं च सिद्धमेव । तास्मिन् प्रतीयमानः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिरूपः संसारः परमार्थतो नास्त्येव ‘ नेह नानास्ति किंचन’ ‘न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैः । प्रतीयते तु यावत्संसारं अनाद्यनिर्वचनीयमायावशेन । अतः तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं जीवे प्रतीयमानानां कर्तृत्वभोक्तृत्वगत्यागत्यादीनां व्यावहारिकं सत्त्वमभ्युपगम्यते । तदुक्तं सांप्रदायिकैः " देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥" इति । तदिह व्यवहारदशायामनुभूयमानः जीवस्य परलोकसंचारः शास्त्रदृष्ट्या निरूप्यते वैराग्यहेतोः । जीवस्य लोकान्तरगमनं च न स्वतः तस्य सर्वगतब्रह्मरूपत्वस्योक्तत्वात्, अपि तु स्वोपाधिभूतपुर्यष्टकसंचारद्वारैव । तदुक्तं ‘पुर्यष्टकेन लिंगेन प्राणाद्येन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वै" इति । संक्षेपतः प्राणिनिकायः योनिजायोनिजभेदेन द्विविधः । तत्र योनिजशरीरं मनुष्यपश्वादीनाम् । अयोनिजं देवनारकस्थावरादीनाम् । तत्र मनुष्यशरीर एव कर्माधिकारात् देवाः नारकिणः पशुपक्षिकृमिकीटादयः स्थावराश्च मनुष्यशरीरकृतसुकृतदुष्कृतफलतया तत्तज्जन्मानुभूय पुनः संचितकर्मान्तरवशादेव जन्मान्तरं प्राप्नुयुः । परं तु देवानां ज्ञानाधिकारस्य "तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्" इत्यधिकरणे स्थापितत्वात् तेषां ज्ञानसाधनानुष्ठानपुरस्सरं मोक्षप्राप्तौ प्रयत्नः कर्तुं शक्यते । श्रूयते च "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यधिकरणे आधिकारिकपुरुषाणां इन्द्रचन्द्रयमादीनां स्वाधिकारनिवृत्तौ कैवल्यप्राप्तिः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥" इति पुराणे श्रवणात् । पश्वादयस्तु मनुष्यशरीरं प्राप्य सुकृताचरणेनैव उत्कृष्टं जन्म प्राप्नुयुरिति । एतेन शरीराच्छरीरान्तरपरिणामं कपिशरीरात् मनुष्यजन्मपरिणामं च वदन्तो यवनैकदेशिनः परास्ताः । उक्तरीत्या शरीरस्य कर्मायत्तत्वात् कर्मणश्च मनुष्याधिकारत्वात् कप्यादिशरीरात्प्रागपि मनुष्यशरीरसिद्धेः । शरीरस्य कर्मानधीनत्वं ब्रुवतश्च सुखादिवैचित्र्यानुपपत्तेः । यद्यपि देवादीनां ज्ञानाधिकारः अस्ति तथापि मर्त्यलोकापेक्षया देवलोकादौ भोगासक्तत्वात् वैराग्यादिज्ञानसाधनानि दुःसंपाद्यानि । यद्यपि ब्रह्मलोके सुसंपाद्यानि तथापि ब्रह्मलोको दुष्प्राप्यः । अत एव इहैव ज्ञानसाधनानि क्लेशेनापि संपाद्यानि इति श्रुतिषु उद्घुष्यते । तदुक्तम्

" यथाऽऽदर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके " इति ।

" इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" "इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते" इति ॥

मनुष्याश्च द्विविधाः चातुर्वर्ण्यांतर्गताः तद्बहिर्भूताश्चेति । तत्र चातुर्वर्ण्यबहिर्भूतानां म्लेच्छानां यवनादीनां च यद्यपि वर्णाश्रमधर्मेषु नाधिकारः तथापि तेषामप्यस्त्येव सामान्यधर्मेषु अहिंसासत्यवचनदानप्रभृतिषु अधिकारः, सामान्यतो निषिद्धेभ्यो निवृत्तिश्च । ततश्च तेऽपि सामान्यधर्मपराः निषिद्ध-

पराङ्मुखाश्च सन्तः म्लेच्छदेशेषु धनिनः सुखिनश्च उत्पद्यन्ते, धर्मोत्कर्षवशाच्च भारतभूमौ सतां कुले जनिमुपलभ्य तत्त्वज्ञानप्रवणा भविष्यन्तीति युक्तम् ॥

चातुर्वर्ण्यान्तर्गताश्च मनुजाः संक्षेपेण द्विविधाः, शास्त्रोक्तकर्मानुष्ठानपराः स्वाभाविककर्मज्ञानमात्रपराश्चेति । तत्र स्वाभाविकवृत्तीनां चातुर्वर्ण्यान्तर्गतानां तदनंतर्गतानां च अविशेषेणैव वक्ष्यमाणस्तृतीयो मार्गः । शास्त्रोक्तकर्मानुष्ठायिनश्च केचित् इष्टापूर्तदत्तकारिणः । तत्र इष्टं नाम "अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् । अतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते" इत्युक्तयागादिकम् । श्रौतस्मार्तकर्मणां सर्वेषामप्यत्रैवान्तर्भावः । अश्वमेधस्य तु ब्रह्मलोकफलत्वात् नात्र संग्रहः । चत्वारिंशत्संख्यातानां संस्कराणां च सकामकृतानां स्वर्गफलकत्वम् । निष्कामतया कृतानां तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वम् । तेषामपि स्वर्गप्रापकत्वमस्त्येवेति "अनिष्टमिष्टं मिश्रं च" इत्यादिगीताश्लोकव्याख्याने भगवत्पादाः । चत्वारिंशत्संस्काराश्च गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनानि, चत्वारि वेदव्रतानि, आग्नेयसौम्यप्राजापत्यवैश्वदेवाख्यानि, स्नानं (समावर्तनं) विवाहः देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञानां अनुष्ठानं, अष्टकापार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्री आश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः इति ॥

पूर्तं नाम "वापीकूपतटाकादि देवतायतनादि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥" इत्युक्तवापीनिर्माणादिकम् ॥

दत्तं नाम-"शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥" इत्युक्तदानादिकम् ॥

एतदनुष्ठातृणां च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिः । तथा च श्रुतिः "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशं आकाशाच्चन्द्रमसं एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" इति ।

अयमर्थः इष्टापूर्तदत्तादिकारिणः मरणानन्तरं धूमादिशब्दिताभिः तत्तदभिमानिदेवताभिः चन्द्रलोकशब्दितं स्वर्गं प्राप्यंते । गच्छन्तश्च ते पञ्चभूतांशभूताभिः सूक्ष्ममयीभिः अग्निहोत्राद्याहुतिभिः संवेष्टिता एव रंहन्ति । तदुक्तं सूत्रकारेण "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूणाभ्याम्" इति । "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतौ आपः पुरुषवचसो भवन्ती"ति प्रश्नः । तदुत्तरत्वेन द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषरूपान् पञ्चसांपादिकाग्नीन् कल्पयित्वा अप्शब्दितसूक्ष्मभूतपरिवेष्टितस्य तद्द्वारा संसरणमुक्तम् । अयमेवार्थः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् आदित्युमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति श्लोके कथितः । वाजसनेयिब्राह्मणे च अग्निहोत्रषट्प्रश्नीनिर्णयद्वारेण सूचितश्च । यच्च श्रुतावुक्तं 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति" तत् न यथाश्रुतार्थं कर्मिणां स्वर्गिभिश्चर्वणे तत्र भोगाभावप्रसंगात् । "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती"ति देवानां चर्वणादिव्यापारनिषेधाच्च । किंतु इन्द्रादयः एभिः कर्मिभिः उपकरणभूतैः सह सुखं विहरन्ति । अन्नशब्दश्च उपभोगहेतुत्वसामान्यात् अनन्नेष्वुपचर्यमाणो दृश्यते यथा "विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशा"मित्यादि । तेषां च इष्टादिकारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामपि उपभोगः उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानाम् । इत्थं इष्टापूर्तादिकर्मकर्तॄणां स्वर्गप्राप्तिरुपपादिता । सोयं स्वर्गः न सर्वेषां कर्मिणां एकरूपः । कर्मिणां नैकविधत्वात्, साधनतारतम्याच्च फलतारतम्योपपत्तेः । किंतु अग्निहोत्रस्वर्गापेक्षया दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिस्वर्गः अतिशयित एव । अधिकतरवित्तव्ययायाससाध्यत्वात् "येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र जयान् जुहुया"दित्यादिकं फले अतिशयसद्भावे लिङ्गम् । ततश्च प्रबलकर्मकर्तारः अतिशयितसुखदीर्घकालं भुंजत इति सुष्ठु वक्तुं शक्यम् । स्वर्गशब्दार्थश्च "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यभियुक्तोक्तः । तत्र साधनार्जनदुःखं नास्ति । तत्र निषिद्धाचरणे तदनंतरं प्रत्यवायरूपनरकादिकं नास्ति । अभिलाषमात्रेण च चिन्तितवस्तु उपनिपतति इति तदर्थः । एवं स्वर्गफलं भुंजानानां स्वर्गार्थस्य कर्मणः क्षये ततः प्रत्यवरोहः श्रूयते "तास्मिन्

यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते" इत्यादि। तत्र यावत्संपातमिति नाविशेषेण सर्वकर्माणीत्यर्थः। किं तु येन कर्मबृन्देन चन्द्रमसमारूढाः, तस्मिन् क्षपिते सतीत्यर्थः। अशेषकर्मक्षये निमित्ताभावात् नोत्तरं जन्म स्यात्। तत्र च "य इह कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन् तद्य इह रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन्" इति भूमौ जन्म उच्यमानं विरुध्येत। यदि च स्वर्गार्थस्यैव कर्मणः एकदेशः अनुशयः स्यात् तदा तेन रमणीयजातिप्राप्तिरेव उच्येत। स्वर्गार्थस्य कर्मणः धर्मरूपत्वात् कपूयचरणाः कपूयां योनिमिति नोच्येत। ततश्च स्वर्गार्थकर्मावसाने चन्द्रमण्डले फलभोगाय आरब्धं तेषां यदम्मयशरीरं तत् उपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रविलीयते सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरके। विलीने च शरीरे आकाशवाय्वादिद्वारा भूमावुत्पद्यन्त इति तदर्थः। तत्र च मार्गे आकाशादिभावः आकाशादिसाम्यमात्रं न तत्स्वरूपतापत्तिः। तत्साम्यं च सूक्ष्मतापत्त्या। न हि अन्यस्य अन्यभावः आंजस्येन उपपद्यते आकाशादिभावापत्तौ। ततः प्रत्यवरोहो दुर्घटः स्यात्। अतः तत्साम्यमेव आकशादिभावः। आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षधाराद्वारा व्रीह्यादिभावपर्यन्तं अल्पेनैव कालेन सर्वं संपद्यते। ततः परं तु "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपततरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति" इति दुर्निष्प्रपततरत्वविशेषणात् दीर्घकालं व्रीह्यादिभावेन स्थित्वा शरीरं प्रतिपद्यत इति गम्यते। कुत एतत् वर्षधाराभिः सह पततां गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादौ पतनसंभवात्। किं च गिरितटात् उदकस्रोतसा उह्यमानाः नदीद्वारा समुद्रं प्राप्नुयुः तद्गतैश्च मकरादिभिः भक्ष्येरन् पुनः तदुदरान्निर्गत्य सूर्यरश्मिभिराकृष्टाः सस्याद्युत्पत्तिदेशे पतेयुः। कदाचित् अभक्ष्येषु स्थावरेषु जाताः तत्रैव शुष्येरन्। भक्ष्येषु जातानामपि रेतस्सिक्संबन्धो दुर्लभ एव। शिश्वादिशरीरसंसर्गप्रसंगात्। अतः व्रीह्यादिभावात् दुःखं निर्गमनं, दुःखमिति दीर्घकालत्वापेक्षं, न तु यथाश्रुतं। तदा शरीराभावेन दुःखासंभवात्। "त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते" इति

श्रुतेः। अयमर्थः अन्येषु जीवेषु पापकर्मवशात् व्रीह्यादिजन्म प्राप्य तत्र सुखदुःखादिकमनुभवत्सु अनुशयिनः संश्लेषमात्रं प्राप्नुवन्ति न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति। कुत एतदित्याकांक्षायामुक्तं सूत्रकारेण "पूर्ववदभिलापादि"ति। कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनादित्यर्थः। यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति श्रुतिः तत्र स्पष्टमेव कर्मव्यापारं परामृशति "तद्य इह कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन्, य इह रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन्" इति। अपि च मुख्ये अनुशयिनां जन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु खण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनः जीवाः म्रियेरन्। ततश्च उत्तरत्र रेतस्सिग्भावः नाभिलप्येत। अतः संसर्गमात्रं तत्र अनुशयिनामिति सिद्धम्। यत्तु वैदिककर्मणः हिंसाप्रचुरत्वात् तत्फलतया अनुशयिनामपि व्रीह्यादिजन्म प्राप्य दुःखानुभवनं युक्तमिति, तन्न। वैदिकहिंसायाः अदोषत्वात्। तदुक्तं सूत्रकारैः "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" इति। "न हिंस्यात् सर्वा भूतानी"ति निषेधस्तु रागप्राप्तहिंसापरः वैधहिंसायां न प्रवर्तते। "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति" इति श्रुतौ तद्भावः तदाकृतिमत्त्वम्। तथा हि पुरुषान् पुरुषो जायते गौः गवाकृतिरेव जायत इति। इत्थं च पञ्चाग्निद्वारा संसरन्तः कपूयचरणाश्चेत् कुत्सितामेव जातिं प्रतिपद्यन्ते। पुण्यकर्माणश्चेत् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्यतमजातिं प्रतिपद्यन्ते इति सिद्धम्॥

देवयानपितृयाणोभयभ्रष्टानां तु तृतीया गतिः श्राव्यते तत्रैव—"अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत" इति ज्ञानकर्मोभयभ्रष्टाः असकृज्जननमरणलक्षणकीटादिजन्म प्राप्नुवन्ति। तेषां जन्मनि आहुतीनां पञ्चत्वसङ्ख्यानियमोऽपि नास्ति। तेषां स्वर्गभोगाभावेन द्वितीये तृतीये वा तेषां जन्मसंभवात्। दृष्टं च द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां च अयोनिजत्वं, अनिष्टादिकारिणां नरकाख्यलोकान्तरगमनं बहुप्रपञ्चं भागवतादौ वर्णितम्। सूत्रकारानुमतं च, तदुक्तं तेनैव "संयमने त्वनुभूयेतरेषां आरोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्" इति। "अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे" इति श्रुतौ च कण्ठरवेणैव उक्तम्॥

इतः परं उपासकानां गतिश्चिन्त्यते—उपासनं नाम शास्त्रोपदिष्टविषयमालंब्य मनसः प्रत्ययप्रवाहः विजातीयप्रत्ययातिरस्कृतः । तच्च न तत्त्वज्ञानं, तद्धि यथाप्रमाणं यथावस्तु जायते । उपासनं तु कल्पितमायतनमादाय निर्वहति । यथा सालग्रामे विष्णुबुद्धिः । उपासनं विधिना विधेयं कर्तुमकर्तुं अन्यथा वा कर्तुं शक्यम् । ज्ञानं तु न विधेयं यथाप्रमाणमेव च जायते न विपरीतं, विपरीतोत्पन्नस्य अविद्यात्वात् । तदिदमुपासनं त्रिविधं प्रतीकोपासनं संपदुपासनं अहंग्रहोपासनं चेति । तत्र प्रतीकोपासनं यथा "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादौ । अङ्गावबद्धोपासनमपि प्रतीकन्यायेनैव, यथा "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते"त्यादौ पञ्चविधं साम्नि लोकदृष्टिः । फलं परं यजमानगामि यद्यपि उपासनं ऋत्विक्कर्मेति निर्णीतम् "आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः तस्मै हि परिक्रीयते"इत्यधिकरणे । आलंबनस्य प्राधान्येन ध्यानं प्रतीकोपासनमिति तल्लक्षणम् । अल्पालंबनतिरस्कारेण उत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं संपत्—यथा मनः स्ववृत्त्यानन्त्यात् अनंतं, ततः उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ताः इत्यनन्तत्वसाम्यात् विश्वेदेव एव मनः इति ध्यानम् ॥

अहंग्रहोपासनं तु "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इत्युक्तरीत्या उपास्यदेवतया अभेदध्यानं—यथा शाण्डिल्यविद्या उपकोसलविद्या दहरविद्यादिकम् । अहंग्रहोपासकानां सर्वेषामेव अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः श्रूयते—"तद्य इत्थं विदुः ये चेमे अरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेतिमासांस्तान् मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इति । अत्रार्चिरादयः तदभिमानिन्यो देवताः इति निर्णीतं "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादि"त्यत्र । अर्चिरादिमार्गे च मासानन्तरं संवत्सरं ततः देवलोकं ततः वायुं ततः आदित्यं ततः वैद्युतं ततः इन्द्रलोकं ततः प्रजापतिलोकं ततः ब्रह्मलोकमिति क्रमो द्रष्टव्यः बृहदारण्यककौषीतकश्रुतिद्वयैकवाक्यत्वाय । सोयमर्चिरादिमार्गः यद्यपि कासुचिदेव उपासनासु पठितः तथापि सर्वाहंग्रहोपासनानां फलतया उपतिष्ठते । उपासकानां सर्वेषां ब्रह्मोपासकत्वात् तत्क्रतुन्यायात् "तद्य इत्थं विदुः ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती"त्युक्तेः । तत्र

सत्यमिति ब्रह्मेत्यर्थः। पञ्चाग्निविद्योपासकानां तु अतत्क्रतुत्वेपि वाचनिकी ब्रह्मलोकप्राप्तिः। तदिदं निर्णीतं "अनियमस्सर्वासामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम्" इत्यधिकरणे। देवयानमार्गे श्रुतः सुकृतदुष्कृतक्षयोपि देहादपक्रमणकाल एव न तु मध्येमार्गमित्यपि सूत्रकृता प्रोक्तं "सांपराये तर्तव्याभावादि"त्यत्र। एतेषां च "स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति" इत्युक्तसंकल्पसृष्टपित्रादिभाक्त्वं "तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति तं ब्रह्मरसः प्रविशती"त्यादि श्रुत्युक्तं अप्राकृतरसगन्धादिभाक्त्वं च उपनिषत्सु उक्तम्। तेषामैश्वर्यं न सगुणेश्वरवत् जगत्सृष्टिस्थितिसंहारकरणेपि व्याप्रियते, सृष्टिप्रकरणेषु ईश्वरस्यैव संनिहितत्वात्, उपासकानामसन्निहितत्वाच्च। स्वभोगार्थसामग्रीस्रष्टृत्वे परं न विवादः। तदप्युक्तं शास्त्रे "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" इत्यत्र। तत्त्वज्ञानिनां तु ईश्वरभावमापन्नानां अस्त्येव जगद्व्यापारेऽपि अधिकार इति विशेषः। हरिशंकरादिभक्ता अपि उपासकेष्वेवांतर्भूताः। एतेषामुपासकानां यदि उपासनादार्ढ्यात् पूर्वमेव मरणं तदापि तेषां कर्मत्यागात् कर्मगतिः उपासनाफलस्य तद्देवतासाक्षात्कारस्याभावात् न देवतासायुज्यमिति च उभयतो भ्रष्टत्वं न शंकास्पदम्। यतः उपासनाः अन्तिमस्मरणवशादेव स्वं स्वं देवतासायुज्यं प्रापयन्ति। अन्तिमस्मृत्यर्थमेव उपासनानां प्रायणांतमावृत्तिरभ्युपगता "आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टं" इति सूत्रे। यदि उपासनादार्ढ्याभावेन वस्त्वन्तरं स्मरन् उपासको मृतः तदापि तस्य भ्रंशो नाशङ्कनीयः। यतः उक्तं भगवता गीतासु "प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः। शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्। एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्"। इति अत्र पूर्वः भोगवासनाप्राबल्यात् पुण्यकृतां लोकान् ब्रह्मलोकप्रभृतीन् प्राप्य शुचीनां श्रीमतां गेहे जायते। यस्तु दृढवैराग्यसंपन्नः तेन भोगवासनोच्छेदात् पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनां दरिद्राणां कुले जायते। इदं च अतीव दुर्लभं यत् योगिनां कुले जन्मेति भावः॥

प्रतीकोपासकानां "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" मनो ब्रह्मेत्युपासीत" आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिश्रुतिविहितोपासनानुष्ठातॄणामपि अर्चिरादिमार्गे

एव "तद्य इत्थं विदुः येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते" इत्यत्र सत्यब्रह्मोपासकत्वेन एतेषामपि परामर्शात्। तेषां उपासनासु ब्रह्मणः अप्राधान्येपि प्रकारत्वात् ब्रह्मपृथगुपासनाकर्तृत्वस्य अनपायात्। परं तु एतेषां विद्युल्लोकपर्यन्तमेव गमनं, अमानवपुरुषस्तु न तान्नयतीति विशेषः। अत एव "अप्रतीकालम्बनान्नयति" इति सूत्रे नयेन विशेषः उक्तः, नाचिरादिगतौ। किंच "अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकमि"त्यत्र मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टा गतिः श्राव्यते। न च तेषां कर्मगतिःभ्रंशो वा युक्तः। अतः अर्चिरादिमार्ग एव न्याय्य इति। सालग्रावशिलायां विष्णुबुद्धिः बाणे शिवबुद्धिः इत्याद्युपासना अपि प्रतीकोपासन एव अन्तर्भूताः। ततश्च तदनुष्ठातॄणामपि विद्युल्लोकप्राप्तिः श्रुत्युक्ता भवत्येवेत्यवधारणीयम् ॥

अथ जीवस्य शरीरादुत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्त्यते। तत्प्रकारस्तावत् कर्मिणामुपासकानां च समान इति निर्णीतम्। तत्प्रकारस्तावत् 'समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यधिकरणे "अस्य सोम्य पुरुषस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां" इति छांदोग्यश्रुतौ उत्क्रांतिप्रकारः श्रुतः। तत्र वाङ्मनसि संपद्यत इत्यनेन न तावत् वाच एव वृत्तिमत्याः मनसि लयः उच्यते अतत्प्रकृतिकत्वात्। यस्य हि यतः उत्पत्तिः तस्य तत्रैव प्रलयो न्याय्यः, मृदीव शरावस्य। न च मनसि वागुत्पत्तिः श्रुता। अतः वाग्वृत्तेरेव मनसि लयः उच्यते। मनोवृत्ताववस्थितायां वाग्वृत्तिः निरुध्यत इत्यर्थः। एवमेव सर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिलयापेक्षयैवं मनसि संपद्यन्ते न स्वरूपतः। मनः प्राणे इत्यत्रापि वृत्तिलय एव विवक्षितः न स्वरूपलयः। यद्यपि मनः पार्थिवं प्राणश्च आप्यः इति तत्प्रकृत्योरस्त्येव प्रकृतिविकृतिभावः तथापि न सः कार्ययोर्युक्त इत्यभिप्रायः। 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र प्राणः तेजस्सहचरितेषु पञ्चभूतसूक्ष्मांशेषु वर्तमाने जीवे उपसंह्रियत इत्यर्थो ज्ञेयः। "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति" इति श्रुत्यन्तरात्। जीवस्य भूतसूक्ष्मप्रधानत्वं च दर्शितं स्मृतौ—अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥

इति । (मनुस्मृ) । "तेजः परस्यां देवतायां' इत्यत्र श्रुता सत्संपत्तिः नात्यन्तिकी मोक्षवत् । अपि तु सुषुप्तिवत् तात्कालिकी, उपाधेः लिंगशरीरस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्, तद्धि ज्ञानात्कैवल्यपर्यन्तं तिष्ठति 'योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" इति श्रुतेः । अन्यथा सर्वः प्रायणसमय एव मुच्येतेति विधिप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत ॥

इतः परमेव च गतिप्रकारभेदः-तथा हि-ये तावत् ब्रह्मलोकप्रापकमुपासनादिकं न कृतवन्तः ते "तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः"....उत्क्रामन्ति । उपासकास्तु मूर्धस्थानादेव निष्क्रामन्ति । यदि सोपि इतरवत् यतः कुतश्चिन्निष्क्रमेत् नैवोत्कृष्टां गतिं लभेत । अपि च मूर्धन्यसुषुम्नानाडीसंबद्धा गतिः अनुशीलितव्यत्वेन शास्त्रेषु विहिता । तदुक्तं श्रुतौ "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति । सेयं नाडी सूर्यरश्मिसंयुक्ता तद्द्वारा ब्रह्मलोकं प्रापयति । रश्मिसंबन्धश्च यावच्छरीरभावी । रात्रौ मृतानां दक्षिणायने मृतानां च संभवत्येव । एवं ब्रह्मलोकं गतानां उपासकानां न सर्वेषामेव अपुनरावृत्तिः पुनरावृत्तिर्वा । अपि तु येषु येषूपासनेषु ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलकत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति ताभिः ब्रह्मलोकं प्राप्ता एव नावर्तन्त इति नियमः । यथा " यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्याययीत स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरुषमीक्षते" इति श्रुतप्रणवोपासनायाः साक्षात्कारपर्यन्तत्वं तेषु न पुनरावृत्तिः । इतरोपासनेषु तु अपुनरावृत्तिः स्यादपि, तेषामुपासकानां ब्रह्मणा सह कृतश्रवणानां तत एव विदेहकैवल्यप्राप्तेः संभवात् । तद्विषयैव च स्मृतिः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यांते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इत्याद्या । येषु उपासनेषु न तथाविधं प्रमाणं ये वा भोगासक्ताः तेषां पुनरावृत्तिः स्यादेव । अत एव श्रुतौ "इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" " तेषामिह न पुनरावृत्तिः" इत्यादौ ' इमं " इह ' इति पदे विशेषिते । तेषां उत्तरास्मिन् मन्वन्तरे पुनरावृत्तिः स्यादेवेत्यर्थः ।

अथ विद्याफलं मोक्षं प्रति चिन्ता प्रतायते—ब्रह्मविद्याशब्दितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य फलं ब्रह्मभावः मोक्षाख्यः । स च न गतिसाध्यः सर्वात्मक-ब्रह्मभावस्य अब्रह्मत्वनिवृत्तिव्यतिरेकेण साधनान्तरानपेक्षत्वात् । अब्रह्मत्वनि-वृत्तिश्च विद्यामात्रसाध्या । तदुक्तं मुण्डके "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इति । बृहदारण्यके च "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते"। "तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरो ब्रह्मैव" इति । आर्तभागप्रश्ने च ब्रह्मविदः उत्क्रान्तिरास्ति नवेति "याज्ञवल्क्येतिहोवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति" इति वाक्येन प्रश्ने "नेति होवाच याज्ञवल्क्यः" इति समाधानमभिहितम् । "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति । चतुर्थाध्याये स्पष्टमेव ज्ञानिनां प्राणानुत्क्रांतिः श्रूयते । यत्तु "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति" इति पञ्चम्य-न्तप्रयोगः माध्यंदिनानां सोऽपि देहदेहिनोरभेदोपचारेण देहापादानक-गतिप्रतिषेधार्थ एव न तु जीवापादानकगतिप्रतिषेधः "नेति होवाच याज्ञवल्क्यः" इत्यत्र स्पष्टमेव देहात् गतिप्रतिषेधात् । "स उच्छ्वयत्याध्मायति" इति वाक्यशेषे तच्छब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्य उत्क्रान्त्यवधेः उच्छ्वयनादिलिंगाच्च । "सर्वभूतात्म-भूतस्य सम्यक् भूतानि पश्यतः । देवा अपि विमुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः" । इति स्मृतेश्च । परब्रह्मविदः इन्द्रियाणि भूतानि च परे ब्रह्मणि लीयन्ते । "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती"ति श्रुतेः । "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः" इति तु पामरदृष्ट्यभिप्रायम् । विद्वद्दृष्ट्यभिप्रायं तु पूर्वोक्तम् ॥

तत्त्वज्ञानात् प्रारब्धातिरिक्तकर्मक्षयः प्रारब्धस्य उपभोगेन नाशश्च शास्त्रप्रसिद्धौ । तत्र "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" इति सूत्राभ्यां ज्ञानिनः सूचितपुण्यापुण्यनाशः आगामिनोः असंश्लेषदोक्तः फलदानं विनैव क्षयश्च प्रतिपादितौ । तथा च श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्

दृष्टे परावरे" इति । स्मृतिश्च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति । "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" । 'उभे उहैवैष एते तरति' इति च । येन कर्मणा ज्ञानिनः शरीरमारब्धं तस्य कर्मणस्तु भोगादेव क्षयः "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" इति शरीरपात-क्षेपकरणात् । उद्दालकयाज्ञवल्क्यप्रभृतीनां ज्ञानिनां शरीरधारणलिङ्गाच्च । अत एव "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति भगवद्वाक्यमपि संगच्छते । उक्तं च सूत्रकृता "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः" इति । अपांतरतमःप्रभृतीनां ज्ञानिनामेव सतां वेदप्रवर्तनाद्यधिकारनिमित्तं पुन-रुत्पत्तिवादिनः शास्त्रस्य तु अयमभिप्रायः । प्रारब्धं कर्म एकेनैव जन्मना शाम्यतीति न नियमः ब्रह्महत्यादिपापानां बहुजन्मप्रापकत्वस्मरणात् "श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानां तु ब्रह्महा योनिमृच्छति" इति स्मृतेः । एवमेव प्रबलस्य पुण्यकर्मणः बहुजन्मदायिनी शक्तिरविरुद्धा । ततश्च उत्पन्न-सम्यग्दर्शनानामपि दक्षनारदप्रभृतीनां तस्यैव प्रारब्धकर्मणः वशात् देहान्त-रोत्पत्तिरविरुद्धा । नूतनं तु कर्मान्तरं फलदानाय नांकुरीभवति ज्ञानाग्निविप्लुष्ट-त्वात् । इत्थं च ज्ञानिनः अपवर्गे न कोपि विरोधः । तदुक्तं "यावदधिकारमवस्थि-तिराधिकारिकाणां" इति । मुक्तस्य अभिनिष्पत्तिः स्वकीयेनैव सत्यज्ञानानन्दस्व-रूपेण "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुतेः । तत्र इदानीं विदेहमुक्तिं प्राप्नुवतां सर्वेषामेव यावत्सर्वमुक्ति ईश्वरभावापत्तिः । ईश्वररूपेण स्थित्वा जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं पश्चादेव च केवलचैतन्यरूपेण अवस्थितिः इत्येतत्सयुक्तिकं प्रतिपादितं सिद्धांतलेशसंग्रहे । तथा हि "प्रतिबिंबो जीवः बिंबस्थानीयः ईश्वरः उभयानुगतं शुद्धचैतन्यं इति पक्षे मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिरेव, यथा अनेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिंबे सति एकदर्पणनाशे तत्प्रतिबिंबः बिंबभावेन अवतिष्ठते न तु मुखमात्रस्वरूपेण तदानीमपि दर्पणांतरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिंबत्वस्यानपायात् । एकस्य ब्रह्मचैतन्यस्य अनेकेषु उपाधिषु प्रतिबिंबे सति एकस्मिन् प्रतिबिंबे विद्योदयेन तदुपाधिनाशे तत्प्रतिबिंबस्य बिंबभावेन अवस्थानम् । तदानीमपि पुरुषांतराविद्याकृतस्येश्वरसत्यकामत्वादिगुणजातस्य संभवश्च ।

सगुणोपासकानां तु अहंग्रहोपासनया ईश्वरसायुज्यं प्राप्तानां ईश्वरशरीरे भूतावेशन्यायेन स्थित्वा भोगानुभवेऽपि न सत्यकामत्वजगत्स्रष्टृत्वादिगुणप्राप्तिः 'जगद्व्यापारवर्जं' 'भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च,' इत्याद्यधिकरणन्यायात् इति विशेषः । मुक्तानां तु निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्येव । तथा च सूत्रकारः "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यत्र जीवस्य मुक्तौ आविर्भूतं अपहतपाप्मत्वादि गुणाष्टकं ब्रुवन् इममेव पक्षमंगीचकार । भाष्यकृतोपि 'अपहतपाप्मत्वादिगुणयोगि पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यते" इति स्पष्टं सगुणेश्वरभावं प्रतिपादयामासुः । एकजीववादे प्रतिबिंबेश्वरवादे च परं मुक्तस्य निर्गुणब्रह्मभावापत्तिः । एकजीववादे तस्याविद्यानिवृत्तौ पुनर्बन्धाभावात् । मायाप्रतिबिंबः ईश्वरः अन्तःकरणप्रतिबिंबा जीवाः इति पक्षे च उपाधिभूतान्तःकरणनाशे जीवस्य बिंबभूतशुद्धब्रह्मभावापत्तिः न तु प्रतिबिंबान्तरभावापत्तिः तथा दर्पणप्रतिबिंबादौ अदृष्टत्वात् इति संक्षेपः ॥

सेयं विद्या श्रवणमनननिदिध्यासनसाध्या । श्रवणादीनां पौष्कल्ये इहैव जन्मनि भवितुमर्हति । तेषामपौष्कल्ये जन्मान्तर एव भवति नत्विह, तदुक्तं सूत्रे "ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्" इति विद्याफलं तु मोक्षः इहैव भवति न तु जन्मान्तरीयत्वकृतो विशेषः तत्र पदमादधाति । "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे" इति दर्शनसमकालं ब्रह्मभावापत्तेः श्रवणात् । तदप्युक्तं सूत्रे—'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेः" इति । एवं ब्रह्मविदां गतिः निरूपिता ॥

सन्यासिनां प्रणवोपासनापराणां ब्रह्मलोकप्राप्तिः उक्तैव । तद्रहितानामपि सन्यासाश्रममात्रेण स्वाश्रमविहितकर्मसहकृतेन ब्रह्मलोकप्राप्तिं अङ्गीकुर्वन्ति । उक्तं चैतत् भगवत्पादैः कहोलब्राह्मणे "आपत्काले मुमूर्षावस्थायां कृत आतुरसन्यासस्यापि ब्रह्मप्राप्तिमाहुः" । श्रुतिरपि 'सन्यासेन तनुं त्यजेत्' इति सन्यासस्य अवश्यकर्तव्यतामाह । तदेवं विविधानां जीवनिकायानां गतिर्निरूपिता । पुण्यकर्मविशेषाणां पुण्यलोकविशेषः, पापकर्मविशेषाणां तत्तन्नरकविशेषश्च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धः । श्रीमद्भागवते मरणकाले स्वपुत्रं संबोध्य नारायणेत्युक्तवतः अजामिलस्य विष्णुलोकप्राप्तिरभिहिता । न चेदमर्थवादमात्रं

प्रमाणाभावात् । भगवन्नाम्नः तादृशमाहात्म्यस्य संभवात् "काशीमरणान्मुक्तिः" इत्यादिशास्त्रं तु ज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकं काशीमरणं इत्यभिप्रायकं, न तु साक्षादेव काशीमरणस्य मुक्तिसाधनत्वम् । "ज्ञानादेव तु कैवल्यं, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिशास्त्रविरोधात् ॥

संसाराख्यविशालनाटकगृहे सर्वाणि रूपाण्यहो
धृत्वाधोमुखयोनिकायवनिकां निर्हृत्य निर्गत्य च ।
सर्वज्ञस्य दयाकरस्य भवतश्चाग्रे चिरं नृत्यतः
श्रान्तस्यापि ममालमित्युचितवागेवास्तु विश्राणनम् ॥

---

47. (ष) ॥ अद्वैतसिद्धान्तस्वरूपम् ॥

(पण्डितराज - वेप्पत्तूर् - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

எல்லா உயிர்களும் மோக்ஷத்தைப் பெற விரும்புகின்றன. மோக்ஷத்தைப் பெறுவதற்கு ஆத்மஞானமே ஸாதனம். சரீரமோ, பிராணனோ, புத்தியோ என்று சந்தேகிக்கும்படி அந்தக்கரணத்திலே பிரதிபிம்பிப்பதுதான் ஆத்மா. ஆத்மா சரீரமோ, பிராணனோ, புத்தியோ அன்று, பிரும்மத்தினின்றும் வேறு அன்று. நினைத்தல், பேசுதல், செய்தல் முதலிய காரியங்கள் ஆத்மாவுக்கு இல்லை, இவை ஆத்மாவைப் பற்றாது. ஆத்மவஸ்து அத்விதீயமானது என்று பலபடியாலும் ஆத்மஸ்வரூபத்தை விளங்கக் கூறுகின்றது இக்கட்டுரை.

All living things aspire for Release. Ātma Jnāna (knowledge of the nature of Ātman) is the sole means of obtaining this Release. It must be known that the apparantly individual Ātman is not the vital breath nor body nor Buddhi (intelligence) although it is often mistaken for one or the other of these three; it is the reflection of the one Ātman in the *antaḥkaraṇa* of every living thing. In is not different from that one Ātman. It has nothing to do with thinking, speaking and actional processes and remains unatached to thought, speech

and action. Ātman is uuīque. All these characteristics of the Jiva, the apparently individual Ātman are clearly pointed out in this essay.

वक्तारमासाद्य समेव नित्या सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽसीत् ।
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का नमामि तं शंकरमर्चिताङ्घ्रिम् ॥

सर्वो लोकः निरतिशयं सुखं दुःखनिवृत्तिञ्च कामयते । तदुभयमेव मोक्षतत्त्वमिति मुमुक्षा सर्वजनीना दृश्यते । मोक्ष एव परमः पुरुषार्थः । स च वित्तेन तत्साध्येन कर्मणा वा संपादयितुं न शक्यते । आत्मदर्शनेनैव लभ्यते इति 'अमृतत्त्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्या श्रुतिरुपदिशति । यद्यपि आत्मज्ञानरहितः न कोप्यास्ते । सर्वोऽप्यहमित्यभिमन्यते । तथापि नैसर्गिकं तद् ज्ञानं नात्मतत्त्वमालम्बते । अहं गौरः, अहं कृशः, अहं गच्छामि इत्याद्याः लौकिकपरीक्षकसाधारणाः प्रत्ययाः गौरत्वकार्श्यगमनाद्युपेतं शरीरं गोचरयन्ति । शरीरमात्मा संभवति न वेति परीक्षा कर्तव्या । तर्कमात्रेण विहिता परीक्षा तत्त्वनिर्णयाय न प्रभवति । महायासेन कुशलैः पुरुषैः युक्त्या निर्धारितमर्थं तत्समकालिकाः अथवा अनन्तरकालिकाः तार्किकाः अन्यथा निरूपयन्ति । नह्येकदा अतीतानागतसर्वतार्किकसंमेलनं कर्तुं शक्यम्, येन प्रबलतर्कनिर्णीतमेव तत्त्वमित्यवधारयितुं पार्येत । अतः नित्यनिर्दोषया श्रुत्या परीक्षा विधेया । तस्याश्च सहायतया युक्तिरपेक्ष्यते 'पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्यते' इति श्रुतिः स्वस्याः सहायं तर्कं मन्यते ॥

शरीरं नात्मा । न कोऽपि आत्मानं जडं मन्यते । मूढोऽपि जड इत्याहूयमानः कुप्यति । शरीरन्तु जडं अन्नेन वर्धते । अन्नाभावे ह्रासमुपैति । अत्यन्ताशुचिद्रव्येण जायते । प्राणवायुसंबन्धविच्छेदे मृदां चयस्य देहस्य च न किमपि वैलक्षण्यमीक्षामहे । आत्मा हि नित्यः शुद्धः चेतनः इति शृणुमः श्रुतितः । अतः शरीरं नात्मा ॥

तर्हि प्राण एवात्मास्तु शरीरविधारकः "अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति श्रुतेः । महर्षिः बालाकिरपि प्राणमेवात्मानं

मेने । जीवापेतं शरीरं मृतं ब्रुवते । प्राणोत्क्रमणे सत्येव मरणव्यपदेशो दृश्यते । अतः प्राण एव जीवः आत्मा इत्याशङ्का जायते । सा चेत्थं निवर्तनीया । सुषुप्तिसमये प्राणः सव्यापारो वर्तते । सुप्तोत्थितः 'एतावन्तं कालं किमकरोः' इति पृष्टः न किमप्यकरवम् अचर एवासमिति ब्रूते । यद्यात्मा सुप्तिकालेऽपि संचरमाणः प्राणः स्यात् कथमात्मानं अचरं ब्रूयात् । अपि चायमप्यापोमयः जडः अत एव सुप्तपुरुषसमीपं गतेन राज्ञा अजातशत्रुणा प्राणनामभिरामन्त्रितोऽपि सव्यापारः प्राणः न बुबुधे इति बृहदारण्यके श्रूयते । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥' इति काठकश्रुतिरपि प्राणस्यात्मतां प्रतिक्षिपति इति ॥

तर्हि, सर्ववेदनकारणं मनः सर्वं जानाति। संकल्पचिन्तादयः मनोधर्माः, इति प्रसिद्धम् । अतश्च मन एव ज्ञातृ आत्मा स्यादिति संदेहः समुन्मिषति । स चेत्थं निरसनीयः । मनसा आलोचयामि, मम मनः अद्य कलुषं वर्तते अद्य प्रसन्नमित्यादयः प्रत्ययाः अनुभूयन्ते । आलोचनादौ करणमेव मनः इति तदतिरिक्तः कर्ता चेतनः स्वीकरणीयः इति ॥

तर्हि, अहं कर्ता भोक्ता इत्यनुभवो दृश्यते । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतिश्च विज्ञानशब्दितायाः बुद्धेः कर्तृतां बोधयति। अतश्च बुद्धिरेवात्माऽस्तु इत्याक्षेपः प्रादुर्भवति । स चेत्थं प्रतिक्षेप्यः । बुद्धिर्नाम नात्यन्तं भिन्नं तत्त्वं मनसः । निश्चयादिवृत्त्युपेतस्यैव मनसः बुद्धिशब्देन व्यपदेशात् । 'तन्मनोऽकुरुत' इति वेदः मनसः उत्पत्तिं ब्रूते । 'अजो नित्यः' इत्यादिश्रुत्या आत्मा अनुत्पत्तिधर्मा विज्ञायते । बुद्धिं सारथिं कृत्वा शरीरमास्थाय रथी आत्मा शुभाशुभमार्गान् गच्छतीति काव्यसरण्या प्रवृत्ता "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इत्यादिकाठकश्रुतिः बुद्धिसारथिकं तदन्यमात्मानं बोधयति इति । कर्तृत्वादिधर्मवति दर्पणवदतिस्वच्छे प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थे अन्तःकरणशब्दिते विज्ञाने आत्मस्वरूपं प्रतिफलति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुतेः । प्रत्यन्तःकरणं प्रतिबिम्बो बभूवेति तदर्थः । स चात्मा चैतन्यस्वरूपः । तच्छायाव्याप्तमन्तःकरणं न केवलं

ताद्भिन्नतया अगृह्यमाणं अपि तु तदात्मतया गृह्यमाणं चेतनमिव लक्ष्यते । उत्कर्षपरीक्षायै क्षीरपूर्णे पात्रे प्रक्षिप्तः महार्हो मरकतमणिः स्वच्छायया समस्तं क्षीरं किं बहुना भाजनमपि हरितच्छायं करोति । एवं चैतन्यस्वरूप आत्मा स्वच्छायया अन्तःकरणादिकं देहपर्यन्तं चेतनमिव करोति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । स्वप्ने प्रकाशकानामालोकादीनामभावेऽपि आत्मज्योतिरेव प्रकाशकमिति सविस्तरमभ्यधायि बृहदारण्यके । चैतन्यस्वरूपश्चेदात्मा सुषुप्तिकाले वर्तते तदा विषयप्रकाशः कुतो नास्तीत्यस्माकं उदितामाशङ्कां, 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति श्रुतिरेव परिहरति । प्रकाश्यस्य वस्तुनः तदा अभावादेव विषयप्रकाशाभावः नत्वात्मचैतन्याभावादिति तदाशयः ॥

अयञ्चान्तःकरणप्रतिबिम्बितः आत्मा आनन्दरूपः । तथा हि—सुखाय धनादिकमिच्छन्ति । सुखसाध्यफलमाकांक्षमाणाः न सुखमभिलषन्ति । अपि तु स्वत एव । अतश्च विनैव अन्येच्छां यत्काम्यते पुरुषैः तत्सुखमिति लोके दृष्टम् । सर्वेणापि प्राणिजातेन आत्मनि निरुपाधिकेच्छा अनुभूयते । "तदेत प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादि"ति श्रुतिरपि आत्मनः परमप्रेमास्पदतां ब्रूते । विज्ञानशब्दिताहङ्काराध्यासविशिष्टे आत्मनि अहं संकल्पयामि, अहं काणः, बधिरः, इत्येवं अहङ्कारधर्माणामिन्द्रियधर्माणाञ्चाध्यासः । तद्विशिष्टे मनुष्यत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थूलदेहाध्यासः अहं मनुष्यः इत्याद्याकारकः अनुभूयते । स्थूलदेहतादात्म्याध्यासविशिष्टे देहधर्माणां स्थौल्यादीनामध्यासः मनुष्योऽहं स्थूलः इत्यादिः । तद्विशिष्टे बाह्यपुत्रभार्यादीनां ये धर्माः साकल्यवैकल्यादयः तेषामध्यासः 'पुत्रादिषु सकलेषु विकलेषु वा अहं सकलः, विकलः इत्येवंरूपोऽनुभूयते । तत्र परमप्रेमास्पदात्मतादात्म्याध्यासव्यवधानतारतम्येन पुत्रादिषु प्रेमतारतम्यमनुभूयते । पुत्राद्यपेक्षया स्थूलदेहः प्रियः । तदपेक्षया इन्द्रियाणि प्रियाणि । शस्त्रवृष्ट्यादिधारापाते चक्षुषी निमीलयति पुरुषः । अतो ज्ञायते शरीरादिन्द्रियं प्रेयः इति । इन्द्रियादन्तःकरणं ततश्चात्मा प्रियतमः अनुभूयते । अतस्सिद्धं निरुपाधिकपरमप्रेमास्पदत्वादात्मा आनन्दरूप इति ।

अयञ्च व्यापकः "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" "नित्यः सर्वगतः" इत्यादिश्रुतेः । अत्र सर्वतो व्यापकस्य गतिरागतिर्वा न संभवति । 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमधिगच्छति । अमुष्मादिमं लोकमागच्छति' इत्याद्या श्रुतिश्च आत्मनः गतिमागतिञ्च ब्रूते । तस्मान्न सर्वगतोऽयमात्मा । घटादिवन्मध्यमपरिमाणवत्त्वे तद्वदेवानित्यः स्यादिति अणुरेवात्मा । 'अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यञ्च पापञ्च' 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः ।' इत्याद्या श्रुतिश्च साक्षादेवात्मानं अणुं ब्रूते । तस्मादणुःस्यादात्मेति संशयः न कर्तव्यः । यतः अणोर्न प्रत्यक्षं भवति अपि तु महत एव । अत एव मनसः अणुत्ववादिनो नैयायिकाः प्रत्यक्षानुपपत्त्यैव मनसः अतिरिक्तं चेतनमात्मानं महान्तमभ्युपगच्छन्ति । अपि चाणोर्जीवस्य युगपत् देशद्वयसंबन्धासंभवात् शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्यादिः नानावयवव्यापिसुखदुःखाद्युपलब्धिर्नोपपद्यते । श्रुतिगतः अणुशब्दः सूक्ष्मतां दुर्बोधतां बोधयति । विज्ञानशब्दिता बुद्धिरेव उत्क्रामति आगच्छति च । तत्र प्रतिफलितं आत्मचैतन्यं उत्क्रामतीव आगच्छतीव । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति बृहदारण्यकम् । यथा जले कम्पमाने तत्प्रतिफलितश्चन्द्रः कम्पवत्तया भासते न स्वतःकम्पते, तथा बुद्धिरेव सर्वं करोति । तस्यां कुर्वत्यां तत्प्रतिफलितं चैतन्यं करोतीव लक्ष्यते इति श्रुतेराशयः । "कस्मिन्नु अहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि," "स प्राणमसृजत" इति श्रुतिः आत्मनः स्वाभाविकं उत्क्रान्त्यभावं प्राणोपाधिकमात्मनः उत्क्रमणञ्च उपदिशति ॥

कर्तृत्वादिकं नात्मधर्मः । प्रयत्नादेरात्मन्युत्पत्तौ स्वीकृतायां आत्मा विकारी स्यात् । पटे विद्यमानं नीलरूपादिकं न पटाद्भिन्नतयोपलभ्यते । अतः धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् आत्मधर्मप्रयत्नादेः उत्पत्तिविनाशाभ्यां धर्मिणः आत्मनः उत्पत्त्यादिविकारः आपद्येत । 'उपयन्नपयन्धर्मः विकरोति हि धर्मिणम्' इत्यभियुक्ताः । आत्मा चाविकारी इति श्रुतिस्मृतिवादाः । अतः न कर्तृत्वादिधर्मवान् । अपि चात्मनि अङ्गीक्रियमाणं कर्तृत्वादिकं आत्मनैव भासते इति वक्तव्यम् । भास्यपदार्थाः न भासके वर्तन्ते । आकाशस्थितेन

भास्करेण भूम्यादिगतानां व्यापाराः प्रकाश्यन्ते । न चैते सूर्यधर्मा इति संभावयितुमपि शक्यते । अतश्च कर्तृत्वादिभासकः आत्मा न तद्धर्मवान् । किञ्च जागरितावस्थायां ये धर्माः आत्मनि भासन्ते न ते स्वप्ने उपलभ्यन्ते । तदवस्थायामुपलभ्यमानाश्च न जागरितादौ । अतश्च ज्ञायते नैते धर्मा आत्मनः इति । धर्मो हि धर्मिणं न कदापि जहाति । यथा औष्ण्यं अग्निं न जातु जहाति । जागरिताद्यवस्थाधर्माश्च व्यभिचरन्तीति नात्मनो धर्माः । "तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति" इत्यादिना आत्मनि जागरितस्वप्नाद्यवस्थाधर्मासंबन्धमभिधाय अन्ते 'असङ्गो न हि सज्जते' इति श्रुतिः तस्मिन् संबन्धसामान्याभावं बोधयति॥

अत एवायं सर्वदेहेषु अवस्थितः एक एव । देवातिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु किमेक आत्मा उतानेकः इति सन्देहे एक एवेति श्रुतिर्निर्णयति ' एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इति । देहभेदेन प्रसक्तां आत्मनः नानात्वशङ्कां निराकरोति प्रथमार्धेन । विद्यमानेषु देहभेदेषु भूतः पारमार्थिक एक एवात्मेति तदर्थः । यद्येक आत्मा तदा एकः अज्ञानी दुःखी, अन्यस्तु विद्वान् सुखी इत्यादिव्यवस्था नोपपद्यते । आत्मनानात्वे हि सोपपद्यते इत्याशङ्कयाह एकधेत्यादि । यथा दिवि स्थितः एक एव चन्द्रः बहुषु जलेषु प्रतिबिम्बते । तत्तज्जलरूपोपाधिभेदेन बहवः जलचन्द्रा उपलभ्यन्ते । तत्र चैकस्मिन्जलचन्द्रे कम्पमाने नान्ये जलचन्द्राः कम्पन्ते । एवं एकान्तःकरणप्रतिबिम्बे दुःखमनुभवति सति अन्यान्तःकरणप्रतिबिम्बं न दुःखमनुभवति इत्येवं सर्वापि व्यवस्था उपपादयितुं शक्यते इति तदर्थः । अन्ये पुनः भेदवासनादूषितस्वान्ताः अपरथा वर्णयन्ति श्रुत्यर्थम्, बाल्यकौमारादिभेदेन जन्ममरणप्रबन्धेन वा भिन्नेषु देहेषु एक एवात्मा । यथा देवदत्तयज्ञदत्तशरीरभेदनात्मभेदः तथा न । यथा एकप्रकारश्चन्द्रः तरङ्गप्रसङ्गेन बहुप्रकारो दृश्यते तथा तरङ्गवदतिचपलजन्ममरणप्रबन्धभिन्नशरीरावच्छिन्नः एक एवात्मा बहुप्रकारो दृश्यते इति । तन्न चारुतरम् । यतः भूते भूते इति वीप्सया देहसामान्यस्यैव प्रतीतेः बाल्याद्यवस्थाभिन्नशरीरविशेषपरतया संकोचो न युज्यते । एवं बाल्ययौवनादिभेदेनात्मभेदः न लोकतः सिद्धः न वा शास्त्रतः ।

प्रत्युत, योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामि इत्यात्माभेद एवानुभूयते। सति हि प्रसङ्गे निषेधो भागी भवति। एवञ्च बाल्ययौवनादि-भेदेनात्मभेदस्याप्रसक्तेः तन्निषेधपरायाः श्रुतेर्नैरर्थक्यमेव स्यात्। विद्यमानेषु देहेषु आत्मभेदः लोकतः प्राप्त इति तन्निषेधाय प्रवृत्ता श्रुतिरर्थवती संपद्यते। यथा एकदावस्थितेषु बहुषूपाधिषु एक एव चन्द्रः प्रतीयते तथा एकदा वर्तमानेषु बहुषु देहेषु एक एवात्मा प्रतीयते इत्ययमेवार्थः उक्तदृष्टान्तानुगुणः। 'सर्वेषु देहेषु पुमानेको व्यवस्थितः' इति विष्णुपुराणे पराशरोऽप्यमुमर्थं द्रढयति। तात्सिद्धमेक एवात्मेति। स च ब्रह्मस्वरूपः, "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः", "अहं ब्रह्मास्मि", "तत्त्वमसि", "प्रज्ञानं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

ननु नैतत्समीचीनं लक्ष्यते। यावता 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्ब्रह्म। सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः एष सेतुर्विधरणः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः, सत्यकामः सत्यसंकल्पः, सर्वगन्धः सर्वरसः इत्यादिश्रुतिभिः सत्यकामत्वसर्वगन्धत्वान्तर्यामित्व-नियन्तृत्वजगज्जन्मादिकारणत्वविशिष्टं ब्रह्मावगम्यते। तत्कथमात्मस्वरूपं संभवतीति चेन्न। द्विरूपं हि ब्रह्मोपदिशति शास्त्रम्। पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिः गुणविशिष्टं ब्रह्म प्रतीमः। 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुष्कम्, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्ने-हमच्छायम्, केवलो निर्गुणश्च, अथात आदेशो नेति नेति, इत्यादीनि शास्त्राणि निरस्तसमस्तगुणं ब्रह्म बोधयन्ति। इत्थं विरुद्धानां श्रुतीनां नयनं कथमिति समालोचनीयम्। समकक्ष्ययोः शास्त्रयोर्विरोधे एकतरस्य संकोचेन, विकल्पेन वा प्रामाण्यमुपपादयन्ति मीमांसकाः। निर्गुणवाक्यानि ऐदम्पर्येण ब्रह्मस्वरूप-बोधनायैव प्रवृत्तानि दृश्यन्ते। सगुणवाक्यानि तु सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वगन्धः सर्वरसः इत्युपासीत इति उपासनां विधातुं प्रवर्तन्ते। उपासना-विषयाविशेषणसमर्पकाणां शास्त्राणां गुणेषु तात्पर्यं नास्ति। सत्यकामत्वादिको गुणः लोकतोऽनधिगतः इत्यपूर्व एव तथापि उपासनाशेषतया न तत्र शास्त्रतात्पर्यम्। अपूर्वेऽप्यर्थे अन्यशेषे न वाक्यतात्पर्यमिति व्यवस्थापयन्ति

वाक्यविशारदाः । इत्थश्च तत्परतया निर्गुणवाक्यानि प्रबलानि अतत्पराणि सगुणवाक्यानि दुर्बलानि इति नात्र संकोचः न्याय्यः । विना हेयैः गुणादिभिः इति वाक्यानुरोधात् निर्गुणः इत्यस्य हेयगुणशून्यः इत्यर्थपरता न युक्ता । यतः नेह नानास्ति किञ्चन, नेति नेति इत्यादिभिः सर्वस्यापि धर्मस्य निषेधे, पुनः हेयगुणशून्यपरतया नयनमनुचितम् । अन्यथा "न हिंस्यात्सर्वा भूता"नीति श्रुतिरपि "न ब्राह्मणो हन्तव्यः" इति वाक्यानुरोधात् ब्राह्मणहिंसामेव निषेधतीति वर्णनसंभवेन शास्त्रविप्लवः स्यात् । अपि च सति हि प्रसङ्गे निषेधो भागी भवति । उपनिषत्प्रमाणगम्ये ब्रह्मणि हेयगुणानां कः प्रसङ्गः ? अप्रसक्तान् हेयगुणान्निवारयन्ती श्रुतिः कथमर्थवती भवेत् ॥

अरूपमस्पर्शमित्याद्यभिधाय, सर्वगन्धः सर्वरसः इति ब्रुवाणा श्रुतिः अप्राकृतं गन्धं रसञ्च ब्रह्मणि बोधयति, अरूपमित्याद्यास्तु प्राकृतरूपादीनामभावमिति शङ्का न कर्तव्या । सर्वगन्धः इत्यादौ गन्धादौ अप्राकृतत्वबोधकपदाभावेन अप्राकृतगन्धादेरेवाप्रसिद्धेः । कार्यगतगुणमादायैव कारणे गुणवत्त्वोपचारः उपपद्यते । स्मृतिश्चेममर्थं संवदति 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि ॥' इति । अन्यथा सर्वगन्ध इत्यत्र सर्वपदस्वारस्यात् अप्राकृतदुर्गन्धोऽपि ब्रह्मणि सिद्ध्येत् । तस्मात्तत्प्रधानानि निर्गुणवाक्यानि सर्वधर्मरहितं ब्रह्म बोधयन्ति । तत्रैव प्रकरणे साक्षी चेताः इत्यादीनि वाक्यानि निषेध्यगुणान्समर्पयन्ति तदेकवाक्यानि भवन्ति । तदुक्तम् 'न खलु निर्गुणवस्तुपरं वचः सगुणवाक्यविरोधनिमित्ततः । स्वविषयादपसारयितुं बलादतिबलिष्ठपदान्वयमिष्यते ॥' इति । तथा च निर्गुणमेव तत्त्वम् । शब्दः गुणं कर्म नाम वा आश्रित्यैव कश्चिदर्थं बोधयेत् । न हि ब्रह्मणि तादृशं किमप्यस्ति । अतो न तद्वक्तुं शक्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतिः ब्रह्मणः वाङ्मनसागोचरत्वं प्रतिपादयन्ती स्वरसतः संगच्छते । बाष्कलिना च बाध्वः ब्रह्म पृष्टः अवचनेनैव बोधयामासेति नृसिंहतापिन्युपनिषदि श्रूयते । 'नेति नेति' इति श्रुतेः निषेधे आदरं समुपलभ्य, ब्रह्मापि श्रुतिर्निषेधतीति भ्रमः अधिकारिणां

माभूदिति 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः' इति सूत्रेण ब्रह्म न निषेधति श्रुतिः अपि तु तदन्यत्सर्वमेवेति प्रत्यपादयन् ब्रह्म सूत्रकाराः॥

ईदृशं ब्रह्म कथं जगज्जनयति श्रुतिश्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मेति बोधयति इति विचार्य, 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतिरेव शक्तिमद्ब्रह्म जगज्जनयतीति निर्धारयति । सैव शक्तिर्माया । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । एषा सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिका । इयमेवाविद्येत्युच्यते । 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति श्लोकेन अज्ञानमावरणमुक्तं गीतायाम् । तथा 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इति मायाया अप्यावारकत्वमभिहितम् । 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इत्यनेनाज्ञानस्य, 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यनेन मायायाश्च ज्ञानेन निवृत्तिरभिहिता । अतश्च ज्ञायते माया चाविद्या चैकमेव तत्त्वमिति गीताशयः इति । इयञ्च माया आवरणविक्षेपरूपशक्तिद्वयोपेता । नयनस्य पुरतोऽवस्थिता अल्पपरिमाणा अङ्गुलिः यथा सूर्यमण्डलमावृणोति तथेयमविद्या जडत्वात्परिच्छिन्नापि सर्वव्यापिनमात्मानमावृणोति । तस्याञ्चाविद्यायां अव्याकृतप्रकृतिशब्दितायां आत्मचैतन्यमाभासते । चिदाभासेनोज्ज्वलिता अविद्या पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रेरिता सती प्रथमं शब्दरूपाकाशात्मना परिणमते । आकाशभावापन्ना सा स्पर्शात्मकवायुरूपेण परिणमते । तद्भावापन्ना रूपात्मकतेजोरूपेण, तेजोभावमापन्ना च रसात्मकजलात्मना, जलभावमापन्ना च गन्धात्मकपृथिवीरूपेण परिणमते । एतानि पञ्चभूतसूक्ष्माणि सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकाविद्यापरिणामाः । कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि, सत्त्वांशप्राधान्येन ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति शक्तिद्वयविशिष्टमेकं स्वच्छं द्रव्यं जनयन्ति । तस्य द्रव्यस्य ज्ञानशक्तिप्रधानांशः अन्तःकरणं मनः बुद्धिरिति चोच्यते । क्रियाशक्तिप्रधानांशः प्राणः इत्यभिधीयते । आकाशादेः भूतसूक्ष्मात् प्रत्येकं ज्ञानशक्तिमत् क्रियाशक्तिमच्चेन्द्रियं जायते । एतत्सर्वममूर्तमिति व्यवहरन्ति ब्रह्मविदः । तानि सूक्ष्मभूतानि शरीरं भोग्यञ्च

विषयं विना भोगं जनयितुं न प्रभवन्तीति जीवकर्मप्रयुक्तानि तानि स्थौल्याय पञ्चीकृतानि भवन्ति । पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्यन्ते । एकैको भागश्चतुर्धा विभज्यते । तद्भागचतुष्टयञ्च स्वभागं विहाय इतरभूतचतुष्टयार्धभागेषु प्रविशति । एवञ्च पञ्चीकृतायां पृथिव्यां अर्धः भागः पृथिव्याः जलादीनां चतुर्णामिष्टमभागचतुष्टयञ्च वर्तते । पृथिवीभागस्याधिक्यात्पृथिवीशब्देन व्यपदेशः । एवं जलादौ बोध्यम् । मूर्ताह्वयानि पञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतानि मिलित्वा शरीरमुत्पादयन्ति । एकैकभूतेभ्यः भूरादयः लोकाश्च जायन्ते । इत्थञ्चाव्याकृतादमूर्तं अमूर्ताच्च मूर्तं जायते । नैतद्द्वयातिरिक्तः बाह्यः आन्तरो वा प्रपञ्चोऽस्ति । सोऽयं प्रपञ्चः अविद्यापरिणामः इति मिथ्यैव ॥

दोषोपहतलोचनः पुरोवर्तिनः शुक्तितत्त्वमजानानः पुरोवर्तिनं रजतं जानीते । तच्च ज्ञानं भ्रमः । तत्र भासमानं रजतं न सत्यं तदारम्भकानां रजतावयवानामसत्त्वात् । उत्तरकालिकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधाच्च । नाप्यसत् प्रत्यक्षेण विषयीकरणात् । न खल्वसन्नरशृङ्गादिकं कदापि प्रत्यक्षगोचरः । अतः सत्त्वेन असत्त्वेन वा निरूपणानर्हं अनिर्वचनीयं रजतं शुक्तितत्त्वाविद्या समुत्पादयति । तद्वदेव आत्मतत्त्वाविद्यापरिणामोऽयं प्रपञ्चः मिथ्या अनिर्वचनीय एव । मिथ्याभूतमर्थं मायाशब्देन व्यवहरन्ति लौकिकाः । मायाशब्दिताविद्याकार्योऽयं प्रपञ्चः मिथ्यैव भवितुमर्हति । यद्ययं प्रपञ्चः असन् स्यात् न प्रतीयेत । प्रतीयते च तस्मान्नासन् । नापि सन् । ब्रह्मज्ञानात्प्रपञ्चनिवृत्तिमुपदिशन्ति श्रुत्यन्ताः 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्याद्याः । शब्दार्थात्मकप्रपञ्चात् ब्रह्मज्ञानवान् विमुक्तो भवतीति तदर्थः । लोके हि धनवान् सुखी इत्युक्तौ यतो धनवान् ततः सुखी इति प्रतीमः । तथैव ब्रह्मज्ञानवान् प्रपञ्चविमोकवान् इत्यतोऽपि यतः ज्ञानवान् ततः विमोकवानिति बुध्यामहे । ज्ञानमात्रान्निवृत्तिश्च न सत्यस्य घटते इति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यः इत्यनिर्वचनीय एव । अपि च कार्याणां कारणस्वरूपमेव तत्त्वम् । मृदःजायमानानि घटशरावादीनि मृद्व्यतिरेकेण न सन्ति । वाचा केवलमारभ्यते घटः शरावः इत्यादि । ततश्च मृदेव कारणं सत्यं, कार्यजातन्तु

वाचारम्भणं मिथ्याभूतमिति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिना सविस्तरमभ्यधायि छान्दोग्ये । अनन्तरं सर्वमपि कार्यं सद्रूपात्मनः कार्यमिति सर्वमपि वाचारम्भणमिति आत्मैव सत्यः तद्व्यतिरेकेण किमपि नास्ति इति 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं' इति श्रुतिः निगमयति । दृष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति एवकारस्य प्रयोगात् दार्ष्टान्तिकेपि तदेव सत्यमिति विवक्षितं प्रतीयते । शुक्तितत्त्वाज्ञानपरिणतं रजतं शुक्तिव्यतिरेकेण यथा नास्ति तथा ब्रह्माज्ञानपरिणतं सर्वमपि ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्ति इति 'सर्वं ब्रह्म' इति व्यपदिश्यते श्रुतिषु । अपि च मिथ्याभूतं रजतं यत्र प्रतीयते शुक्तौ तत्र कालत्रयेऽपि रजतस्यात्यन्ताभावो वर्तते नात्र रजतमिति बाधेन कालत्रितयेपि तदभावबोधनात् । एवं ब्रह्मणः सर्वस्यापि प्रपञ्चस्योत्पत्तिमभिधाय, प्रपञ्चवत्तया प्रतीते ब्रह्मणि कालत्रयेऽपि प्रपञ्चाभावमादरेण बोधयति 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतिः । प्रपञ्चवत्तया भासमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नं किमपि कालत्रयेऽपि नास्तीति तदर्थः । अतश्च मिथ्या। क्वचित् श्रुतिषु आकाशादिक्रमेण सृष्टिरभिधीयते । क्वचितु तेजःक्रमेण । क्वचिदक्रमेण । अनेन जानीमः श्रुतेः प्रपञ्चोत्पत्तिकथने न तात्पर्यम् । यतोऽयं प्रपञ्चः मिथ्याभूतः । बोधनीयन्तु सत्यं ब्रह्म कारणस्वरूपमिति । 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतिः सत्यत्वं ब्रह्मलक्षणं ब्रूते । तत एव ज्ञायते ब्रह्मभिन्नंसर्वमसत्यमिति । कथमन्यथा तद्ब्रह्मलक्षणमुपपद्यते । ऋग्वेदोपनिषदि 'त्रयः स्वप्नाः' इति जाग्रदादीनां तिसृणामप्यवस्थानां स्वप्नत्वं प्रतिपाद्यते ॥

अत्र प्रपञ्चान्तर्गतो वेदोऽपि मिथ्याभूत इति वक्तव्यम् । वेदप्रतिपाद्यं ब्रह्म कथं सत्यं भवेत् । क्व वा मिथ्याभूतं वस्तु सत्यं बोधयतीति शङ्का न कार्या । यतः यः पुरुषः सवितृमण्डलमध्ये सुषिं (मिथ्याभूतं) पश्यति सः अचिरेण मरिष्यतीति शास्त्रसिद्धान्तः । मिथ्याभूतःसुषिः सत्यं मरणं सूचयति । एवं मिथ्याभूतः स्वप्नः सत्यानि शुभाशुभानि सूचयति । स्वाप्नास्तु मायामया इति 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति सूत्रेण निर्धारितम् । तदुक्तमभियुक्तैः "स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्यान्मिथ्यापि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्त्वात् । गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतुर्मायानिबन्धनमिति प्रतिपादनाय॥" इति ॥

अत्र शिष्यशासित्रादिभेदस्यासत्यत्वे असत्यं तादृशभेदमालम्ब्य अस्मान्बोधयितुं प्रवृत्ता श्रुतिः असन्मार्गप्रवर्तिनी भवेदिति न शङ्कनीयम् । चैत्रो मैत्रश्च कश्चन ग्रामं गन्तुं प्रावर्तेताम् । शीघ्रगामी चैत्रः अग्रतः मार्गद्वैधे सति भ्रमेण असत्यं मार्गमवलम्ब्य वेगेन जगाम । विलम्बगामी मैत्रः कस्यचिन्मार्गाभिज्ञस्य 'नायं मार्गो भवदभिमतं ग्रामं प्रापयति' इति वचनेन चैत्रावलम्बितं मार्गमसत्यमज्ञासीत् । सुदूरमसत्यमार्गेण गतं चैत्रं निवर्तयितुं गत्यन्तराभावात् स्वयमपि ज्ञातासत्त्वेन तेनैव मार्गेण तत्समीपं गतः तं ततो निवर्त्य सन्मार्गे प्रावर्तयत् । तथैव सुदूरमसन्मार्गे प्रवृत्तान् जीवान् बोधयितुं स्वयमपि श्रुतिः असत्यत्वेन ज्ञातमपि भेदमार्गमवलम्ब्य प्रवर्तते इति नैतस्याः असन्मार्गप्रवर्तिनीत्वदोषः । स्वमपि ज्ञानदशायां बाध्यां प्रतिपादयति 'वेदा अवेदाः' इति । तत्सिद्धं सर्वोऽपि प्रपञ्चः मिथ्यभूतः अनिर्वचनीयः इति ॥

परन्तु शुक्तिरूप्यादिकं मिथ्याभूतं, इयं शुक्तिः नात्र रजतमिति ज्ञानेन इदानींतनेन बाध्यते । अतस्तत्प्रातिभासिकमित्युच्यते । तदधिष्ठानस्य शुक्तितत्त्वस्याज्ञानं तद्ज्ञानेन निवर्तते । प्रपञ्चहेतुरज्ञानन्तु ब्रह्माज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारेणैव निवर्तते । तस्मिन्निवृत्ते प्रपञ्चो निवर्तते । ब्रह्मसाक्षात्कारोदयपर्यन्तं प्रपञ्चोऽवतिष्ठते । स च व्यावहारिक इत्युच्यते । ब्रह्म च पारमार्थिकम् । व्यवहारकाले बाधाभावात् प्रपञ्चः व्यावहारिकसत्य इत्युच्यते । कालत्रयेपि बाधाभावात् परमार्थसत्यं ब्रह्म । अत एव 'सत्यस्य सत्यम्' इति श्रुतिः सत्यस्यापि सत्यं ब्रह्म बोधयति ॥

तच्च ब्रह्म रूपरहितमपि निरवयवमपि मायाशब्दिते अज्ञाने प्रतिबिम्बते । निरवयवस्य नीरूपस्यापि जपाकुसुमगतरक्तरूपस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् । अज्ञानप्रतिबिम्बचैतन्यमेव ईश्वरः इति व्यपदेशं भजते । अज्ञानं च चित्प्रतिबिम्बद्वारा चित्तादात्म्यमापद्यते । अज्ञानकार्यं सर्वमपि प्रतिबिम्बद्वारा चिदनुस्यूतं भवति । दीपो यथा स्वसंबद्धं सर्वमवभासयति एवं चैतन्यं अज्ञानतत्कार्यसंबद्धं सर्वं भासयतीति विनापि प्रमाणं सर्वदा सर्वं भासयत्सर्वज्ञं संपद्यते । अज्ञानकार्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवव्यपदेशं भजते । तत्तदन्तःकरणभेदाज्जीवभेदः । जीवेश्वरविभागः अविद्यानिबन्धनः न पारामार्थिकः 'माया-

भासेन जीवेशौ करोति ' इति श्रुतेः । प्रतिबिम्बस्य तत्त्वं बिम्बमेव न ततोऽन्यत् । अतश्च जीवेश्वरयोः द्वयोरपि तत्त्वमेकमेवेति आत्मा ब्रह्मस्वरूपः इति युक्तमाभिहितम् ॥

ब्रह्मात्म्यैक्यलक्षणं तत्त्वं श्रुतिः आदरेण बहुधा प्रतिपादयति । कुत्रचित् जगत्कारणं वस्तूपक्षिप्य जीवस्य तदभेदः ' तत्त्वमसि ' इति बोध्यते । तथैव जगत्कारणमुपक्रम्य ' यो वेद निहितं गुहायाम् ' इति हृदयगुहावर्तिजीवाभेदं तस्य उपदिशति । अन्यत्र च ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ' इत्यादिना विज्ञानमयशब्दितं जीवमुपक्रम्य ' सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ' इत्यादिना ब्रह्माभेदं निगमयति । अन्यत्र ' यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥' इति ॥

आत्मभेददर्शिनः जननमरणप्रवाहरूपसंसारे निमज्जन्ति इति भेददर्शनमपवदति । क्वचित् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति मुक्तकण्ठं ब्रह्मव्यतिरिक्तं जीवं निषेधति । 'सलिल एको द्रष्टा अद्वैतो भवति' इत्याद्याः श्रुतयः सलिलवदतिस्वच्छतां सर्वद्वैतशून्यताञ्च ब्रह्मणः बोधयन्ति । द्विधेतं द्वीतमित्याहुः तद्भावो द्वैतमुच्यते । न विद्यते द्वैतं द्विधाभावः यत्र सः अद्वैतः इत्यर्थः ॥

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मोक्षसाधकम् । यतः ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् ' इति बृहदारण्यकश्रुतिः अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्य सर्वभवनरूपमोक्षं प्रति साधनतां ब्रूते । अल्पाक्षरमपि ' तत्त्वमसि ' इत्यादिकं वाक्यं मुमुक्षुज्ञेयं सारिष्ठं तत्त्वं बोधयतीति महावाक्यं वदन्ति ब्रह्मविदः । महावाक्ये उपदिष्टे श्वेतकतुः पुत्रः शिष्यः विजज्ञौ इति श्रुतिर्ब्रूते । अतः वेदे ज्ञेयं तत्त्वं महावाक्यार्थः ब्रह्मात्मैक्यमेवेति स्पष्टं प्रतीमः । एवं ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तद्ज्ञानं मतं मम ॥' इति गीतापि क्षेत्रज्ञेश्वरक्यैज्ञानमेव ज्ञानं बोधयन्ती अद्वैतमेव तत्त्वमुपदिशति ॥

रोगे सति भोजनं पुष्टिकरमिति ज्ञाने सत्यपि प्रवृत्तिपर्यन्ता बुभुक्षा न भवति । औषधसेवया निवृत्ते रोगे बुभुक्षा प्रवृत्तिपर्यवसायिनी भवति । तथा

तत्त्वार्थवेदिनोऽपि पापेन मलिनसत्त्वाः तीव्रां प्रवृत्तिपर्यवसायिनीं मुमुक्षां न लभन्ते । यदा तु ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठितात्कर्मणः चित्तं शुद्धं भवति तदा उत्पन्नमुमुक्षाः गुरुमाश्रयन्तो गुरुणोपदिष्टात् महावाक्यात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो जायते । अपरोक्षविषयस्वाभाव्यात् शब्दजन्योऽपि प्रत्ययः साक्षात्कारो भवति । स्वस्मिन् अदशमत्वभ्रान्तिमतः पुंसः दशमस्त्वमसीत्युपदेशेन संनिहितस्वात्मगोचरापरोक्षज्ञानोदयस्यानुभवसिद्धत्वात् । प्रथमं वाक्याज्जातः आत्मसाक्षात्कारः विचारं प्रयोजयति । ततः प्रमाणगतासंभावनां निवर्तयति श्रवणम् । प्रमेयगतासंभावनां उन्मूलयति मननम् । तदनन्तरमपि विपरीतभावना तिष्ठति । सा च निदिध्यासनेन निवर्तनीया । असंभावना विपरीतभावना च यावत्तिष्ठति तावज्जातोऽपि आत्मसाक्षात्कारः अविद्यां निवर्तयितुं न प्रभवति । यतःअसंभावनादिना ममोत्पन्नः साक्षात्कारः अप्रमा नवेति संशयो जायते । अप्रामाण्यज्ञानाविषयीकृत एवात्मसाक्षात्कारः अज्ञाननिवृत्तिक्षमः । श्रवणमनननिदिध्यासनैः प्रतिबन्धकेषु निवृत्तेषु पुनरनुसन्धीयमानं महावाक्यं अज्ञाननिवृत्तिक्षमं ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं प्रसूते । ततश्चाज्ञानं निवर्तते । ततः तत्प्रयुक्तः सर्वोऽपि प्रपञ्चः विलयमेति । ब्रह्मभावरूपो मोक्षः संपद्यते ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इति श्रुतेः । तदात्वे देहात्म्यैक्याध्यासः निवर्तते । फलदानायारब्धात्कर्मणोन्यत्सर्वमपि ज्ञानाग्निना भस्मीभवति । प्रारब्धकर्मस्थितिपर्यन्तं जीवन्मुक्तोऽवतिष्ठते । एनमेव गुणातीतः स्थितप्रज्ञः इति च प्रवदन्ति ब्रह्मविदः । ब्रह्मभावो मोक्षः । स च नित्यः साक्षात्कारेण अविद्यातिरोधानमेवापनीतं भवति । 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतिः अकृतपदेन मोक्षं बोधयन्ती स्वरसतः संगच्छते न देशान्तरगमनादेः मुक्तिपदार्थतायाम् । तत्त्वविद्विषये शास्त्रमपि निवर्तते । अविद्यावस्थायामेव शास्त्रं प्रवर्तते । तदुक्तं भगवत्पादैः 'न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्माः न मे धारणाध्यानयोगादयोऽपि । अनात्माश्रयाहंममाध्यासहानात्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥' इति ।

तत्सिद्धम्—अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितः पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्षः । तत्प्रापकः ब्रह्मात्म्यैक्यसाक्षात्कार एव । तदेव ज्ञानम् । तद्विषयः अद्वैतः ' आत्मा सत्यः ' इत्यौपनिषदसिद्धान्तः इति ॥

धीराः कुशाग्रधिषणाः भवतः प्रणम्य मौलौ विधाय करवारिरुहे समीहे ।
वाणीयमर्थरहिताऽपि विशृङ्खलाऽपि सानुग्रहेण हृदयेन विलोकनीया ॥

---

48. (स) ॥ स्वप्नसुषुप्त्योः अद्वैतसिद्धान्ते परमं सामञ्जस्यम् ॥

(ब्रह्मश्री - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

எல்லா வேதாந்தங்களுக்கும் அத்வைத சித்தாந்தத்திலேயே தாத்பர்யம் என்றாலும் அத்வைதமே உண்மையானது என்று நிரூபிப்பதற்கு ஸ்வப்னம் ஸுஷுப்தி என்னும் நிலைகளே பெரிதும் உதவுகின்றன. ஸ்வப்னவஸ்தையிலே சாதனங்கள் ஒன்றுமின்றியே அவற்றாலே சாதிக்கக்கூடிய கார்யங்கள் நிகழ்வதாகத் தோற்றுகின்றது. வேறிடத்திற்குப் போகாமலே அங்கு போனவன் போலவும் பொருள் ஒன்றும் இல்லாமலே அப்பொருட்கள் இருப்பன போலவும் தோன்றுகிறது. இதுபோலவே, ஜாக்ரத்திலே தோற்றும் பிரபஞ்சமும் என்று விளக்குவதற்கு இந்த ஸ்வப்ன நிலை உதவுகின்றது. இவ்வாறே ஜீவப்பிரும்மாபேதத்தை விளக்குவதற்கு ஸுஷுப்தி நிலை உதவுகின்றது. 'ஸுஷுப்தி' நிலையின் பெயரும் 'சுகமாகத் தூங்கினேன்; யாதொன்றையும் பகுத்தறியாத நிலையில் ஆனந்தத்தில் மூழ்கியிருந்தேன்' என்பதுமே இந்நிலையைப்பற்றிச் சொல்லக்கூடும்.

ஆகவே, ஜாக்ரத்-ஸ்வப்ன-ஸுஷுப்தி நிலைகளின்றும் வேறான உண்மைப் பொருளே ஆத்மா என்பதை இம்மூன்று பொய்நிலைகளும் நிரூபிக்கின்றன.

Though the Upanishads all inculcate the Advaita Siddhānta, the functions of Svapna and Sushupti states of existence lay special emphasis on the truth of Advaita.

In the Svapna state, effects appear without any cause so that the connection between cause and effect does not exist. We appear to be at distant places without going there at all. And without any objects existing, we see many objects as if they are really existing. Apparent, illusory perception without reality of existence is the distinguishing characteristic of the

dream state. This helps in understanding that in the waking state also, perception is apparens, illusory and unreal.

Sirmilarly, Sushupti or 'the deep sleep' state affords proof of the identity of the Jīva and the Brahman. As the word 'Sushupti' itself indicates, in deep sleep there is no perception of separateness but only of bliss.

Thus, the three states, Svapna, Sushupti and Jāgratā indicate that there is a fourth state differing from them which alone is real, the state of the One Immaculate Ātman.

इह खलु सत्सु कण्ठत एवाद्वैतवादिषु वेदान्तेषु, सत्सु च तत्तात्पर्यनिर्णायकेषु श्रीबादरायणीयसूत्रेषु, असंभावनानिरासाय स्वतन्त्रयुक्तीः समुपाददानानां तर्करसिकानामनुग्रहायेव विनिर्मिते ईश्वरेण स्वप्नसुषुप्त्यवस्थे। तत्र स्वप्ने दृश्यमानः प्रपञ्चस्तावत् मिथ्या अनिर्वाच्यः मायामयः इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तथा हि न तावत् जाग्रत्प्रपञ्चवत्स सत्यो भवितुमर्हति स्वाप्निकपदार्थानामुचितदेशकालनिमित्ताभावात्। न हि रथादयः संवृते देहदेशेऽवकाशं लभेरन्। नापि सुप्तस्य स्वप्ने बहून् वर्षगणानतिवाहयतः घटिकामात्रेण च प्रतिबुध्यतः कालानुगुण्यम्। निमित्तान्यपि दार्वादीनि अस्य रथादिनिर्माणाय न सन्ति। न च देहाद्बहिर्गत्वा स्वप्नं द्रक्ष्यतीति सांप्रतम्। सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतांतरितदेशं गन्तुं ततः प्रत्यागन्तुं च असामर्थ्यात्। यत्र च स्वप्ने प्रत्यागमनवर्जितं देशांतरगमनमनुभूयते तत्र शयनदेश एव प्रतिबोधात्। स्वप्नद्रष्टुः इन्द्रियोपसंहाराच्च न यथाभूतरथादिदर्शनसंभावनापि। अपि च यदि स्वाप्निकपदार्थाः सत्याः स्युस्तदा न बाध्येरन्। न च न बाध्यन्ते जागरिते तेषां बाधात्। स्वप्नेपि कदाचित् रथोऽयमिति निर्धारितस्य वस्तुनः क्षणेन मनुष्योयमिति प्रतिभासात्। मिथ्यात्वं चास्य सदसद्विलक्षणत्वम्। स यदि सत्यः स्यात् तर्हि न बाध्येत। यद्यसन् स्यात् तर्हि न प्रतीयेत इति तर्काभ्यां तस्य तथात्वावधारणम्। इत्थं च जाग्रद्दृश्या भावाः मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नदृश्यभाववत् इत्यनुमानं प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधकमुपपद्यते। न चात्र पक्षे अर्थक्रियाकारित्वमस्ति न तु दृष्टांते, स्वाप्निकपानावगाहनादीनां पिपासोपशमादिकार्यकारित्वाभावादिति

शङ्क्यम् । यतः तेषामपि स्वाप्निककार्यकारित्वमस्त्येव । अपि च जागरितकालीन-भोजनादीनामपि नैकांततः क्षुन्निवृत्त्यादिकार्यकारित्वमस्ति स्वप्ने विसंवाददर्शनात् । तथा हि कश्चित् जागरिते भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तः सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तं अहोरात्रोषितमात्मानं मन्यते यथा स्वप्ने भुक्त्वा जाग्रदवस्थां प्राप्तः, तद्वत् । स्वप्नमिथ्यात्वं सूत्रितं भगवता बादरायणेन "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इति । अत्र हि स्वप्नापरपर्याये सन्ध्ये सृष्टिः मायामयीति प्रतिपाद्यते । मायामयत्वं च मिथ्यात्वसूचकम् । मायाशब्दो हि परिदृश्यमानदृष्टनष्टस्वभावकरि-नरतुरगादावेव असकृत् प्रयोगात् तदर्थः । " ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैः तां मायामति-दुस्तरां" (भागवते) भास्करस्तु 'मायाप्रज्ञा वयुनं' इत्याभिधानकोशात् अर्थशून्य-प्रत्ययो मायेत्याह । तावतापि न ब्रह्मरूपज्ञानं माया इन्द्रियप्रज्ञा तु अविद्यान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वात् मिथ्यैव । किंच कथंकारं प्रज्ञानामसु पाठेन प्रत्ययविशेषः मिथ्याप्रत्ययः परिगृह्यते । सम्यग्दर्शनमेव किं न भवेत् । यदि नास्ति तत्र प्रयोगः तर्हि दृष्टनष्टस्वभावगजतुरगादावेव प्रयोगात् मायाशब्दः तदर्थः । श्रुतिरपि " न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्येवमाद्या स्वाप्निकपदार्थानां प्रतिभासनियतसत्ताकत्वमाह " यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते " इति श्रुतिः अविद्याप्रयुक्तत्वं ब्रवीति ॥

केचित्तु स्वाप्निकपदार्थाः आश्चर्यरूपाः परमेश्वरेणैव सृष्टाः । अत एव वियदादिवत् सत्याः " न तत्र रथा " इति श्रुतेः रथादयः सर्वपुरुषानुभाव्य-तया न भवन्तीत्यर्थः । ' मायामात्रं तु " इत्यादिसूत्रस्यापि स्वाप्नसृष्टिः आश्चर्यरूपा संसारदशायां जीवस्य सर्जनसामर्थ्याभावात् इत्यर्थः । मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची " जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता " इति वृद्धप्रयोगात् । न च तथापि स्वाप्नप्रत्ययस्य प्रायः भ्रान्तित्वात् भ्रमे भासमानस्य च मिथ्यात्वात् स्वाप्निकपदार्थानां मिथ्यात्वमायातमिति शङ्क्यम् सत्ख्यात्यङ्गीकारेण भ्रमानुपगमात् । नीवारेषु व्रीह्यवयवानामिव शुक्त्यादौ रजताद्यवयवानां सद्भावोपगमात् इति वदन्ति । इदमत्र विचारणीयं—जागरितगोचराणां भूयसामपि वस्तूनामाश्चर्यकरत्वात् स्वाप्निकानामेव तथात्ववर्णनं सन्दर्भविरुद्धम् । ' न तत्र रथा " इत्यादिश्रुतेः

क्लिष्टकल्पना च । "देवमायेव निर्मिता" इत्यपि सर्वप्रपञ्चस्यापि मायानिर्मितत्वे समाने विशिष्य व्यक्तिविशेषे उच्यमानं मायानिर्मितरथादितुल्यत्वं गमयति । अत एव इवकारस्यापि सार्थक्यम् । यस्तु शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्भावांगीकारः सोऽपि नातीव पेशलः शुक्तिदाहे, द्रवभावोपलब्धिप्रसंगात् । आधाने रजतशकलाद्यलाभे शुक्तिशकलोपादानप्रसङ्गात् । शुक्तौ कतिपयरजतावयवसद्भावेपि तत्र सर्वावयवावच्छेदेन रजतप्रत्ययस्य प्रमात्वोपपादनासंभवात् चित्रपटे सर्वः पटो रक्त इतिवत् । सर्वथापि रक्तोत्पले नीलप्रत्ययस्य प्रमात्वोपपादनासंभवात् । निरवयवेषु गुणेषु गुणांतराणामवयवानुप्रवेशस्य वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

नैयायिकास्तु स्वप्नस्य स्मृतिरूपत्वमिच्छन्ति तदपि साक्षात्करोमीति स्वाप्निकप्रत्ययविरोधादुपेक्षणीयम् ॥

एवं स्वाप्निकपदार्थमिथ्यात्वे सिद्धे तस्य सत्यसूचकत्वदर्शनात् असत्यात् वेदान्तवाक्यात् सत्यस्य ब्रह्मात्मनः प्रतिपत्तिः अद्वैतिभिरुच्यमाना सुखेन ग्रहीतुं शक्यते ॥

तदुक्तं श्रुतौ "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति (छां. ५.) । यद्यपि अत्र स्त्रीदर्शनं सत्यमेव तथापि दर्शनस्य न दर्शनत्वेन समृद्धिसूचकत्वं यत्किञ्चिद्दर्शनस्यापि तथात्वापत्तेः । अपि तु विषयविशिष्टवेषेण, विषयश्च मिथ्येति तद्विशिष्टदर्शनस्य मिथ्यात्वात् दृष्टान्तत्वाविरोधः । एतेन अद्वैतसिद्धान्ते वेदान्तानां मिथ्यात्वात् कथं सत्यब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वम् । न हि मिथ्याधूमेन सत्यवह्नेरनुमितिः, न वा अन्यथागृहीताच्छब्दात् यथार्थप्रत्ययोत्पत्तिः—इत्यपास्तम् ॥ तथा स्वाप्नपदार्थदृष्टान्तेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं अनुमातुं शक्यते प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नवदिति ॥

एवं आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमाविष्कुर्वता स्वप्नेन तस्य स्वप्रकाशब्रह्माभेदयोग्यता दृढीकृता भवति । तथाहि स्वप्ने इन्द्रियाणि न्यस्तशस्त्रवत् निवृत्तव्यापाराणि । मनस्तु तत्तदनुभवजन्यवासनावासितं तत्तत्स्वाप्नविषयाकारेण परिणमते । तेषां प्रकाशकं च न बाह्यमादित्यादि आन्तरं वा चक्षुरादि, तदानीं तेषामभावात् । नापि मनः तस्य दृश्यरूपेण परिणतेः । अतः परिशेषात् आत्मैव प्रकाशकः

इति विविच्यात्मनः स्वप्रकाशत्वमवधार्यते । जागरिते तु चक्षुरादिसत्वात् आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्च दुरुपपादमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यभिसन्धायैव श्रुतिः "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति" इति स्वप्नमनुससार । सुषुप्तौ तु विषयाभावादेवात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विभाव्यम् ॥

सुषुप्तिरपि कार्योपाधिलयरूपा जीवस्य ब्रह्माभेदं व्यनक्ति । तथाहि— "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति" "सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति" इत्युक्तम् । सोऽयं स्वाप्ययः इन्द्रियमनोरूपोपाधिलयप्रयुक्तः विशेषाभाव एव । जागरिते हि जीवः मनःप्रचारोपाधिविशेषादिन्द्रियार्थान् गृह्णन् तद्विशेषापन्नो भवति । स एव तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति । सुषुप्तौ च तदुभयनिवृत्तौ जीवः स्वात्मनि ब्रह्मणि प्रलीन इव भवति । "स्वमपीत" इत्यत्र हि स्वशब्दः आत्मवाची, न त्वात्मीयवाची । तथा सति तस्य स्वात्मीये स्वनियामके परमेश्वरे सदा सत्वेन अवस्थाविशेषे तदुक्त्यसङ्गतेः । अत एव श्रुत्यंतरे सकलविलयमात्रमुक्तम् । यस्तु बृहदारण्यके "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं" इति प्राज्ञपरिष्वङ्ग उक्तः । सोपि उपाधिलयेन प्राज्ञभावाभिव्यक्त्यभिप्रायेण । न तु स्वाभिन्ने परमेश्वरे परिष्वंगाभिप्रायेण । अत एव "यद्वैतन्न पश्यति" इत्यादि पर्यायेषु "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-भक्तं यत्पश्येत्" इत्यादिना द्वितीयाभाव एव दर्शनाद्यभावे हेतुरुक्तः । नतु परिष्वङ्गः । अत एव च "यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्" इत्यत्र मिथ्याभूतं द्वैतमेव विशेषदर्शने हेतुरित्युक्तम् । सेयं सुषुप्तिः मुक्तेः दृष्टां-तभूता । अपरिच्छिन्नानन्दावारकाविद्याशक्तिसद्भावमात्रेण तद्विलक्षणा । सुषुप्तौ अज्ञानसद्भावश्च उत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शात् पुनरुत्थानाच्च सिध्यति । तथा च श्रुतिः "तद्यथा हिरण्यनिधिमक्षेत्र उपर्युपरि सञ्चन्तो न विन्देयुः एवमेवेमाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यनृतशब्दिताज्ञानसद्भावकारितां ब्रह्मभावाप्राप्तिमाह । एतं ब्रह्मलोकं इत्यत्र हि प्रकृतो दहराकाश एवोक्तः । स च ब्रह्मेति

निर्णीतं "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यत्र । ततश्च निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोक इति व्युत्पत्तिः। ब्रह्मणि स्वभावेन स्थितानामपि जीवानां अनृतेनाज्ञानेन प्रतिबन्धात् न तदनुभवः तन्निवृत्तौ च तदनुभवः इत्युक्तं भवति । अनृतं च ज्ञानेन निवर्त्यमानं दृश्यते शुक्तिरूप्यादि तद्दृष्टांतेन अज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं अद्वैतिनामभिमतमेव सिध्यति ॥

किं च सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् सुषुप्तिकाले सुखं तदनुभवश्च स्त इति वक्तव्यम् । न च तदा आत्मव्यतिरिक्तं किंचिदस्ति इत्यात्मनः सुखरूपत्वं ज्ञानरूपत्वं च अद्वैतवाद्यभिमतं सिद्ध्यति । न च दुःखाभावविषयकतया उक्तानुभवान्यथासिद्धिः इति सांप्रतम् । प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातात् ॥

एवमात्मनः पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः जायन्ते । न चान्यस्यामवस्थायां प्रतीयमाना विशेषाः अन्यस्यामनुवर्तन्ते । अतश्च आत्मनः अनुवृत्तत्वात् अवस्थानां च परस्परं व्यावृत्तत्वात् 'यदनुवृत्तं तत् व्यावृत्तेभ्यो भिन्नं' इति न्यायेन आत्मनः अवस्थात्रयातीतत्वं तद्गतसुखदुःखादिराहित्यं च सिद्ध्यति । जागरितादौ अस्य कर्तृत्वं कारकावभासकत्वमेव । आत्मज्योतिषा अवभासितो हि कार्यकरणसंघातः व्यवहरति । तेन तस्य कर्तृत्वमुपचर्यते । तच्चोक्तं ज्योतिर्ब्राह्मणे "स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति" इत्यादिना ॥

---

49. (ह) ॥ ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्या इत्यौपनिषदोऽद्वैतसिद्धान्तः ॥

(पोलकं - ब्रह्मश्री - श्रीरामशास्त्रिणः)

'பிரும்மமே ஸத்யம், ஜகத்மித்யை' என்பதே வேதாந்தங்களாகிய உபநிஷத்துகள் வெளியிடுகின்ற உண்மை. இதுவே அத்வைத சித்தாந்தம். 'பிரும்மம் பொய், உலகமே உண்மை' என்பது உலகாயதக் கொள்கை. 'பிரும்மம் ஜகத் இரண்டும் பொய்' என்பது மாத்யமிக பௌத்தர்களின் கொள்கை. 'பிரும்மம், ஜகத் இரண்டும் மெய்' என்பது த்வைதிகளின் கொள்கை.

ஆகமம், அனுமானம், ப்ரத்யக்ஷம் ஆகிய மூன்றும் அவசியமான பிரமாணங்கள். இவற்றுள் முக்கியமானது ஆகமம் எனப்

படுகின்ற வேதம், இதின் உபப்ரஹ்மணங்களாய் ஸ்மிருதிகளும் புராணங்களும் அமைந்துள்ளன. ஆகமப்பிரமாணத்தைக்கொண்டு ஆராய்ந்தால், "பிரும்மம் ஸத்யம் ஜகத் மித்யை" என்பது தெளிவாகின்றது. உபநிஷத்துகள் பிரும்ம ஸூத்ரம், பகவத்கீதை ஆகிய ப்ரஸ்தானத்ரயமும் விஷ்ணு புராணம், பாகவதம், பாரதம் ஆகிய புராணங்களும் இவ்வுண்மையை எவ்வாறு விளக்குகின்றன என்பதை இக்கட்டுரை எடுத்துக்காட்டுகின்றது; 'ஸத்யம்,' 'மித்யை' என்னுஞ் சொற்களின் பொருளையும் தெளிவாக்குகின்றது.

லோகத்ருஷ்டி, சாஸ்திரத்ருஷ்டி என்று காட்சி இருவகை. லோகத்ருஷ்டியால் அறியக்கூடிய உண்மையைக் கூறுவதற்கு சாஸ்திரத்ருஷ்டி வேண்டியதில்லை. சாஸ்திரத்ருஷ்டியால் விளங்குமுண்மை லோகத்ருஷ்டிக்குக் கோசரமாகாது. லோகத்ருஷ்டிக்கு 'பிரும்மம் பொய் ஜகத் ஸத்யம்' என்று தோன்றுவதால், அதற்கு மாறாக "பிரும்மம் ஸத்யம், ஜகத் மித்யை" என்பதே சாஸ்திரங்கள் கூறுகின்றன என்று அறிந்து இன்புறுவோமாக.

"Brahman alone is Sattya and the Jagat is Mithyā" is the truth taught by the Upanishads. This is the Advaita Siddhānta. That Brahman is non-existent and the world is real is the belief of the materialist. Both the world and the Brahman are unreal, says the Mādhyamika Bauddha. And the Dvaitin says that both are real.

The three important sources of knowledge are Āgama, Anumāna and Pratyaksha, Scripture, analogy and perception. The Vedas form the Scripture and the Smrties and Purānas are its expositions. If truth is sought with the help of the Vedas, it becomes clear that the Brahman is the Truth and the universe is unreal. That the Upanishads, the Brahma Sūtras, Bhagavad - Gītā which constitute the three Prasthānas, as well as the Vishṇu Purāṇa, the Bhāgavata and the Mahābhārata all expound this same Truth is the thesis of this essay. The words 'Sattya' and 'Mithyā' are also clearly explained.

Perception is of two kinds, the sensual perception and perception with Scriptural help. Scriptural percepiion is not

needed to establish the truth of sensual perception. And the truth realised by spiritual perception would not be perceptible to the senses. As the sensual perception proves that the universe is real and Brahman is false, the contrary statement that the Brahman is the Reality and the universe is unreal must be the purport of the Scriptures which guide one to scriptural perception.

सर्वोपप्लवशून्यं यत् पूर्णानन्दचिदात्मकम् ।
मिथ्याजगदधिष्ठानं ब्रह्म सत्यं तदस्म्यहम् ॥ १ ॥
जगदृतमनृतं ब्रह्मेत्येके द्वयमनृतमिति परे कुशलाः ।
उभयमृतमिति च केचित् कथयन्तीत्थं त्रिधा मतेर्विभवात् ॥ २ ॥
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवं तत्त्वं श्रुतिर्जगौ ।
मातापितृसहस्रेभ्यो वात्सल्यातिशयान्विता ॥ ३ ॥
जगत्सत्यं ब्रह्म मिथ्या मिथ्यैतदुभयं तथा ।
द्वयं सत्यं ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति च क्रमात् ॥ ४ ॥
लोकायता माध्यमिका द्वैतिनोऽद्वैतवादिनः ।
प्राहुर्मतानि चत्वारि मतं नैवास्ति पञ्चमम् ॥ ५ ॥

इह खलु जगति प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यमभिमन्यमानाः शास्त्राधेयाविद्याविषयं ब्रह्म शास्त्रप्रामाण्यानभ्युपगमादेवानभ्युपगच्छन्तः नैसर्गिकाविद्याविषये जगति अत्यन्तमभिनिविशमानाः लोकायताश्चारुवाकाः बार्हस्पत्यमतावलंबिनः प्रथमां कक्ष्यामवलंबन्ते ॥

अनुमानस्यापि प्रत्यक्षानधिगतलोकव्यवहारात्यन्तोपयोगिबहुविषयसाधकस्य प्रत्यक्षवदेव कथञ्चित् प्रामाण्यमातिष्ठमानाः अपि पूर्ववदेव श्रुतिप्रामाण्यानङ्गीकारात् विद्याविषयं ब्रह्मानभ्युपगच्छन्तोऽपि सुकृतविशेषवशात् नैसर्गिकाविद्याविषये जगति सर्वथा अभिनिवेशवर्जिताः बुद्धप्रथमशिष्या बुद्धिकौशलवन्तो माध्यमिका द्वितीयां कक्ष्यां समर्थयन्ते ॥

श्रुतेरपि प्रत्यक्षानुमानानधिगतबहुविषयप्रमापिकायाः प्रामाण्यमंगीकुर्वन्तः तात्त्विकं किञ्चिद्वस्त्वनाश्रित्य जगतोऽपह्नवोऽशक्य इति मन्यमानाः आस्तिक-

ताबलात् ब्रह्माभ्युपगमेऽपि च अविद्याविषये जगति अनादिनिरूढवासनावशेनाभिनिवेशमत्यजन्तः द्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैताद्वैतशुद्धाद्वैतादिबहुविधावान्तरभेदयुतद्वैतमतावलंबिनः मीमांसकसांख्यभिन्नास्सर्वेऽपि द्वैतवादिनः श्रुत्यवान्तरतात्पर्यमात्रपर्यालोचनसन्तुष्टास्तृतीयां कक्ष्यामातिष्ठन्ते ॥

मीमांसकाः कापिलाश्च परं श्रुतिप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि परमात्माभ्युपगमे भक्तिपूर्वकतदाराधननिबन्धनतदनुग्रहेणैव स्वाभिलषितं सर्वं संसिद्ध्यतीति मत्वा न कोऽप्यधिकारी कर्ममार्गं तत्त्वविचारमार्गं वा स्वाभिसंहितं समनुतिष्ठेदिति भावेन ब्रह्म प्रच्छादयन्तो नाभ्युपगच्छन्ति । ब्रह्मानभ्युपगमेऽपि च ते वस्तुतो ब्रह्माभेद योग्यम् नित्यं प्रत्यगात्मानमभ्युपगच्छन्त्येव न तु चार्वाकवत् बौद्धवद्वा अनित्यं शरीरादिकमेवात्मानमभ्युपगच्छन्ति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयाभ्युपगमेपि मनुष्यजन्मनः पश्वादिजन्मापेक्षया वैशिष्ट्ये वस्तुसत्कारणभूतायाः मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यासाधारण्याः श्रुतेः पश्वादिसाधारणप्रत्यक्षानुमानात्मकप्रमाणद्वयापेक्षया प्राबल्यं "प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्" इत्यादिस्मरणानुरोधेनाभ्युपयन्तः पारमेश्वरात् प्रसादात् अविद्याविषयजगदभिनिवेशविधुराः अद्वैतवादिनः श्रुतिपरमतात्पर्यपर्यन्तपर्यालोचकाः तुरीयां कक्ष्यामधिरोहन्ति ॥

एतदीयसिद्धान्त एव चौपनिषदः "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" इत्येवं जोघुष्यते लोके । तत्र चांशद्वयं समस्ति ब्रह्मसत्यत्वम् जगन्मिथ्यात्वञ्चेति । तत्र ब्रह्मसत्यत्वरूपः प्रथमांशः तृतीयकक्ष्याधिरूढेश्वराभ्युपगन्तृनिखिलद्वैतवादिमतसाधारणः । एवं जगन्मिथ्यात्वरूपो द्वितीयांशः "सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषः, यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वणर्यति विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणं ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते" इति खण्डनखण्डखाद्योक्तरीत्या 'वस्तुतो ब्रह्मभिन्ने शून्यवादिभिरस्माकं साम्यमिष्टमित्यपि ध्येयम्" इति अद्वैतसिद्धिव्याख्योक्तरीत्या च द्वितीयकक्ष्याधिरूढमाध्यमिकमतसाधारणः । अंशद्वयन्तु मिलितमद्वैतिनामेव मतासाधारणम् । अत एव इतरव्यावृत्तेय उभयं मिलितमुद्घुष्यते अद्वैतवादिभिः । अत एव अद्वयवादिन

इति सौगतानां ब्रह्मविदां च नामसाम्येऽपि महदिदमुभयेषां वैलक्षण्यं यत् सौगताभिमतमद्वैतं न द्वैतमद्वैतमिति व्युत्पत्त्या द्वैतविरोधिनिरधिकरणद्वैताभावात्मकशून्यस्वरूपं, ब्रह्मविदभिमतमद्वैतं तु न विद्यते द्वैतं यत्र तदिति व्युत्पत्त्या द्वैताभावाधिकरणद्वैताभावोपलक्षितब्रह्मस्वरूपम् ॥

अत एव च जगन्मिथ्यात्वस्य माध्यमिकमतसाधारणत्वेऽपि न तन्मतप्रवेशापातोऽद्वैतिनां, ब्रह्मसत्यत्वस्याद्वैतिभिरभ्युपगतस्य माध्यमिकैरनङ्गीकारात् । अन्यथा जगत्सत्यत्वस्य लोकायतमतसाधारणत्वेन द्वैतिनामपि सर्वेषां तन्मतप्रवेशापातस्याशक्यवारणत्वात् । यदि पुनः ब्रह्मसत्यत्वाभ्युपगमो द्वैतिनां लोकायतमतप्रवेशवारक इष्यते तर्हि स एवाद्वैतिनामपि माध्यमिकमतप्रवेशवारक इति समालोचनीयं शुचिहृदयैः ॥

इदं पुनरिहानुसन्धेयं श्रुतिप्रमाणकं ब्रह्म सत्यमिति मीमांसकान् निरीश्वरसांख्यांश्च वर्जयित्वा वैदिकास्सर्वेऽपि द्वैतिनोऽद्वैतिनश्च श्रुतिप्रामाण्यवशादुपगच्छन्ति । लोकायता माध्यमिका अन्ये चावैदिका नाभ्युपगच्छन्ति । श्रुतिप्रामाण्यानुपगमात्तेषाम् । वेदबाह्येषु तेषु माध्यमिकभिन्ना जगत्सत्यं, माध्यमिकाः तन्मिथ्येति च स्वीकुर्वन्ति । ते च जगत्सत्यं मिथ्येति च स्वस्वसिद्धान्ते श्रुतिं प्रमाणत्वेन नोदाहरन्ति, श्रुतिप्रामाण्यानङ्गीकारादेव । अपि तु प्रत्यक्षेणानुमानेन च तत्समर्थयन्ते । श्रुतिश्च क्वचित् क्वचित् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् तदनुसारिवादिविशेषाभ्युपगतांश्चार्थानन्यशेषतयाऽनुवदन्त्यपि तत्त्वबोधनोपयोगचित्तशुद्ध्यशुद्धिहेतुधर्माधर्मरूपालौकिकार्थबोधिन्यपि च ब्रह्मण्येवातिगंभीरे लोकदृष्टयगोचरे वस्तुनि परमतात्पर्यवती पारमार्थिकं प्रामाण्यमश्नुते । न तु तद्भिन्ने जगति धर्मिणि वा तत्सत्यत्वमिथ्यात्वरूपधर्मयोर्वा धर्माधर्मयोरपि वा तस्याः परमं तात्पर्यं पारमार्थिकप्रामाण्यं वा । अपि तु अवान्तरमेव तात्पर्यं व्यावहारिकमेव च प्रामाण्यम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि", 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं', 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'अतोन्यदार्तम्', 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् । तत्र यदि श्रुतिपरमतात्पर्यागोचरे जगति विषये मिथ्यात्व-

स्वीकारमात्रेणाद्वैतिनां बौद्धगन्धिता समापतति तदा तादृशजगद्विषये सत्यत्वस्वीकारमात्रेण द्वैतिनां लोकायतगन्धिता कुतो न समापतेत् । तस्मान्मुधैवायं वैदिकानां बाह्यमतप्रवेशापातकोलाहलः दर्शनपारस्परिकभेदमनवबुद्ध्यमानानां भास्करादीनां केषाञ्चित् तदुक्तिमनुकुर्वाणानामपरेषाञ्च केषाञ्चित् इति सूक्ष्मविवेचनकुशलास्सुधियो विदांकुर्वन्तु ॥

वस्तुतस्तु जगन्मिथ्यात्वमनिर्वचनीयख्यातिमङ्गीकुर्वाणानामद्वैतिनां मतासाधारणमेव तत्त्वम् । असत्ख्यातिमङ्गीकुर्वाणानां माध्यमिकानां मते जगतोऽसत्त्वाभ्युपगमेन सदसद्विलक्षणत्वरूपस्यासत्त्वविलक्षणस्य मिथ्यात्वस्यानङ्गीकारात् ॥

एवं ब्रह्मसत्यत्वमपि वस्तुतोऽद्वैतिनां मतासाधारणमेव तत्त्वम् । द्वैतिनां मते ' ब्रह्म सत्यं - जगन्मिथ्या ' इत्यद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकवाक्यस्थब्रह्मपदार्थभूतस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितनिर्गुणब्रह्मणो वा, तदीयसत्यत्वस्य वा, ' किञ्चिद्धि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते, यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः, अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः" इति भगवत्पादीयसूक्तिवशेन ब्रह्मसत्यत्वादेव जगन्मिथ्यात्वमित्येवं जगन्मिथ्यात्वोपपादकस्य जगन्मिथ्यात्वादेव परिच्छेदत्रयरहितब्रह्मसत्यत्वमिति जगन्मिथ्यात्वोपपाद्यस्य च निखिलजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वनिखिलजगद्बाधावधित्वान्यतरात्मकस्य तदन्यत्वेऽपि वा तत्प्रयोजकतया तद्गम्यस्य तत्प्रयोज्यस्य च ब्रह्ममात्रवृत्तित्वेन तत्समनियतस्य अत एव जगद्व्यावृत्तस्याद्वैत्यभ्युपगतस्यानङ्गीकारात् । द्वैतमते ब्रह्मसत्यत्वस्य जगद्व्यावृत्तत्वाभावादेव हि 'यादृशं ब्रह्मणस्सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि" इति द्वैतिनामुद्घोषः । सत्यत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वबाधावधित्वप्रयोजकत्वं 'एवं द्वैतारोपस्याधिष्ठानत्वेन तद्बाधावधित्वेन च त्रिविधपरिच्छेदरहितं यदद्वितीयं तत्सत्यमेव एष्टव्यम् । इतरथा निरधिष्ठानभ्रमनिरवधिकबाधयोः प्रसङ्गात् । असतश्च सर्वप्रकारेणापि निरुपाख्यत्वेनाधिष्ठानत्वावधित्वानुपपत्तेः" इति ब्रह्मगीताव्याख्यायां न्यरूपि माधवाचार्यैः । "ब्रह्मणोऽबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपत्वात्मकसत्यत्वे भ्रमाधिष्ठानत्वमेव प्रयोजकं" इति च लघुचन्द्रिकायां जगद्भ्रमाधिष्ठानत्वस्य ब्रह्मसत्यत्वप्रयोजक-

त्वमुक्तम् । तथा च ब्रह्मसत्यत्वं जगन्मिथ्यात्वञ्च परस्परप्रयोजकम् प्रत्येकमपि अद्वैतमतासाधारणविषय एवेति समालोचनीयम् सुधीभिः । तदलमधिकेन ॥

पूर्वोक्तमतचतुष्टयमध्ये च ब्रह्मजगदुभयासत्त्वब्रह्ममात्रासत्त्वव्यवस्थापकमतत्रयं 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः' इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये भगवत्पादीये 'किमयं (अथात आदेशोनेति नेतीति) प्रतिषेधः रूपं (जगदात्मकं ब्रह्मरूपं) रूपवच्च (ब्रह्म) उभयमपि प्रतिषेधति आहोस्विदेकतरम् । यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे (मूर्तामूर्तात्मके) परिशिनष्टि । आहोस्वित् रूपं प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टि" इत्यधिकरणाङ्गसंशयकोटित्रयरूपत्वेनोपन्यस्तम् । तत्र च प्रथमद्वितीयकोटिद्वयापोहेन तृतीया ब्रह्ममात्रसत्त्वकोटिः सिद्धान्तिता । तत्रैव ब्रह्मसूत्रे ब्रह्ममात्रसत्त्वपक्षमद्वैत्यभिमतं पूर्वपक्षत्वेनानूद्य तन्निरासपूर्वकं ब्रह्मजगदुभयसत्त्वमतं स्थापितं श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोः ॥

तत्र ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवं तुरीयपक्षमेव वेदान्ताः तन्निर्णायकब्रह्मसूत्राणि तदुपबृंहणभगवद्गीताविष्णुपुराणभागवतभारतादीनि च प्रमाणानि परामृश्यमानानि व्यवस्थापयन्ति ॥

तथा हि तैत्तिरीयश्रुतिः आनन्दवल्ल्यां ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ब्रह्मणस्सत्यत्वं लक्षणमाचक्षाणा ब्रह्मभिन्नमसत्यमिति ज्ञापयति, न हि जगतोऽपि सत्यत्वेन श्रुत्यभिमतत्वे ब्रह्मणस्सत्यत्वं लक्षणं भवितुमर्हति जगत्यतिव्यापकत्वात् । तथा तत्रैवानन्तत्वमपि ब्रह्मलक्षणमाचक्षाणा सैव श्रुतिः ब्रह्मभिन्नं सर्वमपि जगत् अन्तवत्त्वेनानित्यमिति, तथा च सत्यत्वं नित्यत्वञ्च ब्रह्ममात्रवृत्तित्वेन समनियतमिति च ज्ञापयति । अत एव 'अतोऽन्यदार्तं' इत्यपरा श्रुतिः ब्रह्मभिन्नमार्तमाह । ब्रह्मसूत्रकारोऽपि भगवान् बादरायणः, आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र अनन्तत्वलिङ्गेनैव ब्रह्म निर्धारयामास । अनन्तत्वस्य ब्रह्मासाधारणत्वादेव च 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' इति सूत्रे अनन्तपदेनैव ब्रह्म निरदिक्षत् । सत्यत्वनित्यत्वयोः तद्विरुद्धयोः मिथ्यात्वानित्यत्वयोश्च समनियतत्वादेव साधनचतुष्टयान्तर्गतनित्यानित्यवस्तुविवेक-

पदार्थः सत्यासत्यवस्तुविवेकरूपतया व्याख्यातो भामतीकृद्भिः । आनन्दवल्ल्यामेव च 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ' इति ब्रह्मसत्त्वपक्षं लोकायतिकमाध्यमिकाद्यभिमतं निराकृत्य ब्रह्मसत्त्वपक्षस्समर्थितः । नैवं जगन्मिथ्यात्वपक्षः कुत्रापि श्रुतिषु आशंक्य निराकृतः । अपि तु समर्थित एव स सर्वत्रापि । किञ्च तत्रैव "सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत् यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते" इति लौकिकसत्यानृत-भेदभिन्नजगद्रूपेण विवर्तमानं ब्रह्म वस्तुतस्सत्यमिति प्रतिपादितम् । आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्म' इति च ब्रह्मणो विशिष्य सत्यात्मत्वमुक्तम् शिक्षावल्ल्याम् ॥

छान्दोग्योपनिषदि च षष्ठाध्याये जगत्कारणीभूताद्वितीयब्रह्मण एव विशिष्य 'सदेव सोम्य इदमग्र असीदेकमेवाद्वितीयम्'', 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र असीदेकमेवाद्वितीयम्', 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति', 'सन्मूलमन्विच्छ' इति द्विः, 'सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनास्सत्प्रातिष्ठाः' इति च द्विः, 'सति संपद्य न विदुस्सति संपद्यामह इति', 'सत आगम्य न विदुस्सत आगच्छामह इति' इति सद्रूपत्वं पञ्चदशवारम् "स य एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं' इति सत्यत्वञ्च नववारमवधारितम् । तथा 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं', लोहमित्येव सत्यं', 'कृष्णायसमित्येव सत्यं', 'एवं सोम्य स आदेशो भवतीति', 'अपागादग्नेरग्नित्वं' 'अपागादादित्यादादित्यत्वं' 'अपागाचन्द्राचन्द्रत्वं', 'अपागात् विद्युतो विद्युत्वं', 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' 'त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं', इति वाचारम्भणशब्दनामधेयशब्दैवकाराद्यभ्यासेन विकाररूपस्य सर्वस्यापि जगतः मिथ्यात्वमुक्त्वा कारणत्वोपलक्षितब्रह्मण एव सत्यत्व-मवधारितम् । तप्तपरशुग्रहणबन्धमोक्षदृष्टान्तेन च विकारात्मकप्रपञ्चाभिसंधे पुंसि बन्धप्रयोजकानृताभिसंधत्वस्य ब्रह्माभिसन्धे मुक्तिप्रयोजकसत्याभिसंधत्वस्य च कीर्तनेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्युद्घोषितम् । एवं तत्रैव सप्तमाध्याये 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति', 'सोऽहं भगवस्सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति', सत्यं भगवो विजिज्ञास इति यदा वै विजानाति अथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति ' इति वाक्यैः प्राणादि-

प्रपञ्चवादिनस्सत्यवादित्वं प्राणादेस्सत्यत्वञ्चानुक्त्वा ब्रह्मवादिन एव सत्यवादित्वस्य ब्रह्मण एव विजिज्ञासितव्यस्य वदनकर्मणः सत्यत्वस्य च विशिष्य सप्तवारं कीर्तनेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्फुटीकृतम् । "यो वै भूमा तदमृतं अथ यदल्पं तन्मर्त्यं" इति च सत्यत्वसमनियतस्य नित्यत्वस्य भूमाख्यब्रह्मणि मिथ्यात्वसमनियतमर्त्यत्वस्य अल्पे प्रपञ्चे च कीर्तनेन एतदेव दृढीकृतम् । 'यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत्' इति नारदज्ञातस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि नाममात्रत्वकीर्तनेन मिथ्यात्वं विशदीकृतम् । 'स एवाधस्तात्...स एवेदं सर्वं', 'अहमेवाधस्तात् - अहमेवेदं सर्वं', 'आत्मैवाधस्तात्––आत्मैवेदं सर्वं', इति च प्रत्यगभिन्नब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मण एव सर्वत्वकीर्तनमप्यमुमाशयमभिव्यनक्ति । अष्टमाध्याये च 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति पञ्चवारं 'विजरो विमृत्युः' इति त्रिवारं 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा', 'तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनः' इति च ब्रह्मणः अमृतत्वेन सत्यत्वं 'त इमे सत्याः कामाः अनृतापिधानाः तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानं" "अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः' 'एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति वाक्यैः ब्रह्मात्मना सत्यानां ब्रह्मस्वरूपस्य चावारकस्याज्ञानाख्यभावपदार्थस्य चतुर्वारमनृतत्वकीर्तनद्वारा अविद्याप्रसूतकृत्स्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं 'मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना' इति स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रयात्मककृत्स्नप्रपञ्चस्य मर्त्यत्वं चोद्घाटितम् । 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं' इति च ब्रह्मरूपब्रह्मपुरस्य शरीराख्यमिथ्याभूतब्रह्मपुरव्यावर्तकसत्यत्वविशेषणदानेन अयमेवाभिप्रायः स्फुटीकृतः । 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति' इति च ब्रह्मणः इतरव्यावृत्तं सत्यमिति नाम विदधती छान्दोग्यश्रुतिः ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्पष्टमाचष्टे ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि च उद्गीथब्राह्मणे 'असतो मा सद्गमय', 'तमसो मा ज्योतिर्गमय', 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति जप्यत्वेनोक्तैर्यजुर्मन्त्रैः प्राप्यस्य वस्तुनः सज्ज्योतिरमृतरूपत्वं त्याज्यस्य तद्वैपरीत्येन असत्तमोमृत्युरूपत्वञ्च ब्रुवद्भिः प्राप्यं ब्रह्म सद्रूपं ज्योतिश्शब्दितचिद्रूपं अमृतशब्दितानन्दरूपं चेति त्याज्यो

बन्धः असद्रूपः तमश्शब्दितजडरूपः मृत्युशब्दितदुःखरूपश्चेति कीर्तितम् । मृत्युरिति अमृतमिति च परस्परप्रातिद्वन्द्विवाचकशब्दयोः दुःखतत्प्रतिद्वन्द्विसुखवाचकत्वं 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इत्यत्रामृतदुःखशब्दयोः परस्परप्रतिद्वन्द्वितया निर्देशात् सिद्धम् । तथा च ब्रह्म सत् प्रपंचः असन् सद्भिन्नः मिथ्येति सिद्धम् ॥

किञ्च तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणे मूर्तामूर्तब्राह्मणे च क्रमेण 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति, 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति च वाक्याभ्यां प्रधानभूतप्राणग्रहणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मणश्चाबाध्यत्वरूपसत्यत्वविषये सर्वदैवाबाध्यत्वम् किंचित्कालमबाध्यत्वमित्येवं प्रकारं विना प्रकारान्तरेणोपपादयितुमशक्ययोरुत्कर्षापकर्षयोर्वर्णनमुखेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्फुटीकृतम् । सत्यत्वस्य नित्यत्वरूपतया केषांचित् व्याख्यानपक्षेऽपि ब्रह्मैव नित्यमनित्यमन्यत्सर्वमेवेति च स्फुटीकृतम् । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव तत्समनियतसत्यत्वमिथ्यात्वे ज्ञाप्येते इति च पूर्वमेव प्रतिपादितम् । 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः', 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' इत्यादिवाक्यैः आन्तरान्तरवस्त्वात्मत्वाभ्युपगमेन बहिर्बहिर्वस्त्वनात्मत्वं तैत्तिरीयोपनिषत् प्रतिपादयति । तद्वदेव 'नामरूपे सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं' इति वाक्यैः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचब्रह्मणां उत्तरोत्तरं सत्यत्वाभ्युपगमेन पूर्वपूर्वस्यासत्यत्वं स्फुटं बृहदारण्यकोपनिषत् प्रतिपादयतीति अतिरोहितं तत्त्वनिरूपकाणाम् । तथा उषस्तब्राह्मणे 'एष त आत्मा सर्वान्तरः अतोऽन्यदार्तं' इति प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य, कहोलब्राह्मणे 'अतोऽन्यदार्तं' इति, अन्तर्यामिब्राह्मणे 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः अतोऽन्यदार्तं' इति च ब्रह्मणोऽन्यस्य आर्तत्वं ब्रह्मण एव चामृतत्वमुक्तम् । आर्तत्वञ्च विनाशित्वं तत्समनियतं मिथ्यात्वं वा । अत एव 'अतोऽन्यदार्तं सकलं न सत्यन्तु निरूपणे' इति ब्रह्मगीतायां आर्तप्रतिद्वन्द्विसत्यत्वमुक्तम् । बृहदारण्यकभाष्ये च भगवत्पादैः 'आर्तं विनाशि आर्तिपरिगृहीतं स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारमित्युक्तम् । एवं च, ब्रह्मैव नित्यं सत्यं च । ब्रह्माभिन्नं

जगत्सर्वं विनाशि मिथ्या च । ब्रह्मभिन्नं किञ्चिदपि वस्तु नित्यं वा न भवतीति स्फुटीकृतम् । तत्र च ब्रह्मभिन्नस्य प्रत्यग्भिन्नस्य चार्तत्वोक्त्या प्रत्यग्ब्रह्माभेदोऽपि आविष्कृतः । अन्यथा प्रत्यग्भिन्नस्य ब्रह्मणः ब्रह्मभिन्नस्य प्रतीचश्चार्तत्वापत्तेः ।

एवं ज्योतिर्ब्राह्मणे 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्", 'यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति, मैत्रेयीब्राह्मणे 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा', 'इदं महद्भूतमनन्तमपारं', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति', 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्' इति च वाक्यैः ब्रह्मात्मनः सुषुप्तिमुक्त्यादिसर्वावस्थासु सत्यत्वनियतमविनाशित्वं जगतः सुषुप्तिमुक्त्योरभावं जाग्रत्स्वप्नयोः बन्धदशायामेव च प्रतीयमानत्वं तत्रापि अपारमार्थिकत्वद्योतकेन इवकारेण काल्पनिकत्वञ्च स्पष्टमुक्तम् । तदुक्तमिष्टसिद्धौ प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणप्रकरणे—

यत्र हीत्याद्यविद्यायां भेददृष्टिं वचो जगौ ।
यत्र त्वस्येति विद्यायां तदयुक्तिं जगावपि ॥
दृश्यदृष्ट्योरभावेऽपि दृष्टिरप्यात्मनोऽचला ।
अविनाशी न हि द्रष्टुः स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः ॥ इति ॥

एवं शारीरकब्राह्मणे 'स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति ब्रह्मणस्सत्यत्वनियतममृतत्वं 'यस्मिन्पंच पंच जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्ये आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् । इति पूर्वस्मिन्वाक्येऽमृतशब्देन नित्यत्वेनोक्ते ब्रह्मणि कारणे सर्वं जगत्प्रतिष्ठितमित्युक्त्वा पश्चात् 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।' इति वाक्येन वर्तमानकालेऽपि किंचिदपि वस्तु ब्रह्मणि नास्ति । तद्दर्शी मृत्युमाप्नोति इत्युक्त्या नानेवेति इवशब्देन च जगन्मिथ्यात्वं च समर्थितम् । तदुक्तमिष्टसिद्धावेव—

नेह नानास्ति मृत्योस्स वाचारम्भणमित्यपि ।
द्वैततद्दृष्ट्यभावोक्तेः मायानिर्वचनीयता ॥

नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत्तत्र क्व तद्भवेत् ।
नानेवेत्युपमायोगाद्दर्शनाभासतोऽच्यते ॥ इति ॥

तथा पुरुषविधब्राह्मणेऽपि ‘अथ योन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां’ इति भेददर्शिनः अज्ञानित्वकीर्तनेन, मैत्रेयीब्राह्मणे ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद’ इति भेददर्शिनः भ्रान्तत्वनिबंधनकैवल्यभ्रंशकथनेन च द्वैतजातस्य मिथ्यात्वं स्थिरीकृतम् ॥

तथा मूर्तामूर्तब्राह्मणे ‘अथात आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ इति, शाकल्यब्राह्मणे कूर्चब्राह्मणे च ‘स एष नेति नेत्यात्मा इति च ब्रह्मणः सर्वविशेषापोहेनैव बोधनात् ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं मिथ्येति स्फुटीकृतम् ॥

ऐतरेयोपनिषदि च ‘तस्य त्रय आवसथास्त्रयस्स्वप्नाः’ इति वाक्येन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां तिसृणामप्यवस्थानां स्वप्नत्वोक्त्या जगतो मिथ्यात्वमाविष्कृतम् ॥

ऐतरेयद्वितीयारण्यकप्रथमाध्याये ‘एष पन्था एतत्कर्म एतद्ब्रह्म एतत्सत्यम्’ इति वाक्यं कर्मब्रह्मणोः पुरुषार्थसाधनमार्गत्वमुपदिश्य तन्मध्ये ब्रह्मणो विशिष्य सत्यत्वं ब्रुवत् तद्भिन्नस्य मिथ्यात्वं बोधयति ॥

मुण्डकोपनिषदि च ‘तेदतत्सत्यं’ इति त्रिवारं ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं’ इति च ब्रह्म सत्यम्’ इत्युक्त्वा ‘तदमृतं’ ‘ब्रह्मैवेदममृतम्’ इति सत्यत्वादेवाविनाशीति च कीर्तितं यद्यपि कर्मणोऽपि तत्र ‘तदेतत्सत्यं’ इति एकवारं सत्यत्वमुक्तम् । तथापि तत् आपेक्षिकसत्यत्वं मिथ्यात्वाविरुद्धम् । अथवा कर्मणः फलसाधनत्वाव्यभिचार एव सत्यत्वन्नाम न स्वरूपाबाध्यत्वं, अत एव तत्र ‘तदेतत्सत्यं एकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्’ इति भगवत्पादीयं भाष्यम् ॥

“तमेवैकं जानथ आत्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ” इति च आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य वाङ्मात्रत्वेन त्याज्यत्वं आचक्षाणा श्रुतिः मिथ्यात्वमाह । ‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायान्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥” इति च श्रुत्यन्तरं इममेवार्थमभिप्रैति ॥

काठकोपनिषदि च “न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ ”अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते’, ‘अव्ययं’, ‘नित्यं’, ‘अनाद्यनन्तं’, ध्रुवं’, ‘अवस्थितं’

'ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः', 'गुह्यं ब्रह्म सनातनं', 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म' तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते', 'नित्यो नित्यानां', 'अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते', 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥', 'तं विद्याच्छुक्रममृतं इति', 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥', ' मनसैवेद-माप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥" इति च वाक्यैः ब्रह्मैव सत्यं नित्यं ब्रह्मभिन्नं जगन्मिथ्या अनित्यञ्च इति अभ्यासेनोक्तम् । तत्रैव ' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इति मुक्तेः नित्यसिद्धत्व-कथनेन बन्धस्याविद्यकत्वं स्फुटीकृतम् ॥ " उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्नि-बोधत " इति द्वैतदर्शनावस्थाया अज्ञाननिद्रात्वकथनेन इदमेव स्फुटीकृतम् ॥

' तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ।' इतीशावास्योपनिषदि, ' निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ' इति काठकोपनिषदि, 'तरति शोकमात्मवित्' इति छान्दोग्योपनिषदि, ' एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति " इति प्रश्नोपनिषदि, ' भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।, ' तथा विद्वान्नाम-रूपाद्विमुक्तः" इत्यादि मुण्डकोपनिषदि, एवमेवान्यत्र च सर्वत्र बन्धस्य ज्ञानमात्रापनोद्यत्ववर्णनं तस्या ज्ञानात्मकत्वमावेदयति । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं न त्वल्पीयसोऽपि वस्तुनः । न च ज्ञानादन्यो हेतुर्बन्धनाशे श्रुतिषु श्रूयते । ' तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ' इति च हेत्वन्तराभावश्श्रूयते । तदुक्तमिष्टसिद्धौ—

ज्ञानमात्रापनोद्यत्वं नान्यथा बन्धरूप्ययोः ।
हेतुर्नान्यस्तयोर्ध्वंसे श्रूयते नापि युज्यते ॥ इति ॥

केनोपनिषदि ' इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' इति वाक्येन ज्ञाने सति सत्यब्रह्मप्राप्तिः अन्यथा मिथ्याभूतजगद-विच्छेदेन विनष्टिरिति कीर्तनेन ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विवृतम् ॥

माण्डक्योपनिषदि 'प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं' इति ब्रह्माद्वैतमुद्घोषितम्। "यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति" इति माण्डूक्योपनिषदि, बृहदारण्यकोपनिषदि च सुषुप्तिनिरूपणावसरे जागरस्वप्नव्यावृत्तये न कंचन स्वप्नं पश्यति इति कथनं जागरिकसर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वमावेदयति। तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि भाष्यं "जागरिते यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं मन्यते। श्रुतिरत आह न कंचन पश्यतीति। तथा श्रुत्यन्तरं "तस्य त्रय आवसथाः त्रयः स्वप्नाः इति"। एवं श्वेताश्वतरश्रुतिरपि 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' इति वाक्येन ब्रह्मभिन्नप्रपंचस्य अस्तित्वरूपसत्तानिषेधेनाद्वैतमाविष्करोति॥

"स एवाधस्तत् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतस्स उत्तरतः" इति छान्दोग्योपनिषदि, अन्यत्र चोपनिषदि सर्वत्र देशे ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिषेधेन, तथा 'ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः, इति काठकोपनिषदि, अन्यत्र च सर्वस्मिन् काले ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधेन च प्रपंचस्य प्रतिपन्नदेशकालरूपोपाधौ निषिध्यमानत्वरूपं मिथ्यात्वं स्फुटीकृतम्॥

मैत्रायणीयश्रुतिरपि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च अथ यन्मूर्तं तत्सत्यं तद्ब्रह्म' इति जगदात्मकब्रह्मरूपस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मस्वरूपस्य च सत्यत्वं कण्ठत एव वदति॥

इयता ग्रन्थेन वेदान्तानां ब्रह्मसत्यत्वे जगन्मिथ्यात्वे तात्पर्यमित्येतत् कतिपयस्थलोदाहरणेन प्रदर्शितम्। अथ ब्रह्मसूत्राण्यपि किंचित्परामृश्यन्ते। ब्रह्मसूत्राण्यपि सम्यक् पर्यालोच्यमानानि ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति पक्षमेव स्फुटं प्रसाधयन्ति। तथा हि 'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रेण ब्रह्मणः उत्पत्त्याद्यभावेन नित्यत्वं व्यवस्थापयन् ब्रह्मसूत्रकारः ब्रह्म विशिष्य सत्पदेन निर्दिश्य सत्त्वं ब्रह्मासाधारणमावेदयन् ब्रह्मैव सत्यं तद्भिन्नमसत्यमिति स्पष्टं स्वाशयं विवृणोति॥

एवं ब्रह्ममीमांसायां 'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रेण ब्रह्मणः 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्' 'नात्मा

श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः', 'स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः' इति त्रिभिः सूत्रैः जीवस्य च द्वयोरेव नित्यत्वं स्थापितम् । तदुभयभिन्नस्यापि वस्तुनः वैकुण्ठकैलासादिलोकस्य वा अन्यस्य वा पदार्थस्य ब्रह्ममीमांसायां नित्यत्वं कुत्रापि स्थापितम् । प्रत्युत वियन्मातरिश्वप्राणश्रेष्ठाधिकरणचतुष्टये वियन्मातरिश्वमुख्यामुख्यप्राणोपलक्षितस्य सर्वस्यापि जगतः ब्रह्मकार्यत्वेनानित्यत्वं प्रसाधितम् । ब्रह्मकार्यत्वे सत्येव सर्वस्य जगतः प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेन ब्रह्मणस्सकाशाद्भेदाभावसिद्ध्या ब्रह्मणि विदिते सर्वं जगद्विदितं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं बहुश्रुतिगतं समर्थितं भवतीति युक्तिरपि 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः' इति सूत्रेण उपवर्णिता ॥

अविद्यादेरनादिपदार्थस्य तु ब्रह्मकार्यत्वेऽपि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन ब्रह्माव्यतिरेकात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नानुपपन्नेति सूचितं 'यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्' इति सूत्रे । तत्र हि सूत्रे विवक्षितः न्यायप्रयोगः एवं भामत्यां विवृतः 'सोऽयं प्रयोगः आकाशादिक्कालमनःपरमाणवो विकाराः आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वात् घटशरावोदञ्चनादिवत्' इति । तत्र कल्पतरुव्याख्या 'विकारा इति । पराधीनसत्ताका इत्यर्थः । एवञ्च विभक्तत्वमविद्यादौ नानैकान्तं तस्य प्रागभावत्वाभावेऽपि अध्यस्तत्वेन परायत्तसत्ताकत्वात् । जीवेश्वरावपि विभागविशिष्टरूपेण समारोपितमेव । नन्वद्वैतवादिनः कथमाकाशादेर्विभक्तत्वासिद्धिरत आह आत्मान्यत्वे सतीति । तत्त्वतो विभक्तत्वाभावेऽपि अविद्यया आकाशादेरन्यत्वकल्पनायां सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः । विभागश्च धर्मिसमानसत्ताको विवक्षितः । तथा च ब्रह्मणि न व्यभिचारः । तद्गतस्य आकाशादिप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मसमानसत्त्वाभावादिति । परिमलेऽपि सम्यगिदं स्फुटीकृतम् । एवं चाविद्यादीनामपि कार्यत्वाभावेऽपि अध्यस्तत्त्वेनैवानित्यत्वं सिद्धम् । जीवस्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि कार्यत्वाध्यस्तत्वयोरभावेऽपि 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च', 'अविभागेन दृष्टत्वात्' इत्यधिकरणत्रयोक्तन्यायेन 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्', 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' इति सूत्रैश्च

ब्रह्मणा साकमात्यन्तिकाभेदरूपैक्यसिद्ध्या न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः । एवं च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंगतिः ब्रह्मैक्यब्रह्मकार्यत्वब्रह्माध्यस्तत्वरूपहेतुत्रयनिबन्धन-ब्रह्माव्यतिरेकादिति सिद्धम् । तत्र जीवस्य ब्रह्मैक्यात् अविद्याद्यनादि-पदार्थानां ब्रह्मण्यध्यासात् आकाशादिसादिपदार्थानाम् ब्रह्मण्यध्यासात् ब्रह्म-कार्यत्वाच्च ब्रह्माव्यतिरेक इति बाध्यम् । तथा च आकाशादि वा अविद्यादि वा ब्रह्मभिन्नं जडवस्तु सर्वमनित्यमेवेति सूत्रकृदाशयः । एवं 'रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्' इति सूत्ररूपादिमतां परमाण्वादीनामनित्यत्वमुक्तं 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' इति सूत्रे च विकारवतां सर्वेषामनित्यत्वमुक्तम् । एवञ्च ब्रह्मभिन्नं सर्वमपि वस्तु अनित्यमिति ब्रह्मसूत्रपर्या-लोचनया सिद्धम् । अनित्यत्वस्य च मिथ्यात्वसमनैयत्यात् मिथ्यात्वमपि तत एव ब्रह्मसूत्रकृतभिमतमिति सिद्ध्यत्येव ॥

मिथ्यात्वमपि विशिष्य ब्रह्ममीमांसायामेव बहुत्र प्रतिपादितम् । तथा हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यधिकरणे प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यात्वं वाचा-रम्भणादिश्रुतिमुखेन विधारितम् । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' इति सूत्रे च प्रतीचि स्वाप्नपदार्थसृष्टिवत् ब्रह्मणि प्रपञ्चसृष्टिर्मायामयीति प्रतिपादितम् । सन्ध्याधिकरणे स्वाप्नप्रपञ्चमिथ्यात्वं विशिष्य वर्णितं 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यप-देशः प्राज्ञवत्' इति सूत्रे जीवे प्रतीयमानानां कर्तृत्वभोक्तृत्वपरिच्छिन्नत्वादि-धर्माणां बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासानामतत्त्वेन मिथ्यात्वमुपवर्णितम् ।' यथा च तक्षो-भयथा' इत्यधिकरणे च 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन जीवगतं कर्तृत्वं विशिष्य मिथ्येत्युपन्यस्तम् । 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः', 'परमतस्सेतून्मानसंबन्ध-भेदव्यपदेशेभ्यः' इत्यधिकरणत्रये च ब्रह्मणस्सविशेषत्वं सप्रपञ्चत्वञ्च मिथ्येत्युक्ति-पूर्वकं ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वान्तरं नास्तीत्यवधारितम् । 'उपमर्दश्च', 'तानि परे तथाह्याह', 'अविभागो वचनात्' इति सूत्रेषु सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानमात्रेण निरवशेषं बाध्यत्वमुक्तम् । अविद्या च ब्रह्मणा जगत्कारणत्वादिनिर्वाहिका 'सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्', 'तदधीनत्वादर्थवत्', 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' इत्यादि-

सूत्रैः प्रसाधिता । एवञ्च ब्रह्मसूत्रकृतां जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदः जीवब्रह्मगता विरुद्धा धर्माः औपाधिकाः अविद्याकल्पिताः जागरिकस्वाप्नप्रपञ्चद्वयमनित्यं मिथ्याभूतं ज्ञानबाध्यञ्च ब्रह्मैव नित्यं सत्यञ्च इत्यद्वैत्यभिमतार्थ एव निर्भर इति परामृशतां स्फुटतरमवगम्यते ॥

इयता ग्रन्थेन ब्रह्मसूत्राणां ब्रह्मसत्यत्वजगन्मिथ्यात्वयोस्तात्पर्यं कतिपयस्थलोदाहरणेन प्रदर्शितम् । अथ भगवद्गीतापि किञ्चित् परामृश्यते ॥

भगवद्गीतापि परामृश्यमाना ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्यत्येव स्वाशयमाविष्करोति । तथा हि 'नासतो विद्यते भावः नाभावो विद्यते सतः' इति हि श्लोके आत्मनस्सत्पदेन जगतोऽसत्पदेन चानुवादात् आत्मनोऽसत्त्वं नास्तीति जगतस्सत्त्वं नास्तीति च विधानाच्च ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्पष्टमुक्तम् । उपरि च पूर्वोक्तसदसत्पदार्थनिरूपणपराभ्यां 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं' इति 'अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्तश्शरीरिणः' इति च श्लोकाभ्यां ब्रह्मजगतोस्सत्यत्वमिथ्यात्वसमनियतनित्यत्वानित्यत्वे कीर्तिते ॥

किञ्च 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्' इति प्रपञ्चाधारतया प्रतिपन्ने ब्रह्मणि प्रपञ्चनिषेधेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं स्फुटीकृतम् । एतद्गीतावचनाभिप्रायश्च प्रकाशितश्शतश्लोक्यां भगवत्पादैः

"मायाध्यासाश्रयेण प्रविततमखिलं यन्मया तेन मत्स्था-
न्येतान्येतेषु नाहं यदपि हि रजतं भाति शुक्तौ न रौप्ये ।
शुक्त्यंशस्तेन भूतान्यपि मयि न वसन्तीति विष्वग्विनेता
प्राहास्मात् दृश्यजातं सकलमपि मृषैवेन्द्रजालोपमेयम् ॥" इति ॥

एवं जीवगतं कर्तृत्वादिकं बुद्ध्याद्युपाधिधर्माध्यासनिबन्धनं मिथ्येत्यपि 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥", 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥', 'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥', 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति

न लिप्यते ।', 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।', 'नायं हन्ति न हन्यते', 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्', 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मनं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥' इत्यादिश्लोकैरुक्तम् । परमात्मनोऽपि जगत्कर्तृत्वं मिथ्येति 'तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्'। इति श्लोकेन स्पष्टमुक्तम्। एवं 'नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः' इत्यनेन आत्मावारकत्वेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यनेन आत्मज्ञाननिवर्त्यत्वेन च मायां व्यपदिश्य एवमेव 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इति च आवारकत्वज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्यामज्ञानमपि व्यपदिश्य एकलक्षणलक्षितयोर्मायाऽज्ञानयोरभेदं भावरूपत्वञ्च संसूच्य मायाऽज्ञानपदाभिलप्यायास्तस्या एव प्रकृतेः 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरं' इत्यनेन जगत्परिणामित्वं ब्रुवन्भगवान् प्रपञ्चस्याज्ञानिकत्वं स्फुटीकरोति । मायाऽविद्ययोरैक्यमुक्तगीतावचनावलंबेनैव संक्षेपशारीरके निर्धारितम् ॥

"अज्ञानमावरणमावरणञ्च माया सर्वेश्वरेण हरिणा दृढमभ्यधायि ।
चैतन्यवस्तुन इति प्रतिपद्यमानास्तत्त्वं तदेकमिति निश्चयतः प्रतीमः ॥"

"ज्ञानं निवर्तकमपि द्वितयस्य तस्य गीतागतः करुणया भगवानुवाच ।
तेनापि तत्त्वमिदमेकमिति प्रतीतिरानीयते कथितलक्षणतुल्यभावात् ॥"

"नाहं प्रकाश इति तावदनेन मायाऽज्ञानेन चावृतमितीतरदप्यभाणि ।
मामेव ये तु परमं पुरुषं प्रपन्ना ज्ञानेन तु प्रभृतिना च धिया निवृत्तिः ॥" इति

एतदर्थसंग्राहकौ मदीयौ श्लोकाविमौ—

'अज्ञानमाहुरिह केचिदभावरूपं मायाविलक्षणमथो महता श्रमेण ।
मायोद्भवं जगदिदं किल भावरूपं मिथ्या नहीति वदितुं त्वविमृश्य गीताम् ॥'

'अज्ञानमावरणमात्मविबोधनाश्यं मायां तथोभयमुवाच कृपालुरीशः ।
गीता स्वतो द्वयमभिन्नमभावभिन्नं तज्जं जगच्च रशनाहिवदेव मिथ्या ॥' इति ॥

'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' इति 'मद्भावं सोऽधिगच्छति' इत्यादिभिश्च बहुभिर्वचनैः जीवब्रह्माभेदः स्पष्टमुक्तः ॥

एवमुपनिषद्ब्रह्मसूत्रभगवद्गीताख्यप्रस्थानत्रयमपि परामृशतां ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति सिद्धान्त एव स्फुटं प्रकाशते इति सिद्धम् । अथ पुराणरत्नमिति प्रसिद्धं विष्णुपुराणमप्यामूलचूडं पर्यालोच्यमानं ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति सिद्धान्तमेव प्रकाशयति । तत्रत्यानि वचनानि कानिचित् लिख्यन्ते ॥
' ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥'
' परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते । तवैव महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥'
यदेतत् दृश्यते मूर्तमेतत् ज्ञानात्मकं तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥
ये तु ज्ञानविदश्शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः । बिभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्योद्भवाय च । कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः
'ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥'

" ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृंभितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं च सदैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥
मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैस्स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित् क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तु जातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं च नित्यं अशेषशोकादिनिरस्तसंगम् ।
एकस्सदेकः परमः परेशस्स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥"

यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम। तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते॥
यथा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः।तथा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वचः॥
परमार्थतस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम। एको व्यापी समश्शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः। परज्ञानमयो सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः॥
न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते। तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयम् हि यत्॥
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः। वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदष्षड्जादिसंज्ञितः॥
अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः। एकत्वं रूपभेदस्तु बाह्यकर्मावृतिप्रजः॥
देवादिभेदेऽवध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः॥"
पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः। कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदस्यार्थवत्कथम्
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते। परार्थसारभूतं यत् तदद्वैतमशेषतः॥
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदाघं स ऋभुर्गुरुः निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत्॥
सर्वभूतान्यभेदेन ददर्श स तदाऽऽत्मनः। तथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः॥
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः। भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकस्सन् पृथक्कृतः॥

एकस्समस्तं यदिहास्ति किंचित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥
इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप॥"

एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः। सर्वभूतेष्वभेदोऽसौ भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः॥
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः। वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयोरन्तरं हर॥"
ध्यानं नैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम्। भेदकारि परेभ्यस्तत्परमार्थो न भेदवान्॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम्। वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥"
"अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः।"
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कःकरिष्यति॥
इत्यादीनि परश्शतं वचनानि ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवमतिस्पष्टं प्रकाशयन्ति॥
निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽप्युपपद्यते॥
शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥" इत्यादिना निर्गुणब्रह्मणः मायोपाधिकमेव जगत्कर्तृत्वमिति चोक्तं तत्रैव ॥

एवं श्रीभागवते "ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमिति लोलमलातचक्रं" इति "अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा" इति च प्रपञ्चस्य जागरिकस्वाप्नरूपस्य मिथ्यात्वं स्पष्टमुक्तम् ॥

भारते च शान्तिपर्वणि सुवर्चलाश्वेतुकेतूपाख्याने—

आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति निश्चितम् । सदर्थे कल्पितं ह्येतत्तत्सत्यं विष्णुरेव च इत्यादिना सद्रूपब्रह्मणस्सत्यत्वं प्रपञ्चस्य तत्र कल्पितत्वं च स्पष्टमुक्तम् ॥

भागवतभारतगतवचनान्तराणि विस्तरभिया न लिख्यन्ते । एवं सर्वाण्यपि इतिहासपुराणादिरूपाणि उपबृंहणाणि परामृश्यमानानि अमुमेवार्थं द्रढयन्ति । विस्तरभिया तानि नात्र समालोचितानि । तेषां सर्वेषामपि वचनानां स्वरसतः प्रतीयमानं ब्रह्मसत्यत्वं जगन्मिथ्यात्वं चार्थमपहाय अपार्थकल्पनया कदर्थनन्तु प्रामाणिका न श्रद्दधते ॥

इदं त्ववश्यमनुसन्धेयम् । 'नित्यो नित्यानां' इति काठके, 'सत्यस्य सत्यं" इति बृहदारण्यके च ब्रह्म व्यपदिश्यते । तयोश्च व्यपदेशयोः यथा "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥" इति श्वेताश्वतरमन्त्रे ईश्वरेश्वरत्वदेवतादैवतत्वपतिपतित्वव्यपदेशेषु ब्रह्मणः ऐश्वर्यादिविषये सर्वोत्तरत्वं लभ्यते तथा नित्यत्वसत्यत्वविषयेऽपि ब्रह्मणस्सर्वोत्तरत्वं प्रतीयत इति स्फुटमवगम्यते । तथा च जगद्गतं नित्यत्वं सत्यत्वं च आपेक्षिकं निकृष्टं, ब्रह्मगतं तदुभयं निरपेक्षं निरतिशयमत एवोत्कृष्टमिति च सिद्ध्यति । एवं तद्व्यपदेशपर्यालोचने जगद्ब्रह्मोभयसाधरणं मध्यमं जगन्मात्रगतं निकृष्टं ब्रह्ममात्रगतमुत्कृष्टं च नित्यत्वं सत्यत्वं च त्रिधा पर्यवस्यति । "अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन (अज्ञानप्रयुक्तस्य) बाधः" इति विवरणानुसारेण ज्ञानेनाज्ञानरूपकारणनिवृत्तिद्वारा निवृत्तिरूपं निरवशेषं नाश्यत्वं बाध्यत्वं ज्ञानभिन्नकारणेन उपादाने लीय-

मानत्वरूपं सावशेषं नाश्यत्वं अनित्यत्वमिति बाध्यत्वानित्यत्वयोः प्रसिद्धाद्भेदात् तदभावरूपसत्यत्वनित्यत्वयोरपि भेदः स्फुट एव ॥

तत्र 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इत्यादौ वियदादिजगद्ब्रह्मसाधारणतया निर्दिश्यमानं आकल्पमात्रस्थायि वियदादि सर्वदास्थायि ब्रह्मोभयानुगतं चिरकालस्थायित्वमात्ररूपं आद्यं नित्यत्वम् । ध्रुवा पृथिवी ' अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति ' इत्यादौ निर्दिश्यमानं जगन्मात्रगतं 'आभूतसंप्लवं स्थानं अमृतत्वं हि भाष्यते " इत्यादिप्रमाणानुसारेण आकल्पमेवावस्थायित्वरूपं द्वितीयं नित्यत्वम् । "अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणः" इत्यादौ निर्दिश्यमानं ब्रह्ममात्रगतं कालत्रयापरिच्छिन्नत्वरूपं तृतीयं नित्यत्वम् । एवं सत्यानां मध्ये उत्कृष्टं सत्यमित्यर्थकसत्यस्य सत्यमिति वाक्येन उत्कृष्टनिकृष्टसत्यब्रह्मजगत्साधारणतया सूचितं व्यवहारकालमात्राबाध्यजगत्त्रिकालाबाध्यब्रह्मोभयानुगतम् अबाध्यत्वमात्ररूपमाद्यं सत्यत्वम् । 'विश्वं सत्यं', 'नामरूपे सत्यं', 'प्राणा वै सत्यं', 'तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्' इत्यादौ 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति वाक्यस्थप्रथमसत्यपदे च निर्दिश्यमानं जगन्मात्रगतं "देहादिप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात् ॥" इत्यादिप्रमाणानुसारेण ब्रह्मसाक्षात्कारकालभिन्नकालरूपव्यवहारकालमात्राबाध्यत्वरूपं द्वितीयं सत्यत्वम् । 'सत्यं ज्ञानं', तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादौ 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति वाक्यस्थद्वितीयसत्यपदे च निर्दिश्यमानं ब्रह्ममात्रगतं कालत्रयाबाध्यत्वरूपं तृतीयं सत्यत्वम् । पूर्वोक्तं त्रिविधं नित्यत्वं सत्यत्वं च ॥

" आकाशादौ नित्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे नित्यता काचिदन्या ।
तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥"

" आकाशादौ सत्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या ।
तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥"

इत्यादिसंक्षेपशारीरकादिप्रमाणग्रन्थेषु स्फुटीकृतम् । उभयसाधारणं नित्यत्वं सत्यत्वमेव च नित्यसत्यशब्दाभ्यां लोके व्यवह्रियते । 'नित्यो नित्यानां', 'सत्यस्य

सत्यं' इत्यादिश्रुत्यर्थविचारणकाल एव परं विवेचकैः ब्रह्मव्यावृत्तजगद्गत-नित्यत्वसत्यत्वयोः जगद्व्यावृत्तब्रह्मगतनित्यत्वसत्यत्वयोश्च विविच्य ज्ञातुं शक्यत्वात् तत्पूर्वं उभयसाधारणलोकव्यवह्रियमाणनित्यत्वसत्यत्वयोरेव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च। एतादृशं जगद्व्यावृत्तं श्रुतिषु तात्पर्येण प्रतिपाद्यमानं नित्यत्वं चाभिप्रेत्यैव ब्रह्मैव नित्यं ब्रह्मैव सत्यमिति निरुक्तस्य नित्यत्वस्य च प्रपंचेऽभावमभिप्रेत्यैव च जगदनित्यं मिथ्येति चाद्वैतिनामुद्घोषः । जगद्ब्रह्मोभयसाधारणं पूर्वोक्तं श्रुतिष्वपि तत्र तत्र निर्दिश्यमानं नित्यत्वं सत्यत्वं चाभिप्रेत्य जगद्ब्रह्मोभयं नित्यं सत्यमिति च व्यपदेशस्तु द्वैतिनामिवाद्वैतिनामपि इष्ट एव । न कथंचिदप्यनिष्ट इति विज्ञेयम् । परं तु द्वैतिनः पूर्वोक्तश्रुतिवशेन त्रिधा प्रतीयमानमपि नित्यत्वं सत्यत्वं चासङ्कीर्णतया विभज्याविज्ञाय सामान्यतः नित्यं सत्यमिति संमुग्धतया ऐकरूप्येण व्यवहरन्ति । अद्वैतिनस्तु पूर्वोक्तरीत्या पूर्वोक्तश्रुतिविवेचनपूर्वकं नित्यत्वं सत्यत्वं च त्रिधा विभज्य कुत्र कुत्र कीदृशं नित्यत्वं सत्यत्वं च प्रदर्शितमिति श्रुतिनिगूढमर्थं प्रकाशयन्तीति वस्तुतत्त्वमिदम् ॥

यथा सत्यस्य सत्यमित्यादिश्रुतिवशात् ब्रह्मणस्सत्यसत्यत्वं तथा शुक्तिरूप्यादिप्रपंचस्य मिथ्यामिथ्यात्वमपि ज्ञायते । कुत इति चेत् पूर्वोक्तप्रमाणवशात् मिथ्यात्वेन निर्धारितेऽपि जगति 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इत्यादिश्रुत्या व्यावहारिकसत्यानृतवियदादिशुक्तिरूप्यादि ब्रह्मकार्यद्वयवाचिसत्यानृतशब्दाभ्यां सत्यानृतद्वैराश्यकरणात् । तथा चोत्कृष्टमिथ्यावस्तु शुक्तिरूप्यादिकं निकृष्टमिथ्यावस्तु वियदादिकम् । उत्कृष्टसत्यं ब्रह्म निकृष्टसत्यं वियदादिकम् । प्रपंचस्य सत्यत्वविषये वा मिथ्यात्वविषये वा उत्कर्षो नास्त्येव । केवलसत्यं ब्रह्म, केवलमिथ्या शुक्तिरूप्यादिकं, वियदादिप्रपंचः सत्यत्वमिथ्यात्वोभयसमुच्चयाधिकरणं इति सिद्धम् । पूर्वोक्तसत्यत्वत्रैविध्यन्यायेनैव वियदादिशुक्तिरूप्यादिसाधारणं वियदादिमात्रगतं शुक्तिरूप्यादिमात्रगतं च मिथ्यात्वमिति मिथ्यात्वत्रैविध्यमपि सिद्ध्यति । तत्रोभयसाधारणं मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपम् । अनाद्यविद्यादोषप्रयुक्तवियदादिमात्रगतं मिथ्यात्वं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति बाध्यत्वं । आगन्तुकदोषप्रयुक्तशुक्तिरूप्यादिमात्रगतं मिथ्यात्वं ब्रह्मप्रमातिरिक्तबाध्यत्वरूपम् । तत्र मिथ्या-

पदेन लोके शुक्तिरूप्यादिमात्रमेव व्यवह्रियते वेदान्तप्रमाणविवेचनशून्यैः वियदादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वेनाग्रहणात् । अत एव लोके शुक्तिरूप्यादिकमनृतं वियदादिकं सत्यमिति व्यवहारः । वेदे परं वियदादिकमप्यनृतं ब्रह्मैव सत्यमिति व्यवहारः । अत एव च जगतः लोकैः परमार्थतया अवगतत्वात् लौकिकपारमार्थिकमिति व्यवहारो वेदान्तशास्त्रेषु । तन्न्यायेनैव शुक्तिरूप्यादिमात्रस्य लोकेऽनृततया अवगतत्वात् तन्मात्रस्य लौकिकानृतमिति व्यवहारश्च कर्तुमुचित एव । एवं ब्रह्म वैदिकपारमार्थिकं वियदादि सर्वं जगत् वैदिकानृतमिति च व्यवहारः शास्त्रपर्यालोचनया कर्तुमुचित एवेति भाति । तथा च लोकवेददृष्टिभेदेन सत्यानृतपदार्थयोरपि भेदस्सिद्धः । लोकदृष्टिश्शास्त्रदृष्टिरिति दृष्टिद्वयसत्त्वं तदनुसारेण व्यवहारभेदः इति च ब्रह्मसूत्रकारैरपि "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रे अङ्गीकृतम् । तत्र शास्त्रदृष्ट्या जीवब्रह्माभेदः सर्वाभेदश्च । लोकदृष्ट्या तु तद्भेदः इत्युक्तम् । तन्न्यायेन शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, लोकदृष्ट्या तु अन्यथाभाव इत्यपि सिद्ध्यत्येव । पूर्वोक्तं मिथ्याभूतपदार्थद्वयमध्ये परस्परवैलक्षण्यमभिप्रेत्यैव च ब्रह्मसूत्रकारोऽपि "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति सूत्रे स्वाप्निकप्रपंचात् उत्कृष्टमिथ्यापदार्थभूतात् जागरिकप्रपंचस्य निकृष्टमिथ्यापदार्थस्य वैलक्षण्यं व्यावहारिकसत्यत्वमाह । न च तावता तदनन्यत्वाधिकरणादिसिद्धस्य प्रपंचमिथ्यात्वस्य विरोधलेशोऽपि । एवं च शुक्तिरूप्यस्वाप्निकादिपदार्थमात्रगतमिथ्यात्वाभिप्रायेण जगन्मिथ्येति व्यवहारः द्वैतिनामिव नाद्वैतिनामप्यनिष्टः । अद्वैतिनां मते वियदादिप्रपंचस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमेऽपि शुक्तिरूप्यस्वाप्नादिमिथ्यापदार्थवैलक्षण्यस्य आब्रह्मसाक्षात्कारमबाध्यत्वस्य "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति सूत्रोक्तन्यायेन अङ्गीकृतत्वादेव आब्रह्मसाक्षात्कारं वियदादिप्रपंचाश्रयः सर्वो लौकिकवैदिकक्रियाकारकप्रमाणप्रमेयादिव्यवहारः अप्रतिहतः सत्यत्ववादिनामिव इषदप्यन्यूनः । स्वाप्नप्रपंचाश्रयव्यवहारः जाग्रद्बोधपर्यन्तं यथा अप्रतिहतो वर्तते तद्वत् । तथा च लोकव्यवहारस्य मिथ्यात्वपक्षेऽपि न किंचिदपि बाधकमिति सर्वमवदातम् । अथ ब्रह्मगतं सत्यत्वं जगद्गतं मिथ्यात्वं च किंरूपमिति किंचिद्विचिन्त्यते ॥

ब्रह्ममात्रगतं सत्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वरूपमिति पूर्वमेवोक्तम् । तच्च कालानवच्छिन्नो यो बाध्यत्वाभवः तद्रूपम् । स च बाध्यत्वाभावः आधकरणीभूतब्रह्मस्वरूपः । ननु सप्रतियोगिकमत एव सापेक्षमभावत्वं ब्रह्मणि कल्पितं न परमार्थभूतम् । तद्विशिष्टरूपेणाभावोऽपि शुद्धब्रह्मभेदात् शुद्धब्रह्मतादात्म्यापन्नतया शुद्धब्रह्मधर्मभूतः शुद्धब्रह्मणि कल्पित एव । तथा च बाध्यत्वाभावत्वविशिष्टब्रह्मरूपसत्यत्वधर्मस्य कल्पितत्वेन तस्याप्यभावे ब्रह्मणो मिथ्यात्वं प्रसज्येत इति चेत् । अत्रोक्तं विद्यारण्यश्रीचरणैः तैत्तिरीयोपानिषद्भाष्ये 'यथा पादतले लग्नकण्टकमन्येन कण्टकेन कण्टकद्वयं परित्यज्य केवलं पादमवशेषयति तद्वत् सत्यशब्दः ब्रह्मण्यारोपितं सत्यत्वधर्ममुपजीव्य तद्विरुद्धं मिथ्यात्वं निराकुर्वन् ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेन सत्यत्वधर्मस्यापि निराकरणात् सत्यत्वमिथ्यात्वधर्मद्वयरहितं सन्मात्रं ब्रह्मतत्त्वं लक्षयति " इति । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरास्थितिः इति न्यायेन सत्यत्वमिथ्यात्वोभयराहित्यं ब्रह्मण्ययुक्तमिति शङ्कापि "नपुंसकव्यक्तिवत् तदुपपत्तेः । यथा परस्परविरुद्धस्त्रीत्वपुरुषत्वोभयरहिता सा व्यक्तिस्तद्वत् । प्रत्यक्षेण प्रमितासौ व्यक्तिरिति चेत् तर्हि ब्रह्मापि श्रुत्या प्रमीयताम् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिर्हि सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यमत एव वागगोचरं ब्रह्म निर्विशेषमाह ।' इत्यादिना तत्रैव परिहृता । ब्रह्म च निर्धर्मकत्वेन वस्तुतस्सत्यत्वधर्मरहितमपि निखिलप्रपंचकल्पनाधिष्ठानत्वात् सद्रूपमेव । नासद्रूपम् । असतोऽधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । ननु सत्त्वाख्यधर्मानङ्गीकारे कथं तत्र 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादौ सद्व्यवहारः । किंचिद्धर्मपुरस्कारेणैव पदानां धर्मिप्रत्यायकत्वनियमात् इत्याशंक्य आकाशपदेन आकाशरूपधर्मिमात्रप्रतिपादनेन तादृशानियमासत्त्वेन इहापि सत्पदेन ब्रह्मरूपधर्मिमात्रप्रत्यायनसंभवात् इति परिहृतं प्रथममिथ्यात्वविचारे लघुचन्द्रिकाव्याख्यायां विठ्ठलेशोपाध्यायैः । युक्तं चैतत् । आकाशत्वं हि शब्दाश्रयत्वादिरूपं अन्यस्य दुर्वचत्वात् । तच्च न आकाशपदजन्यबोधविषयः । किंतु परिचायकमात्रम् । अत एव शब्दवदाकाशमिति वाक्याच्छाब्दबोधः । अन्यथा घटा घट इत्यादिवाक्यवत् उद्देश्य-

तावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधानापत्तेः । अत एव च मणिकृद्भिः शक्तिवादे आकाशपदस्य एकस्यामाकाशव्यक्तावेव केवलायां शक्तिस्स्वीकृता । अनन्तव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे खलु शक्त्यनुगमार्थं सकलव्यक्तिक्रोडीकारहेतुकिंचिद्धर्मविशिष्टे शक्तिस्स्वीकरणीया। शक्त्याश्रयव्यक्त्यैक्येऽनुगमकधर्मानपेक्षणात् । यद्यपि पूर्वोक्तः बाध्यत्वाभावत्वविशिष्टरूपसत्यत्वधर्मः कल्पितः शुद्धब्रह्मस्वरूपो भवितुं नार्हति । तथा च सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यस्य शुद्धब्रह्मस्वरूपलक्षणपरत्वं पूर्वाचार्योक्तं न युज्येत । तथापि बाध्यत्वाभावविशिष्टतादात्म्योपलक्षितशुद्धब्रह्मस्वरूपात्मकमेव सत्यत्वरूपं ब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति बोध्यम् । इत्थमेव च सिद्धिचन्द्रिकादावप्युक्तम् । न चैवं ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नस्य सत्यत्वस्य कथं ब्रह्मधर्मत्वमिति वाच्यम् । ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नस्यापि निरुक्तसत्यत्वस्य बाध्यत्वाभावत्वविशिष्टतादात्म्योपलक्षितत्वेन धर्मत्वं स्वरूपतो धर्मित्वमिति कल्पितेन ब्रह्मभेदेन ब्रह्मधर्मत्वसंभवात् । तदुक्तं पञ्चपाद्यां 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति ब्रह्मणस्सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते' इति । वस्तुतस्तु बाध्यत्वाभावत्वविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपापेक्षया लघुभूतं बाध्यत्वाभावत्वोपलक्षितस्वरूपमेव ब्रह्म स्वरूपलक्षणात्मकं सत्यत्वमिति मन्तव्यम् । विवरणे तु मिथ्यात्वाभावत्वविशिष्टतादात्म्याकारमनोवृत्त्युत्तरशुद्धब्रह्म कारानिर्विकल्पकमनोवृत्त्युपलक्षितं स्वरूपं सत्यत्वमिति वृत्तिघटनया सत्यत्वं परिष्कृतम् । सर्वथा शुद्धब्रह्मस्वरूपात्मकमेव सत्यत्वं कथंचित् धर्मधर्मिभावकल्पनया ब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति सर्वत्र व्यवहृतं पूर्वाचार्यैस्सर्वैः । एवं च ब्रह्मगतं सत्त्वं ब्रह्मस्वरूपात् वस्तुतो नातिरिच्यते । अत एव 'प्रकृत्यर्थातिरेकेण प्रत्ययार्थो न गम्यते । सत्तेत्यत्र ततस्स्वार्थस्तद्धितोऽत्र भवन् भवेत् ॥" इति वार्तिककारपादैरुक्तम् । 'प्रत्यस्तमितभेदं सत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥' इति विष्णुपुराणवचने "सत्तामात्रमित्यत्र तल्प्रत्ययस्स्वार्थिकः । न तु प्रवृत्तिनिमित्तधर्मवाची" इति परिमले उक्तम् । 'सर्वात्मना सत्ताप्रकाशयोरभेदाभ्युपगमे सद्बोधशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गात् अनिर्वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन पर्यायत्वपरिहरणं कर्तव्यं" इत्यन्यत्र च परिमल

एव सत्ताप्रकाशादिधर्माणां परस्परं धर्मिणा च साकं 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति ब्रह्मणस्सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते' इति टीकावचनानुरोधेन काल्पनिको भेद इति व्यवहृतम् । 'सद्रूपं परं ब्रह्मैव सदेव स्वस्मिन् परिकल्पितासु बह्वीषु व्यक्तिषु अधिष्ठानतयानुवृत्तत्वात् सत्तेत्युच्यते । यदा ब्रह्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यप्रपंचनिवृत्तिः तदा तद्ब्रह्म सदित्युच्यते न सत्ता इति । अनुगन्तव्याभावेन स्वरूपस्यानुगमाभावात्" इति च सूतसंहिताव्याख्यायां एकस्यैव ब्रह्मणः सदिति सत्तेति च व्यपदेशभेदे कारणमुक्तम् ॥

ब्रह्मसिद्धावपि ब्रह्मकाण्डे "संहृताखिलभेदोऽतस्सामान्यात्मा स वर्णितः । हेमेव पारिहार्यादिभेदसंहारसूचितम् ॥" यतश्च(वियदादि)विशेषप्रत्यस्तमयमुखेन तन्निरूपणमतोऽन्यैर्ब्रह्मविद्याभियुक्तैस्सामान्यरूपं ब्रह्म निरूपितम् । "स वा एष महानज आत्मा सत्तालक्षणः" तथा "सत्तैव सर्वभेदयोनिः प्रकृतिः परा" इति । यथा सुवर्णतत्त्वं कटकाङ्गुलीयादिविशेषोपसंहारेण निरूप्यमाणं तत्सामान्यम् इति "सामान्यन्तूक्तं ब्रह्मवादिभिः विशेषप्रत्यस्तमयमुखेन निरूपणादुपचारतः" इति च वाक्यैः ब्रह्मणः वियदादिसर्वव्यक्त्यनुगतस्याधिष्ठानस्य कल्पिततत्तद्-व्यक्तिनिराकरणमुखेन बोध्यमानत्वात् सत्ताख्यसामान्यरूपत्वमित्युक्तम् । सर्वथा ब्रह्मगतं सत्यत्वं ब्रह्मस्वरूपमेव नान्यत् इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥

अथ जगद्गतं मिथ्यात्वमपि किं रूपमिति विचार्यते । तत्र 'मिथ्या-शब्दोऽनिर्वचनीयतावचनः' इति 'मिथ्येत्यनिर्वचनीयतोच्यते इति च पंचपादि-कावचनात् अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वमिति 'प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं नाम' इति 'अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः' इति च विवरणवचनद्वयेन प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं ज्ञानबाध्यत्वं च मिथ्यात्वमिति "सर्वेषामपि भावानामाश्रयत्वेन सम्मते । प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ॥" इति तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सु-खाचार्योक्तथा स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति सत्यविवेकस्य मिथ्याभावस्य साध्यत्वात् नाप्रसिद्धविशेषणता" इति न्यायदीपावल्यां

आनन्दबोधाचार्यवचनेन सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वमिति च गम्यते । एतदेव पञ्चविधं मिथ्यात्वं निष्कलङ्कतया अद्वैतसिद्ध्यादौ विवेचितम् । आद्यं स्यात् पञ्चपाद्युक्तम् ततो विवरणोदिते । चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दबोधजम् ॥ इति पञ्चविधं प्रोक्तं मिथ्यात्वं ध्वान्तनाशनं ' इति च लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्व-विवेचनान्ते तत्तन्मिथ्यात्वस्वरूपप्रदर्शकतत्तद्ग्रन्थप्रकाशनपूर्वकम् मिथ्यात्वपाञ्च-विध्यं प्रदर्शितम् । तत्र प्रथमं पञ्चपाद्युक्तमनिर्वाच्यत्वं नाम सदसद्विलक्षणत्वं न तु अवाच्यत्वम् । तदुक्तमिष्टसिद्धौ । ' ननु उच्यते अनिर्वचनीयमिति च विप्रातिषिद्धम् । नायं दोषः । सदसत्त्वाभ्यामिति विशेषणात् । सा हि (माया) युक्त्या निरूप्यमाणा नास्तीति निश्चित्य वक्तुं शक्या । नापि नास्तीति । सदसद्विलक्षणत्वेन तद्वचनानर्हत्वात् । तेनानिर्वचनीया न पुनरवाच्येति " इति " मायायास्सकार्याया अपि वस्तुत्वावस्तुत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वात् वस्त्ववस्तुपक्ष-द्वयाश्रया दोषा नास्मत्पक्षं कटाक्षेणापि वीक्षन्ते । तथा हि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वा-भावात् नाद्वैतहानिः । अवस्तुत्वाभावाच्च प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्याद्युक्तदोषाभावात् न यथोक्तब्रह्मासिद्धिः । तद्दर्शनाच्चमायातत्कार्यनिवृत्तः न मोक्षासिद्धिः इति " सत्त्वेन भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्वे ख्यातिबाधकौ । सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैस्सह भ्रमाः ॥ सच्चेद्भाति कथं बाधः भाति चेत्तदसत्कथम् । सदसद्भ्या-मतोऽवाच्यं शुक्तौ रूप्यमिति स्थितम् ॥" इति च । तत्त्वप्रदीपिकायाञ्च चित्सुखा-चार्यैः, ' प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत् । गाहते तदनिर्वाच्य-माहुर्वेदान्तवेदिनः ॥" इति एतदेवोक्तम् । सदसद्विलक्षणत्वघटकं विलक्षण-त्वशब्दिताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सत्त्वञ्च त्रिकालाबाध्यत्वं ब्रह्ममात्रनिष्ठं असत्त्वञ्च सत्तादात्म्यशून्यत्वं कालासबन्धित्वं वा तुच्छमात्रनिष्ठम् । सदसतोस्तादात्म्यायो-गात् तुच्छस्य कालासंबन्धित्वाच्च । वियदादिप्रपञ्चश्शुक्तिरूप्यादिकञ्चाधिष्ठान-साक्षात्कारबाध्यत्वात् सद्विलक्षणं सद्रूपब्रह्मणि कल्पितत्वेन तत्तादात्म्यवत्त्वात् कालसंबन्धित्वाच्च असद्विलक्षणञ्च । प्रपञ्चस्याध्यस्तस्यासद्वैलक्षण्यं पञ्चपादि-कायामेवोक्तं " नाप्यध्यस्तमप्यसदेव । तथात्वे प्रतिभासायोगात् । ननु सर्वमेवेदमसदिति भवतो मतम् । क एवमाह ? अनिर्वचनीयानाद्यविद्यात्मकमित्यु-

द्बोधितमस्माभिः। इति। तत्त्वज्ञानानन्तरं प्रपञ्चस्यासत्त्वन्तु 'अथ पुनर्विद्योदये अविद्याया निरुपाख्यतामङ्गीकृत्यासत्त्वमुच्येत काममभिधीयताम्। तथा च बाधकज्ञानं नेदं रजतमिति विशिष्टदेशकालसंबद्धं रजतं विलोपयदेवोदेति इति तत्रैवाङ्गीकृतम्। सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वञ्च। 'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं तम आसीत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। तत्र हि प्रलये सदसतोर्निषेधक-वाक्यद्वयसहकृतेन तम आसीदिति वाक्येन अर्थात् सदसद्भिन्नं तम आसीदिति लभ्यते। अन्यथा तमश्शब्दिताज्ञानस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वा तत्सत्त्वे सन्नासीदिति असन्नासीदिति वा वक्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्तु सत आत्मनः सदा सत्त्वात् तदानीं सन्नासीदित्यस्य प्रतिषेधस्य बाधात् प्रतिषेधार्थकत्वं विहाय नञः पर्युदासाद्यर्थकत्वाश्रयणे सदसद्भिन्नं तम आसीदित्यर्थस्य शाब्दस्यैव पूर्वोक्तवाक्यात् लाभ इति बोध्यम्। यद्यपि श्रुतौ तमस एव सदसद्विलक्षणत्वमुक्तं तथापि तत्कार्य-स्यापि प्रपञ्चस्य तदभिन्नस्य तत एव सदसद्विलक्षणत्वसिद्धिरिति बोध्यम्॥

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं विवरणोदितं द्वितीय-मिथ्यात्वं 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। तत्र च श्रुताविहपदेन प्रपञ्चवत्तया पूर्ववाक्येषूक्तं ब्रह्म परामृश्य तत्र नाना किंचन ब्रह्मभिन्नं किंचिदपि वस्तु नास्तीति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययप्रयोगेण द्वैताधिकरणकालरूपवर्तमानकाला-वच्छेदेनापि प्रपञ्चाभावबोधनात् द्वैतानधिकरणकालावच्छेदेन प्रपञ्चाभावस्य सर्व-संप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तेन च मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य लब्धम्। प्रपञ्चस्य च प्रतिपन्नोपाधौ ब्रह्मणि निषेधः स्वरूपेण। पारमार्थिकत्वेनेति केचित्। तदा पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चो ब्रह्मणि नास्तीत्युक्तौ यथा भूतले घटत्वेन पटो नास्तीत्युक्तौ पटे घटत्वं नास्तीति पर्यवस्यति न तु भूतले पटो नास्तीति। परवत्यपि भूतले घटत्वेन पटो नास्तीति व्यवहारात् तथा प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वशब्दितं सत्त्वं नास्तीति पर्यवस्येत् न तु ब्रह्मणि प्रपञ्चो नास्तीति। प्रपञ्चवत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वाभावमात्रेण पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चो ब्रह्मणि नास्तीति व्यवहर्तुं शक्यत्वात्। तथा च सदसद्विलक्षणत्वरूपप्रथममिथ्यात्व एव द्वितीयमिथ्यात्वस्याप्यन्तर्भावस्स्यात्।

स्वरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निषेधपक्षे तु प्रपञ्चाभावस्यैव ब्रह्मणि प्रतीतेः प्रपञ्चे सत्त्वाभावस्याप्रतीतेश्च प्रथममिथ्यात्वापेक्षया द्वितीयमिथ्यात्वस्य पृथग्भावात् न पूर्वोक्तदोषः । 'नेह नानास्ति किंचन' इति द्वितीयमिथ्यात्वबोधकश्रुतावपि पारमार्थिकत्वेनेति पदाभावात् अध्याहारे च तस्यैव दोषत्वात् अध्याहारं विनैवार्थबोधसंभवेऽध्याहारायोगाच्च स्वरूपेण प्रपञ्चनिषेध एव स्वरसतो बुध्यते। न चास्मिन्पक्षे ब्रह्मणि स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधेन प्रपञ्चस्य निस्स्वरूपत्वेन तुच्छत्वापात इति वाच्यम् । प्रपञ्चस्य स्वरूपतो निषेधाभ्युपगमेऽपि द्वैतग्राहिप्रत्य-क्षादिप्रमाणस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चनिषेधकश्रुतेश्चानुरोधेन अधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्य बाधनिश्चयपर्यन्तानुवृत्तिकासद्विलक्षणप्रतियोगिस्वरूपसहिष्णुत्वाभ्युपगमेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यव्यावहारिकस्वरूपांगीकारात् निस्स्वरूपत्वरूपतुच्छत्वाभावात् । तुच्छस्य सत्तादात्म्यं कालसंबन्धित्वञ्च नास्ति प्रपञ्चस्य तु तदुभयमस्तीति महतो वैषम्याच्च । यद्यपि प्रपञ्चस्य स्वरूपतो निषेधपक्षे स्वरूपेणाभावमात्ररूपं निस्स्वरूपत्वं न तुच्छत्वरूपं भवितुमर्हति प्रपञ्चेऽतिव्यापकत्वात् । तथापि सत्तादात्म्यशून्यत्वे सति स्वरूपेण योऽयमभावः स एव तुच्छासाधारणः तुच्छगतनिस्स्वरूपत्वात्मकः । कालासंबन्धित्वं वा तुच्छमात्रवृत्ति तुच्छत्वमिति बोध्यम् । न च ब्रह्मज्ञानान-न्तरमेव प्रपञ्चाभावोऽस्तु तत्पूर्वमपि प्रपञ्चाभावः महता श्रमेण किमर्थमुपेयत इति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञानानन्तरकालरूपकालान्तरावच्छेदेन प्रपञ्चाभावधियः 'तरति शोकमात्मवित्' 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' 'ज्ञात्वा देवम् मुच्यते सर्वपाशैः' इत्यादिज्ञाननिवर्त्यत्वरूपविवरणोदिततृतीयमिथ्यात्वमूलभूतश्रुतिसिद्धत्ववत् 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'नात्र काचन भिदास्ति' इत्यादिप्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेध-प्रतियोगित्वरूपविवरणोदितद्वितीयमिथ्यात्वमूलभूतश्रुतिभिरनेकाभिः प्रपञ्चप्रतीति-कालरूपेदानीन्तनकालावच्छेदेन ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावधियः जायमानाया अपलपि-तुमशक्यत्वेन इदानीमपि प्रपञ्चाभावस्य प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मणि अवश्याभ्युपेयत्वात् । वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रकाशानन्दश्रीचरणैः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिक-निषेधनिश्चय एव बाधनिश्चयो नाम नान्यादृश इति सुष्ठु विवेचितम् । तदनुसारेणेदानीं प्रपञ्चाभावः अवश्याभ्युपेय एव । तदीयवचनानीमानि —

"साक्षात्कृते त्वधिष्ठाने समनन्तरनिश्चितिः ।
अध्यस्यमानं नास्तीति बाध इत्युच्यते बुधैः ॥"

शुद्धेऽधिष्ठाने विपरीतमध्यस्य प्रवर्तमानस्य निवर्तमानस्य वा तदधिष्ठानविषयकं बाधज्ञानं परोक्षं वा उत्पन्नं तदनन्तरं इदमिह कालत्रयेऽपि नास्तीति योऽयं निश्चयः स एव बाध इति सर्वजनानुभवसिद्धम् । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारे जातेऽज्ञानं तत्कार्यञ्च सर्वं यावत्किंचित् तत्राध्यस्तं तत्सर्वं तत्र कालत्रयेऽपि नास्तीति यो निश्चयः स्वानुभवसिद्धः स एव तस्य तत्र बाध इत्युच्यते । अत एव प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमिति संप्रदायविदां लक्षणमपि समञ्जसम् । न चोत्तरकालीननिषेधप्रतियोगित्वेऽपि वर्तमानातीतकालयोरसत्त्वात् न त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं अनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यम् । अनिर्वचनीयत्वापरिज्ञानात् । न हि कादाचित्कत्वमात्रेणानिर्वचनीयत्वं भवति । पराभिमतसत्यस्यापि घटादेस्तथात्वात् । न च आविद्यकत्वेन विशेषः कारणस्य नामान्तरकरणापत्तेः । न च ज्ञानबाध्यत्वेन विशेषः । तस्यापि सतो नास्तित्वप्रमित्यनुपपत्तेः । तस्मात् बाधकप्रत्ययोत्तरं अध्यस्तस्य त्रैकालिकासत्त्वनिश्चयो बाध इति सिद्धम् । तथा च सुरेश्वरः "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ इति ॥

चित्सुख्यामपि "बाधो हि प्रतिपन्नोपाधावभावबोधनं अत एव प्रतिपन्नोपाधौ नाभूदस्ति भविष्यतीति कालत्रयसत्तानिषेधो बाधः तद्विषयत्वञ्च बाध्यत्वमिति केचिदाचार्याः" इत्युक्तम् ॥

ज्ञानबाध्यत्वरूपं विवरणोदितं तृतीयं मिथ्यात्वं 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । तत्र च नामरूपात्मकप्रपञ्चसामान्यस्य ब्रह्मज्ञानबलान्निवृत्तिः प्रतीयते । न च प्राकृतनामरूपयोरेव निवृत्तिः नत्वप्राकृतयोरपीति वाच्यम् । सङ्कोचे कारणाभावात् । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय" इति समुद्रप्रविष्टनदीदृष्टान्तेन कृत्स्ननामरूपनिवृत्तेरेव तद्वाक्ये प्रतीतेः । अन्यथा दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । नामरूपमात्रस्य प्रकृतिकार्यत्वेन अप्राकृतयोस्तयोरभावाच्च । अन्यथा विदुषः प्राकृतशोकनिवृत्तिरेव 'तरति शोकमात्मवित्' इति

श्रुत्यर्थः इति अप्राकृतनित्यशोकः तस्य स्यात् । नामरूपसामान्यविमुक्तौ च ज्ञानमात्रं प्रयोजकम् । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्', 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिवचनैः ज्ञानान्योपायनिराकरणात् । अधिष्ठानगोचरात् ज्ञानमात्रान्निवृत्तिश्च अज्ञानप्रयुक्तानां शुक्तिरूप्यादिमिथ्यापदार्थानामेव लोके दृष्टा । सेतुदर्शनमात्रात् न ब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिः तत्रत्यम्लेच्छादीनामपि तन्निवृत्त्यापत्तेः । किं तु नियमकलापसहितं सेतुदर्शनस्यैव पापनिवर्तकेतेति ज्ञानमात्रात् सत्यपदार्थनिवृत्तौ न तदुदाहरणं भवितुमर्हति । एवमेवोदाहरणान्तराण्यपि अद्वैतसिद्ध्यादौ निराकृतानि । तथा च ब्रह्मज्ञानमात्रात् प्रपञ्चनिवृत्तिश्रुत्या शुक्तिज्ञानमत्र निवर्त्यशुक्तिकल्पितशुक्तिरूप्यादितौल्येन सर्वप्रपञ्चकल्पनाधिष्ठाने ब्रह्मणि तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगादिति सिद्ध्यति । ज्ञानेन चाज्ञानस्य सर्वप्रपञ्चमूलकारणस्य तत्प्रयुक्तस्य च स्थूलसूक्ष्मरूपप्रपञ्चस्य कृत्स्नस्य निरवशेषं निवृत्तेः न ज्ञानानन्तरमपि प्रपञ्चानुवृत्तिः । एवञ्च ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वरूपं ज्ञानानिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य सिद्धम् । इदमेव सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपं बाध्यत्वं बाधपदार्थ इति न्यायमकरन्दादावुक्तम् ॥

सविलासाविद्यानिवृत्तिरेव बाधः न तु प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधः बाधः इति वदतां केषांचिदाचार्याणामयमाशयः । प्रपञ्चस्य शुक्तिरूप्यादेश्च प्रतीतिकाले भासमानं यावदधिष्ठानज्ञानमनुवर्तमानं स्वरूपमङ्गीकरणीयं स्वगोचरशूराणां बोधानां विषयापहारायोगात् । एवञ्च प्रतीतिकाले प्रपञ्चस्य स्वरूपतोऽभावो ब्रह्मणि नांगीक्रियते । तस्य प्रपञ्चेन साकं विरोधात् । तत्वज्ञानानन्तरन्तु प्रपञ्चनिवृत्त्या विरोधिनोऽभावात् स्वरूपतः प्रपञ्चाभावो ब्रह्मणि अङ्गीक्रियत एव । न चैवमनित्यत्वमात्रं द्वैतमत इवाभ्युपगतं स्यात् न मिथ्यात्वमिति द्वैतमतादद्वैतमतस्याविशेष इति वाच्यम् । सत्यस्य ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगेन तत एव मिथ्यात्वस्य सद्विलक्षणत्वस्य च सिद्धेः । प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतः त्रैकालिकनिषेधश्च शुक्तिरूप्यस्य प्रतीतिकाले विद्यमानस्य न संभवतीति हेतोः सः व्यावहारिकरजतस्यैव शुक्तौ सर्वदा अविद्यमानस्याभ्युपगन्तव्यः शुक्तिरूप्यस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्तु पारमार्थिकत्वाकारेणैव न स्वरूपेण । स्वरूपेण

सतोऽपि शुक्तिरूप्यस्य शुक्तौ पारमार्थिकत्वेन रूपेण सर्वदा असत्त्वात् । सर्वथा शुक्तिरूप्यादेः प्रपञ्चस्य च मिथ्यात्वेऽपि सति प्रतीतिकाले स्वरूपतोऽभावो नाङ्गीकरणीय इति । स्वरूपेणैव प्रपञ्चनिषेधवादिनामाशयस्तु प्रपञ्चस्वरूपस्य यावत्प्रतीतिसत्त्वेऽपि स्वरूपतोऽभावोऽपि तदा वर्तत एव तयोरविरोधात् इत्यादिना पूर्वमेव निरूपितः ॥

चतुर्थं चित्सुखीयं स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वन्तु विवरणोदितात् प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपात् द्वितीयमिथ्यात्वान्नातीव भिद्यते । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासादिमात्रेण तु भेदः, तदेतदद्वैतसिद्ध्यादावेव विशदम् ॥

पञ्चममानन्दबोधोक्तं सद्विविक्तत्वरूपं मिथ्यात्वं पञ्चपाद्युक्तात् सदसद्विलक्षणत्वरूपात् प्रथममिथ्यात्वात् नातीव भिद्यते । यद्यपि आनन्दबोधाचार्यैः शुक्तिरूप्यादेः द्वैतिभिरसत्त्वाभ्युपगमात् तान्प्रति तद्दृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वं साधयितुं न शक्यते साध्यवैकल्यादिदोषात् । सद्विविक्तत्वमात्रन्तु तद्दृष्टान्तेन साधयितुं शक्यत इति मत्वा तन्मात्रं मिथ्यात्वमित्युक्तम् । अत एव तैः न्यायदीपावल्यां सत्यविवेकस्य साध्यत्वात् नाप्रसिद्धविशेषणतेत्युक्तम् । तच्च सदसद्विलक्षणत्वरूपप्रथममिथ्यात्वैकदेश एव । प्रपञ्चे सद्विविक्तत्वमात्रस्य वादिविशेषं प्रति साधनेऽपि तन्मात्रस्य असति अतिव्यापकत्वात् मिथ्यालक्षणं न संभवतीति तदर्थमसद्विविक्तत्वमपि पूरणीयम् । पूरितञ्चाद्वैतसिद्धौ । ज्ञाननिवर्त्यत्वव्यतिरिक्तमिथ्यात्वचतुष्टयेऽपि सत्तादात्म्यरूपविशेषणस्यासद्वारकस्याद्वैतसिद्धावुक्तत्वात् । ज्ञानं विनापि नित्यनिवृत्तेऽसति ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादेवानतिव्याप्तेः ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वे तद्विशेषणमनुपयोगान्नोपात्तम् । तथा च प्रथममिथ्यात्वात् पञ्चममिथ्यात्वस्याविशेष एव । तथापि सद्विलक्षणत्वं सद्विविक्तत्वमित्युभयत्राभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विवक्षितसत्त्वनिर्वचनभेदेन भेदः । प्रथममिथ्यात्वघटकं सत्त्वं त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यमित्याकारकज्ञानविशेषविषयत्वं वा पञ्चममिथ्यात्वघटकं सत्त्वन्तु प्रमाणसिद्धत्वं दोषाजन्यज्ञानविषयत्वरूपं इति भेदः । एतच्च सिद्धिचन्द्रिकादौ विशदम् । एवञ्च प्रथमपञ्चमयोः

द्वितीयचतुर्थयोश्चात्यन्तभेदाभावात् मिथ्यात्वत्रितयमेवान्ततः पर्यवसन्नम् । अत एव चतुर्थपञ्चममिथ्यात्वमूलभूतश्रुतिः पार्थक्येन चन्द्रिकादौ न प्रदर्शिता इतरमिथ्यात्वत्रयस्य तु प्रदर्शिता । तत्रापि प्रथममिथ्यात्वे निविष्टं सद्विलक्षणत्वं प्रपञ्चस्य कुत इति शङ्कायां बाध्यत्वात् इति वक्तव्यम् । अत एव सच्चेन्न बाध्येत बाध्यते च प्रपञ्चः अतस्स सद्विलक्षण इत्यादिव्यवहृतं ग्रन्थेषु । ततश्च सद्विलक्षणत्वोपपादकतया बाध्यत्वमेव वर्णनीयमित्यागतम् । दोषाजन्यज्ञानविषयरूपसद्विविक्तत्वं प्रपञ्चस्य कुत इति शङ्कायां दोषजन्यज्ञानविषयत्वादिति वक्तव्यम् । प्रपञ्चज्ञानस्य अविद्याकामकर्मादिरूपदोषजन्यत्वं कुत इति तदुपरि शङ्कायां भ्रमत्वादित्युत्तरम् । अत एव चन्द्रिकायां सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वविवेचनान्ते "अत्र च भ्रमविषयत्वे तात्पर्यं लाघवात्" इत्युक्तम् । भ्रमत्वं कुत इति च शङ्कायां बाधितविषयत्वादित्युत्तरम् । तदपि कुत इति पृष्टे प्रपञ्चस्य बाध्यत्वादित्येव चरमो हेतुः प्रदर्शनीयः । एवञ्च सदसद्विलक्षणत्वसद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वद्वयोपपादकम् बाध्यत्वमिति पर्यवसन्नम् । तच्च बाध्यत्वं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधरूपं अथवा सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपं इति द्विधा पर्यवसन्नम् । तथा च विवरणोदितद्वितीयतृतीयमिथ्यात्वयोरेव सर्वेषामपि मिथ्यात्वानां पर्यवसानम् । निरुक्तमिथ्यात्वमपि प्रपञ्चनिष्ठं सिद्धान्ते मिथ्यैव । न हि धर्मिणः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तद्धर्मभूतं मिथ्यात्वं सत्यं भवितुमर्हति । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् । अत एव उक्तं प्राचीनाचार्यैः "न हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवती"ति । न च मिथ्यात्वमिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापातः प्रपञ्चतन्मिथ्यात्वसाधारणदृश्यत्वावच्छेदेन सर्वमस्य मिथ्यात्वस्वीकारात् इत्यादि सिद्ध्यादावेव व्यक्तम् ॥

एतेन निरुक्तपञ्चविधमिथ्यात्वान्यनूद्य "अनिर्वाच्येऽप्रसिद्ध्यादिः प्रतीते प्रतिषेध्यता । स्वाश्रयेऽत्यन्तविरहस्सद्विलक्षणता तथा ॥" इति पक्षत्रयेऽत्यन्तासत्त्वं स्यादनिवारितम् । धीनाश्यत्वे त्वनित्यत्वमेव स्यान्न मृषात्मता ॥" इति न्यायामृतकारैर्निरूपितानि दूषणानि अलग्नानीति मन्तव्यम् । सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्य शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धत्वात् । सत्तादात्म्यवतः कालसंबन्धिनश्च

प्रपञ्चस्य तद्भिन्नस्वरूपासत्त्वाभावात् । सत्यपदार्थस्य धीमात्रनाश्यत्वाभावात् प्रपञ्चे धीनाश्यत्वसाधने मृषात्वस्य वाभ्युपगन्तव्यत्वात् । किंच द्वैतिनः प्रति अद्वैतिभिः प्रपञ्चसामान्यस्य विनाशित्वमात्रसाधनेऽपि न दोषः । अत एव सद्विविक्तत्वरूपप्रपञ्चममिथ्यात्वविवेचनान्ते चन्द्रिकायां "अत्र भ्रमविषयत्वे अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वे वा तात्पर्यं लाघवात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तस्य साध्यत्वात् न सिद्धसाधनमिति बोध्यम्" इति ग्रन्थेन अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्व-साधनेऽपि न दोष इत्युक्तम् । तत्र च विठ्ठलेशीये "ननु घटादीनां परमतेऽपि विनाशित्वात् तत्र घटत्वादिकमविनाश्यवृत्तिधर्ममादाय सिद्धसाधनं अत आह पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तथा च आकाशपरमाण्वादीनां परमतेऽविना-शित्वात् तदवृत्तिधर्मवत्त्वमसिद्धमिति न सिद्धसाधनं तद्विनाशित्वस्याप्यनेन क्रोडीकारात्" इति व्याख्यातम् । तथा च द्वैतादिमते लोकविशेषादिकस्या-विनाशित्वाभ्युपगमात् न तैर्लोकविशेषादिसहितप्रपञ्चाविनाशित्वसाधने सिद्ध-साधनं वक्तुमुचितम् । परन्तु विनाशित्वसाधनेऽपि तेनैव मिथ्यात्वमपि सिद्ध्यत्येव सत्यस्य सतः ब्रह्मवन्नाशायोगात् । अत एव विठ्ठलेशीये तत्रैव प्रकरणे "न चाकाशादौ विनाशित्वमात्रस्वीकारे आकाशत्वमादायाप्युक्तसाध्य-निर्वाहसंभवान्न मिथ्यात्वसिद्धिसंभव इति वाच्यम् । अनेन विनाशित्वसिद्धौ तेन मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रायात्" इत्युक्तम् । तथा च प्रपञ्चस्य ब्रह्माज्ञान-प्रयुक्तस्यात एव मिथ्याभूतस्य स्वरूपत एव त्रैकालिकनिषेधरूपबाधकल्पे वा सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधकल्पे वा उभयत्रापि यावद्ब्रह्मज्ञानमबाधितं प्रपञ्चस्वरूपमभ्युपगम्यत एव तेन सर्वविधलौकिकवैदिकव्यवहाराविरोधः । ब्रह्मज्ञानानन्तरन्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मज्ञानतत्प्रयुक्तात्मनः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य निरवशेषतो निवृत्तिरिष्यते । न च ब्रह्मज्ञानानन्तरं प्रपञ्चनिवृत्तिरूप-दृश्येन ब्रह्मणस्सद्वितायत्वप्रसंगचोद्यमवतरति 'अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" इत्युक्तत्वात् कल्पितप्रपञ्चनाशस्य ब्रह्मानतिरेकात् चन्द्रि-कोक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानाधिकरणक्षणस्य अज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावस्यैव विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इत्यादिश्रुत्यर्थत्वं न तु ज्ञानबलात् प्रपञ्चनाशो जायत

इत्यस्य तादृशश्रुत्यर्थत्वं इत्यभ्युपगमाच्च । तथा च चरमब्रह्मसाक्षात्कारानान्तरं द्वितीयपदार्थस्य अविद्यायाः तत्प्रयुक्तप्रपञ्चस्य तत्प्रतीतेर्वा कस्यापि बन्धस्याभावात् कालत्रयाबाध्यपरिपूर्णस्वाभिन्नस्वयंप्रकाशमानब्रह्मानन्दाविर्भावाच्च कृतकृत्यता प्राप्तप्राप्यता चेति सर्वं रमणीयम् ॥

ब्रह्मैव सत्यमनृतं जगदित्यपास्तदोषोऽखिलश्रुतिशिरःप्रथितोऽयमर्थः ।
श्रीमज्जगद्गुरुनिदेशवशङ्गतेन श्रीरामशर्मविदुषा लघु सङ्गृहीतः ॥

---

50. (ळ) ॥ राजयोगः ॥

(वेप्पत्तूर् - ब्रह्मश्री - सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः)

ரூபம், ரஸம், கந்தம், ஸ்பர்சம், சப்தம் முதலிய விஷயங்களிலே உயிர்களை ஈடுபடுத்திக்கெடுப்பதால், சித்தம் உயிர்களுக்குச் சத்துருவாகின்றது, ஆனாலும், அந்தச் சித்தமே நன்கு வசப்படுத்தப்பெற்றால் உயிர்களுக்கு மோக்ஷத்தையளிப்பதற்குக் காரணமாகின்றது. இதை விளக்குவதற்கு ஆற்றின் போக்கை உதாரணங் காட்டலாம். கரைகட்டப்பெறாத காவேரி கேட்டையே விளைக்கும். குறுக்கே அணைகட்டித் தேக்கவைத்தால் தண்ணீரும் தெளியும்; கால்வாய்களைக்கொண்டு மேட்டு நிலங்களுக்குப் பாய்ச்சவும் உதவும். அதுபோலவே, சித்தத்தை ராகத்வேஷாதிகளை நோக்கிப் பாயவிடாமல் வைராக்யம் என்னும் அணையாலே தடுத்துத் தேக்கித் தெளிவித்துக்கொண்டு ஆத்மாகாரவிருத்திகளாகிய கால்வாய்களின் வழியே சாந்தமாகச் செலுத்தவேண்டும். இதுவே ஸம்ஸார பந்தத்தினின்று விடுதலைபெறுவதற்கான வழி. தோஷ தர்சனமே வைராக்கியத்திற்கு வழி. ஹிம்சை, அஸத்யம், காமம், லோபம், அபிமானம் இவையெல்லாம் காமத்தாலும் குரோதத்தாலும் விருத்தியடைகின்றன. இவற்றிற்கு இடங்கொடாது சரீரசுத்தியுடனும் மனச்சுத்தியுடனும் இருக்கவேண்டும். பிறர் சுகத்தைத் தன்னுடையதாகப் பாவித்து இன்புற்று பிறர் துக்கப்படும்போது அவரிடம் அனுதாபங்கொண்டால் காமமும் குரோதமும் நீங்கிவிடும். கிடைத்ததைக்கொண்டு திருப்தியடைந்தால் ஆசையற்ற நிலை ஏற்படும். தேவர்களையும் குருவையும் பூஜித்து, உபநிஷத்துக்களைப் பாராயணஞ் செய்து பிரணவத்தை அர்த்த

ஞானத்தோடு ஜபித்து, அதிக ஜனப்பழக்கமில்லாத தனியிடத்திலே அமர்ந்து பிராணாயாமஞ் செய்து, இந்திரியங்களை விஷயங்களினின்று திருப்பி, சித்தத்தை ஒரு நிலைப்படுத்தி, ஆத்மஸ்வரூபாகாரவிருத்தியை ஸம்பாதிக்கவேண்டும், இதர ஞானங்கள் நடையாடாத ஆத்மாகாரவிருத்திப் பெருக்கே நிதித்யாஸனம் என்பது. இது மிக்கக் கடினம் என்று சலிப்படையாமல் சாஸ்திரப்படிக்கு மெல்ல மெல்ல முயன்று வந்தால் விறகிடப்பெறாத தீயைப் போல சித்தம் சாந்தமடைந்துவிடும். விருத்தியொன்றுமின்றி அடங்கிய மன நிலையையே அஸம்ப்ரஞ்ஞாத ஸமாதி என்பர். இந்நிலையில் ஆத்மஸ்வரூபம் அசையாத தீபச்சோதி போன்றிருப்பதால் இந்த யோகத்திற்கு ராஜயோகம் என்று பெயர். யோகநூல்களிலே கூறப்பட்ட சர்யாயோகம், மந்திரயோகம், ஹடயோகம் முதலிய யோகவகைகள் எல்லாம் அஸம்ப்ரஞ்ஞாத ஸமாதிக்கு கிங்கரர்கள் போன்றிருப்பதாலும் இதற்கு ராஜயோகம் என்ற பெயர் ஸித்தித்தது, இவ்வாறு அடங்கிய சித்தத்திலேதான் பிரும்மவித்யை பிரகாசிக்கும் இவ்வித யோகிதான் முக்தனாகிறான்.

Chitta, or the mind is the mortal enemy of all beings when it leads them on to the external senses of sight, taste, smell, touch and hearing. But the same Chitta, disciplined and brought under control, leads us on to Release. This can be made clear by the simile of the river. If the Kaveri is not held within its banks, it would work havoc; but if a dam is put across and channels cut at higher levels, its limpid waters would irrigate a vast area. Similarly Chitta must be diverted from love and hate, and its flow must be checked by the dam of Vairagya, and rendered limpid and made to flow quietly along the channels of *Ātmākāravṛtti*; this is the way for Moksha (Release).

Perception of evil leads one on to Vairāgya. Cruelty, falsehood, desire, avarice and self - esteem—all these increase oue's desires and aversions and lead to paroxysms of anger. One must live a disciplined life without giving way to these evil passions, pure in thought and action. The joys of others must be felt as our joys. And when others suffer, pity

55

must be roused in us. If we are content with what we get, we could soon attain to the state of desirelessness. We must worship our gods and our gurus and peruse the Upanishads and meditate on the meaning of the Praṇava. We must retire to an unfrequented place and practise Prāṇāyāma diverting the mind from external objects, and concentrate on the Ātman. The continuous perception of Ātman is known as *Nididhyāsana*, without being terrified by the thought that this process is difficult. If a person persues with faith and by slow degrees, his *Chitta* becomes quiescent, like fire which is not fed by fuel. and he will attain to *Asamprajnāta Samādhi*. In this state. thc mind glows like a steady flame. Hence this yoga is called *Rāja yoga.* The name 'Rāja yoga' also indicates that this yoga is superior to and is served by all the other yogas, *charya yoga*, *mantra yoga*, *haṭha yoga* and the like.

Brahma Jnāna or knowledge of Brahman emerges resplendent only in a *Chitta* which has attaincd to *asamprajnāta yoga.* Only such a yogin attains *Mukti.*

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादशंकरं लोकशंकरम् ॥

आत्मसाक्षात्कार एव परमं पुरुषार्थं मोक्षं प्रापयतीति औपनिषदासिद्धान्तः । आत्मसाक्षात्कारस्य चान्तरङ्गं साधनं योगः । यदाहुरभियुक्ताः 'तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः' इति । अनशनादितपांसि अतिशेते योगः ॥

'मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमं तपः ।' तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥' इति स्मृतेः । शास्त्रतत्त्वार्थज्ञानेनाप्यलभ्यं मोचकं साक्षात्कारं लम्भयत्यसौ । अतः वैदुष्यमप्यधरीकरोति । अपि च योगाभ्यासे प्रवृत्तः योगाच्चलितमानसोऽपि प्रारब्धोपचितभोगवासनः अश्वमेधादिभिः महाक्रतुभिः संपादनीयेषु लोकेषु चिराय सुखमनुभूय, शुचीनां जनकतुल्यानां श्रीमतां गेहे जन्म लभते । दृढतरवैराग्यश्च योगभ्रष्टः योगिनामेव कुले आविर्भूय, पूर्वजन्मसिद्धां बुद्धिं लभते । अतः महाक्रतूनप्यतिशेते योगः । अत एव भगवान् अर्जुनाय

' तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ इत्युपदिदेश ॥

चित्तवृत्तिनिरोधात्मको योगः अवश्यमनुष्ठेयः यतः विषयेष्वासक्तं चित्तमेवास्मान् संसारे पातयत् शत्रुर्भवति । वशीकृतञ्च चित्तं संसारान्मोचयदस्माकं बन्धुर्भवति । आहुश्च ' मनो हि द्विविधं प्रोक्तं कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥' इति ॥

चित्तं सर्वदा किञ्चिदाकारेण परिणममानमेवास्ते । शब्दादिषु विषयेष्वासक्तं मनः क्षिप्तमिति वदन्ति । यदा निद्रया आलस्यादिना चाभिभूतं चित्तं स्फुरणशून्यः मन्दप्रवृत्तिश्च पुरुषो भवति तदा चित्तं मूढमाहुः । विषयाक्षिप्तमपि कदाचिद्भगवद्ध्यानादौ प्रवृत्तं विक्षिप्तमाचक्षते । चित्तमेकस्मिन्नेवात्मादौ निवेश्य एकाग्रता संपादनीया । ततश्च निरोधशब्दितां वृत्तिं विहाय सर्वप्रकारवृत्तीः निरुध्य, चित्तमस्मद्वशे स्थापनीयम् । एवं निरुद्धं जितं मन एव असंप्रज्ञातसमाधिः राजयोगः इति च व्यपदिशन्ति योगिनः । एवं सर्वतो निरुद्धे चित्ते दीपवद्राजते प्रकाशते आत्मा । अतः इममसंप्रज्ञातसमाधिं राजयोगं वदन्ति । यदाहुः ॥ ' समाधिस्तत्र निर्बीजः राजयोगः प्रकीर्तितः ।
दीपवद्राजते यस्मादात्मा सच्चिन्मयः प्रभुः ॥ इति ॥

किञ्च सन्त्यनेके योगाः योगशास्त्रेषु प्रतिपादिताः चर्यायोगः क्रियायोगः हठयोगः मन्त्रयोगः लक्ष्ययोगः भक्तियोगः इत्याद्याः । ते सर्वेऽपि असंप्रज्ञातसमाधये उपकुर्वन्ति परिजना इव । योगेषु असंप्रज्ञातसमाधिः राजस्थानमधिरोहतीति राजयोगव्यपदेशं भजते । सर्वतो निरुद्धं मन एव आत्मदर्शनयोग्यं सूक्ष्मं संपद्यते । ' दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति काठकश्रुतिः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यमात्मानं ब्रूते ॥

मनो हि सर्वदा किञ्चिदाकारवृत्त्युपेतमेवावतिष्ठते । अतः स्वभावतः चञ्चलमित्यधीयते । तस्मात् स्वत एव कदाचित् चित्तमुपरतिमेष्यतीति प्रत्याशा नावकाशं लभते । स्थूलेन देहेन, अनेकैश्चक्षुरादिभिः इन्द्रियैश्च सूक्ष्मं मनः न निग्रहीतुं पार्यते । यतः सूक्ष्ममपि मनः देहेन्द्रियादीन्यपि क्षोभयति । न

पश्यामीति निश्चित्य चक्षुर्गोलके निरुद्धेऽपि विषयदर्शनासक्तं मनः चक्षुरुन्मीलयतीति अनुभवसिद्धं सर्वेषाम्। तिष्ठतु मिथ्याभूतं देहेन्द्रियादिकं, परमार्थसत्यः आत्मापि एतन्निग्रहीतुं न प्रभवति। प्रत्युत चित्तमेव निर्विकारमात्मानं विकारीकृत्य पशुमिव नासिकाप्रोतमितस्ततः समाकर्षति। तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। बुद्धौ ध्यायन्त्यां आत्मा ध्यायतीव लक्ष्यते, सर्वथा बुद्धिमनुविधत्ते इति तदाशयः। स्वतः परतो वा दुर्निग्रहोऽपि मत्तः वनगजः कालेन मदशान्तौ शान्तो भवति। चित्तन्तु प्रातिक्षणं विषयवासनाभिरुपचितं न कदापि कार्श्यमेष्यति। तस्मादेवंभूतस्य चित्तस्य जयः संभावनापदवीमपि नाधिरोहतीव। तथापि शास्त्रोक्तोपायैः चित्तजयः संपादयितुं शक्यते। 'योगाश्चित्तवृत्तिनिरोधः, अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' इति योगशास्त्रम्। भगवानपि 'असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥' इत्युपायमुपदिदेश ॥

काचिन्महानदी अतिकलुषा तटस्थान् द्रुमान्कर्षन्ती अतिवेगेन ऊषरप्रदेशाभिमुखं गच्छति। तया च न केवलं न अर्थः प्रत्युत अनर्थ एवानुभूयते। अतः कालुष्यनिवृत्तये कश्चन सेतुं बध्वा तस्याः निरोधः करणीयः। निरुद्धे वेगे अपगते च कालुष्ये यत्र क्षेत्रे तज्जलमुपयुज्यते तत्प्रदेशाभिमुख्येन कुल्याः विधाय प्रशान्तवाहिता संपाद्यते। ततश्च सा नदी भोगाय कल्पते। एवमेव चित्तनदी रागद्वेषादिभिः दोषैः कलुषिता अतिवेगेन ऊषरप्रायानात्मपदार्थाभिमुख्येन प्रवहति। वैराग्याभिधः सेतुः तत्र बद्धश्चेत् चित्तनदी वेगशून्या कालुष्यरहिता च संपद्यते। अथ ध्यानाभ्यासप्रयत्नेन तस्याः प्रशान्तवाहिता संपादनीया। एवं क्रमेण निगृहीतं मनः आत्मसाक्षात्कारद्वारा मोचयदस्मानस्मात्संसारबन्धात् ॥

सर्वत्राशोभने शोभनमित्यध्यवसायेन कामःजायते। तदुक्तं 'कामजानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे'। इति। शोभनाध्यवसायनिवृत्तये किं सारवत् किमसारमिति विवेके प्रयत्न आस्थेयः। सांसारिके स्वर्गसुखादावपि दुःखानुषङ्गात् असारताबुद्धिः दोषदर्शनमुद्भवति। एतत् यतमानवैराग्यं संप्रच-

क्षते विद्वांसः । दोषदर्शनमेव वैराग्यस्य परमं निदानम् । यदाहुः भगवत्पादाः 'अन्तर्महारोगवतीं विजानन् को नाम वेश्यामपि रूपिणीं व्रजेत्' । इति । ततश्च कालेन विवेकाभ्यासेन एतावन्तो दोषाः पक्वाः अवशिष्टा एते इति विवेचनं समुत्पद्यते यदाहुः व्यतिरेकवैराग्यमिति । ततः दृष्टानुश्रविकविषय-प्रवृत्तेः दुःखात्मत्वबोधेन तां परित्यज्य मनसः औत्सुक्यमात्रेणावस्थापनं एकेन्द्रियसंज्ञकं वैराग्यमुद्भवति चित्तवृत्तीनामुपशमानुगुणानि अनुष्ठेयानि योगस्याङ्गानि अष्ट उपदिशति । भगवान् पतञ्जलिः । 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि' इति । यम उपरमे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं यमशब्दः उपरतिं बोधयति । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमा इत्युच्यन्ते । हिंसानृतवदना-दयः क्रोधादिना दोषेण जायन्ते । पुनः कामादिकं चित्तविक्षेपं जनयन्ति च । अतः एते सर्वथा परित्याज्याः । हिंसा परपीडा । सा स्वयमनुष्ठितेव अन्यैः कारिता परैः क्रियमाणा साधु साध्विति अनुमोदिता च चित्तविक्षेपं करोति । अतः सा स्वयं न कर्तव्या नापि कारयितव्या नाप्यनुमोदनीया । एवमेवानृत-वदनादिकं बोध्यम् । चौर्येण अथवा बलात्कारेण किं वा वञ्चनादिना परद्रव्या-पहरणं स्तेयं वदन्ति । ततो निवर्तितव्यं चित्तजयमभीप्सुना । स्त्रीसङ्गं निमित्ती-कृत्यैव लोके हननपर्यन्तानि अनर्थजातानि प्रादुर्भवन्ति दृश्यन्ते । अतः चित्तं विजिगीषुणा ब्रह्मचारिव्रते स्थातव्यम् । अब्रह्मचर्यं हि महते चित्तविक्षेपाय कल्पते । द्रव्यादिषु मदीयताभिमानाभावः अपरिग्रहः । देहेऽप्यभिमानाभावम-परिग्रहं वदन्ति योगिनः । एवमहिंसादिपरोऽपि कदाचित् हिंसां कर्तव्यां मन्येतापि । तदा, हिंसेयं चित्तविक्षेपकरी मां नाशयति योगमार्गे प्रवृत्तेन मया सर्वमिदं परित्यक्तम् पुनः तत्स्वीकारे वान्ताशी भवेयमिति परिभाव्य हिंसातः चित्तं निवर्तनीयं तेन । एवं चिरकालमहिंसानुष्ठानेन अहिंसा प्रतिष्ठिता भवति । कदापि कुत्रचिदपि न कमपि पीडयत्ययं योगी । तेषां योगिनां समीपे त्यक्त्वा स्वाभाविकं वैरं सहजवैरिणोऽपि सुहृदस्तिष्ठन्ति । उपाख्यायते च इतिहासेषु महर्षीणामाश्रमेषु एकस्मिन्नेव जलाशये शार्दुलः मृगश्च युगपदेव जलं पिबतः इत्यादिकम् । एवमेवानृतवदनादिकमपि सर्वथा दूरीकरणीयम् ।

अभिहिता यमाः । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । चित्तजयमभीप्सता चित्तशुद्धिरेव संपादनीया न शरीरशुद्धिरिति बुद्धया शरीर-शुद्धौ स्नानाचमनमर्नीयादिके अनादरः न कर्तव्यः । मृज्जलादिना शरीरमपि शोधनीयम् । चित्तस्य प्रसादनं कर्तव्यं यदाचक्षते आन्तरं शौचमिति । स्वपुत्राय राज्यं दत्वा सुखमवस्थितो राजा वृद्धः न राज्यसुखं कामयते । यतः राज्यसुखमनुभवितरि पुत्रे मैत्री अन्यादृशी वर्तते । पुत्रे सुखमनुभवति स्वयं सुखमनुभवतीव मन्यते । न हि सिद्धमर्थमभीप्सन्ति मनुजाः । अतः वृद्धो राजा न राज्यसुखं कामयते । एवं सुखिनः सर्वेऽपि मदीयाः इति सुखिषु मैत्रीं भावयन्नयं तेषु सुखमनुभवत्सु आत्मानं सुखस्यानुभवितारं मन्यते । अतः सुखे रागः नोदेति । एवं सुखिषु मैत्रीभावनया चित्तमलं रागः अपगच्छति । दुःखिनःपुरुषा यदा दृश्यन्ते तदा यथा दुःखं ममानिष्टं तथैवैषामपि अतः एषां दुःखं माभूदिति भावयेत् । एवं भावनया वैरिष्वपि अयं शत्रुरिति बुद्धिरपैति । शत्रुबुद्धावपेतायां तेषु द्वेषः चित्तमलं निवर्तते । सुखिषु मैत्रीभावनया दुःखिषु करुणाभावनया च असूयेर्ष्याऽपि चित्तदोषः अपगच्छन्ति । स्वसुखादधिकं सुखमनुभवन्तं पुरुषं दृष्ट्वा असूयति । तस्मिन्स्वीयताभावनया तदीयसुखमपि स्वीयसुखं यदा अभिमन्यते तदा कोऽवसरः असूयादीनाम् । ये वेद-विहितानि पुण्यकर्माण्यनुतिष्ठन्ति तेषु दृष्टेषु हर्षमवाप्नुयात् । तेन सदाचार-संपत्तिः सिद्धयति । निन्दितकर्मकारिषु उपेक्ष्यबुद्धिः कर्तव्या । तेन निषिद्धे कर्मणि औदासीन्यं सिद्धयति । इत्थञ्च किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति तापस्या-भावः संपद्यते । यदृच्छयोपपतेन मनसस्तुष्टिः सन्तोषः । तस्मिन् सति नित्यं संपूर्णताबुद्धिरुदेति । ततः अन्यमुपादातुमिच्छा विच्छिद्यते । एतत्सर्वं चर्यायोगं संप्रचक्षते योगिनः । तपः देवाः आचार्यादयश्च पूजनीयाः । देवादिपूजनमेव योगिनस्तपः नत्वनशनादिकम ‘न चात्यन्तमनश्नतः’ इति गीतायां अनशनस्य योगविरुद्धतया अभिहितत्वात् । आत्मतत्त्वं बोधयतः उपनिषद्ग्रन्थानसकृदावर्त-यन्तं स्वाध्यायपरं वदन्ति योगिनः । राजकीयबिरुदभाजः मनुजाः प्रीति-भाजनबिरुदाङ्कितनाम्नाहूताः अत्यर्थं प्रसन्ना दृश्यन्ते । प्रणवः भगवतः

परमेश्वरस्य परमप्रेमास्पदं नाम । प्रणवजपे अनुष्ठीयमाने प्रेमास्पदेन नाम्ना आहूतः परमेश्वरः अत्यर्थं प्रसीदति । 'तस्योंकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति' इति स्मृतेः । प्रसन्ने च भगवति अनायासेन योगः सिद्ध्यति । प्रणवजपः मन्त्रयोगः इति गीयते । "त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरानकाराद्यैर्वर्णैः स्फुटमभिदधत्तीर्णविकृति । तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम् ॥" इति पुष्पदन्तवर्णितया सरण्या प्रणवार्थो ध्येयः । एतादृशप्रणवार्थध्यानं अद्वैतयोगं वदन्ति । प्रणवजपं तदर्थभावनञ्च ईश्वरप्रणिधानमित्याह योगसूत्रकारः । योगमभ्यसितुं प्रवृत्तः नाधिकमश्नीयात् न वा उपवसेत् । अपि तु मितभोजनः स्यात् । योजनात्परं न गच्छेत् यतः अधिकाशनप्रयाणादिश्रमेण ध्याने प्रवर्तितमपि चित्तं निद्रया अभिभूयेत । सद्वितीयो योगी राजवार्तां अन्ततः भैक्षीं वार्तामारभेत । चित्तमन्यत्रान्यत्र धावेत् । अतः एकाकी विजने प्रदेशे यथासुखमासनं परिकल्प्य वायुं निरोधयेत् । वायौ प्राणे चलति चलति चित्तमपि । प्राणे निश्चलीकृते चित्तमपि निश्चलं संपद्यते । प्राणायामं हठयोगं मन्यन्ते । हठयोः प्राणापानयोः योगः हठयोगः इति विवृण्वन्ति हठयोगनिष्णाताः । तदङ्गभूतं धौतिकर्मादिकं रोगविशेषनिवर्तकं विस्तरतः निरूपितं हठयोगप्रदीपिकायाम् । प्राणायामाभ्यासेन ज्ञानोदयप्रतिबन्धकमावरणं नश्यति । 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' इति सूत्रकृदाह । एवं विजने प्रदेशे सुखासने उपविश्य चक्षुरादीनीन्द्रियाणि रूपादिभ्यः स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य शरीरमध्यभागं शिरः ग्रीवां च समं धारयन् स्वीयं नासिकाग्रं प्रेक्षमाण इव स्थित्वा चित्तमेकत्रावस्थाप्य आत्मानं ध्यायीत । आत्माकारज्ञानसन्ततिरुदेति । मध्ये मध्ये इतरवस्तुज्ञानानि तां संततिं विच्छिन्दन्ति । इतरप्रत्ययान्तरितः आत्मादिप्रत्ययप्रवाहः ध्यानमित्यभिधीयते । इतरप्रत्ययैः आत्मज्ञानसंततेः विच्छेदो यथा न भवेत् तथा कर्तुं चित्तस्यैकाग्र्यं संपादनीयम् । एकत्रैवं मनसः स्थितये बहवः उपायाः योगदर्शने प्रतिपाद्यन्ते । नासाग्रे चित्तं बध्नीयात् । ततः दिव्यगन्धसाक्षात्कारो जायते । सेयं विषयवती प्रवृत्तिः विश्वासमुत्पाद्य अतिसूक्ष्मेऽप्यात्मादौ मनसः स्थितिं

बध्नाति । अयमेव लक्ष्ययोगः इत्यभिधीयते । अथवा पूर्ववासनावशात् स्वस्य यदभिमतं नटराजरूपं रामकृष्णादीनां वा रूपं ध्यायीत । अत्यन्तमभिमतार्थ-प्रतीतिः नान्यप्रत्ययेन विच्छिद्यते । एवमभ्यासपाटवेन अतिसूक्ष्मेप्यात्मतत्त्वे मनः स्थितिमुपैष्यति । अमुं ध्यानयोगं वदन्ति । 'यथाभिमतध्यानाद्वा' इति सूत्रयामास भगवान्पतञ्जलिः । इत्थमुपायैः मनसः ऐकाग्र्यं संपादयेत् । अतिदुष्करोऽयं व्यापारः । अतः अभ्याससमये न वयं प्रभवामः चित्तं बद्धुमिति निर्वेदः संभवेत् । परन्तु तथा निर्विण्णस्य योगः न सिद्ध्येत् । कुशाग्रेण एकबिन्दुना महोदधेः शोषणे प्रवृत्तस्य यावदौत्सुक्यमपेक्ष्यते तावता औत्सुक्येन समन्वितः अप्राप्य निर्वेदं इह जन्मनि अथवा जन्मान्तरे चित्तस्यै-काग्रतां संपादयिष्याम्येवेति धैर्येण प्रयतेत । उक्तञ्च भगवता 'स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥' इति । इत्थं मनः एकाग्रं कृत्वा योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् । ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहैः संप्रज्ञातसमाधिः । अनेन आत्मविषयिणी विपरीतभावना निवर्त्यते । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे सच्चिदानन्दात्मके आत्मतत्त्वे असंभावनायां मननेन तर्केण निवृत्तायामपि अहं कर्ता भोक्ता इत्यादिविपरीतभावना अनुवर्तते । यत्स्वभावं ब्रह्म शास्त्रैः ऐदम्पर्येण प्रकाशितं युक्तिभिः सं.तञ्च तादृक्स्वभावात्मप्रत्ययप्रवाहरूपः निदिध्यासनपदाभिधेयः संप्रज्ञातसमाधिः तां समूलमुपहन्ति । तदुक्तं 'ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहं-कृतिं विना । संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥' इति । अस्मिन् समाधौ ज्ञाता ज्ञेयस्वरूपं ज्ञानञ्चेति त्रिपुटी भासते । ततः कालेन एवमात्मध्या-नाभ्यासप्रकर्षेण प्रपञ्चव्यवहारे अनादरः जायते । न केवलमयं योगी अनात्मनि सक्तिं करोति । अपि तु अनात्मवस्तुनः श्रवणे दर्शने स्वयं व्यवहारेऽपि विमुखीभवति । इदमेव परवैराग्यमामनन्ति । यदाहुः योगसूत्रकाराः 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति । इत्थं परवैराग्यसंपन्नः ब्रह्माकार-मनोवृत्तेरपि निरोधे प्रयतेत भूमिकाजयक्रमेण न सहसा । वाग्भूमिः मनो-भूमिः अहंकारभूमिः महत्तत्त्वभूमिश्चेति च चतस्रः भूमिकाः वर्तन्ते । ताः क्रमेण जेतव्याः । वागिति सर्वेषामिन्द्रियाणामुपलक्षणम् । प्रथमं वागादीनां

सर्वेषामिन्द्रियाणां व्यापाराः निरोद्धव्याः । मनसा केवलं संकल्पविकल्पादीन् कुर्वीत । यदायं वाचा न किमपि वदति न वा पश्यति जिघ्रति वा मनोव्यापारमात्रावशेषो भवति तदैनं वाग्भूमिजेतारं मन्यन्ते योगिनः । चिरकालानन्तरं वाग्भूमौ जितायां यथा गवाश्वादयः स्वभावतः वाङ्नियमवन्तः तथायं योगी स्वाभाविकवाङ्नियमवान् संपद्यते । नास्य वागिन्द्रियं व्यवहर्तुं प्रभवति । ततः परं एवं करिष्यामीत्यादीन् संकल्पान् बाह्यपदार्थालम्बनान् विकल्पांश्च परित्यज्य, अमुष्याहं पुत्रोऽस्मि इत्येवंवृत्तिमात्रावशिष्टो यदा भवति तदा मनोभूमेर्जेता भवति । बालः मुग्धो वा न किमपि संकल्पयति । संकल्पविकल्पात्मकं हि मनः । तच्च तस्य नास्तीति बालः मुग्धश्च निर्मनस्क इत्युच्यते । एवमेव मनोजेता निर्मनस्को भवति । ततः अहमेतस्य पुत्रः अस्य पिता इत्यादिकमपहाय अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहंकाराख्यमहत्तत्त्वमात्रतया अवस्थानरूपअहंकारभूमिजयः कर्तव्यः । यथा स्वल्पां तन्द्रीं प्राप्नुवतः विशेषाहंकारः स्वत एव संकुचति । तथा तदानीं स्वत एव तत्संकोचोऽस्य संपद्यते । तदनन्तरं अस्मीत्येतावन्मात्राभिमानरूपं सामान्याहंकारव्यापारमपि दूरतः परित्यज्य निरुपाधिकचिन्मात्रतया अवस्थातव्यम् । अयमेव महत्तत्त्वभूमिजयः । तमेवं भूमिचतुष्टयं काठकश्रुतिराचष्टे 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' इति । क्रमेण एतद्भूमिकाचतुष्टयजयमभिप्रेत्यैव "शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया" इति भगवानुपदिदेश । एवं मनो निरुद्ध्य सर्वप्रकारवृत्तिशून्यं स्वभावसिद्धात्माकारविशिष्टं मनः कृत्वा असंप्रज्ञातसमाधिस्थः आत्मानमनात्मानं वा न चिन्तयेत् । आत्माकारवृत्तिसत्त्वे संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् न पुनरसंप्रज्ञातसमाधिः । अनात्माकारवृत्तौ तु समाधिरेव न स्यादपि तु व्युत्थानमेव । एवं महता आयासेन सर्वविधवृत्तिशून्यतया मनसि अवस्थापितेऽपि शब्दादिश्रवणे चित्तं विक्षेपाभिमुखं भवेत् । कदाचिच्च श्रमेण लीनं स्यात् । काम इव लयोऽपि वृत्तिविशेषः असंप्रज्ञातसमाधेर्विरोधी । तदात्वे च सर्वमपि द्वैतं दुःखसाधनं दुःखेनानुषक्तं दुःखमेवेति चिन्तनीयम् । एवं चिन्तने मनो द्वैते न प्रवर्तेत ।

अथवा सर्वोऽयं द्वैतप्रपञ्चः आत्मनि कल्पितः नास्य किञ्चित्स्वभाविकं रूपमस्ति । आत्मव्यतिरेकेण द्वैतपदार्थ एव नास्ति । सर्वस्यापि तत्त्वं ब्रह्मैव । 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति श्रुतिः आत्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि निषेधति इत्यादिकं चिन्तयेत् । एवं मिथ्यात्वस्मरणेऽपि द्वैते मनो न प्रवर्तेत । लयाभिमुखं च मनः विषयाकारवृत्त्या संबोधयेत् । तदा च विषयाक्षिप्तं मनो भवेत् । तच्च पुनः पूर्वोक्तया वैराग्यभावनया, मिथ्यात्वस्मरणेन वा पुनः शमयेत् । एवमसकृत् लयाद्विक्षेपे विक्षेपाच्च लये आकृष्यमाणं चित्तं कदाचित् स्तब्धं भवेत् । तदात्वे निरुद्धं मनः इति न भ्रमितव्यम् । परन्तु स्तब्धमिदं निरुद्धवद्भातीति विवेचनं कृत्वा मनः निरोधयेत् । ब्रह्मप्राप्तं वस्तुतो निरुद्धं मनः स्तब्धमिति बुद्ध्या न चालयेत् । एतावानेवोपदेशगोचरः । सर्वमेतद्विस्तरेण प्रत्यपादयन् योगिनः संप्रदायविदः गौडपादाचार्याः "उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः । सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् । अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥" इति श्लोकैः । असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठं मनः निश्चलं सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकं, वातशून्ये प्रदेशे चलनहेतोरभावान्निश्चलः प्रकाशकः दीप इव तिष्ठति इति भगवानुवाच । सोऽयमसंप्रज्ञातसमाधिः राजयोगाभिधानः सार्धश्लोकत्रयेणोपदिष्टो भगवता । 'यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥" इति योगाभ्यासपाटवेन सर्ववृत्तिनिरोधरूपे परिणामे जाते सति चित्तं निरुद्धं सत् निरिन्धनाग्निरिव तप्तशिलाया उपरि प्राक्षिप्तं जलमिव च उपशाम्यति । तदा चायं योगी आत्मनि तुष्टिमनुभवति । यतः तादृशनिरोधे सति 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुत्या इन्द्रियाणामगोचरतया प्रतिपादितं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुत्युक्तसूक्ष्मताविशिष्ट-

बुद्ध्या ग्राह्यं आत्मसुखं वेत्ति । सुषुप्त्यवस्थायां हि अस्ति सुखं तथापि न तत् बुद्ध्या गृह्यते । बुद्धेस्तदा लीनत्वात् । समाधौ तु निरुद्धं मनोऽस्ति । निरतिशयात्मसुखाभिव्यञ्जकं चित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते । 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसः निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥' इति वाचामगोचरमात्मसुखानुभवं योगिनः वर्णयन्ति । योगिनः महान्तः । तस्मिंश्च समये स योगी शस्त्रपातादिनिमित्तेनापि दुःखेन न विचाल्यते । दुःखं हि नाम चित्तवृत्तिः । निरोधातिरिक्तसर्ववृत्तिशून्यावस्थायां दुःखं कथं जायेत । अत एव असंप्रज्ञातसमाधिस्थः आणिमाण्डव्यः महर्षिः चोरबुद्ध्या राजाज्ञप्तैः किंकरैः शूले समारोपितोऽपि न किमपि दुःखमनुभूतवान् समाधिबलादिति स्मर्यते इतिहासे । अस्मद्देशभूषायमाणाः सदाशिवब्रह्मेन्द्राः अवधूताः भूमिं पर्यटन्तः कदाचित् म्लेच्छवीथीं प्राप्ताः । म्लेच्छाः विवसनानेतान् दृष्ट्वा साहसिकाः एतेषां भुजमच्छिन्दन्नसिना । एते ह्याचार्याः न किमपि दुःखमन्वभूवन् समाधिबलात् । परन्तु गच्छन्त एवासन् । ततो विस्मिता भीताश्च म्लेच्छाः अपराधं क्षमापयितुं आचार्यपादयोः प्रणतीरकार्षुरिति चरितमद्यापि शृणुमो वयम् । संयोगवाचकेन योगशब्देन विपरीतलक्षणया सर्वदुःखवियोगमेनं व्यपादिशन्ति पूर्वाचार्याः ॥

इममेव समाधिमधिकृत्य काठकश्रुतिः प्रवर्तते 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।' इति ॥ ईदृशे सूक्ष्मे चित्ते ऐक्यगोचरब्रह्मविद्या आविर्भवति । ततः ब्रह्मैव संपद्यते ॥

तस्मात् चर्यायोगमन्त्रयोगहठयोगलक्ष्ययोगध्यानयोगद्वैतयोगादिभिः बहुभिः परिजनैरिवोपकृतः राजस्थानमारूढः असंप्रज्ञातसमाधिः राजयोगाभिधानं भजते ॥

एतादृशे योगे अद्य प्रवर्तितुमशक्तोऽहं, निर्विकल्पसमाधौ स्थितैः महायोगिभिः अनुभूयमाननिरातिशयाह्लादहेतुदर्शनगोचरतया भगवन्तं परमेश्वरं स्तुवतः पुष्पदन्तकवेः पद्यं केवलं पठन्नुपरमामि ॥

मनः प्रत्यक्तत्त्वे सविधमवधायात्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः ।
यदालोक्याह्लादं ह्रद इव निमज्ज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत्किल भवान् ॥

भगवत्पादचरणकमलयोः सविनयं समर्पितोऽयमुपन्यासः ॥

---

51. (क्ष) ॥ सर्वमतसामरस्यम् ॥

(पोलकं - ब्रह्मश्री - श्रीरामशास्त्रिणः)

உலக நன்மைக்காக சர்வேசுவரனாலே வெளியிடப்பெற்றவையான சார்வாகம் முதல் அத்வைதபர்யந்தமான மதங்கள் அனைத்தும் ஒரே தத்துவத்தை உட்கருத்தாகக்கொண்டு அதனையே விளக்குவதற்காக அதிகாரி பேதத்தை உத்தேசித்து பல விதமாகக் கூறினாலும் ஒரே முடிவுடையன வாகையால், மதங்கள் பரஸ்பரம் விரோதமுடையவையாகத் தோன்றினாலும் எல்லாம் யாதொரு விரோதமுமின்றி பிரமாணங்களாகவே ஆவன என்னும் விஷயத்தை வியாஸர், கௌடபாதர், பகவத்பாதர், ஸுரேசுவரர், முதலிய பெரியோர்களுடைய கிரந்தங்கள் தெளிவாக்குகின்றன என்பது இக்கட்டுரையிலே சிற்சில மேற்கோள்களை எடுத்துக் காட்டி நிரூபிக்கப்படுகின்றது.

As the different schools of philosophy from the *Cārvāka* to the *advaita*, were all revealed by the Almighty for the good of humanity so that each *adhikārin* might take to the school to which he belongs, the several schools are not contradictory to one another and have at their inmost core one and the same fundamental truth and are all equally Pramāṇas. This thesis is supported by passages cited from the writings of the sages, Vyāsa, Gauḍapāda, Bhagavatpāda, Sureśvara and others.

" यस्स्फोरयन् स्वपरसाधकबाधकानि तत्तन्मतेष्वभिरुचिं जनयन्निवेश्य ।
नानाविधानधिकृतान्क्रमशो महेशो मुक्तिं निनीषति स पात्वखिलान्तरात्मा॥"

"अन्योन्यवैरिभिरपीह मतैर्विभिन्नमार्गैर्विरोधविधुरं धुतभेदगन्धम् ।
तात्पर्यभूमिमखिलस्य मतस्य पूर्णं ब्रह्मावबोधसुखसद्गुरुमानतोऽस्मि ॥

"व्यासमुनिगौडशङ्करसुरेश्वरप्रभृतिपूर्वगुरुवर्यान् ।
सर्वमतसामरस्यप्रकाशकान् नौमि लोकहितकर्तॄन् ॥"

"मतं समस्तं भुवि यस्य सम्मतं मतञ्च तस्याखिलसम्मतं ध्रुवम् ।
यस्याप्रमाणं निखिलं मतं मतं मतं तदीयं ननु कः प्रमाणयेत् ॥

"व्यासार्यैः सामरस्यं सुविशदमुदितं सूतसत्संहितायां लोकक्षेमार्थमीशादधिकृतिभिदयोद्भूतनानामतानाम् । पूर्वाचार्यैश्च सर्वैर्विवृतमिदमथो शङ्करार्यप्रधानैस्तस्मात्कस्माद्विमूढाः स्वपरहतिकृते कुर्वतेऽन्योन्यवैरम् ॥"

इह खलु लोके आलोकायतमतमाच श्रुतिशिरःसिद्धान्तादद्वैतमतात् लोकोद्धाराय अधिकारिभेदेन परमेश्वराद्यस्मदाचार्यान्तपूर्वाचार्यपरम्पराप्रवर्तितं अद्याव्यविच्छिन्नसम्प्रदायं जगतीतलगतमखिलमपि मतं सम्मतं प्रमाणभूतञ्चेति प्राचीनाचार्यप्रणीतप्रमाणग्रन्थेभ्य एवावगतमतिरोहितमभेद्यं सहृदयहृदयसंवादि च वस्तुतत्त्वं सुधीरं सानन्दमभिलपामः ॥

तत्र च प्रमाणभूतानि प्राचीनाचार्यवचनानि कानिचित् सहृदयहृदयहारीणि प्रदर्शयामः—तथा हि—सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डे सर्वमार्ग(मत) प्रामाण्यप्रकाशकानि इमानि वचनानि—

"तानि मानानि कथितानि मनीषिभिः । अधिकारिविभेदेन नैकस्यैव सदा द्विजाः ॥ तर्कैरेकोऽपि मार्गस्तु न हन्तव्यो मनीषिभिः ।" इति, "सोपानक्रमतो देव वेदमार्गस्य हेतवः" इति, "अतोऽधिकारिभेदेन मार्गमानं न संशयः" इति, "तस्मादुक्तेन मार्गेण शिवेन कथिता अमी । मार्गमानं न चेन्मानं मृषावादी कथं शिवः ॥ महाकारुणिकोः देवः सर्वज्ञो निर्मलः खलु" इति चैवमाद्यानि बहूनि । अयमर्थः पुरुषार्थप्रबोधे ब्रह्मानन्दभारतीभिरुपबृंहितः—

लोकायताद्यमखिलं शास्त्रं शंभुविनिर्मितम् । अधिकारिविभेदेन प्रमाणं नात्र संशयः ॥
परस्परविरुद्धत्वेऽप्येतेषां सर्ववर्त्मनाम् । पुंविशेषान् समुद्दिश्य प्रामाण्यं केन वार्यते ॥

प्रामाण्यं सर्वमार्गाणामेकमुद्दिश्य यो वदेत्। व्याहतं तद्वाक्यमेव नमद्वाक्यं न संशयः॥
प्रामाण्यं सर्वमार्गाणां पुंभेदेनापि नैव चेत्।तर्हि कस्यापि मार्गस्य प्रामाण्यं नैव विद्यते
मार्गा वेदविरुद्धा ये तेषामेवाप्रमाणता। स्वप्नेऽपि वेदमार्गस्य नैव चेदप्रमाणता॥
समाना वेदतन्त्राणां परस्परविरुद्धता। अतोऽप्रमाणता वेदमार्गस्य न भवेत्कथम्॥
वेदानामप्रमाणत्वं वेदमार्गबहिष्कृताः।वदन्ति तान्त्रिका एव सर्वथा वैदिका न चेत्॥
तर्हि तन्त्राप्रमाणत्वं तन्त्रसम्बन्धवर्जिताः।वदन्ति वैदिका एव सर्वथा न तु तान्त्रिकाः
विचित्रानन्तकर्माधीनाधिकारिविभेदतः। लोकायतादिवेदान्तमार्गाणामस्ति मानता॥
तथाऽपि वेदो मार्गाणामुत्तमः सर्वसाधकः।तत्प्राप्तिहेतवस्त्वन्य इति चेन्नेति को वदेत्
सर्वेषामपि शास्त्राणां निर्मितत्वञ्च शम्भुना। प्रामाण्यञ्च तथैतेषामधिकारिविभेदतः॥
वेदस्य सर्वमार्गेभ्यस्तूत्कृष्टत्वं तथैव च। स्वसंहितायां सूतेन कलितं करुणाब्धिना॥
किं बहूक्त्या वेदमार्गसौधसम्प्राप्तये नृणाम्। दृढनिःश्रेणिका पर्वाण्येव तन्त्राणि सर्वथा
महाभारतेऽपि "सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदा पाशुपतं तथा। आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः" इति साङ्ख्यादिसर्वमतानां प्रामाण्यं अनिराकरणीयत्वञ्चोक्तम्।

मानवपुराणे "कणादकपिलाद्यैस्तु मुनीन्द्रैरपि कीर्तितम्। मन्द-बुद्ध्यनुसारेण केवलं परिकीर्तितम्॥ अत एव मुनीनान्तु विरोधो नास्ति कश्चन। अन्यथा ते विरुद्धार्थं कथं ब्रूयुर्मनीषिणः॥ ब्रह्मविष्णुमहादेवप्रमुखैः परिकीर्तिताः। आगमाश्चानया नेया दिशा नैवान्यथा बुधाः॥ अन्यथा ते तु नेयाश्चेत् विरुद्धाः स्युर्न संशयः। कथन्ते निर्गता वेदविरुद्धार्थविभाषिणः॥ अत एव न कस्यापि विरोधो ह्यस्ति कश्चन। स्वतन्त्रा आगमाः सर्वे निर्मलैः परिकीर्तिताः॥ अधिकारिविशेषेण प्रवृत्ता न हि संशयः" इतीदमेवोक्तम्॥ साम्बपुराणे "निन्दास्मृतिपुराणेषु या तन्त्रविषयाऽनघा। अपेक्ष्य वेदमार्गार्हं प्रवृत्ता सा न संशयः।" इति तन्त्राणां प्रामाण्येऽपि तन्निन्दा अधिकारिभेदाभि-प्रायेति वर्णितम्॥

पराशरपुराणे—"शास्त्रमापाततो भाति मुने बहुमुखं नृणाम्। निरूपितन्तु न्यायेन विभात्येकमुखं पुनः॥" इति सर्वस्यापि शास्त्रस्य (मतस्य) आपाततो विरुद्धवदवभासमानत्वेऽपि न्यायतो निरूपणे एकप्राप्यकनानामार्ग-

रूपत्वेन परस्परमविरुद्धत्वं, अत एव प्रामाण्यञ्च प्रदर्शितम् । अयमेवार्थः यतिधर्मप्रबोधे श्रीनीलकण्ठयतीन्द्रैरप्युपबृंहितः । "शास्त्रमज्ञस्य बहुधा विभात्येकं विवेकिनः । मेय एकत्र द्रष्टारो भिद्यन्ते तन्न भिद्यते" इति ॥

"बहुधाऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः । त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे" इति रघुवंशमहाकाव्ये कालिदासेन, "त्रयी साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" इति महिम्नःस्तवे पुष्पदन्तेन, "नानाविधैरागममार्गभेदैरादिश्यमाना बहवोऽभ्युपायाः । एकत्र ते श्रेयसि सम्पतन्ति सिन्धौ प्रवाहा इव जाह्नवीयाः ॥" इति न्यायमञ्जर्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रगुरूणा जयन्तभट्टेन च सर्वेषामपि तत्तन्मतग्रन्थानां एकत्र लक्ष्ये पर्यवसानं अत एवाविरुद्धत्वं, अत एव च प्रामाण्यञ्च प्रकाशितम्—

"शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।" इति वाक्यपदीये भगवता भर्तृहरिणा, "तस्मादात्मज्ञानं सन्तो मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः । तीर्थे तीर्थे तच्चाचार्यैस्तैस्तैरुक्तं संज्ञाभेदैः" इति न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेन च, सर्वत्रापि शास्त्रे (मते) एकमेव वस्तु वर्णितम्, प्रतिपादनप्रक्रियायां संज्ञायाञ्च परं भेदः, तथा च न कस्याप्यप्रामाण्यमिति स्पष्टमुक्तम् ॥

भगवद्बादरायणमुनिप्राशिष्याः श्रीगौडपादाचार्या अपि माण्डूक्यकारिकायां "स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरुद्ध्यन्ते तैरयं न विरुद्ध्यते । अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते । तेषामुभयथाऽद्वैतं तेनायं न विरुद्ध्यते" इत्यादिनाऽद्वैतदर्शनस्य सर्वदर्शनाविरोधवर्णनेन सर्वमत-सामरस्यं सूचयाम्बभूवुः । श्रीगौडपादप्राशिष्याः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा अपि प्रश्नोपनिषद्भाष्ये "विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्" इत्यनेन स्वस्य विरोधोद्भवकारणाभावात् दर्शनान्तरैः साकं विरोध एव नास्तीति प्रतिपादयाम्बभूवुः ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रहाख्यप्रकरणेऽपि "जीवन्मुक्तिपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ततस्तत्सम्बभूवासौ यद्गिरामप्यगोचरम् । यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदाञ्च यत् । विज्ञानं विज्ञानविदां मलानाञ्च मलात्मकम् । पुरुषः साङ्ख्यदृष्टीनां ईश्वरो योगवादिनाम् । शिवः शैवागमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् । यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् । यत्सर्वं सर्वगं वस्तु तत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥" इत्यादिना एकमेव तत्त्वं सर्वशास्त्रसिद्धन्तत्वेन सर्वलोकहृदयानुसारित्वेन च प्रतिपादयन्तो भगवत्पादाः पूर्वोक्तमर्थं स्फुटीचक्रुः ॥

इममेवार्थं न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्याः—"शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः । आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः । लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः । शिव इति शैवाः । पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः । पितामह इति पौराणिकाः । यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः । सर्वज्ञ इति बौद्धाः । निरावरण इति दिगम्बराः । उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः । यावदुक्तो प्रपन्न इति नैयायिकाः । लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः । किम्बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते । तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुत इति वाक्यैरन्ववादिषुः ॥

"यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः । अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः" इत्यभियुक्तवचनमपि इममेवार्थमनुकरोति ॥

"यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भः" इति बृहदारण्यकभाष्यवाक्यव्याख्यानसमये "यदर्थं सर्वशास्त्राणां प्रवृत्तरतिविस्तरा । आत्मज्ञानावतारार्थः सर्वशास्त्रसमुद्यमः ॥ संसारोच्छेदमेवामी फलं शास्त्रकृतोऽब्रुवन् । स्वत एव मनुष्याणां प्रकृतिर्भोगसिद्धये । तत्रानुवादि शास्त्रं स्यात् निवृत्ताविव तन्मितिः । विरोधः सर्वशास्त्रेषु

पदार्थानां व्यवस्थितौ । युक्तस्तात्पर्यहीनत्वात् श्रुतौ सृष्टिविगानवत् । अपि वात्स्यायनादीनां शास्त्राणां द्वारभेदतः । प्रामाण्यमविरुद्धं स्यात् ऐकात्म्यज्ञान-जन्मने । प्रवर्तमानः कामेषु शास्त्रदीपितवर्त्मना । दुर्लभत्वादिकान् दोषान् दृष्ट्वाऽतो विनिवर्तते । अनित्यदुःखशून्यत्वं पदार्थानां स्फुटं ब्रुवन् । बुद्धोऽपि रागाद्युच्छित्तौ यतते नात्मनिह्नुतौ" इति प्रतिपादयन्तो हि श्रीमत्सुरेश्वराचार्य-चरणाः सर्वमतसामरस्यं सारस्येन वर्णयाम्बभूवुः ॥

"न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुद्ध्यते । प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति" इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रतिपादयन्तो हि भगवत्पादाः तत्तन्मतासाधरणविभिन्नविषयमादाय सर्वेषामेव मतानां प्रामाण्यं अविरोधश्च ज्ञापयन्ति । एवमेव "ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुण-सङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ।" इति गीताश्लोकविवरणावसरे "गुणसङ्ख्याने कापिले शास्त्रे । तदपि गुणसङ्ख्यानशास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव । परमार्थ-ब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुद्ध्यते, तथाऽपि तेऽपि कापिला गुणगौणव्यापार-निरूपणे अभियुक्ता इति, तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः" इति प्रतिपादनेन सांख्योपलक्षितसर्वमतानामपि विषयभेदतो विरोधाभावं, प्रामाण्यं च सुनिपुणमुपपादयाम्बभूवुः । अहो भगवत्पादानामन्यादृशं सर्वमतसामरस्यं मतानां परस्परविरोधभ्रान्तिशमनेन शान्त्यापादानतो लोकशङ्करत्वं च ॥

भ्रान्त्या मतेषु हि मिथः कलहायमानेष्वद्वैतमार्गममलं श्रुतिमौलिगूढम् ।
उद्घाट्य शान्तिमधिकां सुखमप्यनैषील्लोकं गुरुर्न इह तद्भुवि शङ्कराख्यः ॥

तदेवं सर्वमतसामरस्ये विषये कानिचन प्रमाणानि निरूपितानि । अस्मिन्नेव विषये बहून्यसङ्ख्यानि प्रमाणवचनानि तत्र तत्रोपलभ्यन्ते, विस्तरभिया त्वेतावतोपरम्यते ॥

मद्रपुरसंस्कृतकलाशालावेदान्तपण्डितो व्यलिखत् ।
श्रीरामाख्यः शास्त्री पोलकनामाग्रहारसम्भूतः ॥

॥ स्वस्त्ययनम् ॥

"एतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनं अनेकयोगिबहुप्रतिपक्षं आत्थ अतो जेष्यामि सर्वान् ॥" (तै. भाष्यं २-८)

अस्मिन् अद्वैतसभास्वर्णमहोत्सवप्रबन्धे विविधविद्वद्वरप्रदर्शितरीत सर्वेषामपि दर्शनानामार्षाणां आस्तिक्यावलंबिनां केवलबौद्धानां नास्तिकानां व संवादो वा प्राधान्येन विवादो वा अद्वैतदर्शनेनैव संदृश्यते तत्तद्दर्शनेषु परमतखण्डन प्रकरणेषु। यावता आग्रहेण यावता विस्तारेण अद्वैतदर्शनं निरस्यते तत्र शतांशोऽप्य वकाशो न दीयते परस्परं तत्तद्दर्शननिरासेषु। रीतिरियं न केवलं प्राचीनदर्शनेषु। भगवत्पादेभ्यः अर्वाक्तनेष्वपि द्वैतविशिष्टाद्वैतशैवादिषु मतेषु च अद्य यावत् सा रीतिः परिपाल्यते। स्वप्राचीनत्वेऽपि मध्वाचार्यः भगवत्पादान् यावत् आटीकते न तथा भास्करं रामानुजं वा। नापि प्राचीनान् सांख्यबौद्धादीन्। तथा न शैवा मध्वरामानुजौ वा, तथैव वल्लभाचार्याः। रामानुजाचार्यस्य इयं रीतिः प्रसिद्धैव सर्वक्षेत्रमाहात्म्येषु तत्तत्क्षेत्रापेक्षया यथा काश्या एव निकर्षः गंगाया एव च निकर्षः वर्ण्यते तत्र या रीतिः लोकसिद्धा शास्त्राण्यपि प्राञ्चि अर्वाञ्चि च तामेव रीतिमवलंबमानान्यनुभूयन्ते । भगवत्पादभाष्यस्यापि आकरत्वेनैव प्रसिद्धिः वेदान्तेषु । वर्णयन्ति च दीक्षितेन्द्राः मतभेदानां सर्वेषामपि पूर्वाचार्यबुद्धि रुचिभेदकृतानां जननहरिण्या भगवत्पादसूक्तेरेव प्रभवं विस्तारं च ॥

'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति न्यायेन नास्तिकैरास्तिकैश्च द्वैतिभि जडानपि सत्यान् मन्यमानैः निरधिष्ठानभ्रमवादिभिः परमपुरुषमपि मिथ्या मन्यमानैः सर्वैरपि एकदृष्ट्या दत्तावधानत्वमेत्र परमात्मानमेकमेव सत्यं घोषयतः एकयोगिनः "व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन" इत्यादिभगवद्गी तान्यायेन बालैरिव भानोः परमं स्वस्त्ययनम् ॥

॥ ओं तत्सत् ॥

कुम्भघोणस्थाद्वैतसभायाः सुवर्णमहोत्सवकालिकाः पण्डितमणयः श्रीगुरवश्च